

वदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्मतिः ॥ ७६ ॥

तृप्यत्पान्यजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्धहने करोपि कृपया साहाय्यकं यन्मरोः ॥

इत्यत्र नोदारतेति केचित् । परे तु उत्कर्षवान् वर्णनभङ्गिविशेषेण चमत्कारजनको
 १ गुणः उत्कर्षापकर्षस्वरूपो वर्ण्यस्य धर्मः औदार्यमिति स्वीकुर्वन्ति । हे हेलाजितेव्यत्र
 औदार्यगुणं च मन्वते । सर्वपद्मतिः इति पाठे सर्वा गौडवैदर्भारूपा इति अय-
 मेवार्थः । औदार्यं गौडवैदर्भयोरेक्यमस्तीति भावः । गुणव्यञ्जकता वाक्यस्य
 १५ वाक्यार्थद्वारा । तेनास्य गुणस्यार्थगतत्वम् । शब्दगतस्त्वर्थं विकटत्वस्वरूपः
 वामनादिभिः स्वीकृतो वर्तते । विकटत्वं च पदानां नृत्यत्प्रायत्वम् । उदाहरति
 च वामनः—

१८ स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
 झणिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलं च । (३.१.२२)

इति । न पुनः—

२१ चरणकमललङ्घैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
 झणिति रणितमासीन्मञ्जु चित्रं च तत्र ।

इति । अत्रेतरेषां लक्षणोदाहरणानि । तत्रादौ भरतः—

२४ दिव्यभावपरीतं यच्छृङ्गाराद्भुतयोजितम् ।
 अनेकभावनसंयुक्तमुदारं तत् प्रकीर्तितम् ॥ (१६. १०२)

अत्रोदाहरति हेमचन्द्रः—

२७ ये पूर्वं यवसूचिमूत्रसुद्धदो ये केतकाप्रच्छद-
 च्छयाधाम गुणमृणाललतिकालावण्यभाजोत्र ये ।
 ये धाराम्बुत्रिडम्बिनः क्षणमथो ये तारहारश्रिय-
 १० स्तेमी स्फाटिकदण्डउम्बरजितो जाताः सुधांशोः कराः ॥ इति ।
 (१९.९ पत्रे)

शब्दगुणमिममुदाहरति हेमचन्द्रः—

- ३३ अत्रान्तरे शणितहारलतानितम्भ-
संवाहनस्खलितवेगतरङ्गितार्त्तम् ।
देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतन्तु-
३६ रन्तःपुरं गतवती सह सौविदलैः ॥ इति (१९९ पत्रे)
अर्धगुणं तु अप्राम्यत्वमुदारता इति लक्षयति वामनः । अस्य उदाहरणं च—
त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
३९ कलानां सीमान्तं परमिह पुवामेव भजयः ।
अथ द्वन्द्वं दिष्टया तदिह सुभगे संबदति मा-
मतः शेषं चेत् स्यात् जितमिह तदानीं गुणितया ॥ इति ।
(३. २. १३) .
अत्र प्रथमं त्वं स चेति पृथक्प्रयोक्तेस्तदनन्तरं युवामिति सामान्यमिश्रिकरणादनन्तरं
द्वन्द्वमिति विशिष्टसंश्लेषदर्शनात् अन्ते ततः शेषमिति विवक्षितार्थव्यञ्जनमुखेन
४० फलपर्यवसायित्वम् औचित्यशालिना क्रमेण कामन्दक्या माळतीमुदिश्योक्तम् इति
उदारता इति कामधेनुकाराः । अस्य प्रत्युदाहरणम्—स्वपिति यावदयमिति
पूर्वोक्तः श्लोकः (६७ पत्रे) । भोजराजः शन्दौदार्यम्—विकटाक्षरवन्धवत्वमार्प-
४१ तीदार्यमुच्यते । इति लक्षयति उदाहरति च—
आरोह्यववनीरुहं प्रविशति श्वभ्रं नगैः स्पर्धते
खं व्यालेटि विचेष्टते क्षितितले कुञ्जोदरे लीयते ।
५१ अन्तर्भ्रान्द्यति कोटरस्य विहरत्यालम्बते वोरुधः
किं तद्यत्र करोति मारुतयशं यातः कृशानुर्वने ॥ इति ।
(१. ७०)
५२ अर्धगुणं तु भूयुत्कर्गमुदारता इति संबन्धोदाहरति—
प्राणानामनिष्ठेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पपृक्षे वने
तांये काश्चनपद्मरेणुरूपिशे पुण्याभिपेकक्रिया ।
५३ ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विवृण्वतीसंनिधी संपमो
पश्यान्ति तपोभिरन्यमुनयः तस्मिन्तपस्थन्यमी । इति ॥ (१. ८१)

अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् ।
तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ७७ ॥
इति त्यागस्य वाक्येस्मिन्नुत्कर्षः साधुं लक्ष्यते ।

वाग्भटो हि विकटवन्धत्वमौदार्यम् इति निर्दिश्य उदाहरति—

- ६० वाचाला कनकमयध्वजाप्रसङ्गि-
व्यालोलस्फुरदुरुकिङ्किणीनिनादैः ।
चैत्याली जगति न कस्य राहडस्य
६३ प्रेङ्खन्ती भवति मनःप्रहर्षणीयम् ॥ (३० पत्रे) इति ।

जगन्नायः शब्दगुणस्य—कठिणवर्णघटनारूपविकटत्वलक्षणोदारता इति लक्षणं
प्रदर्श्य उदाहरति यथा—

- ६६ प्रमोदभरतुन्दिलप्रमथदत्तनालावली-
विनोदिनि विनायके डमरुडिण्डिमध्वानिनि ।
ललाटतटविस्फुटन्नवकृपीटयोनिच्छटो
६९ ह्योद्धतजटोद्गतो गतपटो नटो नृत्यति ॥ (५७ पत्रे)

अर्थगुणं तु—चुम्बनं देहि मे भार्ये कामचाण्डालतृप्तये । इत्यप्राम्यार्थपरिहारमुदा-
रता इति । सोमं शब्दगुणः ओजसि अन्तर्भवति अर्थगुणस्तु अप्राम्यतादोष-
७२ परिहाररूपः इति वदन्त्यर्वाञ्चः दर्पणकारादयः ॥ ७६ ॥

उदारमुदाहरति—अर्थिनामिति । कस्यचिद्वाञ्छः प्रशंसेयम् । हे देव
महाराज । अर्थिनां याचकानाम् । कृपणा दीना । दृष्टिः त्वन्मुखे सकृत् एतवार-
मेव । पतिता सती । पुनः पश्चात् । तदवस्था दीना भूत्वा । अन्यस्य मुखं नेक्षते ।
त्वयैव परिपूर्तिशानां नान्यत्र याञ्छार्थं गमनमिति भावः । एतेन राज्ञः ईदृशी
दानशक्तिर्यथाचक्षाः परिपूर्णमनोरथाः नान्यं दातारं पश्यन्ति इति भङ्गचन्तरेण
दानमाहात्म्यवर्णनेन सहृदयानां चमत्कारविशेषो भवति । अतः उदारगुणमेतद्
पद्यम् ॥ ७७ ॥

उदाहरणं लक्षणैः संयोजयति—इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शि-

अनेनैव पथान्येच्च समानन्यायमूह्यताम् ॥ ७८ ॥

श्लान्यैविशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते ।

यथा लीलाम्बुजक्रीडासरोहेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥

ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।

तस्य वर्णनीयस्य राज्ञो दानस्य उत्कर्षं चमत्कारनिशेपेण परिपोष । अस्मिन्
३ राक्ष्ये अर्थिना कृपणेत्यादिवाक्ये । साधु सम्यक् । लक्ष्यते दृश्यते । खलु इति पाठे
निश्चयेनेत्यर्थः । अनेनैव पथा ईदृशवर्णनप्रकारेण । अन्यत् प्रीर्यधैर्यादेरुत्कर्षापकर्षा
देर्वर्णनम् । समानन्याय समान सदृश न्यायो व्यवस्थिति उत्कर्षेण वर्णनरूपा
६ यस्य तत् तादृशमुदाहरणम् । ऊह्यता विभाव्यताम् । अनेन गुणवर्णने एव उदारो
भ्रतीति न । अपि तु दोषस्याप्युत्कर्षेण वर्णने स भवति । यथा हे हेलाजितेत्यादौ
इति सूचितम् ॥ ७८ ॥

उत्तानपदतौदार्थं युत श्लान्यैर्विशेषणैः । इत्यग्निपुराणस्यम् (३४६ ९)
उदारतालक्षणं वर्णयति—श्लान्यैर्विशेषणैरिति । श्लान्यै विशेष्यस्योत्कर्षाधाय-
३ कत्वेन मनोहरैः । विशेषणैर्युक्तम् । उदारम् उदारगुणवत् । इति कैश्चिदभियुक्तैः ।
इष्यते अङ्गीक्रियते । अत्र कैश्चिदित्यनेन सामिप्रायविशेषणत्प्रस्यपुष्टार्थत्वदोषाभाव
रूपत्वादन्यै परिकरालकारेणोक्तत्वाच्च न गुणत्वमुचितमित्यस्मिन् कल्पे स्वस्या
६ स्वरसं सूचित इति यत् प्रेमचन्द्रमहाशयैरुक्तं तन्न मनोहरम् । प्रकृतकर्षिणा
अर्थाकारे परिकरस्यापरिगणितत्वात् दोषत्रिचारेपि अपुष्टार्थत्प्रदोषस्यानुक्तत्वाच्चेति
ज्ञेयम् । उदाहरति—यथेति । अत्र लीलाशब्देन वर्णाकारसौरभ्यातिशय
६ क्रीडाशब्देन कमलमारसविहारनौसनाशब्दम् हेमशब्देन च महार्घत्व रत्नलक्षि-
तत्वं च सूच्यते । एव मणिपुर रत्नवाञ्छी कनककुण्डलम् इत्यादीन्मुदाहरणानि
उदाहानि ॥ ७९ ॥

ऋमप्राप्तमोजो लक्षयति—ओज इति । समासभूयस्त्वम् समसनम्
पदयोः पदानां वा एकीकरणं समासः । अथवा समस्यते एकाक्रियते अनेन पद
३ यस्मिन् स समासः । अर्त्तरि च वारके सज्ञायामिति घञ् । तेषां भूयस्त्व

पद्येप्यदाक्षिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥

ब्राह्मण्यम् । बहुपदसमासः इत्यर्थः । ओजः ओजोगुणः । एतत् समासभूयस्त्वरूपमोजः । गद्यस्य गद्यप्रबन्धस्य । जीवितं प्राणभूतम् । इदं चोभयोः मार्गयोः समानम् । अदाक्षिणात्यानां गौडानां पद्येपि अपिना गद्यसमुच्चयः । एकं परायणम् अद्वितीयावलम्बनम् । विकटक्वधप्रिया हि गौडाः तत्संपादकानुप्राससदार्धसमासादिषु अत्यन्तादरशास्त्रिन इत्यर्थः । समासस्य शब्दमात्रगतत्वेन इदमोजः शब्दगुणः । वामनस्तु अर्थस्य प्रौढिरोजः (३.२.२) इति अर्थगतमपि तं स्वीकरोति । सा च प्रौढिः पञ्चविधा । तथाहि—

पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थं च पदामिधा ।

१३ प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥ इति ।

एकपदार्थस्य ब्रह्मिः पदैरभिधानं पदार्थे वाक्यवचनम् । यथा चन्द्र इत्येकपदार्थे वक्तव्ये—अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रैरिव चोः । इति वाक्यवचनम् । १५ बहूनां पदार्थानामेकपदेनाभिधानं वाक्यार्थे पदामिधा यथा—दिव्येयं न भवति किंतु मानुषी इति वक्तव्ये निमिपति इति पदप्रयोगः । व्यासः विस्तारः एकवाक्यार्थस्यानेकवाक्येन प्रतिपादनम् । यथा—

१८ अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः

सुखं वा दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः ।

पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्

२१ पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥ इति ।

अयमत्रिसंवादितयानुभूयमानः सुखदुःखव्यतिकरो नानाकारो विचित्ररूपो भवतीति प्रतिपाद्यार्थः । तस्यैव सुखं वा दुःखं वा इत्यादिभिर्विस्तरः । अनेकवाक्यार्थस्यैकवाक्येन प्रत्यायनं समासः यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खनुद्युः ॥ इति ।

२७ खनुद्युरित्येकेनैव वाक्येनामन्त्रणप्रेक्षणनिवेदनविसर्जनाद्यर्थानां नानावाक्यार्थप्रतिपाद्यानां प्रतिपादनात् समासः । अस्य वाक्यार्थस्य साभिप्रायत्वं सहेतुकत्वम् । यथा—

- ३० सोय सप्रति चन्द्रगुप्ततनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा
जातो भूपतिराश्रय कृतधिया दिष्टया कृतार्थश्रम ॥ इति ।
अत्राश्रय कृतधियामित्यस्य वसुवन्धुसाचिव्योपक्षेपपरत्वात् साभिप्रायत्वम् । अथवा
३० सुभाशुक्लितोत्तसस्ताप हरतु व शिव । इत्यत्र सुभाशुक्लितोत्तस इति विशेष-
णस्य तापहरणरूपप्रकृतार्थोपयुक्तत्वात् साभिप्रायत्वमिति केचित् । तत्र चत्वार
प्रथमभेदा उक्तिवैचित्र्यमात्ररूपा न तु गुणरूपास्तेषामभावेपि य कौमारहर
३१ इत्यादिप्रग्रन्थेषु वाच्यव्यवहारात् । यश्च साभिप्रायत्वरूप ओजोगुणस्तस्यापुष्ट्यर्थ-
त्वदोषपरिहारस्वरूपेण गतार्थत्वान्न पृथक् परिगणनमावश्यकमिति प्रकाशकारादय ।
(५८२ पत्रे) ॥ अत्रान्येषा लक्षणोदाहरणानि । तत्र भरत —
- ३१ समासत्रिभिर्विधैर्निचित्रैश्च पदर्युतम् ।
सा तु(यत् तु)स्वैरुदाहरंश्च तदोज परिकीर्त्यते ॥ (१६०९) इति ।
अत्र हेमचन्द्र — अग्रगंतस्य अहीनस्य वा वस्तुन शब्दार्थसपदा यदुदात्तत्व
३२ निपिञ्चन्ति क्वयस्तदोज इति भरत इति भरतमनूय उदाहरति —
गोमायव शकुनयोत्र शुना गणोज
लुम्पन्ति कीटकमय परितस्तथैते ।
३५ त्व सपद सकलसत्त्वंकृतोपकारा
न [नो] दृष्टवान् यदसि तच्छत्र वञ्चितोसि ॥ (१९५ पत्रे) इति ।
अय कर्षेर्गणनप्रकारो न तु काव्यगुण इति आचार्यदण्डिन आकृतमभिधाय
३८ समासभूयस्त्वमोज इति तल्लक्षणमभिधत्ते । वामनस्तु—गाढग्रन्थत्वमोज (३.१.५)
इति शब्दगतानसो लक्षण विधाय विलुब्धितमकरन्दा मञ्जरिर्नर्तयन्ति । इति
उदाहरति । हेमचन्द्रस्तु रामनेन लक्षितस्वोजसः —
- ५१ भस्मनर्म फाणिनः पतिर्गना-
मस्त्रिपङ्क्तिरति ते परिग्रह ।
ईश इत्ययमनन्यचुम्बित-
- ५२ धन्द्रचूड तदपि त्वयि धनि ॥ (१९५ पत्रे) इति ।
एतदुदाहरण दर्शयति । भोजरानस्तु—आज समासभूयस्त्वम् इति शब्दगुणस्य
लक्षण विधाय—

- ५७ जयति भुजगरञ्जुग्रन्थिनिष्पीडितेन्दु-
 स्रवदमृतनिवृत्तप्रेतभावै कपालै ।
 विरचितनुतिबन्धो मूर्ध्नि सद्यः पुरारे
- ६० परिणतबहुकल्पप्रक्षणां ब्रह्मघोष ॥ (१ ७४)
 इत्युदाहरति । अर्थगुण तु— ओज स्वाध्यवसायस्य विशेषोर्थेषु यो भवेत् । इति
 लक्षयित्वोदाहरति—
- ६३ तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तय ।
 ततः परशुरामस्य न प्रतामः पराभवम् ॥ (१ ८२) इति ।
 अत्र परशुरामो विजयते एव इत्यभिप्रेतार्थे स्वनिश्चयप्रतिपादनत्वेनौच । प्रकाश-
 ६६कार चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोज इति (८ ६९) लक्षयति । उदा-
 हरणं तु चञ्चद्भुजेत्यादि ऊहनीयम् । दीप्तिहेतुरोज इति तु वाग्भट । तच्च
 वीरवीर्यसरोद्रेषु क्रमेण विशेषतो रम्यम् इत्यभिधायोदाहरति । तत्र वीरे —
- ६९ शैलेस्तुङ्गतरङ्गवेगगमनप्रोक्तम्पमानानि-
 स्तम्बक्षोभितभैरवार्णवभक्तल्पान्तकालधनम् ।
 क्रोधान्धा खरदूषणत्रिशिरसः प्राप्तास्त एव द्रुत
- ७२ ब्रूत ब्रूत भटा कः स कः स नरः शम्भूरुजराहर ॥
 (३० पत्रे) इति ।
 वीरमत्से— उक्त्योक्त्य कृत्तिम् इत्यादिकम् । रौद्रे— चञ्चद्भुजसमिनेत्यादिकं च
 ७५ अनुसर्तव्यम् । दर्पणकारस्य लक्षणं प्रकाशकारानुरोधि एव । कनिराजस्तु
 सयोगपरहस्वग्राचुर्यरूपगाढः प्रमोज इति लक्षणविधाय —
 साहकारसुरापुरात्रलिकराकृष्टभ्रम-मन्दर-
 ७८ शुभ्यक्षीरधिवल्गुवीचिवलयश्रीगर्वसर्वकपा ।
 तृष्णाताम्यदमन्दतापसबुद्धेः सानन्दमाद्योकिता
 भूमीभूषणं भूषयन्ति भुवनाभोगं भवत्कीर्तय ॥ (रसगङ्गा ५८ पत्रे)
- ८१ इत्युदाहरति । पदार्थे वाक्यरचना इत्याद्यर्थगुणस्य पञ्चप्रकारत्वं प्रपञ्च्य विविधा-
 न्युदाहरणान्यपि ददाति । तेषां च निष्प्रयोजकत्वं वाच्यप्रनाशकारानुरोधेनैव
 दर्शयति । परं विस्तारभयात् तदनुवादं क्रियतेऽस्माभिरित्यलम् ॥ ८० ॥

तद्गुरूणां लघूनां च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः ।
 उच्चावचप्रकारं तद् दृश्यमाख्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥
 अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्ताकांशुसंस्तरा ।
 पीनस्तनस्थिताताम्रकंभ्रस्रस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥
 इति पद्येपि पौरस्त्या वध्नन्त्योजस्विनीगिरः ।
 अन्ये त्वनाकुलं हृद्यामिच्छन्त्योजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥

ओजोगुणस्य रचनाप्रकारं दर्शयति—तदिति । समामभूयस्त्वरूपमोजः
 गुरूणाम् पदवट्कुरुवर्णानाम् । लघूनां लघुवर्णानाम् । बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः
 काचिद्गुरूणां बाहुल्यं लघूनामल्पत्वं कचिदेतद्विरुद्धं लघूनां बाहुल्यं गुरूणाम-
 ल्पत्वं कचिच्च उभयोरपि समानं यन्मिश्रणम् समेउनम् तैः । उच्चावचप्रकारम्
 अनेकमिधम् । भवतीति शेषः । अत्र केचित् गुरूणां महाप्राणानां लघूनामल्प-
 प्राणानामिति व्याख्या कुर्यन्ति । तदेतादृशं बहुप्रकारमोजं आख्यायिकादिषु
 गद्यप्रबन्धविशेषेषु । दृश्यम् । आदिना चम्पूरुदादीनां सप्रहं ॥ ८१ ॥

ओज उदाहरति—अस्तेति । अस्तं अस्नाचलं तस्य मस्तकं शिखरं
 तत्र पर्यस्ताः प्रच्युता ये समस्ता सायकालं तत्रैव सर्वेषाम् अवस्थानात् सपूर्णाः
 अर्शाशयः सूर्यकिरणानि ते संस्तर आच्छादनं यस्यां सा तादृशी । सूर्यकिरण-
 व्याप्तेः पर्यं । वारुणी वरुणस्वामिका पथिनदिक् । पीनं पुष्टं यं स्तनः
 तस्मिन् स्थितम् आताम्रं किञ्चिद्गोहिलं कम्पं मनोहरं च यत् यस्यां तादृशी ।
 नायिका इव शोभते । अत्र पीनस्तनेत्यनेन सायकालेनसूर्यमण्डलस्य वारुण्याः
 स्तनत्वेनारोपः सूचितः । एतदनुप्रासपरिपूर्णतया अनुप्रासादुत्थिता गीतानाम्
 ओजस उदाहरणं उपमम् । ईदृशानाम् (१८४) रस्यति ॥ ८२ ॥

पूर्वादाहरणं गीतानामिति स्पष्टमभिधत्ते—इतीति । पौरस्त्या गीटाः ।
 इति पूर्वश्लोकात्प्रधारणं । पद्येपि । ओजस्विनी ममासबाहुन्येन ओजोगुणवतीः ।
 गिरां वन्द्यन्ति रचयन्ति । ईदृशमिदममोक्तं लभ्यते । अन्ये न्विति । अन्ये तु
 ईदृशं न । गिराननादुत्थं भावप्रधानं निर्देशं अनादुत्थमित्यर्थः । अथवा न

पयोधरतटोत्सङ्गलप्रसंध्यातपांशुका ।

कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।

विद्यते आकुलं विपमोच्चारणं यस्य इत्यनाकुलम् । सुखोच्चारणमित्यर्थः । एतादृशं
६ हृद्यं पारुष्यशैथिल्यादिदोषपरिमार्जनेन मनोहारि । ओजः ओजोगुणम् । इच्छन्ति ।
अयमत्राशयः । ओजोगुणः उभयोः गौडवैदर्भयोः इष्टः । परं गौडा अनुप्रासलोभात्
कष्टपदबहुलसमासविन्यासेन सहृदयानां बुद्धिं व्याकुलयन्ति । वैदर्भास्तु बन्ध-
१ पारुष्यशैथिल्यादिदोषपरिहारेण प्रसन्नार्थानां पदानां समासेन बुद्धेरनाकुलत्वं
साधयन्ति । तादृशसमासभूयस्त्वं च ओज इति मन्यन्ते । समासभूयस्त्वं उभयो-
रपि अभिप्रेतम् । परं बुद्धेराकुलीकरणानाकुलीकरणविषये उभयोर्भेदः । गौडाः
१२ अनुप्रासानुकूलतया क्लिष्टत्वं न विचारयन्ति । वैदर्भास्तु तत्परिहरन्तीति भावः
॥ ८३ ॥

वैदर्भमिममत् ओज उदाहरति—पयोधरेति । पयोधरो मेघ एव पयो-
धरः स्तनः तस्य तट प्रान्तप्रदेशः तस्य उत्सङ्गे मध्यप्रदेशे लग्नं संलग्नं संध्या-
३ तपः संध्याकालीनसौरकिरणा एव अंशुकं आरक्तवसनं गस्याः सा । एतादृशी
वारुणी पश्चिमदिक् । कस्य सहृदयस्य चेतः कामातुरं मदनव्यथितम् । न करोति ।
आरक्तवसनावगुण्ठितस्तनमनोहराया नायिकायाः स्मरणेनेति भावः । अत्र
६ पूर्वार्धे दीर्घसमासबद्धावयमपि अस्तमस्तकेतिवत् क्लिष्टपदशून्यत्वात् न बुद्धिमा-
कुलयति । प्रत्युत प्रसन्नार्थतया उच्चारणसौकर्येण च चित्तश्रवणयोः सौख्यमाद-
धाति । अत्र तृतीयचरणे अल्पसमासः चतुर्थचरणे तु समासभावः । तथापि
१ रचनायाः गाढत्वेन लालित्येन च इदं पद्यं रसिकानां मन आकर्षति । अनेन
कुत्रचिदंशे समासहानावपि न ओजोगुणहानिरिति मन्तव्यम् ॥ ८४ ॥

कान्तिं लक्षयति—कान्तमिति । लौकिकस्य लोकप्रसिद्धस्य अर्थस्य
वस्तुनः अनतिक्रमात् अपरित्यागात् । लोकप्रसिद्धवनुरूपवस्तुवर्णनादित्यर्थः ।
१ सर्वजगत्कान्तम् सर्वजगतां विदग्धादिचालान्तानाम् । कान्तं कमनीयम् । अर्थत्रोप-

तच्च वार्ताभिधानेषु वर्णनास्यपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

सौकर्येण चमत्कारजनकतया च सर्वमनोहरमिति भाव । ईदृश वाक्य कान्त
कान्तिगुणनिशिष्टम् । एव च लोक्तप्रसिद्धयनुरोधेन वस्तुवर्णन कान्तिरिति लक्षण
सपन्नम् । अथ च कान्तिगुण आचार्यदण्डिनो मतेन अर्थगुण । अर्थानुसंधा-
नतः प्रागस्य अनुदयात् । कान्तेर्नियम दर्शयति — तच्चेति । तत् कान्तिगुणयुत
वाक्यम् । वार्ताभिधानेषु वार्ताया लोकिकोपचारवचनस्य अभिधानानि कथनानि
स्तेषु । तथा च वर्णनासु प्रशसायचनेषु । दृश्यते । केचित्तु वार्ताभिधानेषु अनामय-
प्रियालापप्रस्तावेषु । वर्णनासु वस्तुस्वरूपनिरूपणेषु । इत्येवमर्थे दर्शयन्ति ।
उभयत्रापि लोकिरुसीमानतिक्रमस्यापश्यन्त्य वर्तते एव । अन्ये तु वार्ताभिधानेषु
इतिहासवर्णनेषु । इतिहासे यथावद्वर्णनस्योचित्यादित्याहुः । अनेन व्यञ्जकार्थस्य
स्वतःसम्भवेन प्रौढोक्तिसिद्धत्वेन च प्रकाशकारादीना काव्यभेदकरणं संगच्छते ।
तदुक्तं प्रकाशकारेण —

१५ अर्थशक्त्युद्भवोप्यर्थो व्यञ्जकः सभवी स्वतः ।
प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेच्छेनोम्भितस्य च ॥ (४-३९) इति ।

अत्रान्येषां लक्षणोदाहरणानि । तत्र भरतः —

१८ यन्मन श्रोत्रविषयमाहादयति हीन्दुवत् ।
लीलापर्योपपन्ना वा तां कान्तिं कथयो विदुः ॥
(१६-१०३) इति ।

२१ अत्रोदाहरति हेमचन्द्रः —

ददृशुर्द्वारदेशस्था सीतां यत्कलधारिणीम् ।
अङ्गदाहादनङ्गस्य रतिं प्रनन्तितामिव ॥ (२०० पत्रे) इति ।

२२ स एवात्रे कथयति—तदिदं माधुर्यसाधारणम् इति वामनायाः इति । वामनस्तु
जीग्मन्व्य कान्तिः । (३ १ २५) जीग्मन्व्य नाम नमप्रतिभाप्रकर्षः । यद्भावं
पुराणी बन्धच्छायेयमिति व्यपदिशन्ति । इदमुदाहरति स्वटीकायां हेमचन्द्रः—

१० खीणां केतकगर्भपाण्डुसुभगच्छेदावदातप्रभे
मन्दं कुर्महिता रणोत्तलके लारण्यनिष्पन्दिनि ।

अन्या कामपि कामनीयककलामातन्वते नूतनां

- ३० शीताशोर्विस्रुन्दकन्दलशिखामुग्धश्रियो रश्मयः ॥ (२०० पत्रे) इति ।
 ओजोपि औज्ज्वल्ययोगात् कान्तिः स्यात् । तत्परिजिहार्पया लोकसामानतिक्रमात्
 इत्युक्तम् । अस्य गुणस्य वार्तावर्णनात्वेन द्विविधत्व प्रोच्य उदाहरति हेमचन्द्रः ।
 ३१ तत्र वार्तायाम्—

एते वयममी दाराः कन्येय कुलजीवितम् ।

ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥ (२०० पत्रे) इति ।

- ३२ वर्णनाया—

तदानन निर्जितचन्द्रकान्ति कन्दर्पदेवायतन मनोज्ञम् ।

प्रदक्षिणीर्लुमित प्रवृत्ते विलोचने मुग्धविलोचनायाः ॥ इति ।

- ३३ लोकसामानतिक्रमणे न कान्तिः । तत्र वार्तायामतिक्रमण यथा—

मम दृष्टस्य राजेन्द्र तव दीर्घेण चक्षुषा ।

चरणद्वितयस्याग्रे नित्य लुठति वासवः ॥ इति ।

- ३४ एवमेव वर्णनायां यथा—

वदनस्य तथैणाक्षि लक्ष्यते पुरत शशी ।

पिण्डीकृतेन बहुना कज्जलेनैव निर्मित ॥ इति ।

- ३५ वामनस्तु दीप्तस्त्व कान्ति इति अर्थगताया कान्तेर्लक्षण विधायोदाहरति—

प्रेयान् सोयमपाकृतः सशपथ पादानत कान्तया

द्वित्राप्येव पदानि वासुभयनाथावन्न यात्युन्मना ।

- ३६ तावत् प्रच्युतपाणिसपुटस्सत्रीवांनितम्ब धृतो

धानित्वैव कृतप्रणाममहहा प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥ इति । (३-२-१४)

- अत्र शूङ्गाररसस्य दीप्तत्वम् । एवमन्येषामपि रसाना कामधेनुज्याख्यायाम् उदा-
 ३७ हरणानि द्रष्टव्यानि । भोजराजस्तु यदुज्ज्वलव व-रस्य कान्ते सा कान्तिरुच्यते ।
 (१-६९) इति शब्दगुण कान्तिमभिधाय उदाहरति—

निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो वाळ्यकुलं

न साळे साळन्त्रो लयमपि लयङ्गे न रमते ।

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवाद्दशः ।

प्रियङ्गा नासङ्ग रचयति न चूते पिचरति

स्मरँल्लस्मीलीलाकमलममुपान मधुफरः ॥ इति ।

५७ अर्थगुण तु वामनवत् दीप्तरसत्वं स्वीकरोति उदाहरति च—

मा गर्गमुद्रह कपोलतले चक्रास्ति

कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जराति ।

६०

अन्यापि किं न सखि भाननमीदृशीना

पैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तराय ॥ (१८१) इति ।

वामनस्तु आचार्यदण्डिमतानुरोपेन लोकिकार्थानतिक्रमेणोज्ज्वल्य कान्ति इति

६३ लक्षण विधाय उदाहरति—

सजलनिविडप्रख्यक्तनिम्नोन्नताभि

परिगततटभूमि स्नानमात्रोत्थिताभि ।

६६

रुचिरकनककुम्भश्रीमदाभोगतुङ्ग-

स्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्भूमि ॥ (२९ पत्रे) इति ।

प्रकाशकारादयस्तु ग्राम्यपदाघटितत्वेनोज्ज्वलत्वरूपा कान्ति स्वीकृत्य ता ग्राम्य

६९ रूपदोषाभावे अतर्भावयन्ति । जगन्नाथस्तु अविदग्धवेदिकादिप्रयोगयोग्याना

पदाना परिहारेण प्रयुज्यमानेषु पदेषु लोकोत्तरशोभारूपमौज्ज्वल्य कान्ति इति

लक्षण विधायोदाहरति—

७२

नितरा परुषा सरोजमाला न मृणालानि विचारपेशलानि ।

यदि कोमलता तवाङ्गकानामथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥

(५८ पत्रे) इति ।

७५ अर्थगुणस्य तु दीप्तरसत्वं कान्ति (६२ पत्रे) इत्येव लक्षण विहितम् । उदा-

हरण च—नमोच्छलितयोरनस्फुरदखर्गवर्गवरे इत्यादि ॥ ८५ ॥

तत्र वार्ताभिधाने कान्तिमुदाहरति—गृहाणीति । तान्येव गृहाणि गृह-
पदवाच्यानि प्रशस्तानि गृहाणीत्यर्थ । नाम इति सभावनाया निपात । भवादृश
शुष्मःसदृश । तपोराशि तप सवस्वरूप । यानि गृहाणि । पावन. पवित्रे ।

संभावयति 'यान्येव पावनैः पादपांसुभिः ॥ ८६ ॥

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तत्र बाहुलतान्तरे^१ ॥ ८७ ॥

इति संभाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्तं भवति सर्वस्य लोकरूपात्रानुवर्तिनः ॥ ८८ ॥

पादपांसुभिः, चरणधूलिभिः । संभावयति । गोरवः प्रापयति । अत्र सःपुरुषचरणसप्त-
केण गृह्णादीनां प्राशस्व्यवर्णनं लोकव्यवहारप्रसिद्धमेवेति इयं वार्ताभिधानरूपा
६कान्तिः ॥ ८६ ॥

वर्णनाया कान्तिमुदाहरति —अनयोरिति । हे अनवद्याङ्गि शोभनगात्रे ।
तव बाहुलतान्तरे हस्तद्वयस्य मध्ये वक्षसि । जृम्भमाणयोः वर्तमानयोः । स्तनयोः
३कुचकलशयोः । अवकाशः अवस्थितये स्थानम् । न पर्याप्तः न अल्पम् । करिकुम्भ
सदृशयोः, पयोधरयोः, तदपेक्षया हस्तस्वरूपे वक्षसि परस्परनिर्मदेन कथमपि
स्थितिरस्तीति भावः । अत्र वर्णनाया पीनस्तनयो वक्षसि ससयाधानस्थान
६लोकप्रसिद्धमेवं । अतो लौकिकार्थस्थानतिक्रमेण वर्णनादत्र कान्तिगुणः ॥ ८७ ॥

उपरिनिर्दिष्टोदाहरणद्वये कान्तिलक्षणं सगमयति—इतीति । इति वार्ता-
वर्णनाविषये । उदाहरणद्वयदर्शितप्रकारमिदं समाख्यमेतं लोकप्रसिद्धतया समवनी-
३यमेव न तु प्रौढोक्त्या कल्पनीयम् । एवमेव एतत् । विशेषाख्यानसंस्कृतम् विशेषेण
यथा स्यात् तथा यदाख्यानं कथनं तेन संस्कृतं सुशोभितम् । कान्तम् कान्तिगुण-
युतम् भवति । कस्य भवतीत्याह —सर्वस्येति । लोकरूपात्रानुवर्तिनः, लोकव्यवहार-
६निष्णातस्य । सर्वस्य जनस्य । वार्तावर्णनयोः केवलं सामान्यपदप्रयोगेण कथने न
कान्तिगुणः अपि तु सहृदयहृदयहारिविशीष्टवर्णनप्रकारेणैव कान्तिगुणो भवतीति
भावः । अन्यथा—

गोरपस्य बलीर्द्धं वासमतिं मुखेन स* ।

मूत्रं मुञ्चति शिश्वेन अपानेन तु गोमयम् ॥

इत्यत्रापि कान्तिगुणसद्भावः स्यात् । अतश्चमत्कृतिसापेक्षोऽयं गुण इति ध्येयम् ॥८८

१ यान्येव क. २ एता-न्तरं अ, न्या

३ क पुस्तके एतदस्य *अत्र निर्मितमाकाश (९१) एतत्ख्यानन्तरं दृश्यते ।

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः ।

योर्यस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ ८९ ॥

देवधिष्यमित्राराध्यमद्यभ्रभृति नो गृहम् ।

युष्मत्पादरजःपातधौतनिशेषकिल्बिषम् ॥ ९० ॥

कातिगुणविषये गौडाना विपर्यय दर्शयति—लोकातीत इति । अत्र इवशब्द प्रायोर्ये । अत्यर्थम् अत्यन्तम् । लोकातीत इव लोकप्रसिद्धिमतिमान्त-
 ३ प्राय य अर्थ । अध्यारोप्य कल्पयित्वा स्वप्रतिभया सभाव्य इत्यर्थ । विवक्षित
 वक्तुमिष्ट । तेन कल्पितार्थेन । विदग्धा अत्युक्तिकुशला गौडा इत्यर्थ । अप्रे
 ६ गौत्रोपलब्धिमिति कथनादत्र विदग्धा गौडा एव । अतितुष्यन्ति नितरा प्रमो-
 दन्ते । इतरे लोभयानानुवर्तिन वैदर्भा न तुष्यन्ति । अत्र केचित् इवशब्द
 अप्यर्थे । तथा च लोकातीतोपि योर्य अध्यारोप्य विवक्षित इति योजयन्ति ।
 नथेव च विदग्धा गौडा सोऽल्लुण्ठनोक्तिरियमिति कथयन्ति । अथवा विगत
 १ दग्ध दाह असमव्यर्थानुभवकृतमन क्लशो येषां ते विदग्धा गौडा इत्यर्थमारि-
 ष्वुर्वन्ति । ननु आरोपितार्थस्याऽऽयायोग्यत्वेन कथं शाब्दबोध इति वाच्यम् ।
 १२ शाब्दबोधे योग्यताया हेतुत्वेन सर्वे अभ्युपेतत्वात् इति चेत् सत्यम् । पर
 रूपकालकारादिवत् आहार्यारोपेण शाब्दबोधस्य सर्वे आलंकारिके स्वीकृतत्वात्
 नात्र अनुपपत्तिः । अत एवोक्तम्—अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानशब्दं करोति
 हि । इति ॥ ८९ ॥

वार्ताभिधाने गौडाभिमतं वा तेरुदाहरणं दर्शयति—देवेति । अद्यभ्रभृति
 युष्मत्पादरजःपातधौतनिशेषकिल्बिषम् भरता पादरजःचरणधूलिस्तस्यापात-
 ३ पतनं तेन धौतशोधितं निशेषकिल्बिषपातरुस्य एतादृशम् । नो गृहम्
 अस्मदीयानाम् । देवधिष्यमित्रं देवागारमित्रं । सर्वे पूजनीयम् जातमिति शेषः ।
 सत्पुरुषचरणधूलिसपर्कणं गृहस्य प्रशस्ततेन लोभप्रसिद्धा न तु देवागारमिव
 ६ आराध्यता । सा तु प्रीतोक्त्या तस्मिन् आरोपिता इति ज्ञेयम् । अत्र लौकिकार्थाति-
 वन्मात्रं वैदर्भानां मते कातिः अपि तु गौडानामेव ॥ ९० ॥

१० अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्चैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥ ९१ ॥

११ इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतद्वौडोपलालितम् ।

प्रस्थानं प्राक्प्रणीतं तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥ ९२ ॥

१२ अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।

वर्णनायां गौडाभिमतं कान्तिमुदाहरति—अल्पामिति । भवत्याः । इदम् पुरो
दृश्यमानम् । स्तनजृम्भणम् कुचकलशविकासः । एवंविधम् निखिलाकाशव्यापकम् ।
भावि, भविष्यति । इति अनालोच्चैव अविचार्यैव । वेधसा विधात्रा । आकाशम् ।
अल्पम् स्तनविस्तारापेक्षया अत्यल्पपरिमाणम् । निर्मितम् । अत्र आकाशस्याल्पत्व-
वर्णनेन स्तनयोः पीनतुङ्गत्वप्रतिपादनमत्युक्तिविलास एव । तथा हि सर्वज्ञस्थापि
विधातुरनालोचनपूर्विका सृष्टिः त्रिवलफलसदृक्षयोः स्तनयोः मेरुमन्दरहिमालया-
दिभिरपि साकल्येनाव्याप्ते आकाशे संवाधेन स्थितिरित्यादिवर्णनमतिशयोक्तिरूपम् ।
अतो न वैदर्भानुरोधेनेदं कान्तम् । गौडास्तु एतदेव कान्तत्वेन अङ्गीकुर्वते ॥ ९१ ॥

एवं गौडवैदर्भयोः कान्तिं प्रदर्श्य उपसंहरति—इदमिति । इदम् एवं-
विध काव्यम् । अत्युक्तिः अतिशयोक्तिरिति नाम्ना उक्तम् । आलकारिकैरिति
शेषः । अत्राह भोजराजः—

१३ लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत्र वर्ण्यते ।

तदत्युक्तिरिति प्रोक्तं गौडानां मनसो मुदे ॥ इति । (१-१४४)

१४ एतत् अत्युक्तिवर्णनम् । गौडोपलालितम् गौडैः कान्तिगुणत्वेन अङ्गीकृतम् ।

प्राक्प्रणीतम्— कान्तं सर्वज्ञसकान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् । इत्यादिना पूर्वं

सौदाहरणं प्रपञ्चितम् । प्रस्थानम् मार्गः सरणिरिति यावत् । अन्यस्य वर्त्मनः

वैदर्भमार्गस्य । सारं इयम् । एवं गौडवैदर्भयोः कान्तिगुणविषये नैकमत्यमिति

भावः ॥ ९२ ॥

उद्देशवाक्यस्थमन्तिमं धर्मं समाधिं लक्षयति—अन्यधर्म इति । लोकसीमा-
नुरोधिना लोकव्यवहारपरिपालनेन कविना । अन्यधर्मः अन्यस्याप्रस्तुतस्य धर्मो

सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा ॥ ९३ ॥

- १ गुणक्रियारूपः । ततः तस्मादप्रस्तुतात् । अन्यत्र प्रस्तुते । यत्र यस्मिन् वाक्यार्थे । सम्यगाधीयते साध्यवसानलक्षणया उपचर्यते । स वाक्यार्थः । समाधिः । समाधि-
गुणविशिष्टः । स्मृतः पूर्वाचार्यैः कथितः । सम्यगाधीयते उपचर्यते स समाधिः इति
२ अन्वर्थकी सज्ञा । उपचारश्चात्र आह्वार्याभेदप्रतीतिरूप । स एव हि लक्षणायाः
प्रयोजनभूतः । यतो लक्षणाजन्मसादृश्यप्रतीतेरनन्तरमेव तन्मूलव्यञ्जनया तस्य
प्रतीतिसभवात् । तदुक्त प्रकाशकृता गौणलक्षणाप्रस्तवै—भेदेपि ताद्रूप्यप्रतीतिः
३ सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनम् । (५९ पत्रे) इति । लक्षणा चात्र साध्यवसान-
रूपा । सा च विषयस्यानुपादाने एव सभवति । तेन च विषयोपादाने सारो-
पगौण्या न समाधेः सभवः । इत्थं च प्रस्तुतस्य धर्मं निर्गम्य तत्र सदृशतया
४ अप्रस्तुतधर्मस्य तादात्म्याध्यवसानं समाधिरिति लक्षणम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ।
धर्म इत्यनेन धर्मिणः समारोपे नाय गुणः । तत्रातिशयोक्तिरलकार एव । यथा—

लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः

- १५ स्फुरत्ताराकारा गलति जलधारा कुवलय्यात् ।

धुनीते बन्धूक तिलकुसुमजन्मापि पवनो

बहिर्द्वारे पुण्य परिणमति कस्यापि कृतिनः ॥ इति ।

- १६ अत्र मुखादौ धर्मिणि धर्मिणश्चन्द्रादेरध्यवसानादतिशयोक्तिरलकारः । लोकसीमा-
नुरोधिना इत्यनेन स्वेच्छया लोकसीमातिक्रमणेन अन्यधर्मारोपश्चेत् समाधिर्न ।
यथा बृहन्ति मशका यत्र तत्र निद्रा सुदुर्लभा । इति । अत्र बृहित करिगार्जितम् ।
१७ इति कोशात् करिधर्मस्य बृहितस्य मशकरुतेरध्यवसानं लोकविरुद्धम् । ययेति
पदस्य उत्तरश्लोकस्थेन उदाहरणवाक्येनान्वयः । अयमर्थगुणः अर्थे अर्थान्तरारो-
पात् । वामनादिभिस्तु आरोहावरोहक्रमरूपः शब्दगुणः समाधिक्रकः । स चानुपद
१८ एव स्फुटीक्रियते ॥ अयान्यसाहित्यप्रबन्धेषु समाधेर्लक्षणोदाहरणानि । तत्र
भरतः—

अभियुक्तैर्विशेषस्तु योर्धस्यैवोपलभ्यते ।

- १७ तेन चार्थेन सपन्नः समाधिः परिकीर्त्यते ॥ इति । (१६-९७)

अर्थस्य गुणान्तरसमाधानात् समाधिरिति अस्य व्याख्यां विधायोदाहरति हेमचन्द्रः-

परिणतशरकाण्डच्छायमच्छच्छया यत्

१० किसलयितमिवासीञ्चारुजावण्यलक्ष्म्या ।

तदनुदिवसमस्यास्तोषविच्छेदसीद-

न्रवकुवलयदामश्यामलं जातमङ्गम् ॥ इति । (१९७ पत्रे)

११ अयमतिशयोक्तिविशेष इति वामनोयाः । तथा च सूत्रयति वामनः— अर्थदृष्टिः समाधिः । अर्थो द्विविधः अयोनिरन्यच्छायायोनिश्च । तत्राद्यो यथा—

आश्रपेहि मम सीधुभाजनाद्यावदग्रदशनैर्न दश्यसे ।

१६ चन्द्र मद्दशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यासि हि रोहिणीभयात् ॥ इति ।

द्वितीयो यथा—

मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहुः

१९ खे रोहिणी वसति कातर किं विभेपि ।

प्रायो विदग्धवानितानवसंगमेषु

पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥ (३-२-६) इति ।

४२ अत्र गतिस्थाधुपान्भूमिभ्यः (२-६-७७) इति पाठं स्वीकृत्य भैः इति लुब्धो रूपं ज्ञेयम् । भोजराजः—समाधिः सौन्यधर्माणां यदन्यत्राधिरोपणम् । इति लक्ष्णं विधायोदाहरति—

४५ प्रतीच्छ्रयाशोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः

कपोलः पाण्डुत्वादवतरति तालीपरिणतिम् ।

परिम्बानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-

४८ मितियं माधुर्यं स्पृशति न तनुत्वं च भजते ॥ इति । (१-७२)

अत्र प्रतीच्छति-अवतरति-अनुवदति-इत्यादिचेतनक्रियाधर्माणां अचेतनेष्वधरादिषु उपचारेणाप्यारोपणात् समाधिः । वाग्भटोपि अन्यस्य धर्मो यत्रान्यत्रारोप्यते स

५१ समाधिरित्याह । उदाहरति च —

रिपुषु सहजतेजःपुञ्जलीज्यायितैस्ते-

हृजनि जनितकम्पस्तत्सुतो भूमिभर्ता ।

५४

प्रतिमृपतिवधूनां पल्लविन्यश्रुपूरै-

रधिवियदधिरूढा कीर्तिवह्निर्यदीया ॥ (१९० पत्रे) इति ।

जगन्नाथोपि—अवर्णितपूर्वोपमर्थः पूर्ववर्णितच्छायो वेति कवेरालोचनं समाधिः । इति
 ५७ लक्षण विधाय अवर्णितपूर्वमुदाहरति । तनयमैनाक्रगवेषणलम्बीकृतजलधिजठर-
 प्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया भगवत्या भार्गारथ्याः सखी इति । (६२ पत्रे)
 यमुनावर्णनमेतत् । इमं समाधिगुण तु कविगतत्वेन काव्यमात्रस्य कारणं । मत्स्या
 ६० तस्य गुणत्वमप्रे निराकृतं तेनैव । (६३ पत्रे) ॥ अर्थगुणीभूतस्य समाधेरय विस्तारः ।
 शब्दगुणीभूतस्तु वामनेन—आरोहावरोहक्रमः समाधिः । (३-१-१२) इति
 लक्षयित्वा तत्रारोहपूर्वकोवरोहो यथा—निरानन्दः कौन्दे मधुनि परिमुक्तोऽङ्गितरसे ।
 ६३ इति । अवरोहपूर्वकस्वारोहो यथा—नराः शीलभ्रष्टा व्यसन इव मञ्जन्तिं तारुः ।
 इति चोदाहृतः । उदाहरति चेमं हेमचन्द्रः—

शृङ्गोत्थातभुवः कृतान्तमहिषात्संत्रस्त उच्चैःश्रवाः

६६

श्रुवैरावणकण्टर्गर्जितमयं क्रुद्धोम्बिकाकेसरी ॥

संगीतागतकम्बलाश्वतरयोः प्रेक्षागृहद्वारि च ।

प्रेक्ष्य स्कन्दशिखण्डिनं चकितयोः कस्मान्मुखं म्लायति ॥

६९

(१९८ पत्रे) इत्यादि ।

प्रकाशकारा अपि आरोहावरोहक्रमरूपं समाधिमङ्गीकृत्य तस्यौजस्यन्तर्भावं कुर्वन्ति ।
 (८. ७२) एवमेव दर्पणकाराः । जगन्नाथोपि बन्धगाढत्वनिधिलत्वयोः क्रमेणः

७२ रस्यापनं समाधिः इति शब्दगुणसमाधेरलक्षण विधायोदाहरति—

स्वर्गनिर्गतनिरगलगङ्गातुङ्गभङ्गुरतरङ्गसखानाम् ।

केयलामृतमुचां वचनाना यस्य लास्यगृहमास्यसरोजम् ॥ इति ।

७५ अस्य च ओजस्येवान्तर्भावं कुरुते । अन्ये तु —आचार्यदण्डिनोक्ता समाधिरूप-
 चरितवृत्तिस्वरूपा उपचरितवृत्तिर्गुणश्चेत् योगवृत्त्या किमपराद्धम् इति, तां नैवामङ्गी-
 कुर्वन्ति । वामनोक्तामर्थगुणसमाधिमयोनिरन्यच्छायायोनिस्वरूपामपि न गृण्यन्ति ।
 ७६ सर्वस्यापि करिणाव्यप्रपन्नस्य अयोनिरन्यच्छायायोनिस्वरूपत्वात् । इत्यलं पल्ल-
 यितेन-॥-९३ ॥

॥ कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिपन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासाह्लब्धा तद्वाचिनी श्रुतिः ॥ ९४ ॥

निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ९५ ॥

समाधिमुद्राहरति—कुमुदानीति । कुमुदानि निमीलन्ति संकुचन्ति
 कमलानि उन्मिपन्ति विकसन्ति । अत्र निमीलोन्मेषौ नेत्रस्य धर्मा कुमुदकमलयोः
 संकोचविकासतादात्म्येन अभ्यवसितौ । सादृश्यातिशयमहिम्नेदमध्यवसानं
 लोकसिद्धम् । सादृश्यातिशयादेवानयोरेकशब्दप्रयोगप्रतिपाद्यत्वं । यथा चक्षुरु
 निपति कमलमुन्मिपति तथा चक्षुर्निमीलति कमलं निमीलति इत्यादि । इति एवं-
 प्रकारेण । नेत्रक्रियाध्यासात् नेत्रक्रिया निमीलनोन्मीलनरूपा तथा सह अध्यासात्
 तादात्म्यारोपात् । कुमुदकमलधर्माभ्यां संकोचविकासाम्यां तद्वाचिनी तयोर्निमी-
 लनोन्मेषयोर्वाचिनी प्रतिपादिका । श्रुतिः निमीलन्तीत्यादयः शब्दाः । लब्धा अधि-
 गताः । पदार्थानामेकत्वे एकशब्दप्रतिपाद्यत्वं समुचितं यथा घटः घटः इति ।
 विभिन्नत्वे तु भिन्नशब्दप्रतिपाद्यत्वं यथा घटः पटः इति ॥ ९४ ॥

कानिचित् पदानि काव्ये गौणवृत्त्या एव शोभाभावहन्ति न तु मुख्य-
 वृत्त्या । तादृशपदप्रयोगे चायमेव गुणः इति तानि पदानि दर्शयति—निष्ठ्यू-
 त्वेति । निष्ठ्यूतम् उद्गीर्णम् वान्तम् इत्यादिपदम् । गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् गौणवृत्तिः
 गौणीलक्षणावृत्तिः सैव व्यपाश्रयः विशिष्टाश्रयो यस्य तत् । गौणलक्षणया मुद्र्या-
 र्थसदृशे प्रयुक्तमित्यर्थः । अतिसुन्दरम् सद्दयहारित्वेन मनोहरम् । तदैव
 समाधिगुणवदिति भावः । ननु वान्तादिपदमतिसुन्दरमित्यनेन अयं समाधिगुणः
 शब्दस्य दर्शितो भवति । स तु पुनः अर्थगुणः अर्थस्यैवारोपादिति चेत् अत्र
 शब्दगतत्वं परंपरयेति बोध्यम् । अन्यत्र मुख्यार्थे । अभिधावृत्त्या प्रयुक्तं निष्ठ्यूता-
 दिपदम् । ग्राम्यकक्षाम् ग्राम्यतादोषकालुष्यम् । विगाहते लभते । अभिधावृत्त्या प्रयुक्तं
 निष्ठ्यूतादिपदं सदोषमपि गौणवृत्त्या गुणवद्भवति । तत्र हेतुस्तु लक्षणाफलमूत-
 तादात्म्यारोप इति विभावनीयम् ॥ ९५ ॥

पद्मान्यकांशुनिष्ठयूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।

भूयो वमन्तीव मुखैरुद्रीर्णारुणरेणुभिः ॥ ९६ ॥

इति हृदमहृद्यं तु निष्ठीवति वधूरिति ।

उक्तार्थमुदाहरति—पद्मान्नीति । पद्मानि कमलानि । अकांशुनिष्ठयूताः अर्कस्य सूर्यस्य अंशवः किरणानि तैः निष्ठयूताः वहिः क्षिप्ताः । पावकविप्रुषः ३वह्निस्फुल्लिङ्गान् । पीत्वा । उद्रीर्णा वहिस्स्यक्ता अरुणरेणवः रक्तपरागाः यैस्तैः मुखैः । उद्रीर्णरेणुत्व पावकस्फुल्लिङ्गवमनोत्प्रेक्षाया कारणम् । भूयः पुनः पुनः वमन्तीव उद्विरन्तीव । सध्याकालीनपवनान्दोठनस्खलरपरागपद्मवर्णनमिदम् । अत्र ५निष्ठयूतोद्रीर्णशब्दौ दैहिककफपित्तलालादिविशेषनिःक्षेपवाचकौ अपि सामान्यनिक्षेपार्थे लक्षणया प्रयुक्तौ सहृदयमनोहरता प्राप्तौ इति समाधिगुणः । लक्षणया सामान्यशब्दस्य विशेषार्थकस्य पदस्यापि सामान्यार्थपरत्व सर्वसमतमेव । सा च ९लक्षणात्र शक्यार्थलक्ष्यार्थयो सादृश्याद् गौणीति ज्ञेयम् । वमन्तीवित्यत्र उत्प्रेक्षैव । न लक्षणा । इवशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । तथा च पूर्वश्लोके गौणवृत्तिपदं संभावनाया अपि उपलक्षकम् । आहार्यारोपवत् संभावनायामपि बाधोदयस्याकिञ्चित्करत्वेनान्वय- १२बोधप्रतिबन्धात् । लक्षणाफलीभूतताद्रूप्यप्रतीतेरिव संभावनाया अपि चमत्कार-जनकत्वेन गुणत्व युज्यते इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । एव च—

आस्वाद्य निरवशेष विरहिवधूना मृदूनि मासानि ।

१५ करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नीरदोस्त्रीनि ॥

इत्यादिमापह्नवोत्प्रेक्षाया निष्ठीवतीत्यादिपदेषु न लक्षणा ॥ ९६ ॥

निष्ठीवनादिशब्दाना गौणवृत्त्या प्रयोग प्रशस्य मुख्यवृत्त्या प्रयोगं सोदाहरण दूषयति—इतीति । इति पूर्वं दर्शित गौणवृत्त्या प्रयुक्त निष्ठयूतादिपद ३हृद्यम् । गौणार्थप्रतिपादकत्वेन समाधिगुणवत्त्वात् सहृदयमनोहारि । अहृद्य तु प्राम्यतादोषेण रसिकमनोद्वेजक तु । वधूः उद्धते पितृगेहाद्भर्तृगेह सा वधूः नवोद्गा स्त्री । निष्ठीवति खाद् इति कृत्वा कफ निक्षिपति । इति । अत्र मुह्यार्थे ५प्रयुक्तेन ष्ठीविना जुगुप्सा प्रतीयते । वधूशब्दप्रयोगश्च वध्वाः शृङ्गारस्य आलम्बनविभावत्वेनाह्वत्वात् शृङ्गारे वीभत्साह्वभूत कफनिक्षेपवर्णनमत्यन्तमनुचितमिति साविशेष प्राम्यतां दर्शयति । एवं अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपरूप समाधिं प्रदर्श्य अन्य-

युगपन्नैकधर्माणामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ९७ ॥

गुरुगर्भभरंक्लान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्कयः ।

अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समाधिशेरते ॥ ९८ ॥

उत्सङ्गशयनं सख्याः स्तननं गौरवं क्लमः ।

१ धर्मस्ततोन्वय इति लक्षणवाक्ये सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् इतिन्यायेन एकवचनं द्विवचनबहुवचनोपलक्षकमिति विशदयति— युगपदिति । नैकधर्माणाम् अन्य-
दीयगुणक्रियादिरूपानेकधर्माणाम् । युगपद् एकस्मिन् समये एव । अध्यासः निग-
२ रणेनाप्यवसानम् । स्मृतः समाधिगुणत्वेन प्राचीनैरनुमतः । तथा च बहूनामप्यन्य-
धर्माणां युगपदन्यत्र समारोपः समाधिरिति निष्कर्षः ॥ ९७ ॥

बहुधर्मारोपरूपसमाधिमुदाहरति—गुरुगर्भेति । गुर्व्यः एकत्र जलेनान्यत्र
गर्भविस्तारेण स्थूलाः तथा गर्भभरेण गर्भस्य अन्तर्गतजलस्य भ्रूणस्य च भरेण
३ क्लान्ताः मन्दाः इव । विशेषणोमयपदकर्मधारयः । अथवा गुरुरिति गर्भस्य विशेष-
णम् । स्तनन्त्यः गर्जन्त्यः । अन्यत्र क्लान्तिसूचकं शब्दं कुर्वन्त्यः । एतादृशः इमा
मेघपङ्कयः मेघावलयः । अचलाधित्यकोत्सङ्गम् अचलस्य पर्वतस्य अधित्यका उर्ध्व-
४ प्रदेशः तस्योत्सङ्गम् मध्यम् । अन्यत्र अधित्यकेति खीलिङ्गसाम्भवात् सखी प्राद्या
तस्या उत्सङ्गः क्रोडः तस्मिन् । समाधिशेरते त सश्रयन्ते इत्यर्थः । अत्र मेघपङ्क्तिषु
तत्तद्धर्मनिगरेण बहूनां गुर्वादीनां गर्भिणीधर्माणां युगपदध्यासात् समाधि-
५ गुणः ॥ ९८ ॥

पूर्वश्लोकस्थानां बहूनां गर्भिणीधर्माणामध्यासं विशदयति—उत्सङ्गेति ।
अत्र पूर्वश्लोके उत्सङ्गशयनं स्तननं गौरवं क्लमः इति इमे बहवः गर्भिणीधर्माः
३ दर्शिताः आरोपेणेति भावः । एतेषां गर्भिणीधर्मत्वमाह वाग्भटः—

क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा लर्दिरोचकम् ।

जृम्भाप्रसेकः । इत्यादि । (शारीरस्थान, १.५०-५१)

इतीमे गर्भिणीधर्मा बहवोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ९९ ॥

तदेतत् काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम यो गुणः ।

कविसार्थः समग्रोपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥

६ ननु स्तनित मेघगर्जितम् इति कोशात् स्तनन्तीशब्देन मेघगर्जनमेव लभ्यते । तत्
कथं स्तननस्य गर्भिणीधर्मत्वमिति चेत् सत्यम् । स्तनितभणितादि सुरते मेघादिषु
गर्जितप्रमुखम् । इति कोशान्तरेणास्य स्तनितशब्दस्य सुरतशब्दत्वाभिधानात्
केवलं मेघगर्जिते एव शक्तिः । तथा—आर्तस्तनितसनदे रुधिराम्बुह्रदाकुले ।
इति हरिवंशस्यप्रयोगेण (९९. ४८) तस्य सामान्यध्वनिपरत्वमपि ज्ञेयम् ।
एव सामान्यध्वनिपरत्वेऽपि स्तननशब्दस्य गर्भिणीशब्दपरत्वं कथयति चेत् गर्भिण्याः
१२ अन्येषामसाधारणधर्माणामन्त पतितत्वादस्याप्यत्र गर्भिणीशब्दविशेषवाचकत्वं
ज्ञेयम्* ॥ ९९ ॥

समाधिं प्रशसन्नुपसहरति—तदेतदिति । तत् तस्माद्भुक्तप्रकारेण काव्यस्य
चाहृत्वातिशयाधानात् । समाधिर्नाम यो गुणः । एतत् काव्यस्य सर्वस्वम् सारभूत
३ ह्वयम् । अवश्यमपेक्षणीयमित्यर्थः । समग्रः गौडवैदर्भः । कविसार्थः कविसंघः ।
तम् तथाभूतमेव समाधिगुणम् । अनुगच्छति एतत्परिशीलनेन काव्यं विरचयति ।
एतेषु दशसु गुणेषु मध्ये केचित् तत्तदोपाभावरूपतया केचिदलङ्कितिरूपतया नव्यैः
६ प्रकाशकारादिभिरनादृता केवलं माधुर्यैज.प्रसादाख्यास्य एव गुणाः स्वीकृताः ।
तथैव वामनभोजादिभिः शब्दार्थरूपेण एते एव द्विविधाः स्थापिताः । अन्यैश्च
तत्तद्गुणानां लक्षणोदाहरणानि च विभिन्नानि विहितानि । तदेतत् सर्वं तत्तद्-

१. इहमे. कपा.

२. *यो ह्यत्र. अ, बो-यत्र कपा ३ तमेकं च.

* सामान्यार्थानां शब्दानां कविसमदायतो विशिष्टार्थपरत्वं भवति यथा—आरवः
पटहेषु कर्णकारः भङ्गेषु कृजित विहगादिषु केकारवः कलापिषु कण्ठित वीणादिषु गुञ्जाकारः
३ मृद्रेषु घमघमाकार घर्षेषु घृत्कार. पूकेषु घोषः नदीवीचिषु चटकारः अमिस्कुलिङ्गेषु ह्रस्वाः
क्रिङ्किणीषु टङ्कार. मौर्वीषु डेरुत वृषभेषु ध्वनित मृदङ्गादिषु नाद. सिङ्हेषु फूत्कारः सर्पेषु
घृत्कारः कपिषु बृहिन वाग्नेषु भणित सुरतादिषु मङ्कार. भरिषु भात्कारः शङ्खरीषु रणित
६ वलयदिषु रवः मण्डकेषु विजित नूपुरादिषु तीक्ष्णकारः वामिनीषु सूत्कारः सायकेषु स्तनित
मेघसमुद्रादिषु ह्येषु इत्याह्वनीयम् ।

इति मार्गद्वयं भिन्नं तत्स्वरूपनिरूपणात् ।

तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकवि स्थिताः ॥ १०१ ॥

इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।

गुणनिरूपणप्रसङ्गे अस्माभिर्विशदीकृतमेव । आचार्यदण्डिना तु भरतमुनिमतमेव प्रायः स्वीकृतमिति सुधीभिर्विचारणीयम् ॥ १०० ॥

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्युष्टान्तरौ (१. ४०) इति पूर्वं प्रतिज्ञातं गौडवैदर्भमार्गवर्णनमुपसंहरति — इतीति । इति एतावत्पर्यन्तं कथितेन प्रकारेण । तयोः गौडवैदर्भयोः स्वरूपम् असाधारणधर्मः तस्य निरूपणात् — वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः । एषां विपर्यय प्रायो लक्ष्यते गौडवर्त्मनि । इत्यनेन (१. ४२) विभिन्नधर्मत्वेन प्रतिपादनात् । मार्गद्वयम् गौडवैदर्भमार्गद्वितयम् । भिन्नम् अत्यन्तविसदृशम् । वर्तते इति शेषः । तद्भेदाः गौडवैदर्भभेदाः । आवन्तिकीलाटीया-मागध्यादयः । प्रतिकवि स्थिताः तत्तद्देशीयैः कविभिराहताः । वक्तुं न शक्यन्ते । एषां मिश्रणप्रकारः प्रागुपवर्णित एवास्माभिः । (४२-४३ पत्रयोः) केचित्तु तद्भेद-शब्देन रीतिभेदं पाञ्चाल्यादिरूपं स्वतन्त्रमेव स्वीकुर्वन्ति । तेषु तत्तद्देशकविभिः कल्पितत्वादनन्ताः । अतस्ते परिगणितुं नैव शक्यन्ते इति भावः ॥ १०१ ॥

समप्रभेदस्य निरूपणाशक्यत्वं दृष्टान्तेन विशदयति— इक्षुक्षीरेति । इक्षुः पुण्डकादिः क्षीरं पयः गुडः इक्षुविकारः आदिशब्देन शर्कराखर्जुरादयो ग्राह्याः । तेषां माधुर्यस्य मधुरतायाः । अन्तरं रुचिभेदः । महत् महानास्ति । तथापि विस्पष्टभेदेपि । तत् आख्यातुं तत्तद्बुधितज्ञापकसंज्ञाविशेषेण कथयितुम् । सरस्वत्यापि वागधिष्ठात्र्या देवतयापि न शक्यते । माधुर्यस्य विविधभेदस्य निर्वचनमशक्यमिति भावः । अतः प्रधानौ एव गौडवैदर्भभेदौ दर्शितौ इत्यभिप्रायः ॥ १०२ ॥

एतावत्त काव्यस्वरूपमुक्त्वा इदानीं तत्कारणमाह— नैसर्गिकीति । नैसर्गिकी स्वाभाविकी पूर्वजन्मसंस्कारसंपन्ना । प्रतिभा नवनवोद्वेखशाब्दिनी प्रज्ञा । यदुक्तम् —

अमन्दथाभियोगोस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥ १०३ ॥

मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाभिधेयस्य ।

अङ्घ्रिष्ठानि पदानि च त्रिभान्ति यस्यामसा शक्ति ॥

६

(रुद्रट १.१५) इति ।

तथेव बहु निविध पदवाक्यप्रमाणसाहित्य-उदोलकारश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागम
नाट्याभिधानकोशक्रामार्थयोगादिरूपम् वाग्भटप्रभृतिभि परिगणितम् । निर्मलम्
१ सशयादिदोपरहितम् । एतादृश श्रुतम् शास्त्रम् । विविधशास्त्रनैपुण्यमित्यर्थ ।
एतल्लोक-व्यवहारनपुण्यस्यापि उपलक्षणम् । तदुक्त प्रकाशकारेण—शक्तिर्निपुणता
लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । (१३) इति । तथा अमन्द महान् । अभियोग
१२ अभ्यास । काव्यविच्छिन्नश्चा पुन पुन प्रवृत्तिरित्यर्थ । यदाहु —अभ्यासो हि
कर्मसु कौशलमावहति । न हि सकृन्निपतितमात्रेणोदविन्दुरपि प्रावणि निम्नता-
मादधताति (हेम० ८ पत्रे) अभ्यसनप्रकारस्तु हेमचन्द्राचार्य महता प्रपञ्चेन
१५ वाणित स तद्ग्रन्थादेव ज्ञातव्य । अभ्यसनसौकर्याय विशिष्टदेशकालादिसा-
चिव्यमध्यपेक्ष्यत इति वामन । (१. ३. १८-२०) एतत् त्रित्रय अस्या
उक्तलक्षणाया काव्यसपद कारणम् । काव्यप्रणयनावगमयो कारणमित्यर्थ ।
१८ उभयोरपि एतत्रितयन-यत्वात् । प्रतिभाशून्येनापि पुरुषेण महता कालेन एक
द्विश्लोककरणेतिव्याप्तिपरिहाराय सपदिति । तदुक्त काव्यमीमासायाम् —

मुक्तके कवयोन्मता सवाते कवय शतम् ।

२१ महाप्रबन्धे तु कविरेको द्वौ दुर्लभाख्य ॥ (५४ पत्रे) इति ।

अत्र कारणमित्येकत्रचनेन कारणता व्यासक्ता न तु प्रत्येक पर्याप्ता । तदुक्त
प्रकाशवृता —शक्तिर्व्युत्पत्ति पान पुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रय समुदिता न तु
२२ व्यस्ता तस्य काव्यस्य निर्माणे समुच्छासे च हेतुर्न तु हेतव इति । (१६ पत्रे)
अन्ये हेमचन्द्रवाग्भटादयस्तु प्रतिभैव हेतु शास्त्रव्युत्पत्त्यभ्यासौ तु प्रतिभाया
सत्कारकौ । तथा चोक्तम्—व्युत्पत्त्यभ्याससंस्कृता प्रतिभास्य हेतु इति ।

२० (वाग्भट २ पत्रे) काव्यमीमासाया तु —

स्वास्थ्य प्रतिभाभ्यासो भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुतता ।

स्मृतिदार्यमनिर्बेदश्च मातरोष्टौ कवित्वस्य ॥ (४९ पत्रे)

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना-

गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।

श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता

ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

३० इत्यष्टौ कारणानि समाख्यातानि । अत्र कानिचित् साधारणानि कानिचिदसाधारणानि कारणानीति ज्ञेयम् । आचार्यदण्डिना परिगणितेषु प्रतिभाश्रुताभियोगेषु प्रतिभा द्विविधा सहजा उत्पाधा च । यदाह रुद्रटः—

३१ प्रतिभेत्यपरैरुदिता सहजोत्पाधा च सा द्विधा भवति ।

पुसा सह जातःनादनयोस्तु व्यायमी सहजा ॥ (१ १६) इति ।

तत्राद्या जन्मसिद्धा द्वितीया शाखाद्यभ्यासेन मणिमन्त्रोपधिना च सपद्यते
३६ इत्याहुः । उभयरूपा चैव घट प्रति चक्रदण्डाविव काव्य प्रति परस्परसहकार्य-
तया कारणमिति केचित् । अपरे पुन अनयो प्रतिभयोर्मध्ये एकतरा कवित्व-
सपादनाय प्रभवति अपरा तदुत्कर्षायैव इति । अस्मिन् व्याख्याने न विद्यते
३९ इत्याद्यप्रिनश्लोकस्य अविरोध सपद्यते इति प्रिनर्शनीयम् ॥ १०३ ॥

यद्यपि सहजा प्रतिभा पुरुषप्रयत्नेन लब्धुमशक्या तथापि तदभावेपि
ऋषित्व न सर्वथा दु सपाद्यमिति प्रतिपादयति—न विद्यते इति । अद्भुतम्
अलौकिककाव्यसपादनेनाथर्यावहम् । पूर्ववासनागुणानुबन्धि प्राक्तनसस्कारगुण-
सन्नम् सहजमिति भाव । प्रतिभानम् प्रतिभाशक्ति । यद्यपि न विद्यते प्राक्तन-
प्रतिभाया अभावो यद्यप्यस्ति । तथापि यत्न कर्तव्य इति अस्याहस्य वाक्य-
मेतत् पूरणीयम् । किमर्थं प्रयतितव्यमिति चेत् कथयति— श्रुतेनेति । श्रुतेन
काव्याद्यनुशीलनेन । यत्नेन काव्यकरणाभ्यासप्रयत्नेन । उपासिता आराधिता ।
वाक् । कमपि अनिर्वचनीयम् । अनुग्रहम् काव्यसपादनसामर्थ्यरूपम् । करोत्येव ।
ध्रुवमित्यनेन व्यभिचारशङ्का निरस्ता । कालिदासादीना प्राक्तनप्रतिभाया अभावेपि
केवल वाग्देव्या आराधनेन यथा कवित्वलाभ आसीत् तथा अन्येषामपि
पुरुषाणामुद्यमशीलाना भवेत् । पुरुषेण प्रयत्नता भाव्यम् इत्यर्थ । एतेन—

३२ अय भस्मनि होम स्यात् इय वृष्टिर्मरुस्थले ।

इदमश्रवणे गान यज्जडे शास्त्रशिक्षणम् ॥ इति ।

तदस्ततन्द्रैरनिशं सरस्वती

श्रमादुपास्या खलु कीर्तिमीप्सुभिः ।

कृशे^१ कवित्वेपि जनाः कृतश्रमा

विदग्धगोष्ठीषु विहर्तुमांशते ॥ १०५ ॥

इत्योचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्गविभागो नाम

प्रथमः परिच्छेदः ॥

तथा—न हि यत्तशतेनापि शुक्रवत् पाठ्यते वकः । इत्यादि क्रियाशून्यानां दैव-
१५ वादतन्द्रिलानां यत्नैर्निष्फलयप्रतिपादनपर मतं निरस्तम् ॥ १०४ ॥

पुनरपि सविशेषं प्रयतितव्यं तेन मनोरथाः निश्चयेन फलन्तीति कथ-
यति—तदिति । तत् तस्मात् । उपासिता वाक् ध्रुवमनुग्रहं करोति इति हेतोः ।
१ अस्ततन्द्रैः परित्यक्तालसैः । अनिशम् सततम् । श्रमात् यत्नतः । कीर्तिमीप्सुभिः
कवित्वादिकीर्त्यमिलापुत्रैः । सरस्वती वाग्देवी । खलु निश्चयेन । उपास्या । उपास-
नाया अर्नष्फलय दर्शयति—कृशे इति । कदाचित् कवित्वे काव्यनिर्माणे ।
२ कृशेपि स्थलेपि । विदग्धगोष्ठीषु सहृदयसमाजेषु । कृतश्रमाः काव्यशास्त्रे विहित-
व्यासङ्गाः । जनाः पुरुषाः । विहर्तुम् काव्यरहस्यावगमसामर्थ्येन व्यवहर्तुम् । ईशते
समर्था भवन्ति । एतेन काव्यकारणासमर्था अपि काव्यरहस्यबोद्धारः पुरुषाः कीर्ति
३ विदत्समाजेषु संमानं च लभन्ते । अतः सर्वथा सरस्वत्युपासितव्या तदुपासना
निष्फला नैव संपद्यते इति आदिष्टं भवतात्ययगन्तव्यम् ॥ १०५ ॥

इति श्रीभारतक्षेत्रमासिन्धि रङ्गकुलारतंसैर्वाल्मीक्याचार्यतनुर्ज रत्नाचार्यसूरिभिः

सिञ्चितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाष्यायां प्रथमः परिच्छेदः ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः

काव्यशोभाकारान् धर्मानलंकारान् प्रचक्षते ।

प्रथमपरिच्छेदे वैदर्भगौडमार्गोपलक्षितं धर्मिभूतं काव्यशरीरं प्रदर्श्य इदानीं तद्धर्मानलंकारान् दिदर्शयिषुः अलंकारसामान्यलक्षणमाह—काव्यशोभाकार-
 ३निति । काव्यस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलिः इत्युक्तस्वरूपस्य शोभा मनोहरता तस्याः कर्तारः तत्संपादकाः तान् । धर्मान् अनुप्रासोपमादीन् । अलंकारान् प्रचक्षते अलंकारनाम्ना व्यवहारन्ति । प्राञ्चः साहित्यकोविदा इति श्लेषः । यथा
 ६छावण्यमनोहरस्य शरीरस्य हारादयो अलंकाराः शोभातिशयं जनयन्ति तथा श्लेषप्रसादादिगुणोपस्कृतस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्नपदावलिरूपस्य रमणीयार्थप्रतिपादकस्य काव्यस्य अनुप्रासोपमादयोलंकाराः शोभां परिवर्धयन्ति । अनेन एते अलंकाराः
 ९शब्दार्थगताः इति आचार्यदण्डिनो मतमवगन्तव्यम् । भरतेनापि—काव्यस्यैते ललंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः । (१६.४१) इत्यनेन ते काव्यधर्मत्वेनैव स्वीकृताः सन्ति । भामहोपि—इति वाचामलंकाराः पञ्चैवान्यैरुदाहृताः । (३.४) इत्युपक्रमे
 १२—गिरामलंकारविधिः सविस्तरं स्वयं विनिश्चित्य धिया मयोदितः । (३. ५७) इति तृतीयपरिच्छेदोपसंहारे कथयन् शब्दार्थगतत्वमेव तेषां दर्शयति । कामनादयोपि इमामेव पद्धतिमनुसरन्ति । तदुक्तं वामनेन—काव्यशोभायाः
 १५कर्तारो धर्मा गुणाः । तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः । (३. १. १-२) इति । अत्र च प्रमाणत्वेन प्राचीनश्लोकावपि अवतारयति—

युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

विद्वितप्रणयं निरन्तरामिः सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥

यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपु रिव यौवनयन्व्यमङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलंकरणानि संश्रयन्ते ॥ इति ।

अत्र पूर्वश्लोकेन अलंकाराणां सगुणकाव्यस्य शोभाकरत्वं दर्शितम् । द्वितीयेन तु गुणाभावे अलंकाराणां वैयर्थ्यं प्रोक्तम् । तत्र काव्यशोभासंपादने गुणा

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

नित्या अलंकारास्त्वनित्या इति अग्रिमेण पूर्वे नित्या (३. १. ३) इति
 २० सूत्रेण अभिहितम् । अयमेव च गुणालंकारयो प्रभेदः । यद्गुणा नित्याः तैर्विना
 काव्यशोभानुपपत्ते । आचार्यदण्डिना हि गुणा वैदर्भमार्गस्य प्राणत्वेन कथिताः ।
 वामनेन ते नित्या इत्यनेन स एवार्थ पर्यायेण अभिहितः । रीतिरात्मा काव्यस्य
 २० इति काव्ये रीते प्राधान्यस्वीकारेपि तस्या गुणसमुदायाभिन्नस्वरूपत्वात् गुणा-
 धीनत्वं स्पष्टमेव । एव च प्राणा दशगुणाः स्मृता इति आचार्यदण्डिनः सिद्धान्त-
 ३० न्तस्य रीतिरात्मा काव्यस्य इति सूत्रयता वामनेन भङ्गयन्तरेण स्वीकारो दर्शितः ।
 ३० एव भरतभामहयामनप्रभृतीना गुणालंकारत्रयये ऐकमत्यमेव दृश्यते । प्रकाशकारा-
 दयस्त्वर्वाचीना माधुर्यौज प्रसादाख्यान् गुणान् रसस्याङ्गभूतान् अलंकाराश्च
 शब्दार्थयोरङ्गभूतान् कल्पयन्ति । तदुक्त प्रकाशे—

३३ येरसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मन ।
 उत्कर्षहेतुस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥
 उपकुर्वन्ति त सन्त येङ्गद्वारेण जातुचित् ।

३६ हारादिवदलंकारास्तेनुप्राप्तोपमादयः ॥
 माधुर्यौज प्रसादाख्याल्यस्ते न पुनर्दश । (८. ६६-६७) इति ।

प्रतिपादित च माधुर्यौज प्रसादाख्या रसस्य गुणा । हारादिवत् वाच्यवाचक-
 ३९ लक्षणाङ्गता स्वाश्रयशोभाननद्वारा अङ्गिनो रसस्य शोभाजनका अलंकारा
 इति । आश्रयभेदाच्च गुणालंकारयोर्भेद इति । ओजस्वी प्रपञ्चः मधुरा वर्णा-
 ४० द्यादिव्यमहारस्तु आकारोस्य शूर इति चत् ओपचारिक ॥ तत्र तावद्विचार्यते ।
 ४२ मधुरो रस इति सामानाधिकरण्यात् अनुभवसिद्धाना रसस्वरूपविशेषकाणां
 माधुर्यौजिनां गुणरसस्वीकारे यदिद साहित्यप्रपञ्चकासाया कव्ये तादृशगुणनिवेश-
 ४५ न्दयः कल्पयन् तत् विकल स्यात् । रसवत् काव्यमित्येतावतैव लक्षणेन रस-
 निवेशे रसवत्त्वविशेषाणा माधुर्यौजिना निवेशस्यापि नियतत्वात् । यतः तन्मते
 माधुर्यौज प्रसादाख्या गुणा रसव्यभिचारिण न कुत्रचिदुपलभ्यन्ते । अप गुणा-
 निव्यञ्जकशब्दार्थप्रयोगाय लक्षणे गुणग्रहणमिति चेत् तादृशव्यञ्जकताया एव

५० गुणत्वमुचितम् । सौन्दर्यादे आत्मोत्कर्षत्ववत् तस्या एव रसोत्कर्षत्वात् ।
उत्कर्षकस्यैव गुणत्वात् । सा च व्यञ्जकता श्लेषादिधर्मस्वरूपा एव । अत
सिद्ध श्लेषादाना गुणत्व शब्दार्थगतत्व च । तथैव स्वाश्रयशोभाजननद्वारा रस-
५१ शोभाजननत्वमलङ्काराणामित्यपि न विचारक्षम तेषा वच । यतो नीरसे सकला-
लङ्कारिकै काव्यतया स्वीकृते सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदे चित्रे च उपमादीनामनल
कारतापत्ते । स्वीकृत हि तत्र तेरुपमादीनामलङ्कारत्वम् । तथाहि—

५२ वस्तु बालकृतिर्वेति पद्भेदोसो व्यनक्ति यत् ।

रस्वलङ्कारमथवा तेनासौ [व्यञ्जक] द्वादशात्मक ॥

(का प्र ४. ४०)

५३ तथा— शब्दचित्र वाच्यचित्रमव्यङ्ग्य त्वर स्मृतम् । इत्यस्य व्याख्याने चित्रमिति
गुणालङ्कारयुक्तम् इति । (१ ५) अष्टमोच्छासेपि यत्र तु नास्ति रस तत्रोक्ति-
वैचित्र्यमात्रपर्ययसाधिन इत्यादिना प्रबन्धेन तनैव कथितमस्ति । ननु रसो-
६० पकारयोग्यत्वमलङ्कार इति तल्लक्षणमस्तु । तेन नीरसस्थले नाव्याप्ति इति
चेन्न । योग्यताया निर्वचनस्याशक्यत्वात् तादृशानुगमकधर्मेण लक्षणविधानस्या
युक्तत्वात् । जगन्नाथेनापि गुणाना शब्दार्थरसरचनागतत्वं स्वीकृत्य केवलरसधर्मत्व
६० खाण्डितम् । तद्यथा—येमी माधुर्याज प्रसादा रसमात्रधर्मतया उक्ता तेषा
रसधर्मत्वे किं मानम् । प्रत्यक्षमेवेति चेन्न । दाहादे कार्यात् अनलगतस्य
उष्णस्पर्शस्य यथा भिन्नतयानुभव तथा द्रुत्यादिचित्तवृत्तिभ्य रसकार्येभ्य
६६ अन्येषा रसगतगुणाना अननुभवात् । तादृशगुणत्रिशिष्टरसाना द्रुत्यादिकारणत्वात् ।
कारणतावच्छेदकतया गुणानामनुमानमिति चेत् प्रातिस्विकरूपेण रसाना कारण-
तोपपत्तौ गुणकल्पने गौरवात् । शृङ्गारकरुणशा-न्ताना माधुर्यत्वेन द्रुतिकारणत्व
६९ प्रातिस्विकरूपेण कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतमिति तु न वाच्यम् । परेण
मधुरतरादिगुणाना पृथग्द्रुततर दिकार्यतारतम्यप्रयोजकतयाभ्युपगमेन माधुर्यत्वेन
कारणताया गद्भूतत्वात् । इत्य च प्रातिस्विकरूपेणैव कारणत्वे लाघवम् । किं
७२ च आत्मनो निर्गुणतया आत्मरूपरसगुणत्व माधुर्यादीनामनुपपन्नम् । एव
तदुपाधिरित्यादिगुणवत्त्वमपि । मानाभावात् । पररात्या गुणे गुणा-तरस्यानाचिल्लाच्च ।
अथ शृङ्गारो मधुर इत्यादिव्यवहार कथमिति चेत् एव तर्हि द्रुत्यादिचित्तवृत्ति-

किंतु बीजं विकल्पानां पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् ।

- ७५ प्रयोजकत्व प्रयोजकतासम्बन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा मायुर्यमस्तु । व्यवहारस्तु वाजिगन्धोष्णोतिव्यवहारत् अक्षत । प्रयोजकत्व च अदृष्टादिप्रिलक्षण शब्दार्थ-
रसरचनागतमेव ग्राह्यम् । अतो न व्यवहारातिप्रसक्ति । तथा च शब्दार्थयोरपि
७६ माधुर्यादिरोदृशदय सत्त्वादुपचारो नैत्र कल्प्य इति तु मादृशा इति ॥ (५४-५५
पत्रयो) रहस्य तु एतदेव यद्गुणाना रसधर्मत्व न विचारक्षमम् । ते शब्दार्थरस-
रचनागता एवेति ज्ञेयम् । आचार्यदण्डिप्रभृतय प्राचीना रसाना रसप्रदलकारत्वेनैव
७७ काव्यशोभाकरत्व मन्यन्ते । तथा च गुणे गुणान्तरस्यानौचित्यान्न माधुर्यादयो
गुणा रसानामिति तेषा राद्धान्त । अस्त्येषा सूक्ष्मविचारचर्चा । प्रकृतमनुसराम* ।
अलकाराणा एव काव्यशोभाकरधर्मरूप सामान्यलक्षणमभिधाय वक्तव्याना
७८ विशिष्टालकाराणामानन्त्य विचिन्त्य तद्विचिन्ने स्वस्यासामर्थ्यं विनयेन प्रकटयति-
ते चेति । ते अलकारा । अद्यापि विकल्प्यन्ते विविधकल्पनामि नवनवा उद्गा-
व्यन्ते । कविभिरिति शेष । अत क* पण्डित । तान् अलकारान् । कास्त्र्येन
७९ साकल्येन । वक्ष्यति निरूपयिष्यति । न कोपि निरेक्तु प्रभविष्यतीत्यर्थ* । वक्ष्य-
तीति भविष्यत्प्रयोगेण न पूर्वं केनापि निरूपिता नाधुनापि कश्चिन्निरूपयति न
वाप्रे केपि निरूपयेयु इति साकल्येन कालत्रयेपि ते निरूपयितुमशक्या इति
१० सूचितम् । मेधाग्निना कल्पनाया अविरामात् कल्पनोपजीविनो लकारस्याप्यविरामः ।
अत इयत्तया तेषा निरूपण दु शकमिति भाव ॥ १ ॥

अलकाराणामानन्त्यात् भवता तद्वर्णन परित्याज्यमिति चेन्न । ते प्राचीनैः
बीजरूपेण निरूपिता एव स्फुटतया मया कथ्यन्ते इति निवेदयति—किंरिति ।
१ विकल्पाना अर्चाचर्यैः कल्पिताना अलकारविशेषाणाम् । पूर्वाचार्यैः भरतादिभिः ।
बीज सामान्यतः सर्वत्र वर्तमान मूलम् । प्रदर्शितम् कथितम् । यथा नवीनैः उद्गा-
विताना उपमाभेदानां बीज—उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया । (१६
४२) इत्येव केरल उपमालक्षण विदधता भरतेन कथितम् । अप्रे दर्शितास्तु
वाक्यार्योपमा सातिशयोपमा श्लेषोपमा निन्दोपमा अभूतोपमा विपर्ययोपमा
सशयोपमा नियमोपमा मालोपमा विक्रियोपमा इत्यादयः प्रभेदाः अन्ये कल्पिताः
१ सन्ति । अत्र सर्वत्र बीजभूतभोपम्य वर्तत एव । अपमुपमालकारप्रपञ्चो दर्शितः ।

तदेव परिसंस्कृतमयमस्मत्परिश्रमः ॥ २ ॥

एवं रूपकादिष्वपि प्रपञ्चो द्रष्टव्यः । एवमेव औपम्यमूलकोलंकारान्तरविस्तारोपि दृश्यते । तदुक्तं वामनेन — प्रतिवस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः इति । (४.३.१) तेनैव च विविधैः सूत्रैः अग्रे प्रभृतिपदोपसंग्राह्या अलंकारा दर्शिताः । तर्हीकाकारेण च ते श्लोकैरेवं निबद्धाः । यथा—

- प्रतिवस्तुप्रभृतय उद्दिश्यन्ते यथाक्रमम् ।
 १५ प्रतिवस्तु समासोक्तिरयाप्रस्तुतशंसनम् ॥
 अपहृती रूपकं च श्लेषो वक्रोक्त्यलंकृतिः ।
 उत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्च संदेहः सविरोधकः ॥
 १६ विभावनानन्वयः स्यादुपमेयोपमा ततः ।
 परिवृत्तिः क्रमः पश्चाद्दीपकं च निदर्शना ॥
 अर्थान्तरस्य न्यसनं व्यतिरेकस्ततः परम् ।
 २१ विशेषोक्तिरथ व्याजस्तुतिर्व्याजोक्त्यलंकृतिः ।
 स्यात् तुन्ययोगिताक्षेपः सहोक्तिश्च समासतः ।
 अथ संसृष्टिभेदौ द्वावुपमारूपकं तथा ।
 २२ उत्प्रेक्षावयवश्चेति विज्ञेयोलंकृतिक्रमः ॥ इति ।

भरतमुनिना तु —

- उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।
 २३ काव्यस्यैते ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥ (१६.४१)

इत्यलंकारचतुष्टयमेवोक्तम् । एतद्विस्तारो भामहादिभिः प्रदर्शितस्तत एव बोद्धव्यः । प्रदर्शितमिति कथनं प्रायिकमिति बोध्यम् । यतो निश्चयोद्वेखादीनां नवीनतरु-
 १. ज्ञावितानां केषांचिदलंकाराणां सामान्यलक्षणरूपबीजस्य प्राचीनैरकथनात् ।
 तदेव पूर्वाचार्यैः दर्शितमेव विकल्पमूलभूतं बीजम् । परिसंस्कृतं सम्यक्तया विशदी-
 कर्तुम् । अयं प्रक्रान्तग्रन्थरूपः । अस्मत्परिश्रमः मदीयो व्यवसायः । पूर्वाचार्यै-
 २. कथितबीजभूतानि अलंकारतत्त्वानि मया विविधैर्लक्षणैरुदाहरणैश्च विव्रियन्ते ।
 अनया दिशा अन्ये विकल्पाः प्रतिभावद्भिः स्वयन्मूहनीया इति भावः ॥ २ ॥

काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलंक्रियाः ।^२

साधारणमलंकारजातमन्यत् प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥

स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ।

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥ ४ ॥

समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ।

एव सामान्यत अलंकारनिरूपणे प्रतिज्ञाते प्रसङ्गत पूर्वं निर्णीतानामल
काराणा पुनर्निरूपण पिष्टपेषणवद्विफल स्यादिति तान् परिदृष्ट्वैव निरूपण क्रियते
इति कथयति—काश्चिदिति । काश्चित् श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयमकादय ।
अलंक्रिया शब्दालंकारा । मार्गविभागार्थम् गौडवैदर्भमार्गयोर्सादृश्यद्योतनार्थम् ।
प्रागपि प्रथमपरिच्छेदे । उक्ता । तत्र श्रुत्यनुप्रास ५२ श्लोकेन वृत्त्यनुप्रास ५५
६ श्लोकेन यमक च सामान्यत ६१ श्लोकेन निर्दिष्टम् । तद्व्ययोजन तु
श्रुत्यनुप्रासो वैदर्भैरङ्गीकृत न गौडेरित्यादिना मार्गभेदकथनम् । अत तेषु
कारा न पुनर्निरूप्यते इति भाव । अन्यत् पूर्वोक्तात् अन्यत् । साधारण
उभयमार्गसमानम् । गौडवैदर्भानुमतमित्यर्थ । अलंकारजातम् स्वभावाख्यानमुप-
मेत्यादिना अग्रे निरूप्यमाणोलंकारसमूह । प्रदर्श्यते विविच्यते । यमकस्य पूर्वं
सामान्यत लक्षणमुक्त तद्विशेषप्रकारनिरूपण तु—तत् तु नैका तमधुरमत
पश्चाद्विधास्यते । (१ ६१) इति पूर्वप्रतिज्ञानुरोधेनैव तृतीयपरिच्छेदे सोदा-
हरण प्रपञ्चितमस्ताति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातालंकारनिरूपणाय प्रथम तानुदिशति—स्वभावाख्यानमिति ।
स्वभावाख्यान स्वभावोक्ति अत्यैव जातिरिति सङ्गान्तरम् । दापक च आवृत्तिश्च
दीपकावृत्ती । आहपूर्वकाद् वृत्ते इगुपधात् कित् इति औणादि कित्प्रत्यय ।
आवृत्तिरित्यर्थ । सोय अर्थावृत्ति पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च (२. ११६) इति
त्रिधा अग्रे निरूपितोरिति । अयत् स्पष्टम् ॥ ४ ॥

समासेति । समास समासोक्ति । अतिशय अतिशयोक्ति । लव
लेश । तथा चाग्रे वक्ष्यति—हेतुश्च सूक्ष्मलेशी च वाचामुत्तमभूषणम् (२ २३५)

प्रेयो रसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥

उदात्तापह्नुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।

विरोधाग्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिः परिवृत्त्याशीः संकीर्णमथ भाविकम् ।

इति वाचामलंकारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः ॥ ७ ॥

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती ।

स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालंकृतिर्यथा ॥ ८ ॥

इति । क्रमः यथासंख्यम् । अस्यैव संख्यानमिति संज्ञान्तरम् । तदुक्तमग्रे—
यथासंख्यमिति प्रोक्तं संख्यानं क्रम इत्यपि (२. २७३) इति । समाहितं
अर्वाचीनैः समाधिनाम्ना व्यवहृतोऽलंकारः ॥ ५ ॥

उदात्तेति । उदात्तश्च अपह्नुतिश्च श्लेषश्च विशेषश्चेति द्वन्द्वः । विशेषः
विशेषोक्तिः । विरोधः अग्रस्तुतस्तोत्रं च विरोधाग्रस्तुतस्तोत्रे । अग्रस्तुतस्तोत्रं
अग्रस्तुतप्रशंसा । व्याजस्तुतिश्च निदर्शनं च व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिरिति । संकीर्णं संसृष्टिः । तदुक्तमग्रे—नानालंकारसंसृष्टेः
संसृष्टिस्तु निगद्यते । (२. ३५९) इति । इति एवं नामनिर्देशपूर्वकम् । कथिताः
पूर्वोक्ताः पञ्चत्रिंशत्संख्याकाः । वाचा वाक्यानाम् । अलंकाराः । पूर्वसूरिभिः
दर्शिताः । यद्यपि एते अर्थालंकाराः तथापि शब्दार्थयोः वैयाकरणानुमतं तादात्म्य-
मङ्गीकृत्योक्तं वाचामित्युक्तम् । पूर्वसूरिभिः इत्यनेन संप्रदायागतानेतानेव विवृणोमि न
तु निश्चयोऽस्मादीनर्वाचीनकविकल्पितसदृशानन्यान् कानपि विशिनष्टि । तादृश-
वैचित्र्यस्वीकारेण अलंकारान्तरकल्पने तेषामानन्यापत्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

तत्र उद्देशवाक्यानुसारेण अलंकारान् लक्षयति—नानावस्थमिति । सा
अलंकारेषु प्रथिता । आद्या उद्देशवाक्ये प्रथमा । अलंकृतिः स्वभावोक्तिः जातिः
इति च नामद्वयवती । वर्तते इति शेषः । तल्लक्षणं तु नानावस्थमित्यादि । पदार्थानां
स्थावरजङ्गमानान् । नानावस्थं जातिगुणक्रियाद्रव्यवशेन विविधप्रकारम् ।

त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुक्लाः ॥ ९ ॥

कलकणितगर्भेण कण्ठनाघूर्णितेक्षणः ।

पारावतः परिभ्रम्य रिरसुञ्चुम्बति प्रियाम् ॥ १० ॥

वध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्च कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे चामीलयन्नेव प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

आतात्रकुटिल आताम्राणि ईपल्लोहितानि कुटिलानि यन्त्राणि च तै । तुण्ड मुख ।
 ३ उपलक्षिता । इत्यभूतलक्षणे इति तृताया । एवमप्रेषि । हरितकोमलं हरिता
 पालाशवर्णा कोमला सुकुमारा तै । पञ्चै गरुडि । त्रिवर्णराजिभि त्रयो वर्णा
 नाडरक्तधूसरा तेषा राज्य रेखा यत्र ते । कण्ठ प्रावाभि । एते अत्र वर्तमाना ।
 ६ शुक्ला कारा । मञ्जुगिर मधुरप्रलापिन । वर्तन्ते इति शेष । अत्र तुण्डादाना
 ताम्रत्वादिक सर्वशुक्लातेर्धर्म तेन जात्युदाहरणमेतत् ॥ ९ ॥

क्रियास्वभावोक्तिमुदाहरति—कलेति । कलकणितगर्भेण कलम् अव्यक्त
 मधुर यत् कणित मञ्जुलक्ष्वनि स गर्भे अन्त यस्य तन । कण्ठेन उपलक्षित ।
 ३ आपूर्णितक्षण आघूर्णिते प्रेम्णा प्रियामुखमभित संचालिते ईक्षणे नयन यन
 स । रिरसु रन्तुमिच्छु । पारावत । कलरव सन् । परिभ्रम्य परितश्चक्रमण
 कृत्वा । प्रिया कपोताम् । चुम्बति तस्या अधरपान करोति । अत्र कलकणिता
 ६ दय सर्वे वर्मा पारावतचुम्बनक्रियाया इति क्रियास्वभावाक्तिरियम् ॥ १० ॥

गुणगता स्वभावोक्तिमुदाहरति—वध्नन्निति । एष अनुभूयमान । प्रिया-
 स्पर्शः दयितास्पर्श । अङ्गेषु गात्रेषु । रोमाञ्चम् रोमहर्षणम् । वध्नन् सपादयन् ।
 ३ मनसि निर्वृतिं परमानन्दम् । कुर्वन् नयनम् । नेत्रे आमीलयन् सोढ्यातिशयेन
 निमालयन् । प्रवर्तते जयतात्यर्थ । अत्र प्रियास्पर्श इति स्पर्शस्य गुणत्वाद् गुण
 गतेय स्वभावोक्ति । मोजराजेन स्वभावोक्त —देश कालश्च शक्तिश्च साध-
 ६ नानि च हेतव (३ ८) इति हेतुन् कथयि वा शक्तेरिदमुदाहरण दर्शितम् ।
 अत्र रोमाञ्चपधादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्तिनिमित्तस्योक्तत्वादिय शक्तिहेतुर्नाम जाति
 इति च तेन लक्षणसगतिर्दर्शिता ॥ ११ ॥

कण्ठकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।

जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद्रूपध्वजः ॥ १२ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमादृशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ॥ १३ ॥

यथाकथंचित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

द्रव्यगतजातिमुदाहरति—कण्ठकाल इति । कण्ठकाल कण्ठे कण्ठ-
प्रदेश काल कालकूट तदुत्पन्नकालिमा वा यस्य स शिव । अमूर्धमस्तकात्
३स्त्राङ्गादकाम इति अलुङ्गसमास । करस्थेन करस्थितेन । कपालेन शिरास्थ्या ।
तथा स्निग्धताम्राभि स्निग्धा कोमला ताम्रा अरुणा ताभि । जटाभि जटिल
केशपार्ष्ण । उपलक्षित । एतादृक् वृषध्वज वृष वृषभ ध्वज केतुचिह्न यस्य रु ।
६आविरासीत् प्रादुरभूत् । अत्र कण्ठकालत्वादय सर्वेपि धर्मा शिवरूपद्रव्यगता
इति द्रव्यस्वभावोक्तिरियम् । वृषध्वजशब्दो यादृच्छिक शिवसञ्ज्ञाया सकेतित ।
सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोश्चाभेदाद्द्रव्यगतेय स्वभावोक्ति ॥ १२ ॥

स्वभावोक्तिमुपसहरति—जातीति । जातिश्च क्रिया च गुणश्च द्रव्य
च जातिक्रियागुणद्रव्याणि तेषा स्वभाव नैसर्गिकस्वरूप तस्य आख्यान मनोहर-
३तया कथनम् । ईदृशम् अनया रीत्या स्वभावो वर्णितश्चेत् । स्वभावोक्तिरलकारो
भ्रति इति भाव । अत्र द्रव्यपद वैयाकरणपरिभाषितैकव्यक्तिवाचकम् न तु
नेयाधिकपरिभाषितपृथिव्यादिनाचकम् । तेषा जातिपदेन समहात् । अस्यैव स्वभा-
६वाख्यानस्यैव । शास्त्रेषु पदार्थस्वरूपनिरूपणप्रधानेषु -याव्याकरणवेदान्तादि-
शास्त्रेषु । साम्राज्यम् प्राधान्यम् । सर्वोप्यपि शास्त्राणि पदार्थस्वभावनिर्णयायैव
प्रवृत्तानि । अत स्वभावाख्यान सर्वत्र वरीवर्ति इति भाव । एवकारेण अलकारा-
६तराणा न एतादृक् शास्त्रेषु उपयोग इति सूचितम् । काव्येष्वपि एतत् स्वभावा
ख्यानम् । ईप्सितम् ऋषिभि अलकारान्तरापेक्षया एतदेव सहृदयतया आदृतम् ।
सर्वेषु अलकारेषु एतदेव विरानते इति भाव ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तामुपमा निरूपयति—यथेति । यत्र काव्ये । वृत्तित्व सप्तम्यर्थ ।

उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोयं प्रदर्शयते ॥ १४ ॥

- तेषु वृत्तित्वा शक्तिलक्षणान्यतरसहकारेण बोधकत्वसम्बन्धेन ज्ञेयम् । केचित्तु यत्
 १ वैचित्र्ये इति विषयसप्तमी । विषयश्च प्रतिपाद्यव्यप इत्याहुः । यथाऋषचित्
 येनकेनचित् प्रकारेण । गुणक्रियाद्रव्यवशेनेति भावः । उद्धृतं प्राधान्येन स्फुटम् ।
 सादृश्यम् साम्यम् । प्रतीयते अभिधातुलक्षणव्यजनान्यतरवृत्त्या प्रतीतिविषयमेति ।
 २ सा उपमा तत् सादृश्यमुपमालकारः । विधेयगतलिङ्गत्वेन तच्छब्दस्य स्वीत्वम् ।
 तथा च काव्यनिष्ठमलौकिकचमत्कारजनक सादृश्यमुपमेति फलितम् । चमत्कारा-
 जनक सादृश्यं नोपमालकारः । यथा गौरिव गजयः । घट इव पट पदार्यः ।
 ३ अथवा—अस्थिवद्दधिवच्चैव पिष्टवत् कुष्ठवत् तथा । राजन् तव यशो भाति
 इत्यादिषु । एतत् सर्वालकारसमानम् । तेन गोसदृशो गवय इति नोपमा ।
 गौर्वाहीक इति न रूपकम् । स्थाणुर्ना पुरुषो वा इति न सदेहः । इदं रजतम्
 ४ इति न श्रान्तिमान् । नाय सर्प इति नापद्भुतिः । पीनो देवदत्तो दिना न भुङ्क्ते
 इति न पर्यायोक्तम् । पर्वतो वह्निमान् इति नानुमानम् । सोऽयं देवदत्त इति
 न स्मरणम् । तस्थस्थमिषा तातताम इति न यथासक्यम् । पुत्रेण सह
 ५ आगतः पिता इति न सहोक्तिः । तेन विना गत इति न विनोक्तिः ।
 श्वेतो धावति इति न श्लेषः । इत्याद्युद्घोषम् इति चित्रमीमांसायाः (६
 पत्रे) अप्ययदीक्षिता । उक्तं हि रसगङ्गाधरे — सादृश्यं सुन्दरं
 ६ वाक्यार्थोपस्कारकं उपमालङ्काररिति । (१५७ पत्रे) व्याख्यातं च सुन्दरमिति
 सादृश्यविशेषणम् । सौन्दर्यं च चमत्कृताधायकत्वम् । चमत्कृतित्वात्सन्द-
 विशेषः इति । तस्याः प्रपञ्चो विस्तरः । अयं बक्ष्यमाणप्रकारकः । प्रदर्शयते
 ७ निदर्शयते । अस्थोपमालङ्कारस्य चत्वार्यङ्गानि । उपमानम् उपमेयम् साधारणो
 धर्म उपमावाचकश्चेति । तत्र सादृश्यप्रतियोगि उपमानम् । सादृश्यानुयोगि उपमे-
 यम् । उपमाने उपमेये चोभयत्र समतो धर्म साधारणो धर्मः । उपमावाचकश्च
 ८ इवादिशब्दः । परे तु यस्य धर्मस्य सवन्धात् येन सह यदुपमीयते स साधारणो
 धर्मः । तदुपमानम् । तदुपमेयम् । इति साधारणधर्मोपमानोपमेयपदानि विवृ-
 ण्वन्ति । यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञम् इत्यादौ मनोज्ञत्वधर्मसंबन्धेन तद्वत्तया
 ९ प्रसिद्धेन कमलेन सह मुखमुपमीयते इति मनोज्ञत्व साधारणो धर्मः

कमलमुपमानं मुखमुपमेयम् इतिशब्दश्च उपमात्राचक इत्युपमालकारः । एते च उपमानादयः पदार्थाः कश्चित् सन्त कश्चिदसन्त कश्चिदुपात्ताः कश्चि-
 ३०दनुपात्ता अपि सामर्थ्याप्रसेया भवन्ति । अत एव त्रयि कोपोयमाभाति सुधाशा-
 त्रिव पात्रक । इत्यत्र सुधाशौ पात्रकस्यासतोपि उपमानत्वसिद्धिः । तत्र उपात्तानां
 गुणक्रियाद्रव्याणां सादृश्यात् क्रमेणोपमालकारः । यथा हसीव धवला कीर्ति इत्यत्र
 ३३धवलत्वगुणेन सलीलमियमायाति वधूर्गजप्रधूरिव इत्यत्र गमनक्रियया आकाशः
 काशतेत्यर्थं शिववद्विधुभूषण इत्यत्र विधुरूपद्रव्येण । अनुपात्तानां यथा—
 मुखमिन्दुर्यथा पाणि पल्लवेन सम प्रिये ।

३६ याच सुधा इशौष्ठस्ते मिश्रतुल्यो मनोश्मजत् ॥ इति ।

अत्र मुखेन्दुप्रभृतीनां प्रसिद्धसादृश्यानां मनोज्ञत्वादयो धर्मा नोपात्ताः । ते सामर्थ्या-
 देव ज्ञायन्ते । उद्भूतम् प्राधान्येन स्फुटम् । तेन यत्र वैचित्र्यान्तरनिर्माण-
 ३९सादृश्यवैचित्र्यं तत्र नोपमालकारः । तथा च रूपकादिस्थले तादृश्यादिप्रती-
 तिजन्यवैचित्र्यस्य चमत्कारातिशयजनकतया तत्त्वुक्षिनिधीनमिवोपमावैचित्र्यं न
 तादृश चमत्कारं दर्शयति इति न तत्रोपमालकारप्रसक्तिः । एवमेव व्यतिरेका-
 ४२लकारेपि । तत्र भेदप्रतीतिवैचित्र्येण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्र्यस्य तिरोधानात् ।
 अङ्गाङ्गिभावसकरे तु सादृश्यजन्यवैचित्र्यं नान्येन तिरोधीयते । परं काव्यार्था-
 लोचनया प्रधाननिर्वाहकत्वेन तदङ्गत्वेन प्रतीयते । सादृश्यमतिरिक्तं पदार्थं
 ४५इति वैयाकरणमीमांसकादयः । साधर्म्यमिति नैयायिकादयः । साधर्म्यमुपमाभेदे
 इति प्रकाशकारः । साधर्म्यं च उपमानोपमेययोरेकधर्मसम्बन्धः । समासोत्तरवर्ति-
 भाववाचितद्वितप्रत्ययस्य सवन्धाभिधायकत्वात् । तदुक्तं भर्तृहरिणा—कृत्तद्वित-
 ४८समासेभ्यः सवन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति । एकत्वं हि धर्माणां कश्चिद्वस्तुतः
 अभिन्नत्वं कश्चिदेकजातीयत्वं कश्चिदेकशब्दप्रतिपाद्यत्वं कश्चिदेकधर्मत्वं चेति
 चतुर्विधम् । तत्र गुणक्रियायदृच्छानां साधर्म्यत्वे प्रथमम् । तेषामभिन्नत्वस्य वैया-
 ५१करणैरङ्गीकृतत्वात् । इत्यसामान्यादीनां साधर्म्यत्वे द्वितीयम् । एकजातीयत्वं च
 एकजातित्वम् । एकशब्दप्रतिपाद्यत्वं श्लिष्टपदोपस्थाप्ये धर्मे ज्ञेयम् । तत्र शब्द-
 श्लेषे सकलकल पुरमेतज्जात सप्रति सुधाशुबिम्बमिव इत्यादि । अत्र सकल
 ५२कलम् इत्यस्य कलकलसहितं सपूर्णकलायुतं चेत्यर्थः । बिम्बानुबिम्बितायामेक-
 धर्मवत्त्वम् । यथा—

भङ्गापवर्जितस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीन् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ इति ।

५०

अत्र श्मश्रुलत्वसरघाव्याप्तत्वयोः धर्मयोः एककृष्णत्वादिगुणयोगादेकत्वम् । आचार्य-
दण्डिनो मते एतत् सादृश्यं द्वयोरेवेति नाग्रहः । एकस्यैव उपमानोपमेयस्वरूपस्य
६० अनन्वयस्याप्यनेन उपमात्वस्वीकारात् । तथैव वाक्यद्वयगता उपमेयोपमा अपि
एतन्मते उपमैव । अतस्तदर्थं सादृश्यस्य एकवाक्यगतत्वमिति विशेषणं नापे-
क्ष्यते । तत्र इवादिपदप्रयोगे वाच्यं तदप्रयोगे कचिल्लक्ष्यं कचिद्वाक्येन
६३ व्यङ्ग्यम् इति ज्ञेयम् । अत्र तावदुपमायाः वाक्यार्थबोधं संक्षेपतः दर्शयामः ।
चन्द्र इव मुखं आह्लादकम् इत्यत्र आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकमुपमेयं
मुखमिति बोधः । अत एव इवादिसमाभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्ति-
६६ कत्वनियमः । साधारणधर्मसम्बन्धश्च कचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमा-
ह्लादकम् इत्यादौ कचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लाहयति । अत्र
उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्नः उपमेयमुखकर्तृकाह्लादः इति बोधः । अतोत्रापि
६९ तयोः समानविभक्तिकतैव । हरीतकीं शुद्धश्च राजन् मातेव हितकारिणीम् ।
इत्यादि तु, असाञ्चेव । समानविभक्तिकत्वाभावात् । ये त्वत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको
मुखकर्तृक, आह्लादः इति बोधं वदन्ति तेषां मते उपमानोपमेययोः समानविभक्ति-
७२ कत्वनियमे मानं चिन्त्यम् । यत्तु वाचनिकी समानविभक्तिकतेति तत्र व्याकरण-
शास्त्रे तादृशचचनानुपलम्भात् । एवं गजराज इव गच्छति देवदत्तः इत्यादौ
बोध्यम् । वनं गज इव शूरः समरभूमिं गच्छति इत्यादौ उपमानगजकर्तृकवन-
७५ कर्मकगमनाभिन्नमुपमेयशूरकर्तृकसमरकर्मकं गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूप-
गमनस्य विधेयतया उपमाविधेयिकात्र धीः । व्याघ्र इव यः शूरः पुरुषः स
गच्छति इत्यादौ उपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरुषकर्तृकगमनमिति धीः । शूरत्वादि-
७८ साधारणधर्मस्योद्देश्यतया उपमोद्देश्यिकात्र धीः । अत एव भेदाभेदप्रधाना
उपमेति वृद्धाः । यद्यपि चन्द्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदः तथापि साधारणधर्मवत्त्वेना-
भेदानन्वययोग्यता बोध्या इति मञ्जूपाया नागेशः । विस्तरस्तु रसगङ्गाधरे द्रष्टव्यः ।
८१ उपमायाः विविधालंकारगूढवगाइ उपमाप्रस्तावे अप्यपदीक्षितः चित्रमीमांसायाम् ।
यथा—

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे करतलं तव ।

उपमैका शैलूषी सप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।

६४

रञ्जयति काण्ठरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदा चेत् ॥

- चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा सैव उक्तिभङ्गभेदेनानेकालकारकत्वं भजते । तथाहि चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्र इत्युपमेयोपमा । मुखं मुखमिव ८० इत्यनन्वयः । मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपम् । चन्द्र इदं मुखं स्मरामि इति स्मरणम् । मुखमेव चन्द्र इति रूपकम् । मुखचन्द्रेण तापं शाम्यति इति परिणामः । किमिदं मुखमुताहो चन्द्र इति सदेहः । चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुख- ९० मनुष्यावन्ति इति भ्राष्टिमान् । चन्द्र इति चकोरा कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे रज्यन्ति इत्युल्लेखः । चन्द्रोयं न मुखम् इत्यपह्नवः । नूनं चन्द्र इत्युत्प्रेक्षा । चन्द्रोयम् इत्यतिशयोक्तिः । मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते इति तुल्ययोगिता । ९१ निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च दृष्यति इति दीपकम् । त्वन्मुखे एवाह रज्यामि चन्द्र एव चकोरा रज्यन्ते इति प्रतिवस्तूपमा । दिशि चन्द्रो मुवि त्वन्मुखम् इति दृष्टान्तः । मुखं चन्द्रश्रियम् विमर्ति इति निदर्शनाः । निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादति- ९२ रिच्यते इति व्यतिरेकः । त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशासु दृष्यति इति सहोक्तिः । मुखं नेत्राङ्कुरुचिरस्मितभ्योः त्वन्मुखोपशोभितम् इति समासोक्तिः । अब्जेन सदृशं वक्त्रं हरिणाहितसक्तिना इति श्लेषः । मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निम्नं इत्यप्रस्तुतप्रशंसाः । ९३ एवमुक्तानेकालकारविवर्तवर्तायमुपमा ।

तादिदं चित्तं विश्वं प्रहृष्टानादिवोपमाज्ञानात् ।

ज्ञातं भवतीत्यादौ निरूप्यते निखिलभेदसहितं सा ॥ इति । (५ पत्रे)

१०३ राजशेखरोपि—

अलकारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसपदाम् ।

उपमा कविवशस्य मातेरेति मतिर्मम ॥

१०५ इति तां प्रशंसति ॥ १४ ॥

प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं दर्शयति—अम्भोरुहमिति । हे मुग्धे मुन्दरि । तव

करतलं पाणितलम् । अम्भोरुहमिव कोकनदमिव । आताम्रं आलोहितम् ।

१ अम्भोरुहमिवेति समरतम् । इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्चेति शासनात् ।

इति धर्मोपमा साक्षात् तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

अम्भोरुहपदं च अम्भोरुहसदृशे लाक्षणिकम् । इवशब्दः सादृश्यघोतकः । तथा च आताम्रोपमानभूताम्भोरुहाभिन्नमाताम्रमुपमेयं करतलमिति बोधः । यत्तु—
 ६ इवार्थः सादृश्यम् । तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावेनैव अम्भोरुहकरतलयोरन्वयोपपत्तौ किं लक्षणाया । तथा च अम्भोरुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करतलमिति बोधः इति तन्न । इवशब्दस्य सादृश्यार्थवाचकत्वे तदर्थे सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये
 १ अम्भोरुहमिव मुखं पश्यामि अम्भोरुहमिव मुखं दृश्यते इत्यादौ अम्भोरुह-
 पदस्य सामानाधिकरण्याभावात् उक्तानुक्तत्वप्रयुक्तविभक्त्यनापत्तेः पृष्ठया-
 पत्तेश्च । तथा अम्भोरुहेणैव करतलेन शोभसे इत्यादौ समानविभक्तित्वं
 १२ न स्यात् । अभेदान्वयस्थले एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तित्वनियमात् ।
 ननु अभेदान्वयस्यलवदुपमानोपमेयभावस्यलपि समानविभक्तित्वस्यानुशासनमस्ति ।
 तथा हि—विभक्तिः पुनरेका स्यादुपमानोपमेययोः । इति । इति चेन्नैतद्बुचिरम् ।
 १५ एतच्छासनस्य मुनित्रयानुपदिष्टत्वात् । अत्र केचित् साधारणधर्मस्य आताम्रत्वस्य
 प्रथममुपमेयभूतकरतलेनैवान्वयः न तु उपमानभूतेनाम्भोरुहेण । तस्य समस्तैक-
 पददेशपदबोध्यत्वात् । तद्गतत्वेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनया अन्वयबोधोत्तरमेव ।
 १८ अत एव धर्मसाधारण्यप्रतीतिः तथैव च वैचिध्यमिति साधारणधर्मसंबन्धे विषये
 आहुः । परं नैतद्बुचिरम् । पूर्वोक्तदोषपरिहाराय इवशब्दस्य बोधकत्वात् ।
 तेनोपमानोपमेयगतं सादृश्यं सममेव स बोधयति इति ज्ञेयम् । अपरं च
 २१ यथेवादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येवेत्यादि-
 प्रकाशकारोक्तिविरुद्धमेतत् इति सुधीभिः विचार्यमेतत् । प्रकृतमनुसरामः । इति
 एवं साधारणधर्मप्रयोगस्थले धर्मोपमा । धर्मस्य उपादानेन धर्मोपमा इत्यर्थः । अत्र
 २२ हेतुमाह—साक्षादिति । साक्षाच्छब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यधर्मस्य आताम्रत्वस्य ।
 प्रदर्शनात् कीर्तनात् । अत्र इवशब्दश्रवणमात्रेण सादृश्यरूपसंबन्धस्य प्रतीतेरियं
 श्रौती । उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकानां चतुर्णामपि प्रयोगाच्च पूर्ण्य
 २७ मुपमा । चतुर्षु अङ्गेषु कस्यचिदनुपादाने लक्षोपमेति ज्ञेयम् । एतद्भेदकरणमर्वा-
 चीनानामेव । प्राचीनग्रन्थेष्वनुपलभ्यात् । आचार्यदण्डी तु प्राचीनमतमेकानुसरति ।
 धर्मवत्त्वमाविषये प्रमाणमात्रेये यथा —

राजीरमित्र ते यत्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
 इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमत्र सा ॥ १६ ॥
 त्वदाननमित्रोच्छिद्रमरविन्दमभूदिति ।
 सा प्रसिद्धिविपर्यासाद्विपर्यासोपमेप्यते ॥ १७ ॥

यत्र साधारणो धर्म कथ्यते गम्यतयत्रा ।

ते धर्मवस्तुप्राधान्याद्धर्मवस्तूपमे उभे ॥ (३४४.१०) इति ।

इत्यल पल्लवितेन ॥ १५ ॥

वस्तूपमा दर्शयति—राजीरमिति । ते तत्र । यत्र वदन । राजीरमित्र
 कमलसदृशम् । नेत्रे नयने । नीलोत्पले नीलकमले इव । इय निर्दिष्टस्वरूपा
 उपमा । प्रतीयमान शब्देनानुपादानाद् गम्यमान । एव केवल । अन्येषामुपमानो-
 पमेयोपमावाचकानां शब्दोपात्तत्वात् इति भाव । धर्म साधारणो धर्म मनोवृ-
 त्तसौरभत्वादि । यत्र सा वस्तूपमा । वस्तुनो उपमानोपमेययोरुपादानादिय वस्तु-
 पमा । प्रसिद्धतया अत्र साधारणधर्मस्य शब्दप्रयोगमन्तरेणापि आप्त्यप्रतीति-
 र्भवतीति भाव । केचित्तु प्रतीयमानैकधर्मेतिपदस्यैकशब्दस्य सामान्य साधारण
 इति अर्थं दर्शयन्ति । इदमेकधर्मत्व यत्राप्रसिद्ध तत्र नेय वस्तूपमा भवति ।
 तथा च सकलकल पुरमेतज्जात सप्रति सुधाशुविम्बमिव । इत्यादौ न वस्तूपमा ।
 अत्र सकलकलमिति समानधर्मस्यानुपादाने न हि पुरसुधाशुविम्बयो सादृश्य
 प्रसिद्धया बुद्ध्यारूढ भवति । इय च धर्मलुप्तोपमेति अप्पय्यदाक्षितेर्मन्यते ॥१६॥

विपर्यासोपमामाह—त्वदाननेति । त्वदाननमित्र । उच्छिद्र प्रसुद्धम् । अर-
 विन्द कमलम् । अभूत् आसीत् । इति प्रसिद्धे विपर्यासात् वैपरात्वात् । सा
 प्रसिद्धा- । विपर्यासोपमा अत्रास्तीति शेष । अय भाव । प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयानां
 मुखादीनामेवोपमेयत्व तदुत्कर्षप्रतिपादनाय यस्ताना चन्द्रारविन्दानामुपमानत्वम्
 इति कविसप्रदायसिद्ध पन्था । तस्य मार्गस्य उपमेयस्य उत्कर्षप्रतिपादनाय
 विपर्यास उभयेयोपमानभावविपर्यय तस्माद्विपर्यासोपमा । प्रस्तुते उदाहरणे
 आननमुपमेयभूतमपि उपमानतया वर्णितम् । इवा-तस्य उपमानत्वानियमात् ।
 तदनुरोधेन च यच्च उपमानभूतमरविन्द तत् उपमेयतया वर्णितम् । अत

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।

इत्यन्योन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी ॥ १८ ॥

विपर्यासोपमालंकारः । नव्यास्तु अमुं प्रतीपं कथयन्ति । तदुक्तं कुवलायानन्दे—

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

त्वल्लोचनसम पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ (१४ पत्रे) इति ।

१. उदाहरति च जगन्नाथः —

किं जल्पासि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।

तद्यदि पतति हुताशे तदा हताशे तत्राङ्गवर्णं स्यात् ॥ (४९६ पत्रे)

१५ इति ॥ १७ ॥

अन्योन्योपमामाह तवाननमिति । अन्योन्यस्य आननेन उपमानेन
अम्भोजस्य अम्भोजेन उपमानेन आननस्य इति परस्परस्य उत्कर्षः गुणमाहात्म्यं
इतत् शंसिनी कथयित्री सेयमन्योन्योपमा । इति इत्यनेन उदाहरणस्वरूप निर्दि-
श्यते । तेन च यत्र पर्यायेण उपमानोपमेयभावस्तत्रैवेयमिति सिद्धम् । तेन च
मुखमम्भोजं च तुल्यमित्यत्र तथा प्रतीतावपि नेय भवति उपरिदर्शितवैचित्र्या-
द्भावात् । अत्र पर्यायेणोपमानोपमेयकत्वकल्पनं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थम् । तेन
न्यूनगुणोपमेयेनोपमीयमानस्य गुणाधिकस्योपमानस्य कथमुत्कर्षः इति शङ्का
परास्ता । अत्र द्वयोरेव मुखाम्भोजयोः प्रस्तुतत्व बोध्यम् । अम्भोजस्य अप्रस्तुतत्वे
इतदुत्कर्षप्रतिपादनवैयर्थ्यात् । प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपादनायैव गुणालंकाराणां समुत्पत्तेः ।
अत एव हेमचन्द्रः इमामुपमेयोपमाभिधानेन इत्थमुदाजहार —

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।

१२ निर्लीनां नलिनीखण्डे कथं नु त्वा लभेमहि ॥ (२४७ पत्रे) इति ।

निर्लीनां गूढाम् । अप्पय्यदीक्षितोपि—धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्ययि ।
इत्युभयंप्रस्तुतमेवोदाहरत् । अर्वाचीनैस्तु इयमुपमेयोपमाशब्देन व्यवहियते । जग-

१५ न्नाथादयस्तु केवलं तृतीयसदृशव्यवच्छेदमेवास्याः फलं मन्वते । तथा प्रस्तुता-
प्रस्तुतेपि इयं भवतीति—

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।
 इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥
 पद्मं तावत् तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।
 अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावानियमोपमा ॥ २० ॥
 समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव मुखं तव ।
 ह्लादनाख्येन चान्वेति 'कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥

कौमुदीव भवती विभाति मे कातराक्षि भवतीव कौमुदी ।

१८ अभ्युजेन तुलित विलोचन लोचनेन च तवाम्बुज समम् ॥

इत्येतदुदाहरणत स्पष्ट भवति । अत्र आनन मुखमिति प्रक्रमभङ्गः प्राचा निर-
 ड्कुशत्वात् सोढव्य इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । परे तु कविना एतदुदाहरण केवल-
 २३ उपमाभेदप्रदर्शनायोल्लिखित न तु काव्यत्वेनोप-न्यस्तम् । अतस्तत्र प्रस्तुतमपहाय
 केवलक्षुद्रदोषैकदृष्टिभिर्विपश्चिद्भिर्न भवितव्यमित्याहुः ॥ १८ ॥

नियमोपमामाह—त्वन्मुखमिति । कमलेनैवेति एवकारः अन्ययोगव्य-
 वच्छेदकः । तदेव शब्दतः कथयति नान्येनेति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेरिति
 ३ उपमानवाहुल्यमुपमेयस्यापकर्षं गमयति । तद्व्यावृत्त्या प्रकृष्टेनैकेन सा-
 म्यकथनम् उत्कर्षातिशयवैचित्र्यमावहतीति अस्याः अलङ्कारकत्व ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

अनियमोपमा दर्शयति—पद्ममिति । पद्मम् कमलम् । तावत् इति वाक्या-
 लङ्कारः । तव मुखमन्वेति अनुकरोति । अन्यत् कमलादितरत् । तादृश सुन्दर वस्तु
 चन्द्रादि । तत्कारि तव मुखानुकारि । अस्ति चेदस्तु । इति एव नियमाभावरूपा
 अनियमोपमा । नास्ति नियमः उपमानविषये यत्र सा अनियमोपमेत्यर्थः ॥ २० ॥

समुच्चयोपमा दर्शयति—समुच्चयेति । तव मुख कान्त्यैव केवलकान्त्या
 एव । इन्दु नान्वेति । ह्लादनाख्येन सतोपजननाख्येन कर्मणा क्रियया । च
 ३ चशब्दः समुच्चयद्योतकः । तेनापि इत्यर्थः । अन्वेति अनुकरोति । इतीदृशी एता-
 दृशवैचित्र्यविशिष्टा । समुच्चयोपमा अपि अस्ति । अत्र गुणक्रिययोः समुच्चयः ।
 ईदृशाख्येन केवलगुणकेवलक्रियासमुच्चये साधारणधर्मसमुच्चयेपि इयं ज्ञेया ॥ २१ ॥

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।

इत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलामिन्दोर्विकल्पनैः ।

पद्येपि सा यदस्त्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिद्भवेत् पञ्च सुभ्रु विभ्रान्तलोचनम् ।

अतिशयोपमां दर्शयति— त्वय्येवेति । त्वन्मुखं त्वयि एव दृष्टम् । दिवि आकाशे । चन्द्रमा दृश्यते । एवं मुखचन्द्रमसोर्भिन्नाश्रयत्वं प्रतिपादितम् । इयती एव भिदा एतावानेव भेदः । नान्या अन्यो भेदो न । गुणाक्रियादिकं सकलं समम् इति भावः । इति एवं वैचित्र्यशालिनी अतिशयोपमा भवतीति शेषः । उपमानोपमेययोः गुणाक्रियादिभिः महत्त्वपि भेदे किञ्चिद्भेदप्रदर्शनपुरःसरं नान्यो भेदः इति अभिन्नाध्यवसानेन उपमेयस्य गुणाक्रियातिशयो वर्णितो भवति । अतः अतिशयोपमा । अत्र इवादिसाधर्म्यवाचकशब्दाप्रयोगात् साम्यं व्यञ्जनगम्यमेव । व्यञ्जना च यद्वैशिष्ट्यसचिवया भेदाभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसारा वर्तते । नात्र रूपकध्वनिः । आश्रयभेदस्य स्पष्टप्रतिपादनेन अभेदप्रतीतेः अभावात् । नापि व्यतिरेकः । उपमानादुपमेयगताधिक्यस्य अनुद्भवात् । तस्मादुपमा एव इयम् ॥ २२ ॥

उत्प्रेक्षितोपमां दर्शयति—मय्येवेति । अस्याः प्रकृतनायिकायाः । मुखश्रीः मुखलक्ष्मीः । मुखशोभासदृशशोभेति निदर्शनागर्भेयुमक्तिः । मय्येव इति एवंप्रकारैः । इन्दोः । विकल्पनैः श्लाघावचनैः । अलम् । यत् यस्मात् । सा श्रीः । पद्येपि । अस्त्येव वर्तते एव । इति एतादृशी वर्णना उत्प्रेक्षितोपमा ज्ञेया । अत्र चन्द्रमसा आत्मश्लाघायाः अतात्त्विकत्वेन नायकस्य चाटुक्या संभावनयोत्प्रेक्षितत्वेन इयम् उत्प्रेक्षितोपमा । अत्र साम्यं व्यञ्जनगम्यम् । एवमेवाप्येपि तत्र तत्र बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥

अद्भुतोपमामाह—यदीति । सुभ्रु हे सुन्दरि । यदि । पञ्च । किञ्चित् मनाक् । विभ्रान्तलोचनं घूर्णितनयनम् । भवेत् । तत् तर्हि । ते तव । मुखश्रियं धत्ताम् प्राप्नोतु । इति असौ अद्भुतोपमा । विभ्रान्तलोचनादयो घर्मा मुखस्यैव तेषां संभावनया पद्यस्थितिकल्पनेन मुखसादृश्यवर्णनं चमत्कारातिशयाय भवति इतीय-

तत् ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥
 शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वाङ्गि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।
 इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा स्मृता ॥ २५ ॥

मद्भुतोपमा । यदुक्तम्—

६ यत्रोपमेयधर्माः स्वरूपमानेधिरोपिताः ।
 चमत्कारविधानार्थं तामाहुरद्भुतोपमाम् ॥ इति ।

प्रकाशकारादयस्तु एनामतिशयोक्तिमाहुः । तदुक्त प्रकाशे —

१ प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् । उदाहृतं च—

राकायामकलङ्कं चेदमृताशोर्भवेद्भुपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ (७६२ पत्रे) इति ।

१२ इदमत्रावधेयम् । यत्र सभावनायापि पर्यन्ते औपम्यस्य अनिप्यत्तिः कवेरभिप्रेता
 तत्र नोपमा किंतु अतिशयोक्तिः । यथा प्रस्तुतोदाहरणे सुधांशुवपुषो अकलङ्क-
 भवनमशक्यमतस्तेन मुखसाम्यप्रापणमपि अशक्यमेवेत्यत्र कवितात्पर्यमस्ति । अतो
 १५ नेयमुपमा किंतु अतिशयोक्तिः । यथा वा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमायेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

१८ इत्यादावपि अनयैव दिशा अतिशयोक्तिः ।

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्तम्भम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तं रुचः स्मितस्य ॥

२१ इत्यादी तु नातिशयोक्तिः । पुष्पस्य प्रवालोपहितत्वस्य सभवात् । नात्र कवेरौपम्या-
 भावप्रदर्शने यत्नः । केवलं चारुतातिप्रदर्शनायैव चेयं सभावना । अत
 इयं कारिकल्पितोपमानतया उत्पाद्योपमेति प्राचीनैर्व्यवहृतास्ति । आचार्य-

२४ दण्डिमते तु उभयत्रापि अद्भुतोपमेमेति सुधीभिर्विचार्यम् ॥ २४ ॥

मोहोपमा दर्शयति—शशीति । हे तन्वाङ्गि कृशाङ्गि । तव मुखं शशी
 इत्युत्प्रेक्ष्य सादृश्यादभिन्नं परिकल्प्य भ्रान्तिनिपयीकृत्वर्थः । अनन्तरं त्वद्विरहे
 १ शशिनं दृष्ट्वा । त्वन्मुखाशया तव वदनस्पृहया । त्वन्मुखमिदमेवेति बुद्ध्या । इन्दुमपि

अनुधावामि तद्दर्शनवद्भरतिर्भवामि । इत्येषा इयं मोहोपमा स्मृता । कविभिरिति शेषः । मोहो भ्रान्तिः सादृश्येन इन्दौ मुखभ्रान्तिः तेन उपमा मोहोपमेति ।
६ तदुक्तमाग्नेये—

प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् ।

उपमेयस्य यन्मोहोपमासौ भ्रान्तिमद्भ्रुचः ॥ इति ।

१ अत्र साम्य व्यङ्ग्यम् । शर्शा इन्दुरिति प्रक्रमभङ्गोपि पूर्ववन्न दोषायेति बोद्धव्यम् । अर्वाचीमानां मते अत्र भ्रान्तिमानलंकारः । तदुक्तं अप्यप्यदीक्षितेन—

कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितान्मनि ।

१२ आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान् मतः ॥

(चि. मी. ६४—६५ पत्रयोः) इति ।

अत्राप्यप्यदीक्षितोक्तानि उदाहरणानि मनोहराणीति प्रदर्शयन्ते—

१५ कपाले मार्जारः पय इति करांल्लेदि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् त्रिसमिति करी सकलयति ।

रताग्ले तल्पस्थान् हरति वनिताप्यंशुकमिति

१६ प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्रवयति ॥

कचित् भ्रान्तेरुत्तरोत्तरं पल्लवेन चमत्कारः—

२१ बल्लालक्षोणिपाल त्वदहितनगरे संचरन्ती किराले
कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुतरखदिराङ्गारशङ्काकुलाङ्गी ।

कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती
धासामोदानुधावन्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां तनोति ॥

२२ कचित् भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरभ्रान्तिनिबन्धनेन चमत्कारः । यथा—

शिक्षानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-
स्तत्रासोल्लासलील्यः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः ।

२३ तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-
रित्थं चैलेन्द्रसिंह स्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥

इति ॥ २५ ॥

{काव्यादर्श} १५

शिशिरांशुप्रतिस्पर्धिं श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।
अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥
सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विन्वोकैर्वकसहवासिनां परोक्षैः ॥ इति ।

१५ विश्वनाथादय एनां निश्चयालंकाराः ॥ २७ ॥

श्लेषोपमां दर्शयति—शिशिरांशुप्रतिस्पर्धि । ते वक्त्रम् अम्भोजमिव शिशिरांशुप्रतिस्पर्धिं शिशिरांशुश्वन्द्रः तस्य प्रतिस्पर्धिं प्रतिद्वन्द्वि ! अम्भोजपक्षे शिशिरांशुः प्रतिस्पर्धी यस्येति बहुव्रीहिः । श्रीमत् सुश्रीकम् । प्रशंसायां मतुप् । सुरभिगन्धि सुरभिः प्राणतर्पकः गन्धः यस्य तत् । इति विशेषणत्रयं श्लेषेणोभयत्र संबन्धं लभते । अतः इयं श्लेषोपमा स्मृता । केचित्तु वक्त्रपक्षे शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्विश्रीमत् इत्येकं पदं परिकल्प्य शिशुराशुप्रतिद्वन्द्विनी या श्रीः तद्विशिष्टम् इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । पूर्वपद्धत्या अभङ्गश्लेषो भवति । अनया तु सभङ्गश्लेषो भवति इति ज्ञेयम् । श्लेषेण उपमा उपमानोपमेयगतसाधर्म्यं द्योत्यते यत्र सा श्लेषोपमेति निरुक्तिः । श्लेषश्चात्र अर्थश्लेषः । शब्दश्लेषस्य वक्ष्यमाणसमानोपमाविषयत्वादिति अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । श्लेषस्य शब्दार्थवृत्तित्वं शब्दपरिवृत्यसहत्वसहत्वाभ्यां ज्ञेयम् । अत्र श्लेषस्य विद्यमानत्वेऽपि न श्लेषालंकारः । सादृश्यवैचित्र्ये श्लेषवैचित्र्यस्य निर्लान्तत्वात् । यत्र यद्वैचित्र्यं प्रधानतया विभक्ति तत्रैव तदलंकारव्यवहारः । एतेनात्र अलंकारान्तरस्य श्लेषस्य सद्भावेऽपि न तत्त्वेन व्यपदेशः । श्लेषवैचित्र्यस्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्ये निर्लान्ततया व्यपदेशकत्वाभावात् । प्राधान्येन व्यपदेशा भ्रमन्ति इत्युक्तेः । इति केषांचिदुक्तिरपि एतदभिप्रायिकैवेति बोद्धव्यम् । अत्र श्लेषानुप्राणिता उपमा ज्ञेया ॥ २८ ॥

समानोपमा निरूपयति—सरूपेति । सरूपं समानं भिन्नार्थमपि एकवर्णत्वेन अभिन्न रूपं यस्य तादृशशब्देन वाच्यत्वात् प्रतिपाद्यत्वात् । समानधर्मत्वेति शेषः । सा प्रसिद्धा । समानोपमा मता शिष्टानामिति शेषः । तथा च

१ प्रतिद्वन्द्वि क.

२ समानोपमा. अ; समोपमा. यथा.

नालेत्रोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी । २९ ॥

पद्मं बहुरजश्चन्द्रः क्षयीं ताभ्यां तवाननम् ।

समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥

ब्रह्मणोऽप्युद्भव. पद्मश्चन्द्रः शंभुशिरोधृतः ।

यत्र छिद्यशब्देन साधारणधर्मापस्थिति सा समानोपमा । उदाहरति—वालेति । इयमुद्यानमाला वनपङ्क्ति । वालेत्र बधूरिव । सालकाननशोभिनी सालाना वृक्षाणां कानन वन तेन शोभिनी । पद्मपक्षे अलकै चूर्णकुन्तले सहित सालकम् एव यदानन मुख तेन शोभिनी । अत्र भिन्नयोरपि उपमानोपमेयधर्मयो समान-शब्दवाच्यत्वात् साधारण्यम् । अत्र वृक्षज्ञानेति परिवृत्तो न श्लेष अतः शब्दश्लेषेयमुपमा ॥ २९ ॥

निन्दोपमा लक्षयति— पद्ममिति । पद्म बहुरज परागधूलिधूसरम् । चन्द्रश्च क्षयी क्षयिष्णु । अर्थात् कृष्णपक्षे । तवानन तु निर्मलत्वात् परागशून्य सदा शोभापरिपूर्णत्वाच्च न क्षयिष्णु । अत ताभ्या पद्मचन्द्राभ्याम् । समानमपि तवानन सोत्सेक दोषशून्यत्वेन उत्कर्षशाब्धि इति निन्दोपमा । उपमानस्य निन्दया साम्यस्य कीर्तनात् निन्दोपमा । अत्र केचित् रज क्षयशब्दाभ्या रजोगुणक्षयरोग रूपार्थान्तर श्लेषेणाङ्गीकृत्य तदेव दोषत्वेन कल्पयन्ति । तथा ताभ्यामिति पद्मम्यन्त स्वीकृत्य तत् सोत्सेकमित्यनेन सवध्य सोत्सेकशब्दस्य अधिकम् इत्यर्थं दर्शयन्ति । अत्र साम्यमात्रपर्यवसायित्वात् तत्रैव कवेरभिनिवेशात् प्रतीयमानेपि भेदे तस्य प्राधान्याभावात् व्यतिरेके । प्राधान्येन भेदचमत्कृतौ एव तस्य निहितत्वात् ॥ ३० ॥

प्रशस्योपमा दर्शयति— ब्रह्मण इति । पद्म कमलम् । ना पुंसि पद्म नलिनम् । इत्यमरकोशात् पद्मशब्दस्य पुस्त्वम् । पद्ममिति पाठे अप्रयुक्तत्वदोषोपि न । ब्रह्मणोपि जगत्सद्युरपि । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तस्य अरविन्दनाभनाभ्य-रविन्दिनातत्वादिति भावः । तथा चन्द्रः शंभुशिरोधृतः शकरस्य शशिखड

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिख्यासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्त्वदानमिति त्रयम् ।

परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

मौलित्वादिति भावः । एतादृशी महामहिमशालिनौ तौ । त्वन्मुखेन तुल्यौ इति विपर्यासोपमया मुखस्य गुणातिशयवर्णनात् इयं प्रशंसोपमा इत्युच्यते । अयमाशयः । पद्मचन्द्रौ तावन्महामहिमगुणशालिभ्यां कमलासनशशिशेखराभ्याम् आश्रितौ इति अनुपमगुणशालिनौ । तौ त्वन्मुखेनापि तुल्यौ इति अहो ५तेषां गुणराशिसंपत्तिः इति तौ अधिकगुणेनोपमानभूतेन मुखेन प्रशंसितौ । तेन च मुखस्य गुणातिशयः व्यक्तो भवति । इयं विपर्यासोपमानुप्राणिता प्रशंसोपमा ज्ञेया । अत्र प्रशंसायाः प्राधान्यात् तद्वैचित्र्यकुक्षिलीनं विपर्यासोपमा-
१३वैचित्र्यम् । तेन न विपर्यासोपमेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

आचिख्यासोपमां व्याख्याति— चन्द्रेणेति । मे मनः चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यम् इति आचिख्यासु विवक्षु वर्तते । स आख्यानाभिलाषः । गुणो वा दोषो वा अस्तु । इत्याचिख्यासोपमां विदुः । पण्डिताः इति शेषः । अत्र गुणो वा दोषो वास्तु इत्यनेन आख्यानभिलाषस्य समुद्रेकः दार्शितो भवति । तेन च मुखस्य उपमेयस्य चारुतातिशयो व्यञ्जितो भवति । अत आचिख्यासया उपमेयचारुत्वपोषणादियमा-
५चिख्यासोपमेति भावः । केचित्तु गुणो वा दोषो वास्तु इत्यनेन ह्यतभावप्रकटनया सारल्यद्योतनाच्चारुत्वातिशयः इति मन्यन्ते ॥ ३२ ॥

विरोधोपमां दर्शयति— शतपत्रमिति । शतपत्र कुशेशयम् । शरच्चन्द्रः शारदीयशर्वरीशः । त्वदाननं भवदीयाननम् । च एतत् त्रयम् । परस्परविरोधि अन्योन्यस्पर्धि । शतपत्रस्य विकासे दिवा चन्द्रस्य मालिन्यम् चन्द्रोदये रात्रौ शतपत्रस्य संकोचः इति ते परस्परविरुद्धे । तयोरुभयोः तग्ननेन सह विरुद्धत्वं

१ ते मुखेनेति. अ. २ ° उपमेयते. आ.

३ विरोधोपमादिना. अ.

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

मृगक्षणाङ्गं ते वक्त्रं मृगेणैवाङ्कितः शशी ।

तथापि सम एवासौ नोत्कर्षांति चट्टपमा ॥ ३५ ॥

१-मुलसंसारभावाद्गुणमत्सरित्वादिति ज्ञेयम् । अस्य विरोधस्य साम्य
२-पर्यप्रसायित्वादिय विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

प्रतिषेधोपमा निदिशति— न जास्त्विति । इन्दो ते मुखेन सह । न
जातु न कदाचिदपि । प्रतिगर्जितु प्रतिस्पर्धितुम् । शक्ति अस्तीति भावः । उक्तमर्थं
विशेषणाभ्यां सवादयति । कलङ्किनः कलङ्कद्रूपितस्य । तथा जडस्य शीतलस्य
मूर्खस्येति च ध्वनिः । तथा च एतादृशस्य चन्द्रस्य निष्कलङ्किना अजडेन च
ते मुखेन स्पर्धितुं का शक्तिरस्ति । अत्र सादृश्यप्रतिषेधेन उपमेयगुणस्योत्कर्षो
दर्शितो भवति इति प्रतिषेधोपमा । पूर्वोक्तनिन्दोपमायां प्रतिषेधो नास्ति इति
नम्या भेदः । नात्र परिकरशङ्का कर्तव्या । कविनानेन अगणितत्वात् । विशेष-
णद्रयानुपादाने इदं— महीं महाराष्ट्रेण लोहिनादुद्धृतोदधे । इतिवन्नैयार्थदोष-
प्रसन्न भवेत् । अतस्तदोपपरिहाराय विशेषणस्यापश्यत्त्वं ज्ञेयम् । नवीनमते तु
अपुष्टतादोषपरिहारार्थं तयोरापश्यत्त्वं ज्ञेयम् । अपि चात्र औपम्यवर्णनस्यैव
प्राधान्यात् प्रतिषेधोपमया स्वीकार्या इत्यलम् ॥ ३४ ॥

न पद्मं सुखमेवेदं न भृङ्गां चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात् तत्त्वाख्यानोपमेय सा ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य सुखं तव ।

आत्मनैवाभवत् तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

शोभाशाली इति शशिनः समीकरणेन मुखस्य सौन्दर्यपरिपोषो दर्शितः । एतादृश वर्णनशैली सुमधुरा इति चट्टपमा । चट्टु प्रियोक्ति तत्परा उपमा आपम्बवर्णनम् ।

१२ अस्त्री चाटु चट्टु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्या विकल्पनम् । इति कोश । अप्रोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्ष. इति विशेषोक्तिः । तस्या लक्षणमपे -

गुणजातिक्रियादीना यत् तु वैकल्पदर्शनम् ।

१५ विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ (२- ३२३)

इति ग्रन्थकृतैर दर्शितम् । विशेषोक्तिमूला एतेषु चट्टपमा । अन्यथा सर्वत्रोपमाया चट्टुक्तिसम्भावात् सर्वत्रेयमेव स्यात् इति प्रेमचन्द्रशर्माण ॥ ३५ ॥

तत्त्वाख्यानोपमा दर्शयति—न पद्ममिति । इदं पद्मं न किंतु मुखमेव । इमो भृङ्गौ न किंतु चक्षुषी एव । इत्येव विधिनिषेधप्रकारेण । विस्पष्टसादृश्यात् सादृश्यस्य स्पष्टीकरणात् । सदृशे भ्रान्तिर्भवति । अत्र च भ्रान्तेरपनयनात् सा पूर्वमासीत् इति निष्पन्नम् । सा च सादृश्यमूला इति सादृश्यस्य प्रकटीकरणात् तत्त्वाख्यानोपमा इयं ज्ञेया । भ्रमनिरासाय भ्रमविषयस्य तत्त्वस्य यथार्थस्वरूपान्विष्करणं तत्त्वाख्यानम् । तन्मूलमस्याः अतस्तत्त्वाख्यानोपमा । निर्णयोपमायां सशयपूर्वकं तत्त्वाख्यानम् । अत्र तु भ्रान्तिपूर्वकमित्युभयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

असाधारणोपमामाह—चन्द्रेति । तत्र मुखं चन्द्रारविन्दयोः कान्तिं शोभाम् । अतिक्रम्य स्वकान्त्या विजित्य । आत्मनैव स्वेनेन तुल्यमभवत् । इति असाधारणोपमा । चन्द्रपद्मे एव मुखस्योपमानतया प्रसिद्धे । तयोरतिक्रमे तु अन्योपमानस्य विरहात् स्वस्मिन्नेव उपमानोपमेयभावात् विधान्तः । तेन च आपम्बस्य असाधारणत्वनिष्पन्नम् । अत इयम् असाधारणोपमा । न च एकस्यत्रोपमानोपमेयत्वकवमिति स्वाच्यम् । आहार्यभेदेन भिन्नत्वात् । आहार्यत्वं नाम वाधकाल्लिङ्गैश्चाज्यं ज्ञानम् । अत्र वाधशब्देन वाधकं ज्ञानमपेक्ष्यते । तच्च मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखं चन्द्रो न

सर्पपद्मप्रभासारः समाहृतं इव क्वचित् ।

त्वदानं त्रिभातीति तामभूतोपमा विदुः ॥ ३८ ॥

चन्द्रविम्बादिव विषं चन्द्रनादिव पावकः ।

परुषा वागितो वक्त्रादित्यसंभाधितोपमा ॥ ३९ ॥

इति वाधज्ञान तात्कालिकी या मुखे चन्द्रप्रज्ञान मे जायतामिति इच्छा तत्र-
यत् ज्ञान मुखे चन्द्र इति तदाहार्यम् ॥ ३७ ॥

अभूतोपमामाह—सर्वेति । क्वचिदेकस्थाने । त्रिधात्रा समाहृतं सगृ-
हीत । सर्पपद्मप्रभासारं सर्वेषां पद्मानां प्रभायां सारं कान्तिपुञ्जं । इव त्वदानं
त्रिभाति । इति एवप्रकारा ता प्रसिद्धाम् । अभूतोपमाम् उपमेयस्य वर्णनाय सभाव-
नया कल्पितस्य उपमानस्य वस्तुतः अभूत्वात् तादृशेन अभूतेन उपमानेन
ओपम्यस्य वर्णनमभूतोपमा इति समाख्यानिरूपणम् । नात्र इवशब्दः सभावनाधिक ।
एवपि तु साधर्म्यवाचकः । तेन समाहृत इत्यस्य सभावनया समाहरणेऽपि उत्प्रेक्षा-
वाचकाभावात् केवलसभावनाचमत्कृत्यपेक्षया तादृशसभावनानिष्पन्नोपमानसादृश्य-
वर्णनचमत्कृते प्राधान्यादत्र उपमेयं ज्ञेया । केचित्तु इवशब्दः समाहृतशब्देन
सद्युक्तसभावनायां प्राधान्यादत्रोत्प्रेक्षां वदन्ति । प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य धर्मिणः
यत्र सभावना तत्रोत्प्रेक्षा । अत्र तु प्रस्तुते अप्रस्तुतधर्मस्य सभावना । तथा च
प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रतीतिः न तत्रोपमा इति प्राचामाशयं विवृण्वन्ति । पर-
पूर्वोक्तप्रक्रियया सभावनायां उन्निर्दिश्यं नोति सुधीभिर्विचारणीयम् । वस्तुतः
अविद्यमानस्य केवलं कविप्रतिभया निष्पाद्यमानस्य धर्मिणः यत्र वर्णनं तत्राभूतो-
पमा । इत्येव विद्यमानस्य धर्मिणः यत्रान्यधर्मिणां समेलनरूपनया साम्यवैचित्र्य-
वर्णनं तत्राभूतोपमा इत्युभयवर्तिनः ॥ ३८ ॥

असंभाधितोपमामाह—चन्द्रविम्बादिति । इतः एतस्यात् । वक्त्रात्
परुषात् । परुषा कठोरा । सत् । चन्द्रविम्बात् त्रिभिः । चन्द्रनात् पावक इव ।
इति सर्वेति शेषः । अत्र उपमानभूतान्यां चन्द्रचन्द्रान्यां त्रिपावकनिःसरणस्य
परुषात् परुषा इति सरणस्य अगभाविस्त्वादनभावितापमा ॥ ३९ ॥

चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।

स्पर्शस्तवेत्यातिशयं बोधयन्ती बहुपमा ॥ ४० ॥

चन्द्रविम्बादिबोत्कीर्णं पद्मगर्भादिबोद्धृतम् ।

तत्र तन्वाङ्गि वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

पूष्ण्यातप इवाह्वीव पूषा व्योम्नीव वासरः ।

बहुपमां दर्शयति—चन्दनेति । चन्दनोदकं मलयान्नरागः चन्द्रांशुः इन्दुकिरणं चन्द्रकान्तः मणिविशेषः एतदादयः मृणालकदलीपत्रमुक्ताहारदयः इते इव शीतलः सुखकरः । उपमानानि सामान्यवचनैः इति कर्मधारयः । तत्र प्रकृतनायिकायाः । स्पर्शः । अस्ति इति शेषः । इति आतिशयम् उपमानान्तरेषु प्रसिद्धशैत्यादिगुणेषु प्रस्तुते विशेषम् । बोधयन्ती प्रकटीकुर्वती । बहुपमा एतन्नाम्ना व्यवहृता भवति । एकस्योपमेयस्य बहुपमाननिबन्धनेन साम्योत्कर्ष-विधायिणी इति बहुपमेत्यर्थः । यथा बहुनां मधुररसानां संमेलने चारुत्वातिशयः तथा बहुपमानदर्शनेन उपमेयधर्मस्य चारुत्वातिशयः इति केवलोपमाया अस्या भेदः । अर्वाचीनास्तु एनां मालोपमामाहुः ॥ ४० ॥

विक्रियोपमामाह—चन्द्रविम्बादिति । हे तन्वाङ्गि । तत्र वदनम् । चन्द्र-विम्बादुत्कीर्णमिव उद्वृद्धितमिव । पद्मगर्भात् पद्ममध्यात् । उद्धृतमिव । इत्यसौ विक्रियोपमा । अत्रोपमानभूतो इन्दुविम्बपद्मगर्भां प्रकृती वदनं विकृतिः । प्रकृति-विकृत्योः साम्यमस्ति इति विक्रियया उपमानविकारभूतोपमेयवर्णनेन उपमाः अतो विक्रियोपमा । तथा चोक्तम् अग्निपुराणे— उपमानविकारेण तुलना विक्रियोपमा । १(३४४.१५) इति । अन्यत्रापि—

उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविकारता ।

प्रकृतेर्विकृतेः साम्यात् तामाहुर्विक्रियोपमाम् ॥ इति ।

अत्रापि पूर्वबहुपमानवैचित्र्यविलोचनमुद्देशासाम्यमतो जोष्रेक्षा इति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

मालोपमामाह—पूष्ण्यातप इति । आतप इव प्रकाशो यथा पूष्णि सूर्ये ।

पूषा यथा अह्नि दिवसे । वासरः दिवसः यथा व्योम्नि आकाशे । तथा विक्रमः

विक्रमस्त्वय्यधाल्लक्ष्मीमिति मालोपमा मता ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोपि यद्युपमीयते ।

एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ ४३ ॥

१ पराक्रमः । त्वयि लक्ष्मीम् । अधात् निहितवान् । इति एवंप्रकारा । मालोपमा मालयां यथा प्रथितस्य एकस्य कुसुमस्य अपरेण तस्यापि अपरेण इति परस्थितस्य कुसुमस्य सङ्घेयो भवति तथा पूर्वपूर्ववाक्यस्थिताधिकरणपदार्थस्योत्तरोत्तरवाक्यस्थोपमानत्व-
६ निवेशनेन सवन्धात् इयं मालोपमा । मता आलंकारिकसंमता । अयमेव रचना-
वैचित्र्यविशेषः बहूपमातः अस्या भेदकः । बहूपमायां केवलमुपमावाहुल्यम् । अस्यां तु पूर्ववाक्यस्थपदस्य उत्तरत्र सवन्धः एवमुपमावाहुल्यम् । नव्यास्तु प्रकारद्वयेपि
१ मालोपमामेव मन्यन्ते । तत् रचनावैचित्र्यविशेषाज्ञानविजृम्भितमिति प्रेमचन्द्र-
शर्माणः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थोपमां लक्षयति—वाक्यार्थेनेति । वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो विशेष-
पणविशेष्यतामापन्न उद्देश्यविधेयभावप्रधान एकतिङ्घटितः पदसमूहः तेन । एव-
३ कारेण पदार्थोपमानिवृत्तिः । कोपि वाक्यार्थः तादृश एव कश्चित् प्रस्तुतवाक्यार्थः ।
यदि उपमीयते तर्हि सा वाक्यार्थोपमा भवति । वाक्यार्थयोः उपमानोपमेयभावेन
साम्यस्य वर्णनात् सा वाक्यार्थोपमा इति व्यवह्रियते । सा च एकानेकेवशब्दत्वात्
६ एकानेकेवशब्दोपादानात् । द्विधा द्विप्रकारा । अयमाशयः । यदा वाक्यस्थितप्रति-
पदार्थसाम्यावबोधनेच्छा तदा प्रत्युपमानं पुरतः इवशब्दप्रयोगस्य आवश्यकत्वात्
अनेकेवशब्दप्रयोगः । यदा तु प्रधानपदार्थान्वयबोधोत्तरं पश्चात् पर्यालोचनया
१ अवान्तरपदार्थानां साम्यं प्रतीतिपदबिमारोहति तदा प्रधानोपमानपुरतः एव
इवशब्दप्रयोगेण एकेनैव सकलार्थसिद्धिरिति एकेवशब्दप्रयोगः । एतादृशसाम्यो-
पमायां प्रायः कत्रय इवशब्दं प्रयुज्जते इति लक्षणे इवशब्दोपादानम् । अत्र
१२ अप्रस्तुतेन अवयवविशिष्टावयविना प्रस्तुतस्य अवयवविशिष्टावयविनः साम्यवर्णन-
मपेक्षितं भवति । अयमेव वाक्यार्थोपमायां वैचित्र्यातिशयः । अन्यथा—यथा
व्योम्नि विधुर्माति तथा भूम्यां मुखं तर । इत्यत्रापि वाक्यार्थोपमा स्यात् । भवतु
१५ नाम सा किं नदिच्छन्नमिति चेन्न । पदार्थोपमाया अस्या वैचित्र्यविशेषाभावात् ।
वैचित्र्यविशेषस्थं अलंकारान्तरविधायकत्वात् ॥ ४३ ॥

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।
 भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥
 नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।
 मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥
 वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्मणः ।

एकेवशब्दघटिता वाक्यार्थोपमामुदाहरति—त्वदाननमिति । अधीरे चकितचञ्चले अक्षिणी नयने यस्मिन् तत् अधीराक्षम् । आविः आविर्भवन्त्यः ३दशनानां रदाना दीधितयः किरणानि यस्मिन् तत् आविर्दशनदीधिति । एतादृशं तवाननम् । भ्रमन्तौ सचरन्तौ भृङ्गौ यत्र तत् भ्रमद्भृङ्गम् । आ ईपत् लक्ष्याः केसराः किङ्कलाः यत्र तादृशम् । पङ्कजमिव । भाति । अत्र सावयवस्य आननस्य ६सावयवेन पद्मेन साम्यम् उपमानोपमेयात्मकनाक्यद्वयेन वर्णितम् । एव वाक्यार्थ-गतत्वात् वाक्योपमेयम् । अत्र विशिष्टयोरेपोमानोपमेयत्वप्रतीतिरिष्टा इति एकेव-शब्दप्रयोगः । विशिष्टयोः पद्ममुखयोः साम्यबोधानन्तरं पर्यालोचनया अवयवानां ५विशेषणानां साम्यप्रतीतिः तुद्वगारूढा भवति । अत्र उपमानोत्तरत इव शब्द-प्रयोगविरहात् उपमानोत्तरत एव इवशब्दः प्रयोक्तव्य इति नियम प्राचीना न मन्वते इति भाति ॥ ४४ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगघटिता वाक्योपमा दर्शयति—नलिन्या इति । नलिन्याः नलिनानि कमलानि सन्ति अस्याः इति नलिनी पद्मलता तस्या इव । तन्वङ्ग्याः ३पद्ममिव आननम् । मधुव्रतेन भ्रमरेण इव । मया । पाय पाय पीष्य पीत्वा । अरम्यत । भाये लङ् । मधुव्रतेनेव मया इति प्रधानोपमानोपमेयौ । नलिनीतन्वङ्गी-पद्ममुखादयः अङ्गभूताः । तत्र प्रत्युपमानम् इवशब्दप्रयोगः । तेन च अङ्गाङ्गिनोः ६साम्यं शाब्दबोधविषयीभवत् चमत्कारातिशय जनयति । अत्र साम्यबोधः अङ्ग-वाक्यानां शाब्दः । पूर्वोदाहरणे तु अङ्गिनः शाब्दः इतरेषां तु उन्नयनोद्भवः इति भेदः ॥ ४५ ॥

प्रतिवस्तूपमालक्षण विधत्ते—वस्तु किञ्चिदिति । किञ्चिदपि किमपि । प्रकृत वस्तु । उपन्यस्य प्रथमं प्रतिपाद्यं । तत्सधर्मणः तस्य प्रकृतस्य सधर्मणः

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

नैकोपि त्वाद्दशोद्यापि जायमानेषु राजसु ।

ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

इसमानधर्मस्य अप्रस्तुतस्य । न्यसनात् प्रस्तुतवस्तुसमर्थनाय वाक्यान्तरेण प्रति-
पादनात् । साम्यप्रतीति इवादिशब्दप्रयोगाभावेपि व्यञ्जनया सादृश्यावबोधः ।
भवतीति प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थम् उपमा समानधर्मो यस्या सा प्रतिवस्तूपमा
भवति । सधर्मण इतिपदेन अप्रस्तुतवाक्येपि धर्मोपादनमशयमिति सूचितम् ।
तदुक्त काव्यप्रकाशे— प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये
स्थिति । (७६९ पत्रे) इति । वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता । इत्यप्यय-
दीक्षित । व्याख्याति च यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथक्
निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा इति । पृथङ्निर्देशन कथितपदस्य दुष्टत्वाभिधानात्
भिन्नमाचकेन ज्ञेयम् । साम्यप्रतीतिरस्तीतीत्यनेन उपमाजीवातुसाम्यस्यात्र प्राधान्येन
उपमानात् उपमाविशेषे एव अस्या अन्तर्भाव उचितः । वैचित्र्यान्तराभावात् नाल-
कारान्तर युक्तम् इति धन्यते । अनेन प्रतिवस्तूपमाया अलकारान्तराविधानम्
न क्षोदक्षममिति बोद्धव्यम् । यथा इत्युदाहरणोपन्यासात् ॥ ४६ ॥

प्रतिवस्तूपमामुदाहरति—नैकोपीति । जायमानेषु उत्पाद्यमानेषु । इद-
मुपलक्षण जातेष्वपि । तेन अद्यापीतिवचन सुसगत भवति । तथा च जातेषु
जायमानेषु राजसु अद्यापि अद्ययापरकालपर्यन्तम् । एकोपि त्वाद्दशो नास्ति ।
ननु इति निश्चये । पारिजातस्य राहो शिर इतिवत् भेदविरक्षया पृष्ठी । पारि-
जातवृक्षस्य द्वितीयो नास्त्येव । एक एव समुल्लसतांत्पर्ये । पारिजातस्य द्वितीयो
पादपो नास्ति इति वाच्यम् । अत्र सदृशो नास्ति द्वितीयो नास्ति इति एक
एव समानो धर्मः शब्दान्तरेण वाक्यद्वये निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमा । साम्य
चात्र गम्यम् । इय वैधर्म्यणापि भवति यथा—

१ विज्ञानेन हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

न हि धन्या विज्ञानाति गुर्वी प्रसववेदनान् ॥

इति । यथा वा—

१२ यदि सन्ति गुणा. पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।

अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यद्भुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।

न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥

इति ॥ ४७ ॥

इदानीं तुल्ययोगोपमां लक्षयति—अधिकेनेति । एकक्रियाविधौ एक-
जातीयक्रियाया अनुष्ठाने । हीनं न्यूनगुणं वस्तु । अधिकेन गुणाधिकवस्तुना ।
समीकृत्य समानं विधाय । यत् सप्तम्यर्थकमव्ययमेतत् । यत्र चमत्कृतौ । भुवन्ति
वैचित्र्येण कथयन्ति । सेयं तुल्ययोगोपमा । हीनाधिकयोः तुल्यत्वेन यो योगः संबन्धः
तेन संबन्धेन औपम्यं यत्र सा तुल्ययोगोपमा इति स्मृता । तथा च एकजातीय-
क्रियया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः हीनाधिकयोः साम्यकीर्तनं तुल्ययोगोपमा इति
फलितम् । प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्मसंबन्धरूपा अर्वाचीनेरुक्ता तुल्य-
योगिता तु मित्रैव स्वरूपभेदात् । तथा अग्रे वक्ष्यमाणा—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ (२. २३०)

इयमपि मित्रैव । अस्यां तुल्ययोगितायां सर्वस्य समकक्षतया वर्णनस्थापेक्षित-
तया न तत्रोपमानोपमेयभावस्यापेक्षा । तेन च न साम्यं वाच्यं व्यङ्ग्यं वात्र
समुद्भवति । पर्यालोचनया पर्यवसाने तत् यथाकथंचित् प्रतीतिपदवीमारोहति ।
तुल्ययोगोपमायां तु प्रकृताप्रकृतत्वेनोपमानोपमेयभावस्य विवक्षितत्वादत्रसाम्यं
वाच्यमर्थादया व्यङ्ग्यमर्थादया वा शब्दादेव प्रतीतं भवति इत्युभयोर्भेदः । तथैव
च स्तुतिनिन्दार्थं तुल्ययोगिताप्रवृत्तिः केवलसमत्वापादनाय च तुल्ययोगोपमा-
प्रवृत्तिः इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापि उभयोर्भेदः इति बोद्धव्यम् । यथेत्मुदाहरणो-
पन्यासाय ॥ ४८ ॥

तुल्ययोगोपमामुदाहरति—दिवो जागर्ति । पुलोमारिः इन्द्रः ।

१ समाहृत्य, अ.

२ भवान् भुवः, कप.

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥
 कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।
 राजन्ननुकरोर्पाति सैषा हेतूपमा मता ॥ ५० ॥
 न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

इन्द्रेण श्वशुर पुलोमा निहत. । तदुक्त हरिवशे—

३ कृत्वा सवन्धक चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि ।

पुलोमान जघानानौ जामाता सञ् शतक्रतु ॥ इति ॥

दिव स्वर्गस्य । रक्षायै जागर्ति अवहितो भवति । भवान् भुव रक्षायै जागर्ति ।
 ६ इतेन पुलोमारिणा । असुरा हन्यन्ते । त्वया सावलेपा उद्धता । नृपा हन्यन्ते ।
 अत्र हीनस्य प्रस्तुतस्य राज्ञ गुणाधिकेन महेन्द्रेण सह एकजातीयक्रियारिधानेन
 तुल्यताप्रतिपादनात् तुल्ययोगोपमा । अत्र साधर्म्यं व्यङ्ग्यम् ॥ ४९ ॥

हेतूपमा उदाहरणेन दर्शयति—कान्त्येति । निगदेनेवार्यो भवति । अत्र
 चन्द्रादिभि सम नृपगतसादृश्यस्य कान्त्यादयो हेतवो निर्दिष्टा । अतो
 ३ हेतूपमा ॥ ५० ॥

एव विविधभेदसहितामुपमा विस्तरतो निरूप्य प्रसङ्गतस्तद्गतान् दोषान्
 त्रिभुवरादी प्राचानोक्त निरपवाद दोषस्वरूप खण्डयति—नेति । भामहो हि
 ३ उपमाया इत्थ दोषानाह ।

हानतासभसो लिङ्गवचोभेदो विपर्यय ।

उपमानाधिकत्व च तेनासदृशतापि च ॥

६ त एते उपमादोषा सप्त मेधात्रिनोदिता । (२. ३९-४०) इति ।

अत्र विपर्यय असादृश्यम् असभयश्चेति त्रयो दोषा यथाकथञ्चित् सादृश्य यत्रो
 दूत प्रतीयते इत्युपमाउक्षण सादृश्यस्य उद्धृतविशेषणत्वमैव निरस्ता भवन्ताति न
 ६ विधारणाया । उर्ध्वरितदोषचतुष्टयस्य उद्भगतानुद्भगते विमृश्येते । यत्र धीमता स
 दृशयानाम् । उद्भग प्रतानिनिघातज-यसत्रास । न भवति । तादृशस्वले भिन्ने उपमानो

उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति पण्डोपं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोयं मे विद्या धनमिवाञ्जिता ॥ ५२ ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

पमेयपदयोः पृथग्भूते । लिङ्गवचने । तथा हीनाधिकता उपमानस्य न्यूनत्वम् अधि-
 १२ क्तत्वं च । उपमादूषणाय नालम् समर्थानि न भवन्ति । एवं च धीमतामुद्वेग
 एव दोषस्य कारणम् । तदुक्तमाग्नेये—विभक्तिसंगत्यालिङ्गानां यत्रोद्वेगो हि
 धीमताम् । (३४७.२९) इति । सचोद्वेगः विशेषणविशेष्यादिपदानां परस्परसंबन्ध-
 १५ क्लेशरूपो विगीतवर्णने समुद्भवति । यदि केनापि विशेषकारणेन स न प्रादुर्भवेत्
 तर्हि तत्र नास्ति उपमादीनां दुष्टत्वम् । प्रायः भिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोपमेययोः
 एकतरलिङ्गवचनानुगतेन समानधर्मेण तदन्येन भिन्नलिङ्गवचनविशिष्टेन संबन्धो
 १८ दुष्करो भवति । अत एतादृशी उपमा उद्वेगकरा । तथा उपमानस्य हीनतायां
 उपमेयस्यानुत्कर्षात् अधिकतायां च तत्सापेक्षतया उपमेयस्यात्यन्तानिदुष्टत्वेन
 वैरस्येनोद्वेगो भवति । एतच्चाग्ने उदाहरणे स्फुटीभविव्यति ॥ ५१ ॥

तत्र लिङ्गवचनभेदस्य निर्दोषत्वं दर्शयति—स्त्रीविति । अत्र पण्डः स्त्रीव
 गच्छति । एषा स्त्री पुमानिव वक्ति । इति वाक्यद्वये गमनवचनक्रियाया एव साधारण-
 १ धर्मत्वात् तस्य च भिन्नलिङ्गयोरुपमानोपमेययोरक्लेशेभैवान्वयान्न भिन्नलिङ्गदोषः ।
 अयं जनः । मे प्राणा इव प्रियः । तथा मया विद्या धनमिव अञ्जिता संपादिता ।
 इत्यत्र च प्राणशब्दः नित्यबहुवचनान्तः धनशब्दश्च नित्यनपुंसकः । नानयोः
 ५ पर्यायशब्दाः प्रकृतोचितलिङ्गवचनाः । अतो गतिकगत्या यथा प्राणाः प्रियास्तथायं
 मे प्रियः यथा च धनमञ्जितं तथा विद्या अञ्जिता इति लिङ्गत्रिपरिणामेन अन्वयः
 संपाद्य एव । अत्र च नोद्वेगः सद्ब्रयानाम् अन्यगतेरभावात् । अतोत्र नोपमादोषः ।
 १ अनयैव दिशा चन्द्र इव मुखम् सुधावदधरः इत्यादिश्लेषे प्रतीतिमान्यर्याभावान्नो-
 पमा दुष्टा इति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

उपमानस्य हीनाधिकत्वयोर्निर्दोषतां दर्शयति—भवानिति । हे महीपाल

हंसीव धवलचन्द्रः सरांसीवामलं नभः ।

भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।

गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

दुष्टोपमामुदाहरति—हंसीवेति । चन्द्रः हसीव धवलः । नभः सरासीव अमलम् । भटः वीर । श्वा इव सारमेय इव । स्वामिमक्त. भर्तृभक्त. । खद्योतः भानुवत् भाति इति । अत्र प्रथमोपमाया हसीव चन्द्र इति लिङ्गभेदः । तेन धवलशब्दस्योभयत्र सन्नधे लिङ्गविपरिणामादिकेश । द्वितीयोपमायाम् सरांसीव नभ इत्यत्र वचनभेदः । तेन अमलशब्दस्यान्वयानुपपत्तौ पूर्ववदेव वचनविपरिणामः विधेय । तृतीयोपमाया भट श्वेव इत्यत्र शुनः अत्यन्तापकृष्टजातित्वात् सद्दद्याना तत्सादृश्येनोद्देशो भवति इति जातिन्यूनता । चतुर्थोपमाया खद्योतो भानुवदित्यत्र खद्योतसूर्ययोर्महदन्तरेण तत्सादृश्यवर्णनं वैरस्याय भवति । इति अधिकतादोषः ॥ ५५ ॥

दोषनिवेचनमुपसहरति—ईदृशामिति । सद्भिः काव्यशास्त्रनिष्णातैः । ईदृशम् वर्ज्यते । तत्र कारणं प्रतीतिमान्यर्थवैरस्योत्पादनार्थिक चिन्त्यताम् स्वयमेवोद्घाताम् । स्पष्टत्वात् ग्रन्थविस्तारमिया मया न सर्वं तन्निरूप्यते । एतेन मया दोषनिरीक्षणस्य पद्धतिर्दीक्षिता । अनयान्येपि दोषा विपश्चिद्धिज्ञेया इति सूचयन् स्वग्रन्थस्य न्यूनता परिहरतीति ज्ञेयम् । अत्र मुद्रितपुस्तकेषु गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः । इत्यर्थमधिकं दृश्यते । अर्थस्तु स्पष्ट एव । प्राचीनपुस्तकेषु तददर्शनात् पुनरुक्तप्रायत्वाच्च वयं तत् प्रक्षिप्तमिति शङ्कामहे । अस्मिन् दोषविचारे भागह्वामनभोजराजानां लक्षणोदाहरणानि व्युत्पादकानीति दर्शयामः । तत्र नामनः—हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासमस्तास्तदोषाः । तत्र जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् । तत्र जातिन्यूनत्वरूप हीनत्व यथा—चाण्डालैरिव युष्माभिः साहस परम कृतम् । प्रमाणन्यूनत्वं यथा—वह्निस्तुलिङ्ग इव भानुरय इति चकास्ति । उपमेयादुपमानस्य धर्मन्यूनत्वं यथा—

१ ईदृशो. अ. २ तत्र. न.

३ इदं श्लोकार्थं नास्ति अ पुस्तके.

[नाभ्यादर्श] १९

अलमंशुमतः कर्धामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

अस्त्येव क्वचिबुद्धेगः प्रयोगे वाग्भिदां यथा ॥ ५४ ॥

राजन् । भवान् इव । देवराजः महेन्द्रः । विराजते । अत्र नृपतेर्मर्त्यधर्मत्वात् प्रकृत-
देवतास्वरूपाद्देवराजादपकृष्टत्वं स्पष्टमेव । तथापि राज्ञां लोकपालांशसंभवत्वेन केषां-
चिद्देवराजसदृशपराक्रमशालित्वेन च नेदं वैरस्यमावहति । राज्ञां लोकपालांशत्वमाह
मनुः—अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः । (५.९६) इति । अन्यत्रापि—

६ इन्द्रात् प्रभुत्वं तपनात् प्रतापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् ।

आह्लादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ इति ।

इयं च विपर्यासोपमा । अस्यां च पर्यायेणोपमेयस्यैव वर्णनं भवति । तेन चात्र न
पर्यवसाने हीनतादोषः समुद्भवतीति अरुचिं प्रदर्श्य केचित्—

उत्सङ्गितकुरङ्गोयमृक्षमण्डलमध्यगः ।

विधुर्व्याघ्र इवाभाति हन्तुं विरहदुर्बलान् ॥

१३ इति पद्यमुदाहरन्ति । अत्र श्लिष्टविशेषणाभ्यां प्रतीयमानं निकृष्टस्यापि व्याघ्र-
स्योपमानत्वं न दोषाय भवति । प्रत्युत विरहिनिपूदनक्रौर्यसूचनाय तदतीवोप-
युक्तमिति कथयन्ति । तेजसा नृपः अंशुमतः सूर्यस्य । कक्षां साम्यम् ।—

१५ पापे कक्षा त्विभरज्ज्वां काञ्च्यां हेमप्रकोष्ठके ।

भिचीं साम्ये रथभागेन्तरीये पश्चिमाचले ॥

इति हेमचन्द्रः । आरोढुं आक्रमितुम् । अलं पर्याप्तः । अत्र जाल्याधिकांशुमान्
१८ उपमानीकृतः । परं पूर्वोक्तदिशा नृपस्य तदंशत्वाद्भोगेकरं तत् इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

दोषस्य दोषाभावप्रस्तावमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादौ इत्यप्रभृती ।

वर्णनं जातुचित् कदाचिदपि । सौभाग्यं अनुद्वेगेन वैचित्र्यसौन्दर्यम् । न जहाति
न त्यजति । तर्हि किं सर्वथा दोषा न सन्त्येव इति चेत् । क्वचित् प्रयोगे वाग्भिदां
सदृश्यानाम् । उद्वेगः प्रतीतिमान्पर्येण वैचित्र्यव्याघातेन वा संत्रासः । अस्त्येव ।
यथा इति उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ५४ ॥

हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीयामलं नभः ।

भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्रं चिन्त्यताम् ।

गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

दुष्टोपमामुदाहरति—हंसीवेति । चन्द्र हसीव धवल । नभ सरासीय
अमलम् । भट वीर । श्व इव सारमेय इव । स्वामिभक्त भर्तृभक्त । खद्योत
३ भानुवत् भाति इति । अत्र प्रथमोपमाया हसीव चन्द्र इति लिङ्गभेद । तेन
धवलशब्दस्योभयत्र सन्ध्ये लिङ्गविपरिणामादिकेश । द्वितीयोपमायाम् सरासीव
नभ इत्यत्र रचनभेद । तेन अमलशब्दस्यान्वयानुपपत्तौ पूर्ववदेव वचनविप
रिणाम विधेय । तृतीयोपमाया भट श्वेव इत्यत्र शुन अलन्तापकृष्टजाति-
त्वात् सहृदयानां तत्सादृश्येनोद्देशो भवति इति जाति-यूनता । चतुर्थोपमाया
खद्योतो भानुरदित्यत्र खद्योतसूर्ययोर्महदन्तरेण तत्सादृश्यवर्णन वैरस्याय भवति ।
१ इति अधिकतादोष ॥ ५५ ॥

दोषविचनमुपसहरति—ईदृशमिति । सद्भिः काव्यशास्त्रनिष्णातैः । ईदृशम्
वर्ज्यते । तत्र कारण प्रतीतिमा-र्थ्यवैरस्योत्पादनादिक चिन्त्यताम् स्वयमेवोक्तताम् ।
३ स्पष्टत्वात् ग्रन्थविस्तारमिया मया न सर्वं तन्निरूप्यते । एतेन मया दोषनिरीक्षणस्य
पद्धतिर्दर्शिता । अनयान्येपि दोषा विपश्चिद्भिर्ज्ञेया इति सूचयन् स्वग्रन्थस्य न्यूनता
परिहरतीति ज्ञेयम् । अत्र मुद्रितपुस्तकेषु गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ।
६ इत्यर्थमधिकं दृश्यते । अर्थस्तु स्पष्ट एव । प्राचानपुस्तकेषु तददर्शनात् पुनरक्त-
प्रायत्वाच्च वयं तत् प्रक्षिप्तमिति शङ्कामहे । अस्मिन् दोषविचारे भामह्वामन
भोजराजानां लक्षणोदाहरणानि व्युत्पादकानीति दर्शयाम । तत्र वामन —
१ हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासम्भवास्तदोषा । तत्र जातिप्रमाणधर्म-यून-
तोपमानस्य हीनत्वम् । तत्र जातिन्यूनत्वरूप हीनत्व यथा—चाण्डालैरिव
युष्माभि साहस परम कृतम् । प्रमाणन्यूनत्व यथा— वद्विस्तुलिङ्ग इव भानुरय
१२ चकास्ति । उपमेयादुपमानस्य धर्मन्यूनत्व यथा—

१ ईदृशो अ २ स्वव अ

३ इदं श्लोकार्थं नास्ति अ ५६०५

[काव्यादर्श] ११

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपट वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इनाशुमान् ॥

१५ अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तडिनास्ति इत्युपमानहीनत्वम् । तत्र जाल्याधिक्यं यथा—
विशन्तु विष्टयः शीघ्रं रुद्रा इव महोजस इति । विष्टयः कर्मकरा । प्रमाणाधिक्यं
यथा—

१८ पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्ड पुनरय कालिन्दीपातसानिभ ॥ इति ।

धर्माधिक्यं यथा—

२१ सरस्मि चञ्चल चक्र दधदेवो व्यराजत ।

सयाडवाग्नि सावर्तं स्रोतसामिव नायक ॥

(४.२८ इत्यादि) इति ।

२२ अत्र सयाडवाग्निरित्यस्य प्रतिवस्तुन उपमेये अभावाद्धर्माधिक्यमिति ज्ञेयम् इति ।
उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यव्यासो लिङ्गभेदः । यथा—सैन्यानि नद्य इव जग्मुरनर्गलानि
इति । अत्र अरुचिरीज तु अस्माभिः पूर्वं दर्शितमनुसंधेयम् । वचनभेदो यथा—

२७ पश्यामि लोचने तस्याः पुष्पं मधुलिहो यथा । इति । अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् ।

यथा—प्रक्षामि काव्यशशिना विततार्थरश्मिम् । इति । काव्यस्य शशिना सह यत्
सादृश्यं तदप्रतीतेरेव गुणैः प्रतीतेर्गुणेर्नास्ति तदिति भावः । अनुपपत्तिरसम्भव

१० यथा—

चकास्ति वदनस्यान्तः श्मितः श्रयाविकासिनः ।

उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका ॥ इति ।

१३ अत्र चन्द्रिकायामरवि दस्योन्निद्रत्वं सृष्टिक्रमविरुद्धमित्यनुपपत्तिः । भाजरावस्तु
उपमाया भिन्नलिङ्गयूनाधिक्यत्वरूपदोषम् वाक्यदोषेषु परिगणयति । उक्षणपूर्वकं
मेवमुदाहरति च । यथा—

१६ यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।

भेदो तद्विन्नचनं यद्विन्नचनोपमम् ॥ (१.२५ इत्यादि) इति ।

तत्र भिन्नलिङ्गस्योदाहरणं यथा—

- ३९ वापीत विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी ।
शशिलेखेव हंसोयं हंसाळिरिव ते यशः ॥ इति ।

भिन्नवचनस्य यथा—

- ४२ सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।
शशीव धवला हंसा हंसीव धवला दिशः ॥ इति ।

न्यूनोपममिह न्यूनसुपमानविशेषणैः । यथा—

- ४५ संहतचक्रवाकयुगा विकसितकमला मृणालसंछन्ना ।
वापी वधूरिव रोचनात्रिलिप्तस्तनी सुखयति ॥ इति ।

अत्र नेत्रवाहूपमापदानां वधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादिदं न्यूनोपमम् । अधिकं यत्
४८ पुनस्तैः स्यात् तमाहुराधिकोपमम् । यथा—

अभिनवमनोहराविराचितवल्लवविभूषा विभाति नववधूः ।
कुन्दलतेव समुत्सुङ्गगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणः ॥ इति ।

५१ अत्र भ्रमरगणस्योपमानविशेषणस्याधिक्यादाधिकोपमम् । वाक्यार्थदोषेपि पुनः—

हीनोपमं भवेन्नान्यदाधिकोपममेव च ।
असदृशोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा ॥ (१. ५१ इत्यादि)

५२ इति चतुर उपमादोषान् परिगणयति । उदाहरति च लक्षणपूर्वकम् । यथा—हीनं
अभ्योपमानं स्यात् तत् हीनोपमं स्पृहार्थं यथा—

कचिदग्रे प्रसरता कचिदाप्युत्थ निघ्नता ।

५७ शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विपङ्कुलम् ॥ इति ।

तदेव यस्मिन्नधिकं तद्वेदधिकोपमम् । यथा—

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

६० युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मितसुरिव प्रजाः ॥ इति ।

यस्वत्सुप्योपमानं तद्वदन्त्यसदृशोपमम् । यथा—

उपमानस्य वैपम्याद्भवेदसदृशोपमम् ।
तस्याभ्यनुज्ञानिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ।

११० यथा—

प्रहितः प्रधानाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥

१२० मलिम्लुचा इति उपमानस्य असदृशत्वेऽपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद्गुणत्वम् ।
यस्योपमान लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।
अप्रसिद्धोपमं नाम तत् कचिन्नैव दुष्यति ॥

१२३ यथा—

उद्गर्भहूणारमणोरमणोपमर्दमुन्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः
बिम्बं कठोरविसकाण्डकडारगौरैर्विष्णोः पदं प्रथममप्रकरैर्व्यनक्ति ।

१२६ अस्यामप्रसिद्धोपमत्वेन दूषणत्वेऽपि द्वयोरपि प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः शृङ्गाररसोद्दीपकत्व-
साम्याद्गुणत्वम् । केचित्तु कालपुरुषोडर्षादिभेदमपि दोषमाहुः । यथा—

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तानुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।

१२९ त्यक्ष्यामि वंदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमि पितुराज्ञयेव ॥

अत्र समुद्रनेमिप्रत्ययमित्यन्वैति न तु त्यक्ष्यामिति । पुरुषभेदो यथा—

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

१३२ आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥

अत्र नीवार आभाति इत्यन्वेति न तु आभासीति । विष्यादिभेदो यथा—

आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते ।

१३५ पुत्र लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥

अत्र भवन्तमलभत इत्यन्वेति न तु लभस्वेति । इति चित्रमांसादिप्रबन्धेषु द्रष्ट-
व्यम्* ॥ ५६ ॥

*अत्र प्रसङ्गादन्वयशेषेण त्रयोदशमश्लोको माधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनावुक्तो । तदुपयुक्त-
मिति सगृह्यमः—चन्द्रकलाम्पुजज्ञमधिगिय विपुत्तरा वनकलना च । दमनकक्राध्वनयथी दीपः
ऽसर्वेभिर्योपिद्वेष्यो ॥ रोचना हरणोपिपुत्रिर्द्विद्राभिरंगाटकेः । चम्पकंमकेतस्या वष्यते तत्तनो-
युतिः ॥ (वशाटकः पयमोजम्) ततः शशाकजोमूतवर्द्धयनरचामरोः । यमुनार्चिचनित्तामनन्त्या

इवध्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः ।

अभिधालक्षणाव्यञ्जनाभिरुपमाप्रतीतिर्भवति इति तस्यां वाचकादीन् निर्दि-
शति—इयेति । इवादयः शब्दाः सादृश्यवाचकाः सन्ति । तत्र इवोदाहरणम्—

३ हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः खर्गज्ञामवगाहते ।

यत् तत्र तस्येव इति सप्तम्यन्ताद्विहितः । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति तृतीयान्ता-
द्विहितश्च तद्विप्रत्ययो ग्राह्यः । उभयोः उदाहरणे यथा—

६ गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गामुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाधाम्बररत्नवत् ॥

या यथा—

९ आशीविवो वा संकुद्रः सूर्यो वाश्रविनिर्गतः ।

भीमोन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत ॥

यथा यथा—

१२ धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

- व्याप्तेः समः कचः ॥ ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा । वलीरमरधनुर्वीचिमङ्गलालिपल्लवेर्ध्रुवौ ॥
७ चन्द्रादशो कपोलस्य मुसस्वेन्द्वज्जदपंजाः । तिलमद्यन वासायाः कण्ठः कर्म्यो समः स्मृतः ॥
मृगतन्त्रेत्रपायोजतत्पत्रत्रक्षपञ्जनेः । नेत्रं चकोरतन्त्रेत्रकेतमालिस्मराशुगेः ॥ प्रवालविम्ब-
बन्धुकपल्लवेरधरोष्ठको । वर्षा माधुमयाश्वेल यावन्मधुरवस्तुभिः । मुकामाणक्यनारङ्गन्दादिमी-
८ कुन्दकोरकैः । ताराभिश्च रदा वाणी हस्तालशुक्रार्धिनोः ॥ वेणुकोरुलवणिगामिर्माधुर्यं मधुरो-
सह ॥ बाहुर्भिसेन विद्युद्द्विगुणालैः क्रस्तु पथेन । पल्लवनिद्रमकाम्यां चन्द्रकलाकुन्दकोरकेभ्य
मद्याः ॥ पुगाञ्जतकोरकविल्वतालगुच्छेभक्कुम्भादिपट्टेशचक्रेः । सोवीरजम्बीरकव्याजपूरसमुद्रजे-
१० लङ्गफलेइरीजः ॥ नाभोरसातलावर्तद्वन्द्वरूपनदादिभिः । वली सटिन्या तद्वपेः पुष्ट काञ्चनपट्टकेः ॥
युच्यतलशून्याणुवेदीसिद्धदिभिः समः । मुष्टिमासो भवेन्नम्यो जघन पुलिनापमम् ॥ पांडपस्तर-
भूचकैर्नितम्बः परिवर्ष्यते । करास्तु करिहस्तेन कदम्बा करभेज च ॥ वरणः पल्लवाम्भोजस्थल-
१५ पयपवालकैः । पूर्णन्दुनाङ्गुष्ठनसो गमनं हंतहस्तिपत् ॥ कलशो यनुनावीचिपृष्ठावलिविषामृतेः ।
ज्योत्स्नेन्दुपुष्पवपुषकंकेरवपद्मसः ॥ दर्शनं वगददजादिः श्यामस्तु मुराभिः शनैः । ह्यसारस-
शब्दाभ्यां वर्ष्यते नूपुरधनिः ॥ राज्ञामत्यन्तवीनत्वमुद्यता दीर्घपाहुता । पुगणालभुजङ्गेन्द्रदण्ड-
१८ स्तम्भेभद्रनकैः ॥ बाहुर्वक्षः कपाटेन शिलापट्टेन वर्ष्यते । अंगे विपुलता मध्ये कार्ष्णमुजततां
पदे ॥ स्तनवोरिव गारीणामत्यन्तस्वच्छता ह्यदि । क्वाग्निभयोजकं वावत् तावत् तद्वत् भवर्ष्यते ॥
प्रतलोकाभिर्वज्रायोः कीर्तिभ्रन्दादिशुभ्रकैः । करे पद्योर्ध्वरेसादि पदे दनध्वजादिभ्यः । गमनं
२१ इतिसिद्धान्यां का ईरय च मुगादिषु ॥ इति । विस्तरस्तु कपिल्लवलादिषु दृश्यः ।

तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥

प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वप्रत्यनीकविरोधिनः ।

कर्णाय वचश्चेतः सत्यं तत् । मृतं यथा ॥

समानं यथा—

- १५ व्रणमुखभ्युत्थोणितशीकरस्थगितशैलतटाभभुजान्तरः ।
अभिनवौषसरागभृता वमौ जलधरेण समानमुमापतिः ॥

समासे यथा—

- १८ भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूय स भूमेर्धुरमाससङ्ग ।

निभः यथा—

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्ष बालातपनिभाशुकम् ।

- २१ दिवस शारदामिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥

सनिभः यथा—

भगवान् यज्ञपुरुष जगर्जागेन्द्रसनिभः ।

२२ तुल्यं यथा—

अवेहि मा किंकरमष्टमूर्ते कुम्भोदरं नाम निकुम्भतुल्यम् ।

संकाशः यथा—

- २५ विमाने सूर्यसंकाशे रघुराजो व्यराजत ।

नीकाशः यथा—

आकाशनीकाशतटा तीरगानीरसकुलम् ।

- ३० धभूव चरता हर्षं पुण्यतीर्था सरस्वतीम् ॥

प्रकाशः यथा—

चन्द्रप्रकाशं च दनं कान्ताया भाति सुन्दरम् ।

- ३१ प्रतिरूपकः यथा—

रागिभः सुधायाः प्रतिरूपकाभिस्तनोति मोदं हृदि भेनिशं या ॥५७॥

प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वनी यथा—

सदृक्सदृशसंवादि सजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥

प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसंमिताः ।

सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥

पङ्केरुदृश्रीप्रतिपक्षभूतनेत्रप्रभाभिः स्पृहणीयशोभम् ।

३ चन्द्रप्रतिद्वन्द्वि विभाति बालामुखं निशायां ललितोत्सवेषु ॥
प्रत्यनीकविरोधिनी यथा—

कामस्य प्रत्यनीकोयं त्वं रतेश्च विरोधिनी ।

६ इति तौ विरहे नूनं भृशं पीडयतो युवाम् ॥
सदृक् यथा—

न त्वया सदृगन्योस्ति त्रैलोक्येपि मनैरमः ।

९ सदृशः यथा—

सुधेव वाणी वसुधेव मूर्तिः सुधाकरश्रीसदृशी च कीर्तिः ।
पयोधिकल्पा मतिरासफेन्दोर्महीतलेन्यस्य न हीति मन्ये ॥

१३ संवादी यथा—

विभाति बालावदने स्मितश्रीः संवादिनी शारदचन्द्रिकायाः ।

सजातीयानुवादिप्रतिबिम्बाः यथा—

१५ कृष्णागुरुसजातीयं पीयूषस्थानुवादिनम् ।

चन्द्रस्य प्रतिबिम्बं सत्सङ्गं संतापहं श्रेये ॥ ५८ ॥

प्रतिबिम्बेति । प्रतिबिम्बोदाहरणं तु पूर्वश्लोकटीकायां दर्शितमेव ।

प्रतिच्छन्दसरूपसंमिताः यथा—

३ जामदग्नप्रतिच्छन्दः सरूपो यः किरीटिनः ।

संमितो रघुनाथस्य शिवराजो विराजते ॥

समं यथा—

६ यथा लतायाः स्तम्बकानतायाः स्तम्बावनेने नितरां समासि ।

तथा लतापल्लविनी सर्गर्वे शोणाधरायाः सदृशी तवापि ॥

कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रख्यप्रतिनिधिः अपि ।

सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्युनार्थवादिनः ॥ ६० ॥

सलक्षणसदृक्षाभाः यथा—

- ९ इन्दुसलक्षणवदनं सुधासदृक्षश्च मुखरसस्तस्याः ।
उयोत्सनाभाः स्मितमधुराः नर्मालापास्तु कस्य सदृशास्ते ॥

सपक्षः यथा—

- १२ दलद्द्राक्षानिर्यद्रसभरसपक्षा भणितयः ।

उपमितोपमे यथा—

राक्षसोपमिता वाग्भिः खला दीनांस्तुदन्त्यलम् ।

- १५ साधवस्तोषयन्त्येनांस्ताभिरेव सुरोपमाः ॥

उदाहरणान्तरं यथा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

- १८ तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्कालतमस्य वक्षः ॥ ५९ ॥

कल्पेति । कल्पदेशीयदेश्याः यथा—

पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।

- ३ चक्रदेशीयजघना सा स्वप्नेपि न दृश्यते ॥

प्रख्यः यथा—

द्विपक्षगरुडप्रख्येर्द्वारैः सौधेश्च शोभितम् ।

- ६ गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥

प्रतिनिधिः यथा—

भयोत्सृष्टविमूपाणां तेन केरलयोपिताम् ।

- ९ अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधिः कृतः ॥

सवर्णः यथा—

प्रपितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।

समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।

स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुहति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥

१२ तुरगवल्लनचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥

तुलितः यथा—

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।'

१५ अन्यूनार्थवादिनः अहीनः अनूनः इत्यादयः । यथा—

सुधान्यूनानि गङ्गाया जलानि श्रयता जनाः ॥ ६० ॥

समासेति । समासश्च बहुव्रीहिः कर्मधारयोपि । तत्र बहुव्रीहिर्यथा—

कमलकरा रम्भोरू कुवलयनयना मृगाङ्कवदना सा ।

३ कथमिव चम्पकात्री मृणालवाहुः प्रिया तपति ॥

कर्मधारयो यथा —

शोणाधरा शुस्तमिन्नास्तन्वि ते वदनाम्बुजे ।

६ केसरा इव काशन्ते कान्तदन्तालिकान्तयः ॥

स्पर्धते यथा —

स्पर्धते रुद्रमद्वैर्यो वररामामुखानिलैः ।

९ चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ॥

जयतिर्यथा —

स काश्चने यत्र मुनेरनुजया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत ।

१३ जिगाय जम्बूजनिताश्रियः श्रिय सुमेरुशृङ्गत्य तदा तदासनम् ॥

द्वेष्टिर्द्रुहतिश्च यथा —

राधामुखं द्वेष्टि सुधाकरस्तत्पापेन लोके दधते कलङ्कम् ।

१५ द्रुहन्ति तल्लोचनमम्बुजानि तलो निमीलन्ति निशासु तानि ॥

प्रतिगर्जतिर्यथा—

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

१८ कलङ्किनो जडस्यास्ति निर्दोषेणाजडेन च ॥ ६१ ॥

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।

विडम्बयति संघत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥ ६२ ॥

तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।

तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥

आक्रोशतीति । आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति यथा —

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।

३ अम्बुजं त्वन्मुखं बाले अहो जडसमागमः ॥

विडम्बयतिर्यथा —

स एवमुक्त्वा भगवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरः शरासनम् ।

६ अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥

संघत्ते यथा—

चन्दनः शीततां धत्ते सौरभ्यं कमलं शशी ।

९ लावण्यं त्वन्मुखं बालं संघत्ते तत् त्रयं कथम् ॥

हसतिर्यथा —

श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितैरलंकृताम्बुप्रतिमागतैर्मुखैः ।

१२ कृतानुकूल्या सुरराजयोपितां प्रसादसाफल्यमवाप लक्ष्मीः ॥

ईर्ष्यत्यसूयती यथा—

ईर्ष्यति कपिचेष्टायै चपलमतियौ यदीयदुध्वरितम् ।

१५ नित्यमसूयति वानरवदनाय नमः खलाय शतशस्ते ॥ ६२ ॥

तस्येति । मुष्णात्यादीनां तस्य मुष्णाति सौभाग्यमित्यादीनि वाक्यान्त्येव मूले उदाहृतानि । अतो नात्रोदाहरणापेक्षा । मुष्णात्यादीनां सादृश्यादयोर्थाः वाक्य-
मर्यादया यदा अभिप्रेतास्तदैव तेषां सादृश्यमर्थः नान्यथा । अत एव धनं मुष्णाति तस्करः इत्यादौ न सादृश्यार्थता । तुलां तेनाधिरोहति । तुलां मानयन्त्रम् । स्वसमी-
करणाय अधिरोहति । नात्रोपमार्थः । तथा सति तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया-
न्यतरस्याम् । इत्यतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासात् पृष्ठी स्यात् । अधिरोहतीति पदस्वारस्यं च लोपमियात् ॥ ६३ ॥

तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।

तमन्वेत्यनुवभ्राति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥

तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।

उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौरुयदाः ॥ ६५ ॥

॥ इत्युपमाचक्रम् ॥

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्येते ।

तत्पदव्यामिति । कक्षां सादृश्यम् । तच्छीलमनुवभ्राति इत्येकम् ।

तच्छीलमिति षष्ठीतत्पुरुषः । न तु तस्येव शीलं यस्येति बहुव्रीहिः । तथात्वे समा-
सश्च बहुव्रीहिः इत्यनेनैव सिद्धे पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् । तन्निषेधति अपकृष्टत्वेन
निन्दति । अपवा उत्कर्षान्निवारयति ॥ ६४ ॥

तस्येति । सादृश्यसूचकाः अमिधालक्षणान्यङ्गनामर्यादया सादृश्यबोधकाः ।

तत्र इवादयो वाचकाः । तत्रापि यथेवादिशब्दप्रयोगे साधर्म्यं वाच्यम् । तत्रैव तेषां
शक्तेः । तुल्यसादृशादिपदानां प्रयोगे साधर्म्यमार्यम् । तेषां सादृश्यवति शक्तेरिति
बोध्यम् । स्पर्धते इत्यादयो लक्षकाः । तेषां सादृश्ये शक्यत्वात् । तस्य मुष्पाति
सीमान्यम् इत्यादीनि वाक्यानि तु व्यञ्जकानि । आदित्सति त्रियं तस्य मैत्री
तस्यानुरुध्यति । इति कचिद् दृश्यते । उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौरुयदाः ।
इति मुद्रितपुस्तकेषु अर्धमधिकमस्ति । परं प्राचीनग्रन्थेषु अनुपलम्भात् तथा प्राचीन-
टीकासु चानुल्लेखात् तद्व्यक्षितमिति भाति । न च कोपि विशेषार्थस्तस्मात् प्रतीतो
भवति ॥ ६५ ॥

अथ रूपकं लक्षयति—उपमैवेति । तिरोभूतभेदा तिरोहितः निगूहितः

विद्यमानोपि सादृश्यातिशयप्रदर्शनाय कविना निक्षुतः भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वै-
धर्म्यं यत्र तादृशी । उपमैव साधर्म्यमेव । रूपकम् रूपयति उपमानोपमेययोरेकतां
नयति इति रूपकम् तन्नामालंकारः । तथा च परस्परबिहृद्धधर्मवत्त्वेन उपस्थित्या
प्रकाशितमिन्नस्वरूपयोरपि उपमानोपमेययोः विशेषसाम्यप्रदर्शनाय भेदनिगूहनेन

१ कस्यां क. २ सूचितः, अ. ३ अ पुस्तके इदं श्लोकार्थं नास्ति ।

४ नास्ति अथ पुस्तकयोः । ५ इष्यते, अ.

यथा बाहुलता पाणिपद्म चरणपल्लवः ॥ ६६ ॥

- ६ अभेदप्रतिपत्ति रूपकालकार । मुख चन्द्रः इत्यादौ मुखत्वचन्द्रत्वरूपपरस्पर-
विरुद्धधर्मपत्त्वेनोपस्थितयोर्मुखचन्द्रयो भेदनिगूहनेन अभेदप्रतिपत्तिः । इय
चाभेदप्रतिपत्तिः । आहार्यरूपा । आहार्यत्व च बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानत्वम् ।
९ अत्र बाधशब्देन बाधकज्ञान विवक्षितम् । तथा च मुख चन्द्र इत्यादौ बाध-
मुख चन्द्रो न इति ज्ञानम् । तत्काले एव या इच्छा मुखे चन्द्रज्ञान मे जायताम्
इत्यादिका तज्जन्य यत् ज्ञानं मुख चन्द्र इति तत् आहार्यम् । तथा च आहार्यत्व
१२ नाम सत्यपि बाधे प्रमातुरिच्छाजन्यप्रयोज्यत्वम् इति निष्कर्ष । निगीर्याध्यवसान-
रूपायामतिशयोक्तौ उपमेयस्य नोपमेयगतधर्मत्वेनोपस्थितिरिति न तत्रातिव्याप्तिः ।
अपद्धतौ उपमेयगोपनेन भेदस्यापल्लव । अत्र तथा न इति ततो भेदः । मुख-
१५ पद्मम् इत्यादिसमासस्थले तु विशेषणस्य प्राधान्येनोपमानगतत्वे रूपकम् । यथा
विकासित मुखपद्ममिति । अत्र विकासस्य पद्मधर्मत्वेन तस्य प्राधान्येनोपमाने
गतत्वेन मुखमेव पद्ममिति रूपकम् । तस्योपमेयगतत्वे उपमा । यथा सहास्य मुख-
१८ पद्मम् । अत्र हासस्य मुखधर्मत्वेन तद्विशेषण मुखमिति उपमेयसवद्धम् । अतः अत्र
मुख पद्ममि इति उपमा । उपमानोपमेययोर्विशेषणस्य तुल्यत्वे सदेहसंकरः ।
यथा रमणीय मुखपद्मम् इति । अत्र रमणीयविशेषणस्य उभयत्र समानमेव संबन्धः ।
२१ इति रूपकोपमेयो सकर इति बोध्यम् । रूपकस्य लक्षणानि प्राचीनपण्डितैर्वा-
व्याप्त्यतिव्याप्तदोषपरिहारपुर सर विविधानि प्रदर्शितानि । पर तेषु जगन्नाथस्य
लक्षण (२२४-५ पत्रयो) प्राय सर्वसम्राहकमिति तत् सप्रपञ्च सगृहीतः ।
२२ स च उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्दान्निश्चीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम्
इति लक्षण विधाय उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेयविशेषणादपद्धतिभ्रान्तिमदति-
शयोक्तिनिदर्शनानिरास । अपद्धतौ स्वेच्छया निषिध्यमानत्वात् भ्रान्तिमति च
२७ तज्ज्वकदोषेणैव प्रतिषिध्यमानत्वात् अतिशयोक्तिनिदर्शनयोश्च साध्यवसानलक्षणा-
मूलत्वादुपमेयतावच्छेदकस्य नास्ति पुरस्कार । शब्दादिति विशेषणात् मुखमय
चन्द्रः इति प्रालम्बिकाहार्यनिश्चयगोचरचन्द्रतादात्म्यावच्छेदः । निश्चीयमानमिति-
३० विशेषणात् सभावनात्मनो नून मुख चन्द्रः इत्याद्युपेक्षाया व्यावृत्तिः । उपमानो-
पमेयविशेषणान्या सादृश्यलाभात् मुख मनोरमा रामा इत्यादिशुद्धारोपतादात्म्य-

निरासः । सादृश्यमूलकमेव च तादात्म्यं रूपकमामनन्ति । इति व्याचक्ष्यौ ।
 ३३ मुखं चन्द्रः इत्यत्र प्रथमं लक्षणया चन्द्रपदात् चन्द्रसादृश्योपास्थितिः । ततश्चन्द्र-
 सदृशमुखमिति अन्वयबोधः । पश्चात् लक्षणाफलावगमायोद्भूतया व्यञ्जनया चन्द्रो
 मुखमित्यभिन्नतया चन्द्रमुखयोः प्रतीतिः । इदमेव लक्षणायाः फलम् । सा
 ३६ चाभेदप्रतीतिः प्राधान्येन वैचित्र्यमादृशस्थले प्राप्नोति । तेन सादृश्यप्रतीतिजन्य-
 मुपमावैचित्र्यं तत्कुक्षिनिलीनमिव भवति । अतोत्र नोपमा । प्रधानचनत्कृतेरेव
 अलंकारप्रयोजकत्वात् । तद्वैचित्र्योपस्थितस्यैवालंकारत्वम् । नान्तर्विनीनभूतवैचित्र्यो-
 ३९ पस्थितानामिति पूर्वोक्तमत्रानुसंधेयम् । उपमैव इति एवकारेण संबन्धान्तरनिरासः ।
 सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणायामेव रूपकं न जन्यजनकभावादिसंबन्धमूलकलक्षणाया-
 मिति भावः । तेनायुर्धृतम् इत्यादौ न रूपकम् । अत्र प्रेमचन्द्राः—नवीनतरास्तु
 ४२ रूपकस्य सादृश्यप्रतीतिपूर्वकत्वमेव । तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं न
 तु गौणसारोपलक्षणया शब्दप्रमाणगम्यम् । तत्र सादृश्यस्य शब्दवेद्यत्वादुपमैव ।
 अत एवाग्नेये —

४५ उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु रूप्यते ।

गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ (३४४. २२)

इत्यत्र दृष्टव्युक्तम् । तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वे एव रूपकम् । लक्षणा-
 ४८ स्थले तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगतापि अभेदबुद्धिरुदोव्यबोधतया शाब्दबोधविषयतां
 गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव प्रवृत्तमुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुर्गोष्ठे । प्रवृत्तत्वात्
 तस्य । न हि निर्बाधं लब्धसत्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिद्विग्नानान्यथाकर्तुं
 ५१ शक्यते इति वदन्ति इत्याहुः । आस्तामेतत् प्रकृतमनुसरामः । एवं रूपकस्य
 सामान्यलक्षणमभिधाय उदाहरति । यथेति । बाहुरेव लता । पाणिरेव पद्मम् । चरण
 एव पल्लव । इति उपमानप्रधानः मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । अत्र समासेपि
 ५२ प्रथमं गौणलक्षणया लतादिपदात् तत्सादृश्यप्रतीतिः । तदनन्तरं तदनुरोधेन
 समुन्मिपन्त्या व्यञ्जनया तादृश्यप्रतीतिर्ज्ञेया । अत्र केचित् बाहूर्लतेव इति उपमितं
 व्याप्रादिभिः सागान्याप्रयोगे इति कर्मधारयं अङ्गीकुर्वन्ति । परं तन्न रुचिरम् । इवा-
 ५५ दिशब्दवत् कर्मधारयस्यापि साम्यवाचकत्वेन उपमानोपमेययोः भेदप्रदर्शनेन
 उपमायाः संभवात् । अत एव एवंविधस्थले साधकवाधकप्रमाणाभावे उपमा-
 रूपकयोः सांकर्धमिच्छन्ति । तन्निरूपितमेव प्रागस्माभिः । प्रकृतोदाहरणेपि साधक-

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखाँर्चिषः ।

बाहू लने वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।

स्मितं मुखेन्दोज्योत्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

६० वाधकप्रमाणाभावाद्रूपकोपमयो साकार्यमेव स्यात् । शुद्धोदाहरण तु—तव बाहू लता बाले कोमला भाति भूतले । इति ऊह्यम् । अत्र कोमलेति सामान्यधर्म प्रयोगात् सामान्याप्रयोगे एव उपमितिसमासस्य विहितत्वात् बाहूरेव लता इति ६३ समास । अत्र कोमलेति विशेषणमुपमाया वाधकम् । एवमेव तव बाहुलता बाले पुष्पिता नखरथिया । इति उदाहरण ज्ञेयम् । अत्र पुष्पितत्वमुपमानलताया एव धर्म इति रूपकस्य साधकम् ॥ ६६ ॥

पूर्वं समस्तरूपकोदाहरण प्रदर्शितम् । इदानीमसमस्त दर्शयति— अङ्गुल्य इति । त्व न अस्माकम् । प्रत्यक्षचारिणी प्रत्यक्ष चरितु शीलमस्या सा ३ प्रत्यक्षचारिणी । दर्शनविषयीभूतेत्यर्थ । वसन्तश्री वसन्तलक्ष्मी । वसन्तश्रिय सादृश्यदर्शनाय तद्गुणवृत्तित्वस्तुना विम्बप्रतिविम्बतया विषयविषयिभाव दर्शयति अङ्गुल्य इति । अङ्गुल्य अङ्गुष्ठादय करशाखा । पल्लवानि किसलयानि । ६ उपमायामिव रूपके उपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गत्वे न दोष । अतोत्र वाक्यत्रये भिन्नलिङ्गयोर्निर्देश । वचनभेदोपि रूपके क्वचिन्न दोषाय । यथा शाखाणि चक्षु र्भवम् इत्यादि । अत्र शाखाणि इत्यनेन सकलशाखप्रवीणत्वसूचनेन चमत्काराति- १ शय । एवविधस्थले न वचनभेदो दोषाय ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टस्य द्विप्रकारस्य रूपकस्य सङ्गा निर्दिशति—इत्येतदिति । श्ले- तत् अङ्गुल्य पल्लवानील्येतत् । असमस्ताख्यम् असमस्तसङ्गकम् । पूर्वरूपकम् ३ बाहुलता पाणिपथ चरणपल्लव इत्यादिकम् । समस्त समस्तसङ्गक रूपकम् । तत्रोपमानोपमेययो समस्तत्वादिति भाव । समस्तव्यस्तरूपक दर्शयति स्मित- मिति । मुखेन्दो मुखमेव इन्दु तस्य । स्मित हास्यम् । ज्योत्स्ना । अत्र मुखेन्दो- ६ रिति समस्त स्मित ज्योत्स्नेति व्यस्तम् । इति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।

ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवचरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥

अङ्गुल्यादौ दलादित्त्वं पादे चारोप्य पद्मताम् ।

तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम् ।

सकलरूपक दर्शयति—ताम्राङ्गुलिरिति । ताम्राङ्गुल्य एव दल-
श्रेणि पत्रपङ्क्तिर्वत्र तत् । नखानां दीधितय किरणानि एव केसराणि किञ्च-
त्स्कानि यस्मिन् । एतादृश भवचरणपङ्कज त्वत्पदकमलम् । भूपालै मूर्ध्नि ध्रियते
उच्यते ॥ ६९ ॥

उदाहरणस्यसकलरूपकत्व विशदयति—अङ्गुल्यादौ इति । अङ्गु-
ल्यादौ आदिशब्देन नखग्रहणम् । दलादित्वम् । अत्रादिशब्देन केसरग्रहणम् ।
पादे च पद्मताम् आरोप्य तद्योग्यस्थानविन्यासात् तस्य पङ्कजस्य योग्यस्थान
मूर्धा तत्र विन्यासात् ध्रियते इति प्रतिपादनात् । एतत् सकलरूपकम् सपूर्ण-
रूपकम् । दलकेसररूपसर्वावयवनिरूपणात् । अय भाव । चरणपङ्कजमित्यत्र
उपमास्यैव सशय । तत्र भूपालमूर्ध्नि ध्रियते इति वर्णनेन मूर्ध्नि धारणस्य
पङ्कजस्यैव युक्तत्वात् तदुपमानप्राधान्ये सुसगत भवति । अत मूर्ध्नि धारण
रूपकसाधकम् । उपमेये चरणे तस्यासम्भवाद्दुपमाया वाधकम् । अतोत्र रूपकमेव
उपोमा न वा सदेहसकर । इदमेव साङ्ग सावयवमिति अर्वाचाना व्यवहरन्ति ।
उक्त च जगन्नाथेन—

परस्परसापेक्षनिष्पत्तिकाना रूपकाणा सप्तात् सावयवम् । यथा—

१२ सुधिमलमौक्तिकतारे धनलाशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।

वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र सदेह ॥ (२३१ पत्रे) इति ।

विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्य । अङ्गुल्य पल्लवा-न्यासन् इति असगस्तरूपकोदाहरण-

१५मपि सकलरूपकस्य मयतीति ज्ञेयम् ॥ ७० ॥

अवयवरूपकोदाहरण दर्शयति—अकस्मादिति । हे चण्डि कोपने ।

मुसं मुक्कारुचो धत्ते घर्मांभःकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्यघर्मांभः पल्लवीकृत्य चाधरम् ।

नान्यथा कृतमत्रास्यमतोवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

वलिगतभ्रु गलद्धर्मजलमालोहितेक्षणम् ।

अकस्मात् सहसैव । स्फुरिताधरपल्लव स्फुरित कोपेन कम्पित अधर एव पल्लव इत्यत्र तत् । ते मुखम् । मुक्ता मौक्तिका तद्वत् रुक् यासा ता मुक्ताकारा इत्यर्थ । घर्मांभ कणमञ्जरा घर्मांभसा स्वेदोदकाना ये कणा विन्दव त एव मञ्जर्य । अथवा घर्मांभ एव कणमञ्जरी कणवल्लरी तुपारस्तवका इत्यर्थ । धत्ते षदधते ॥ ७१ ॥

उदाहरण विशदयति—मञ्जरीति । अत्र प्रस्तुतोदाहरणे । घर्मांभ उपरिदर्शितप्रथमसमासे घर्मांभ शब्देन घर्मांभ कणा ग्राह्या । द्वितीयसमास-स्वीकारे मञ्जरीशब्देन कर्णमञ्जरी ग्राह्या । अयमेव समासो युक्त इति भाति । अन्यथा कमले मञ्जरावर्णनस्यानुपयुक्ततया मञ्जरापद व्यर्थमिव भवति । मञ्जरा-कृत्य मञ्जरात्वेनारोप्य । अधर अधरोष्ठम् । पल्लवीकृत्य पल्लवत्वेन आरोप्य । आस्य मुखम् । अवयवि । नान्यथाकृतम् पञ्चामिन्न वेन न वार्णितम् । अतोवयवमात्ररूपणात् अवयवरूपकमिदम् । मुखे पद्मत्वारोपस्तु अर्थप्रशान्तसेय । अर्वाचानास्तु एत-देव एकदेशविवर्ति रूपक म यते । पर तत्र स्वल्पो विशेष । अवयवरूपके अवयविन आरोपविषयत्व नास्ताति निश्चय । एकदेशविवर्तिरूपके तु अवय-वाना अवयविनो वा यस्य कस्यापि रूपकैकदेशस्य रूपणाभागेभिप्रेतोक्ति । अतो नगनायोदाहृतैकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणे—

१२ रूपनला चलनयना नाभ्यावर्ता कचावलिभुनङ्गा ।

मञ्जन्ति यत्र स त सेय तरुणा तरङ्गिणी विप्रमा ॥

इत्यत्र नावयवरूपकम् । तत्र अयमपि यास्तरुण्यास्तरङ्गिणीत्वेनारोपात् । एक-देशविवर्ति तु भवति । रूपकस्यावयवभूतस्य चलनयनस्य विषयभूतस्य विषयिणा मानेनानारोपणात् । अत एव प्रकाशकारेण— श्रौता आर्याश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् । (७२३५त्रे) इति सामान्य लक्षण विहितम् ॥ ७२ ॥

अवयविरूपकमाह—वलिगतभ्रु इति । वलिगते चलिते भ्रुवी यस्मिन्नाव

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥

अविकृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवाराविन्दताम् ।

आसीद्गमितमत्रेदमतोर्वयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।

मुखेन मुग्धः सोप्येष जनो रागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

चलितभ्रुकुटि । गलन्ति धर्मजलानि खेदजलानि यस्मात् तत् । आलोहिते
 ३ आरक्ते ईक्षणे नयने यस्मिन् तत् । इदं पुरो दृश्यमानम् । वदनपङ्कजं वदनमेव
 पङ्कजं कमलम् । मदावस्थां मद्यसेवनजनितमदावस्थाम् । विवृणोति प्रकाशयति ।
 यथाश्रुतपाठेन उपमेव साधोयसी न रूपकम् । उपमानपङ्कजमात्रान्वयिधर्माणामनु-
 ६ पादानात् उपमेयवदनस्यैवान्वयिनो भ्रूत्वादीनां चोपादनात् । सत्यम् । वदन-
 मधुजमिति पाठं स्वोक्त्य व्यस्तरूपकेण समाधेयम् ॥ ७३ ॥

उदाहरणं विवृणोति—अविकृत्येति । अस्मिन्नुदाहरणे मुखाङ्गानि भ्रुकुटि-
 धर्मजलनयनादीनि । अविकृत्य पङ्कजाङ्गभूतैः अविकृत्य उपमानाङ्गभूतदलत्व-
 ३ मकरन्दत्वपरागपिङ्गरभ्रमरत्वादिभिः अनरोप्य । अवयवि मुखमेव अरविन्दतां
 गमितमासीत् पङ्कजत्वेन आरोपितमासीत् । अतः अवयविनो मुखस्यैव पङ्कज
 त्वेनारोपणात् अवयविरूपकमिदम् । नव्यानां तु इदमेकदेशविवाति स्यात् इति
 ६ भाति । नवीनमते इदं निरङ्गरूपकमिति केषांचिदुक्तिस्तु न क्षोदक्षमा । यतोत्रा-
 वयविनो मुखस्य अवयवा निर्दिष्टाः न तु आरोपावयविनो कमलस्य अवयवा
 निर्दिष्टाः । निरङ्गविषये तु अवयविनः आरोप्या अपि न निर्दिश्यन्ते । अत एव
 १ एकदेशवर्तिनो निरङ्गस्य भेदः इति सुधीभिर्विचारणीयम् ॥ ७४ ॥

अवयवरूपकभेदान् दिदर्शयिष्येकाङ्गरूपकभेदमाह—मदेति । मदेन
 वारुणीमदेन पाटलौ श्वेतरक्तौ गण्डौ कपोलौ यत्र तेन । तथा रक्तं ताम्रं नेत्रमेव
 ३ उत्पलं यत्र तेन । एतादृशेन ते मुखेन । एषः मल्लक्षणः । मुग्धः त्वस्तौन्दर्य-
 मोहितः । जनः रागमयः अनुरागपरिपूर्णः लोहितमयश्च कृतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकं चेतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पाञ्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणा संगत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

नाम निर्दिशति—एकाङ्गेति । अत्र उदाहरणे रक्तेनेत्रोत्पलेन इति एकाङ्गमत्रिरूपणात् मदपाटलगण्डेन इत्यस्य अरूपणाच्च एकाङ्गरूपकमिदम् । एवम् अनयैव दिशा । द्विप्रभृतीनि अपि द्वित्रिचतु प्रभृतीनि । अङ्गानि न तु अङ्गी । रूपयन्ति उपमानेन आरोपविपर्याकुर्वन्ति । कत्रय इति शेष । ततश्च द्वयङ्गरूपक-त्रयङ्गरूपक चतुरङ्गरूपकमित्यादीनि बहूनि रूपकाणि भवन्ति । अङ्गस्य अङ्गयो-
६ अङ्गानां वा योग आरोपणयोग अयोगस्तदभाव तौ । भिदाकरौ भेदनिष्पादकौ । प्राचीनटीकाकारास्तु योगायौगो भिदाकरौ एतावन्त वाक्याशम-यथा विवृण्वन्ति । तथा हि तेषु एकाङ्गद्वयङ्गादिरूपकेषु योगायोगौ भिदाकरौ भेदकौ । तानि रूप-
९ काणि योगायोगाभ्यां पुन द्विप्रकाराणि भवन्ति इत्यर्थः । योगः आरोप्यमाणानां परस्पर युज्यमान संबन्ध । अयोगस्तदभाव । एतच्च उदाहरणे स्पष्टी-
भविष्यति ॥ ७६ ॥

तत्रादौ युक्तरूपकमुदाहरति—स्मितेति । स्मितम्—

ईपद्विकसितैर्गण्डै कटाक्षै सौष्ठवान्वितै ।

१ अलक्षितद्विज धीरमुत्तमाना स्मित भवेत् ॥

इत्युक्तलक्षण तदेव पुष्प तेन उज्ज्वल कान्तिमत् । लोले चञ्चले नेत्रे एव भृङ्गी यत्र तत् । इदं मुखं शोभते इति शेषः । इति एवम् । पुष्पद्विरेफाणा मुखावयवभूतयो
६ स्मितनेत्रयो आरोपविपर्याभूतानां तेषाम् । संगत्या परस्परसम्बन्धसुसंगत्या । इदं युक्तरूपकम् । अत्र अवयवत्व नाम आधेयत्वम् । तन्मुखनिरूपितं स्मिते वर्तते इति स्मितस्य मुखानयवत्व बोध्यम् ॥ ७७ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति—इदमिति । आर्द्रं प्रेमाद् स्मितमेव ज्योत्स्ना

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगाद्युक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

रूपणादङ्गिनोङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विपमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥

हरिपादः शिरोलग्नजहुकन्याजलाशुकः ।

जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥

चन्द्रिका यस्मिन् तत् । स्निग्धे स्नेहपूर्णं नेत्रे एव उत्पले कमले यस्मिन् ।
ज्योत्स्नोत्पलायोगात् आरोपविषयभूतयो चन्द्रिकारूपमलयो अयोगात् परस्पर-
विरोधितया असन्धात् । इदम् अयुक्तरूपकम् ॥ ७८ ॥

विपमरूपक लक्षयति—रूपणादिति । अङ्गिन प्रधानस्य रूपणात् । तथा
अङ्गाना अप्रधानानाम् । रूपणारूपणाश्रयात् । भावे धञ् । आश्रयणादित्यर्थ ।
तथा च कस्यचिदङ्गस्य रूपण कस्यचिदरूपण तस्मात् । ललित वेचिभ्येण
मनोहरम् । विपम रूपणारूपणवेपम्यात् विपमसङ्गवम् । जायते । यथेति उदाहरण
प्रस्तावाय ॥ ७९ ॥

उदाहरति—मदरक्तेति । मदरक्तकपोलेन मदपाटलगण्डेन । नर्तितभ्रूलतेन
नर्तिते भ्रुवौ एव लते यत्र तादृशेन । मुखमेव इन्दु तेन । भुवनत्रय मर्दितुं जेतुम् ।
मन्मथ मदन । अल समर्थ । अत्र अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोप तथा तदङ्गभूतयो
भुवोर्लतात्वारोप कपोलयोस्तु न कस्यापि आरोप इति वैपम्यम् ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपरुमाह—हरिपाद इति । शिरोलग्नजहुकन्याजलाशुक
शिर चरणाग्रप्रदेश ध्वजाग्रप्रदेशश्च तत्र लम्बा आसक्ता या जहुकन्या भागीरथी
तस्या जलम् उदकमेव अशुक श्वेतपताका यस्य स । असुरनि शङ्कासुरानन्दो
त्सवध्वज असुरेभ्य नि शङ्का निर्भीका । बलिभिजयादित्यर्थ । ये सुरा तेषा-
मानन्दोत्सवस्य ध्वज केतुरिव । हरे वागनस्य । पाद । जयति सर्वोत्कर्षेण
ध्वर्तते ॥ ८१ ॥

विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्यदीदृशम् ।
 पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥
 न मीलयति पद्मानि न नभोप्यवगाहते ।
 त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥
 अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।
 अत्र संदर्श्यते यस्माद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥
 गाम्भीर्येण समुद्रोसि गौरवेणासि पर्वतः ॥

उदाहृतालकार निर्देशपूर्वक विशदयति—विशेषणेति । विशेषणेन शिरोलभ्येतिविशेषणेन समग्रस्य युक्तस्य । केतो असुरनि. शङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजस्य । इयत् ईदृश रूप विशेषणविशिष्टस्वरूप सपताकध्वजरूपमित्यर्थः । पादे । तस्य सपताकध्वजस्य । समर्पणात् विशेषणविशिष्टस्य पदार्थस्यारोपात् । सविशेषण-रूपकमेतत् ॥ ८२ ॥

विरुद्धरूपकमाह—न मीलयतीति । त्वन्मुखेन्दुः तव वदनचन्द्रमाः । पद्मानि न मीलयति न सक्तोचयति । नभोपि न अवगाहते नाक्रमति । केवल भ्रम असूनां प्राणानाम् । हरणाय कल्पते प्रभवति । विप्रलम्भोद्दीपकत्वादिति भावः ॥ ८३ ॥

उदाहरण विशदयति—अक्रियेति । चन्द्रकार्याणां पद्मनिमीलननभो वगाहित्वादीनां चन्द्रव्यापाराणाम् । अक्रिया अविधानम् । अन्यस्य चन्द्रभिन्न-भूत्वोः कार्यं प्राणहरणरूप तस्य क्रिया अनुष्ठानम् । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे । यस्मात् संदर्श्यते अतः विरुद्ध विरुद्धसङ्गक रूपकम् । रूपके उपमानाभिन्नतया रूपितस्थोपमेयस्य तत्कार्यकरणमेवोचितम् । परमत्र तत् तेन न क्रियते प्रत्युत तद्विरुद्धशीलस्य कार्यकरणादिद विरुद्धम् । विरोधश्चात्र अनौचित्यरूप इति योष्यम् ॥ ८४ ॥

हेतुरूपकमुदाहरति—गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्येण दुरयगाहाशयत्वेन ।

कामदत्त्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरिः

कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

सखि वक्त्राम्बुजमिदं तवेति' श्लिष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद्गौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकारूपं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

समुद्रोसि । गौरवेण सारयत्तया । पर्वतः असि । लोकानां कामदत्त्वात् वाञ्छित-
प्रदत्त्वात् । कल्पपादपः कल्पवृक्षः । त्वमसि । सर्वत्र हेतौ तृतीया ॥ ८५ ॥

उदाहरणं विवृणोति—गाम्भीर्येति । गाम्भीर्यप्रमुखैः गाम्भीर्यगौरव
कामदत्तैः । प्रस्तुतवृषः सागरः गिरिः कल्पद्रुमश्च क्रियते एतेषां आरोपविषयो-
क्रियते । गिरित्वादिभिः आरोप्यते इति भावः । अत्र गाम्भीर्यादिसाधारणधर्माणां
हेतुत्वेन विन्यसनात् हेतुरूपकमिदम् । साहित्यदर्पणकारास्तु — एकस्यानेकधोऽल्लेखः
यः स उल्लेख उच्यते । (१०. ३७) इति उल्लेखलक्षणं विधाय अत्र
एकस्य प्रस्तुतस्य नृपस्य गाम्भीर्यादिविषयभेदेनानेकधोऽल्लेखादिमल्लेखालंकारमाहुः ।
परं हेतुशून्यस्थले विविधारोपे उल्लेखः हेतुपुरःसरे तु हेतुरूपकमिति उभयोर्भेदे
सति यत् तैरुल्लेख एव सामान्यतया सर्वत्र स्वीकृतः तच्चिन्त्यमिति भाति ॥ ८६ ॥

श्लिष्टरूपकं दर्शयति—राजेति । राजहंसोपभोगार्हम् राजहंसो नृपश्रेष्ठः
हंसविशेषश्च तेन उपभोगार्हं संभोगोचितम् । भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् भ्रमरैः कामुकैः
मृगैश्च प्रार्थ्यं स्पृहणीयं सौरभं यस्य । सखि दयिते । तव वक्त्राम्बुजं वक्त्रमेव
अम्बुजं भातीति शेषः । श्लिष्टरूपकम् साधारणधर्मस्य श्लेषनिष्पाद्यत्वादिति भावः ।
साधारणधर्मप्रयोगाच्च नोपमिति समासः ॥ ८७ ॥

उपमारूपकं व्यतिरेकिरूपकं चेति रूपकद्वयं लक्षयति—इष्टमिति ।
गौणः गुणसंबन्धादारोप्यमाणः चन्द्रादिर्षिपयो गौणः । मुख्यः वर्णत्वेन प्रस्तुत-
त्वात् प्रधानः मुख्यादिविषयः । तयोः गौणमुख्ययोः साधर्म्यदर्शनादुपमारूपकं
वैधर्म्यदर्शनात् व्यतिरेकरूपकम् । इष्टम् आलंकारिकैरिति शेषः ॥ ८८ ॥

अयमालोहितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः ।
 संनद्धोदयरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥
 चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमा ।
 असमग्रोऽप्यसौ शश्वदयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥
 मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्थमन्योपत्तापिनः ।

उपमारूपकमुदाहरति—अयमिति । मदेन वारुणीमदेन । आलोहितच्छाय आरक्तकान्ति । अय मुखमेव चन्द्रमा । संनद्धोदयरागस्य संनद्ध सर्वत्रिम्बव्यापनेन प्रस्तुतनुदयराग उदयकालीनलौहित्य यस्य । तथात्रिधस्य । चन्द्रस्य । प्रतिगर्जति समानकान्तिमत्वात् स्पर्धते । चन्द्रस्येति कर्मणि पष्ठौ । चन्द्र स्पर्धते न तु तमनुकरोतीत्यर्थ । अन्यथा उपमाया एव प्रधानवाक्यस्थिततया प्राधान्यात् इतःकुक्षिनिखीनस्य मुखचन्द्रमा इतिरूपकस्य अलंकारव्यपदेशकत्वाभावेन इदं रूपकभेदोदाहरणमसंगत स्यात् । तथैव रूपकेण चन्द्राभिन्न मुखमिति अवगतस्य मुखस्य चन्द्रसदृश मुखमिति प्रतीतिरसंगतत्वमपि स्यात् । एव चात्र चन्द्राभिन्नतया आरोपविषयीभूतस्य मुखस्य औपम्यसूचकप्रतिगर्जनारूपसाधर्म्यसंबन्धादुपमारूपकमिदम् । अत्रासतुष्टा प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु रक्त तत्र मुख चण्डि साक्षात् सप्येन्दुमण्डलम् । इत्येतदुदाहरण पर्यवर्तयन्त ॥ ८९ ॥

व्यतिरेकरूपक दर्शयति—चन्द्रमा इति । देवै असमग्रोपि असपूर्णोपि । असौ चन्द्रमा । शश्वत् पीयते । अय मत्पुरोवर्ती । आपूर्णमण्डल सपूर्णत्रिम्ब । मुखचन्द्रमा त्वन्मुखमेव चन्द्रमा । मया पीयते । अत्र मुख्यगौणचन्द्रमसौ असपूर्णत्वसपूर्णत्वरूपवैधर्म्ययोगात् व्यतिरेकरूपकमेतत् । अय च व्यतिरेक उपमानादुपमेयस्योत्कर्षं बोधयति । नाय वक्ष्यमाणो व्यतिरेकालंकार । तस्य सादृश्यप्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानप्रियत्वात् । अत्र रूपकत्वेनाभेदप्रतीति । तदुक्त—

शब्दोपात्ते प्रताते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयो ।

तत्र यद्वेदकथन व्यतिरेक स उच्यते ॥ इति ॥ ९० ॥

आक्षेपरूपक दर्शयति—मुखेति । हे सुन्दरि । इत्य मया प्रत्यक्षाकृतम् ।

१ मुखस्य च ममाश्रयमपवाट इति भति ।

२ असमग्रो सौ. अ

न ते सुन्दरि संभादीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ९१ ॥

मुखेन्दुरपि ते चण्डि मां निर्दहति निर्दयम् ।

भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ९२ ॥

मुखपङ्कजरङ्गेस्मिन् भ्रूलतानर्तकी तव ।

- अतिप्रखरम् । अन्योपतापिन अन्या प्रतिनायिका तासा उपतापिन यतापकस्य ।
 ३ सौन्दर्यातिशयेन तासा गात्सर्योदयात् । ते मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्व न सनादि नानु-
 गुणम् । यत् प्रसिद्धचन्द्र सर्वेणामाहादक तव मुख तु प्रतिनायिकाना सताप-
 करम् अतो न सवादि । अथवा अन्योपतापिन अन्य त्वत्तो भिन्न नायकोह
 ६ तस्य उपतापिन प्रणयकलहे मधुरोक्तिशून्यतया । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । अत्र
 अन्ये टीकाकारास्तु— इत्थमितिपद वाक्यस्यास्य कमलसकोचनकृतचन्द्रनिन्दा-
 बोधकवाक्यानन्तर्यं सूचयति । इत्थं कमलसकोचनेन अन्योपतापिन परपाडयितु ।
 ९ यद्वा इत्यम् एवम् अतिनिर्दयमित्यर्थं । अ योपतापिन मादशविरहिजनसतापकस्य
 चन्द्रस्य प्रसिद्धस्य चन्द्रत्व तव मुखचन्द्रस्य न सवादि न गुण्यदे । सर्वेषा-
 माहादकत्वेन परपीडकधर्माध्यासायोगादिति भाव । इति विवृण्वन्ति । तत्र
 ११ अन्योपतापिन इति विशेषणमात्राद्विशेष्यस्य चन्द्रस्य प्रतीति स्वीकर्तव्या ।
 तदुक्त वामनेन—विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ इति । इत्येतत् आक्षेप-
 रूपकम् आक्षेप प्रतिपेक्षोक्ति तदुपादाननियतत्वात् आक्षेपरूपकम् । अथवा
 १५ आक्षेप निन्दा तन्निशेनादिदमाक्षेपरूपकम् । नाय व्यतिरेक सादृश्यप्रतीतिर-
 भावात् । न वापद्भुति प्रस्तुतस्य निषेधायोगात् । अत्र निषेधचन्द्रत्वस्य स तु
 न प्रस्तुत आरोपविषयत्वात् । प्रथमार्थस्वीकारेपि प्रस्तुतमुखचन्द्रस्य निषेधेपि
 १८ अन्यार्थस्य अनारोपान सा भवति । तत्र अन्यार्थारोपणस्य विहितत्वात् । तथा च
 यश्च्यति—अपद्भुतिरपद्भुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनमिति ॥ ९१ ॥

समाधानरूपक कथयति—मुखेन्दुरिति । हे चण्डि ते मुखेन्दुरपि मा
 निर्दय दहति । अपिना दहनस्यान्यतायोग्यता सूचिता । तत्र स्वय समाधत्ते
 ३ ममैवेति । भाग्यदोषात् दवदुर्विपाकात् । इति एव स्वय समाधानात् इद
 समाधानरूपकम् ॥ ९२ ॥

रूपकरूपकमाह—मुखेति । मुखमेव पङ्कज तदेव रङ्ग नृशयस्थान तस्मिन् ।
 [काव्यादर्श] २२

लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥ ९३ ॥

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ^१

एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिपस्तव ॥ ९४ ॥

मुखादित्वं निवर्त्यव पद्मादित्वेन रूपणात् ।

भ्रुवौ एव लता सा एव नर्तकी नटी । लालानृत्यं विलासनर्तनम् । करोति इति एतत्
रम्य मनोहरम् । रूपकरूपकम् । एकेन रूपितस्यान्येनरूपणात् तत्सन्नकोलकार ।
तथा च मुखपङ्कजरङ्गे इत्यत्र प्रथमं मुखस्य पङ्कजेन रूपणं पश्चाच्च मुखपङ्कजस्य
रङ्गेण रूपणम् । तथैव भूलतानर्तकी इत्यत्र प्रथमं भ्रुवु लतात्वेन पश्चाद्भूलताया
नर्तकीत्वेन रूपणम् । इदं च समासे एव सम्भवति । वाक्ये तु एकस्मिन् बहु-
नामारोपे हेतुपादाने हेतुरूपकम् । यथा गाम्भीर्येण समुद्रोसि इत्यादि पूर्वं
निर्दिष्टम् । हेतोरनिर्देशे तु मालारूपकम् यथा प्रकाशे—

१ सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गम
कान्ते कर्मणकर्षं नर्मरहसामुच्छासनावासभू ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया

१२ बाणा पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणि सा प्रिया ॥

(७२६ पत्रे) इति ।

अत्र रम्यमिति लक्षणघटकतयाङ्गीकृत्य यत्र रूपकरूपणे रम्यत्वं नास्ति
१५ अत्र नायमलकार । यथा—नारीबाहुलताव्यालीपरिरिन्ध कुत सुखा । इति ।
अत्र बाहौ लतावारोपे न कापि रम्यता । अपकर्षप्रतिपादनस्यैव प्रस्तावात् इति
प्रेमचन्द्रशर्माण कथयन्ति । अस्मिन्नुदाहरणे चमत्कृतिरस्ति परं बाहौ लतावा-
१८ रोपे रम्यता नास्तीति तदभिप्राय इति ध्येयम् ॥ ९३ ॥

तत्त्वापह्नुरूपकं दर्शयति—नैतदिति । एतं मुखं न इदं पद्मम् । इमे
नेत्रे न अपि तु भ्रमरौ । एता दन्तार्चिप दन्तकान्तय न किंतु केसराणि
गदिञ्चल्का एव । तवेति सर्वत्र उपमेयेन सवध्यते ॥ ९४ ॥

उक्तोदाहरणं व्याख्याति—मुखादित्वमिति । मुखादित्वम् मुखत्वादिकं

उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापह्ववरूपकम् ॥ ९५ ॥

न पर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।

मुखत्वेनेत्रत्वदन्तार्चिष्टरूपमुपमेयम् । निवर्त्यैव प्रतिविध्यैव । पद्मादित्वेन पद्मत्वा-
 ३ दिना । पद्मत्वभ्रमरत्वकेसरत्वेन । रूपणात् आरोपात् । उद्भावितगुणोत्कर्षम् उद्भा-
 वित रूपकान्तरेभ्य प्रकटता नीत गुणानामुत्कर्षं, तादात्म्यारोपहेतु प्रस्तुतगुणा-
 नाम् आधिक्यम् यत्र तत् । तत्त्वस्य यथार्थभूतस्य प्रस्तुतस्य मुखस्वरूपस्य अप-
 ६ ह्ववेन अप्रस्तुतपद्मादिस्वरूपारोपेण वस्तुनिह्वयेन रूपकम् इति तत्त्वापह्ववरूपकम् ।
 रूपकान्तरेषु केवल सामानाधिकरण्येन उपमेयोपमानानामभेददर्शनेन यावान्
 गुणोत्कर्षः ततोपि अधिकोत्र प्रतिषेधपूर्वकारोपेण इति उद्भावितगुणोत्कर्षत्वमस्मिन्
 १ रूपके सहृदयवेद्यमस्ति । केचित्तु उद्भावितगुणोत्कर्षम् इत्यस्य उद्भावित स्फुट
 दर्शित गुणोत्कर्षं प्रस्तुतस्य यत्रेति प्रस्तुतोपमेयस्य गुणवर्णनरूप तत्त्वापह्वव-
 रूपकस्य विशेष मन्यते । पर तदपेक्षया प्रथमदर्शिताशय एव गरीयान् इति
 १२ भाति । नेयमपह्वुति । तस्या प्रस्तुतस्य धर्मनिवेधेन धर्मान्तरारोपे । यथा—न
 पक्षेषु स्मरस्तस्य सहस्र पत्रिणामिति । कुवलयानन्देपि—शुद्धापह्वुतिर-यस्यारो-
 पार्यो धर्मनिह्वव । इति धर्मनिह्ववस्थले एव अपह्वुतोर्विषयो दर्शित । अस्मिन्नु-
 १५ दाहरणे प्रस्तुतस्य स्मरस्य पक्षेपुत्ररूप धर्म प्रतिविध्य तस्मिन् सहस्रपत्रित्वारोप ।
 अत्र तु धार्मिण मुखादिक प्रतिविध्य धर्मन्तरस्य पद्मादिकस्यारोप इति उभयोर्भेद ।
 केचित्तु सादृश्यप्रतीतिपूर्वकारोपो रूपकम् । अपह्वुतौ तु सादृश्यप्रतीतिर्नापेक्ष्यते ।
 १८ सादृश्यप्रतीतिभिन्नस्थलीयारोपे एव सा । तथा च प्रकृते निषेधेपि सादृश्यप्रतीति-
 रस्त्येव इति अत्र सादृश्यप्रतीतिजीवितस्य रूपकस्यैव साम्राज्यम् । दर्पणकारास्तु
 —प्रकृत प्रतिविध्यान्यस्यापन त्यादपह्वुति । (१० ३२) इति सामान्यत
 २१ प्रतिषेधपूर्वकारोपे अपह्वुतिं कथयन्ति । तदपह्वुतिविषयपरिहारार्थं च रूपकलक्षणे
 रूपक रोपितारोपो विषये निरपह्ववे । इति विषयस्य निरपह्ववमिति विशेषण-
 मुपन्यस्यन्ति । तन्मतेत्रापह्वुतिरेव ॥ ९५ ॥

रूपकमुपसहरति—न पर्यन्त इति । रूपकस्य उपमायाश्च । विकल्पानां
 प्रकाराणाम् । पर्यन्त परिसमाप्ति । नास्ति । अत दिग्भात्रम् उपमारूपकस्वरूपाव-

दिङ्मात्रं दर्शित धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ९६ ॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

गमाय किंचिदिव । दर्शित कथितम् । अनयैव दिशा धीरै साहित्यशास्त्रप्रगल्भ-
मतिभि । अनुक्तमपि अकथित उपमात्पकविभाग । अनुमीयताम् उक्तायिताम् ।
तथा च भेदद्वयविशिष्ट परपरितमपि रूपकभेद एव । तदुक्त प्रकाशकृता—

६ नियतारोपणोपाय यदारोप परस्य य ।
तत् परपरित श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥

यथा—

९ विद्वन्मानसहस वैरिकमलासकोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभासि प्रभो
१० साम्राज्य नरवीर वत्सरशत वैरिश्चमुच्चै क्रिया ॥

(७२८—२९ पत्रयो) इति ।

अत्र मानसमेव मानसम् कमलाया सकोच एव कमलानामसकोच दुर्गाणाम
१५ ममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम् समिता युद्धाना स्वीकार एव समिधा स्वीकार
सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीति विजय परपरामत्र एव विजय अर्जुन एवमारोपण
निमित्तो हसादेरारोप ॥ भेदभाजि यथा—

१८ आलान जयकुक्षरस्य हृपदा सेतुर्विपद्धारिणे
पूर्वादि करवालचण्डमहसो लीलोपधान श्रिय ।
सप्रामादृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
२१ राजन् राजति वीरवैरिवनितावेधव्यदस्ते भुजः ॥ इति ।

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दाव्यस्य कुक्षरत्वाद्यारोपे भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अप्ययदादितास्तु अश्लिष्टशब्दनिगन्धन मालापरपरितमपि दर्शयन्ति । यथा —

२२ पर्यङ्को राज्यलक्ष्या हरितमणिमय पौरुषाब्धेस्तरङ्ग
सप्रामत्रासताम्यन्मुरलपतियशोहसलीलाम्बुवाह ।
भग्नप्रत्यर्थियशोत्तराणविजयपरित्वानदानाम्बुपट्ट
२३ खड्गस्मासीविदल्ल समिति विजयते मालावण्डलस्य ॥

इति । (चि. मी. ५१ पत्रे)

इदं चाधिकाराख्यवैशिष्ट्यमपि भवति । यथा—इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकण्ठकः
 ३० शशधरः । इति । वैयधिकरणेपि भवति । यथा—विदधे मधुपत्रेणीमिह भ्रूलतया
 विधिः । इति । कच्चिद्वैधर्म्येणापि । यथा—सौजन्याम्बुमरुस्थलीं सुजनता लेख्यद्यु-
 भित्तिर्गुणः । इत्यादि । काव्यानुशासने (२५१ पत्रे) अन्येपि भेदा हेमचन्द्रेण
 ३१ दर्शिताः । तथाहि अनेकविषयं रूपकं यथा—

यस्या बीजमहं कृतिर्गुरुतरो मूलं ममेति प्रहो

नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृद्जात्यादयः पल्लवः ।

३६ स्कन्धोदारपरिग्रहः परिभवः पुष्यं फलं दुर्गतिः

सा मे त्वचरणार्हणापरशुना तृष्णा लता ल्ययताम् ॥

इदमेव अन्यैः उभयावयवत्वेन निर्दिश्यते । उदाहरणान्तरं यथा—

३९ इन्द्रस्त्वं तव वाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणस्त्राम्भौ ।

खड्गः कृतान्तरसना रसना च सरस्वती राजन् ॥ इति ।

सहजावयवरूपकं यथा—

४२ गजो नगः कुथा मेघाः शुद्धलाः पन्नगा अपि ।

यन्ता सिंहोपि शोभन्ते भ्रमरा हरिणास्तया ॥ इति ।

यथा वा—

४५ पप्पुरिधओद्दलभं तक्खणविगलिअरुहिरनहुविच्छं ।

उक्खण्णिद्वदधण्ठाणालं पडिअं फुटदसणकेसरं मुहकमलं ॥

अत्र ओष्ठादीनां दलादीनां च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्खण्डितस्फुट-
 ४६ विशेषणविशिष्टानां परस्परसुपमानोपमेयभावस्वरूपितानां मुखपक्षे कमलपक्षे च
 सहजत्वं गम्यते ।

उभयावयवं यथा—

५१ अलिकुलकुन्तलभाराः सरसिजवदनाश्च चक्रवाककुचाः ।

राजन्ति हंसरसनाः संप्रति वापीविजासिन्यः ॥ इति ।

रशनारूपकं यथा—

५२ किसलयकरैर्लतानां करकमलैर्बृगदृशां जगज्जयति ।

भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥ १०० ॥

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।

क्वापि नीताः कुतोप्यामन्नानीता देवतर्द्धयः ॥ १०१ ॥

इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।

वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित् तानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।

वभ्रन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ १०३ ॥

३ जामूतपाङ्क्तिभि मेघराजिभि । श्यामला मलिना । भुवश्च सुकुमाराभि. नवशाद्वल-
राजिभि कोमलनूतनतृणहरितीकृतप्रदेशैः । श्यामला । अत्र श्यामला इति गुण-
वाचरूपेन दिश इति पदस्य तथा चकारेण भुव इत्यस्य च सवन्धात् इद
६ गुणदीपकम् ॥ १०० ॥

द्रव्यदीपकमाह—विष्णुनेति । विक्रमस्थेन त्रिपादविक्रममाचरता त्रि-
रूपेण । विष्णुना दानवाना बलिप्रभृतानाम् । विभूतय सपद । क्वापि नीता ल्य
३ प्रापिता इत्यर्थ । तथा देवतर्द्धय इन्द्रादीना श्रिय । कुतोपि आनीता । अवि-
तर्कितमेव सपादिता इत्यर्थ । आसन्निति शेष । अत्र विष्णुशब्दस्य व्यक्तिवाचरू-
तया द्रव्यत्वम् । तच्च पूर्ववाक्यस्थित काकाक्षिन्यायेन अनुपद्वेन वा अपरत्रान्वेति
६ इति द्रव्यदीपकम् ॥ १०१ ॥

उक्तानि आदिदीपकानि मध्यान्तदीपकानि दर्शयाम इति प्रतिजानीते—
इत्यादीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण आदिदीपकानि उक्तानि । वाक्यान्तरसवध्य
३ मानजातिविषयागुणद्रव्यवाचकाना पदाना प्रथमवाक्ये निवेशितत्वात् । एवम्
अनेनैव प्रकारेण अन्यत्र परामृश्यमानजात्यादिपदानिवेशेन मध्यान्तवाक्ययोरपि
कानिचित् तानि दीपकानि दर्शयिष्याम । तद्यथा तानि यथा । एतद्द्रव्यमाणो
६ दाहरणार्थम् ॥ १०२ ॥

मध्यवाक्यगत जातिदीपकमुदाहरति—नृत्यन्तीति । कलापिन मयूरा ।
निचुलो भेतसपृक्ष तस्य उत्सङ्गे अधोभूमौ नृत्यन्ति । तथा गायन्ति केरुशब्द
३ नृत्यन्ति । तथा पयोदेषु सजलमेघेषु । हर्षाश्रुगर्भिणी आनन्दमाप्पपरिपूर्णा । दृशो

मन्दो गन्धवहः क्षारो वह्निरिन्दुश्च जायते ।

चर्चाचन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम् ॥ १०४ ॥

जलं जलधरोद्गीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।

चलं च तडित्ता दाम बलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

बध्नन्ति आसक्ताः कुर्वन्ति । अत्र वाक्यान्तरैरन्वितं कलापिन इति जातिवाचकपदं मध्यवाक्यवर्ति इति मध्यगतं जातिदीपकम् ॥ १०३ ॥

क्रियागतं मध्यदीपकमुदाहरति—मन्दो गन्धवह इति । प्रवासिनां विरहि-
पान्थानाम् । मन्दः मृदुः । गन्धवहः सुरभिवातः । क्षारः क्षतपतितक्षारवत्
श्लेशकरः । जायते । इन्दुश्च वह्निः वह्निरिव संतापकरः जायते । चर्चा अङ्गचर्चनं
तदर्थो यश्चन्दनः शीतलचन्दनरस इत्यर्थः तस्य पातः संवन्धः । शस्त्रपातः शस्त्र-
प्रहारः । जायते । अत्र सर्ववाक्यान्वयिनः जायते इति क्रियापदस्य मध्यवाक्यगतत्वात्
मध्यवाक्यगतं क्रियादीपकमेतत् । किं च रूपकमपि । अत उभयोः संसृष्टिसंकरः ।
मध्यगतं गुणद्रव्यदीपकं श्रीप्रेमचन्द्रशर्माण इत्येवं दर्शयन्ति । यथा—

तडिद्विर्वाहिवाहाणां योगः स्त्रीभिः प्रवासिनाम् ।

लताभिः पादपानां च समायाते घनागमे ॥ इति ।

अत्र योगः संयोगः स च गुणः । मध्यवाक्यगतेन च सर्ववाक्यदीपनात् गुणगतं
मध्यदीपकमिदम् । तथैव—

१२ मुहुर्विभ्रं संसृजति विभर्ति च मुहुर्हरिः ।

मुहुश्च नाशं नयति बालक्रीडनकौतुकी ॥ इति ।

अत्र हरिर्द्रव्यम् । तच्च मध्यवाक्यगतमिति मध्यगतं द्रव्यदीपकम् । इति ॥ १०४ ॥

अन्तवाक्यगतजातिदीपकमुदाहरति—जलमिति । जलधरैः मेघैः उद्गीर्ण
वान्तम् । जलं वृष्टिजलम् । गृहशिखण्डिनां प्रासादस्थितमपूराणाम् । कुलं समूहः ।
चलं चञ्चलम् । तडित्ता विद्युताम् । दाम सन्दानम् । एतत् त्रयं कुसुमधन्वनः
मदनस्य । बलं सैन्यम् । अत्र बलमिति जातिवाचकेन अन्त्यवाक्यस्थितेन पदेन
वाक्यत्रये समन्वयात् एतत् अन्तगतं जातिदीपकम् ॥ १०५ ॥

त्वया नीलोत्पलं कर्णे स्मरेणास्त्रं शरासने ।

मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

शुक्लः श्वेताचिंपो वृद्धये पक्षः पञ्चशरस्य सः ।

स च रागस्य रागोपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥ १०७ ॥

इत्यादिदीपकत्वेपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।

अन्तदीपक क्रियागतमुदाहरति—त्वयेति । त्वया कर्णे नीलोत्पलम् । स्मरेण शरासने अस्त्रम् । मयापि मरणे चेत चित्तम् । एतत् त्रय सम युगपत् । कृतम् । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्र चरमवाक्यस्थेन कृतमिति क्रियावाचकेन इतरवाक्यसंबन्धात् क्रियागतमन्यदीपकमिदम् । गुणद्रव्यगतमन्यवाक्यदीपक श्रीप्रेमचन्द्रशर्माण दर्शयन्ति । यथा—

६ - इदमुज्जृम्भते विम्ब भानोस्तापयितु जगत् ।

ममेव हृदय चण्डि मुख च तत्र लोहितम् ॥

ममेव हृदय लोहितमित्यत्र लोहित आरक्त अनुरक्तमित्यर्थ । अप्राप्त्यवाक्यगत लोहितमिति गुणपद वाक्यद्वय दीपयति ।

सत्य विश्व सतपति सत्य कर्षति वै रसान् ।

तमासि तु निहन्ताति प्रार्थनीयोदयो रवि ॥

१२ अत्र रविरिति द्रव्यपद सर्वाणि वाक्यानि दीपयति । इति द्रव्यगतमन्यवाक्यदीपकम् ॥ १०६ ॥

मालादीपकमुदाहरति—शुक्ल इति । शुक्ल पक्ष मासस्य प्रथम पक्ष ।

श्वेताचिंप चन्द्रस्य । वृद्धये परिपोषाय । भवति । स श्वेताचिं पञ्चशरस्य मदनस्य ।

वृद्धये भवति । स च पञ्चशर रागस्य अनुरागस्य । वृद्धये भवति । रागोपि यूनां

तरुणानाम् । रत्युत्सवश्रिय त्रिलासोत्सवल्क्ष्म्या । वृद्धये भवति ॥ १०७ ॥

उदाहरण विशदयति—इतीति । इति एवम् । आदिदीपकत्वेपि वृद्धये

इति सर्ववाक्यानुपपत्तयस्य प्रथमवाक्यस्थितत्वेन आदिदीपकसद्भावेपि । पूर्वपूर्वव्यपे-

क्षिणी स्वोपकारकत्वेन पूर्वपूर्ववाक्यमपेक्षमाणा । वाक्यमाला उत्तरीयो वाक्यसमूह ।

प्रयुक्ता प्रथित । इति एव मालावैचित्र्यानुगतत्वात् इद मालादीपक मतम् ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मर्तम् ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्धयन्ति बलाहकाः ।

कर्शयन्ति तु घर्मस्य मारुतोद्भूतशीकराः ॥ १०९ ॥

अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।

क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

शिथानामिति भावः । तथा च पूर्ववाक्यसापेक्षोत्तरवाक्येषु जात्याधन्यतमपदा-
नुपज्ञो मालादीपकम् इति फलितम् । इदं सर्ववाक्येष्वनुपपद्यमानं सापेक्षवाक्यस्य-
मेवेति नाम्नः । अत एव प्रकाशकारेण मालादीपकस्य—

संभ्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

इति निरपेक्षवाक्यगतेनापि आसादितम् इति क्रियावाचकेन सर्वेषां वाक्यानां
दीपनात् मालादीपकोदाहरणं दत्तम् । भोजस्तु अत्र भावलक्षणाश्लिष्टस्य भाव-
विशेषस्य द्वितीयपादे यत् संक्षेपणाभिधानं तदेतत् चक्रवालाद्रिणेव मालादीपकेन
विस्तारयता वेदितमितीदं चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः इत्याह ॥ १०८ ॥

विरुद्धार्थदीपकमुदाहरति—अवलेपेति । बलाहकाः मेघाः । अनङ्गस्य

अवलेपं दर्पम् । वर्धयन्ति । मारुतोद्भूतशीकराः वायुक्षिप्तजलकणाः । बलाहक-
विशेषणमेतत् । घर्मस्य ग्रीष्मस्य । अवलेपं कर्शयन्ति कुशं कुर्वन्ति । अत्र हेतु-
मारुतोद्भूतशीकरा इति ॥ १०९ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—अवलेपेति । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे अवलेपपदेन
कर्मभूतेन बलाहकपदेन कर्तृभूतेन च विरुद्धक्रिये वर्धनकृशीकरणरूपे संयुक्ते
सामानाधिकरण्यं प्रापिते । एवं च विरुद्धक्रियोर्वर्धनकृशीकरणरूपयोरपि एक-
स्मिन् कर्तारि कर्मणि च संबन्धेन वैचित्र्यविशेषात् विरुद्धदीपकमिदम् । अत्र
आदिवान्यस्थावलेपबलाहकपदान्ध्याम् उत्तरवाक्यसमन्वयात् आदिदीपकम् ।

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।
 आदत्ते चार्धं मे प्राणानसौ जलधरावली ॥ १११ ॥
 अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।
 यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥
 हृद्यगन्धवहास्तुङ्गास्तमालश्यामलत्विपः ।
 दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गजाः ॥ ११३ ॥

१ तथैव च अवलेपम् इति गुणवाचक बलाहक इति जातिवाचकम् इति गुणजाति-
 गतयोस्तयोः संकरः ॥ ११० ॥

एकार्थदीपकमुदाहरति—हरतीति । असौ जलधरावली मेघपङ्क्तिः ।
 आशानां दिशाम् । आभोग विस्तारम् । हरति । ज्योतिषां नक्षत्राणाम् । गणं
 १ समूहम् । गृह्णाति स्वस्मिन् निगूहति । मे प्राणांश्च आदत्ते हरति ॥ १११ ॥

उदाहरणं विशदयति—अनेकेति । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे । यतः जल-
 धरावल्या अन्तवाक्यगतेन तत्पदेन एकैव क्रिया अदर्शनरूपा । अनेकशब्दो-
 १ पादानात् अनेकाः चह्वः ये शब्दाः हरणप्रहणादानरूपाः क्रियावाचकाः तेषु
 उपादानात् स्वीकारात् । हेत्वर्थं पञ्चमी । दीप्यते निर्व्यूढान्वयेनोज्ज्वलीक्रियते ।
 तस्मात् अनेकपदप्रतिपाद्यस्य एकार्थस्य दीपनादेकार्थदीपकमिदम् । विभिन्नक्रिया-
 १ णामेककारकसन्धरूप नवीनैरङ्गीकृत कारकदीपकम् अस्मान्निर्गमेव । एकार्थानेक-
 क्रियाभावात् । कारकदीपकं प्रकाशे दर्शितं यथा—

स्थिपति कूणति घञ्जति विचलति निमिपति विडोकयति तिर्यक् ।

१ अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया बधुः शयने ॥ (७७८ पत्रे)
 इति ॥ ११२ ॥

अ्रियार्थदीपकमाह—हृद्येति । हृद्यः निदाघसंतापदूरकरणेन मनोरमः
 गन्धवहः वायुर्ग्रह इति जीमूतपत्रे । हृद्यः प्राणातर्पकः गन्धः दानोदकगन्धः त
 १ षहति धारयन्ति इति हृद्यगन्धवहाः गजाः । तुङ्गाः उधाः । तमालानामिष
 श्यामला मडिना त्रिभू येनां ते तमाश्यामलत्विपः । उभयत्र समानम् । एतादृश

अत्र धर्मैरभिधानामभ्राणां दन्तिनां तथा ।
भ्रमणेनैव संबन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥ ११४ ॥
अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

जीमूताः मेघाः । दिवि आकाशे । भ्रमन्ति पर्यटन्ति । भुवि च एते मतङ्गजाः
दन्तिनः ॥ ११३ ॥

उदाहरणं विवृणुते—अत्रेति । धर्मैः ह्यद्यगन्धवहत्वादिधर्मैः अभिधानाम्
एकशब्दप्रतिपाद्यत्वेन भेदशून्यानाम् । तत्र प्रथमविशेषणे एकशब्दप्रतिपाद्यत्वम्
उत्तरत्र एकार्थत्वमिति ज्ञेयम् । अभ्राणां तथा दन्तिनां भ्रमणेनैव भ्रमन्ति इति
क्रिययैव । संबन्धः वाक्यद्वये तस्या एव संबन्धात् । इति श्लिष्टशब्दप्रतिपाद्यसाधा-
रणधर्मवतोर्जीमूतमतङ्गजयोः कर्त्रोर्भ्रमन्तीति क्रियया दीपनात् इदं श्लिष्टार्थ-
दीपकम् । तत्र ह्यद्यगन्धवहा इत्यत्र शब्दश्लेषः अपरत्रार्थश्लेषः ॥ ११४ ॥

दीपकमुपसंहरति—अनेनेति । अनेनैव प्रकारेण एकत्वान्वितेन पदस्य
वाक्यान्तरसमन्वयरूपवैचित्र्यमुपजीव्य त्रिविधदर्शितरचनावैचित्र्येण शेषाणामपि
उक्तेष्वभिधानामपि । विकल्पानां प्रकाराणाम् । आवलिसपुटप्रभृतीनाम् । अवगतिः
यथायथं निवेशो । विधातव्या कर्तव्यः । तथा चोक्त भोजराजेन—

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ।

संपुटं रसना माला चक्रवालं च तद्भिदाः ॥ इति ।

तत्र अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिः इत्येतानि आचार्यदण्डिना आवृत्यलंकारनाम्ना
अग्रे एव दर्शितानि । ततः आवली यथा—

त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवह-
स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।
परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता विभ्रति गिरं

न विभ्रस्तत् तस्य वयमिह हि यत् त्वं न भवसि ॥ इति ।

संपुटं यथा—

नवपल्लवेषु लोलति घूर्णति विटपेषु चलति शिखरेषु ।

विकल्पानामर्धगातिविधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

॥ इति दीपकचक्रम् ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।

दीपकस्थान एवैष्टमलंकारत्रयं यथा ॥ ११६ ॥

१५ स्थापयति स्तत्रकेषु चरणे वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥ इति ।

अत्र अशोकस्य नवपल्लवेषु वसन्तलक्ष्मी लोलति । अशोकस्य विटपेषु वसन्तलक्ष्मीः
वूर्णते । अशोकस्य शिखरेषु वसन्तलक्ष्मी चळति । अशोकस्य स्तत्रकेषु वसन्तलक्ष्मीः

१० चरणे स्थापयति । इति सपुटक्रमेण निपः वसन्तलक्ष्मीरशोकः इति पदे द्रव्यवाचिनी
संबन्धमाने मिय सबद्धे एव दीपयतः । तदेतत् सपुटं नाम दीपकम् । रसना-

दीपक मालादीपक प्रायः समानमेव । तच्च मूले दर्शितेन मालादीपकेन ज्ञातप्राय-

२१ मिति न पुनः उदाहरणेन दर्शयाम । चक्रबालमपि न तथा मनोहारः । तद-
स्वरूपं प्राक् दर्शितमेव । इति दीपकचक्रं दीपकसधः ॥ ११५ ॥

दीपकनिरूपणानन्तरं तत्सजातीयमावृत्त्यलंकारं लक्षयति—अर्थावृत्ति-

रिति । दीपकस्थाने दीपकप्रसङ्गे । अर्थावृत्तिः पदावृत्तिः उभयावृत्तिः इति एत-

१३ तञ्जकम् अलंकारत्रयम् । इष्टम् । कविभिरिति शेषः । यथेति उदाहरणप्रदर्शनाय ।

अर्थावृत्तिर्नाम एकस्य वाक्यार्थस्य पुनः वाक्यान्तरेणोपस्थापनम् । पदावृत्तिः

एकस्मिन् वाक्ये स्थितानां पदानां पुनर्वाक्यान्तरे तेन रूपेणोत्थितिः । उभयावृत्तिः

६ वाक्यार्थपदयोरेकतरस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टयोः पुनरन्यत्रोभयोरुत्थितिः । दीपके

वाक्यान्तरे अपेक्षितपदस्यानुपादानेन पूर्ववाक्यस्यपदस्यानुपल्लेणान्वयनिर्वाहः ।

अत्र तु तादृशवाक्ये तत्तत्पदस्यार्थस्य वा पुनरुपादानेनावृत्तिरलंकारः इति

१५ युक्तमेवोक्तं दीपकस्थानत्वेन । अस्य दीपकस्थाने एव इष्टमिति । एतेन पदावृत्ति-

रूपस्यास्य अलंकारस्य यमकादौ अतिप्रसङ्गः निराकृतः । यमके हि द्वितीयपदानु-

पादाने अन्यवाक्यार्थपदसम्बन्धस्य अनुपपन्नत्वेन विवक्षितार्थानुपपत्तिः । यत्र

१२ पूर्ववाक्यार्थपदस्यानुपल्लेण उपयुक्तं तत्र यमकालंकारमाधेन पदावृत्तिरेव प्रवृत्तिरिति

प्रमचन्द्रशर्मणः । भोजराजस्तु एते त्रयोपि अलंकाराः दीपकविशेषा एव इति

मन्यते इत्यनुपदमेव दर्शितमस्माभिः ॥ ११६ ॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुँडजद्रुमाः ।

उन्मीलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुंभानि च ॥ ११७ ॥

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनां चोत्कण्ठयत्येपं मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥

जित्वा विश्वं भवानत्रं विरहृत्यवरोधनैः ।

विरहृत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११९ ॥

॥ इत्यावृत्तिचक्रम् ॥

अर्थावृत्तिमुदाहरति—विकसन्तीति । कदम्बानि कदम्बमुकुलानि । कुँडजद्रुमाः स्फुटन्ति पुष्पविकासेनोद्भिन्ना इव भवन्ति । कन्दल्यः उन्मीलन्ति पुष्पोद्गमेन विकसिता भवन्ति । ककुंभानि अर्जुनवृक्षसुमनानि । दलन्ति । प्रावृद्धवर्णनमिदम् । अत्र विकसन्तीत्यादिपदानि भिन्नरूपाण्यपि एकार्थानि इति अर्थस्यावृत्तेरर्थावृत्तिरलंकारः ॥ ११७ ॥

पदावृत्तिमुदाहरति—उत्कण्ठेति । मेघानां माला मेघपङ्क्तिः । कलापिनां मयूराणाम् । वृन्दं समूहम् । उत्कण्ठयति स्वदिदृक्षया उद्ग्रीव करोति । एष मकरध्वजः कुसुमेषु यूनां तरुणानाम् । मानसम् उत्कण्ठयति विलासेत्सुकं विदधाति । मेघालोकस्योदीपकत्वादिति भावः । अत्र उत्कण्ठयतीतिपदस्य उभयत्र भिन्नार्थकत्वेन केवलं पदावृत्तिः इति पदावृत्तिरलंकारः ॥ ११८ ॥

उभयावृत्तिं दर्शयति—जित्स्वेति । अत्र मर्त्यलोके । भवान् विश्वं भूयण्डलम् । जित्वा अवरोधनैः अन्तःपुरिकाभिः । विहरति । ते रिपुवर्गः दिवं गतः सन् । युद्धे सन्मुखमरणमिति भावः । अप्सरोभिः विहरति । अत्र विहरतीति पदस्य तदर्थस्य च आवृत्तिः । वाक्यद्वयेपि द्वयोरेकार्थकत्वात् । अतः उभयावृत्तिरलंकारः । ननु ईदृशास्यते अनेनैव कविना अग्रे निर्दिष्टस्य (३. १३५) एकार्थरूपदोषस्यापात इति वाच्यमिति चेन्न । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । उद्देश्यप्रतिनिर्दिश्यतायाम् एकप्रयोगस्यैव युक्तत्वम् । यथा—उदेति सविता ताश्रस्ताश्र

१ सरोजानि. कपा. २ स्फुरन्ति अ. ३ कुँडजोद्गमाः. कपा. ४ कुमुदानि. अ, कपा.

५ वर्ग. कपा. ६ *यत्वेप. ७ *यत्वेप. कपा. ८ भवानस्य. कपा.

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्यैकाल्यापेक्षया त्रिधा ।

अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ॥ १२० ॥

अनङ्गः पञ्चभिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेपुभिः ।

एवास्तमेति च । इत्यादौ । प्रकृते च राजोद्देशेन विधेयस्य विहरणस्य रिपुवर्गो-
द्देशेनापि विधेयत्वमित्युद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम् । इति सर्वं समुचितमिति सुधीभिरा-
कलनीयम् ॥ ११९ ॥

आक्षेपालंकारं लक्षयति—प्रतिषेधोक्तिरिति । प्रतिषेधस्य निषेधस्य
उक्तिः कथनमात्रम् । न तु वास्तवः प्रतिषेधः । तात्त्विके प्रतिषेधे चमत्कारामावाद-
लंकारत्वाभावप्रसङ्गः । तथा च प्रतिषेधाभासः आक्षेपः इत्यर्थः । इयं च प्रति-
षेधोक्तिः अर्थविशेषाधिक्रमणावेति बोध्यम् । तत एव वैचित्र्यातिशयः । तथा
चायं प्रतिषेधः इष्टार्थस्यैव । तत एव विशेषेण वैचित्र्यात् । उक्तं च अग्निपुराणे-
शब्देनार्थेन ययार्थः कृत्वा स्वयमुपार्जनम् ।

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥

तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र । (३४५. १५) इति ।

१ उक्तिरिहस्य प्रतिपादनमिति सामान्यार्थः । न तु शब्देनैव प्रतिपादनमपेक्ष्यते ।
व्यङ्ग्यप्रतिषेधेपि आक्षेपालंकारस्येष्टत्वात् । अन्यस्य अध्यवसानाभावात्तत्रापहुते-
राशङ्का ॥ अयमाक्षेपः त्रैकाल्यापेक्षया नाम त्रैकालिकवस्तुगतत्वेन त्रिविधः
२ सर्वतमानाक्षेपः अतीताक्षेपः भविष्यदाक्षेपश्चेति । प्रकाशकारादयस्तु भूतभविष्य-
तोरैव प्रतिषेधोक्तिराक्षेपः इति मन्यते । तदुक्तम्—

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

१५ वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ इति ।

अस्य च त्रिविधस्याक्षेपस्य । आक्षेप्यभेदानन्त्यात् आक्षेप्याः निषेधनीयाः तेषां भेदाः
धर्मधर्मिजापेकारणादयः तेषाम् आनन्त्यात् । अनन्तता अपरिच्छिन्नता । ज्ञेया ॥ १२०

तत्र त्रिविधाक्षेपमध्ये आदौ वृत्ताक्षेपमुदाहरति—अनङ्ग इति । अनङ्गः
स्मरः । पञ्चभिः पुष्पैः तत्सङ्गैः इत्युभिः । विश्वं व्यजयत ।

इत्यसंभाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

इत्यनङ्गजयायोगबुद्धिर्हेतुवलादिह ।

प्रवृत्तैव यदाक्षिता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः ॥ १२२ ॥

कुतः कुवलयं कर्णे करोपि कलभापिणि ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ १२३ ॥

अनङ्गस्य—

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमालिका ।

नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ॥

इति पञ्चकुसुमवाणत्वं प्रसिद्धमेव । इति पञ्चकुसुमेपुभिः विश्वविजयः अनुपपत्त्या असंभवेनाप्य एव । तथा हि मदनः स्वयमनङ्गः वाणाः पञ्चैव ते च पुष्पमयाः जेतव्यं च विश्वं ब्रह्मेन्द्रादिधीरवारैः परिपूर्णम् इति विजयः अथद्वेष एव इति विजयानुपपत्तिं स्थिरीकृत्य निषेधति—अथवेति । अथवा वस्तूनां पदार्थानां शक्तयः कार्यसंपादनसामर्थ्यानि । विचित्राः अचिन्त्यस्वरूपाणि । न ताः अन्ययव्यतिरेकादिना तर्कयितुं शक्या इति भावः । ततश्च संभवत्येव पञ्चेषुभिर्विश्वविजयः ॥१२१॥

उदाहरणे आक्षेपलक्षणं संगमयति—इतीति । एवंप्रकारेण अनङ्गस्य जयः विश्वजयः तस्य अयोगः असंभवः तद्विषये बुद्धिः । हेतुवलात् अनङ्गपञ्चेषु-
त्वादिहेतुसामर्थ्यात् । प्रवृत्ता एव उत्पन्ना एव । यत् आक्षिता विचित्रा वस्तुशक्तयः इति वस्तुमाहात्म्योद्घोषेण प्रतिपिद्धा । स ईदृशः । वृत्ताक्षेपः वृत्तस्य अतीतस्य आक्षेपः वृत्ताक्षेपः इत्यर्थः । अत्र केचित् हेतुवलात् इति विचित्रा वस्तुशक्तिरिति हेतुसामर्थ्यात् आक्षिता प्रतिपिद्धा इति हेतुवलादिति पदमाक्षेपे योजयन्ति । अत्र प्रतिषेधो वाचकशब्दायोगात् व्यङ्ग्य एव ॥ १२२ ॥

वर्तमानाक्षेपमुदाहरति—कुत इति । हे कलभापिणि मधुरालापे । कर्णे कुवलयं कुतः किमिति करोपि । मा कुरु इत्यर्थः । अस्मिन् कर्मणि कर्णशोभा-
संपादनकर्मणि अथवा उत्पलभूषाविन्यासेन नायकचेतोहरणकर्मणि । अपाङ्गं नेत्रप्रान्तम् । अपर्याप्तमसमर्थं मन्यसे किम् । अत्र कर्णे कुवलयधारणस्य कुत इत्यनेन कैमर्थ्येन प्रतिषेधो ज्ञेयः ॥ १२३ ॥

स वर्तमानाक्षेपोयं कुर्वत्येवासितोत्पलम् ।
 कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते ॥ १२४ ॥
 सत्यं व्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ लप्स्यसे ।
 अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥
 सोयं भविष्यदाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी ।
 कदाचिदपराधोस्य भावीत्येवमरुन्द्र यत् ॥ १२६ ॥
 तव तन्वाङ्गि मिथ्यैव रूढमङ्गेषु मार्दवम् ।
 यदि सत्यं मृदून्येव किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥ १२७ ॥

वर्तमानाक्षेपमुदाहरणे योजयति—स इति । यतः काचित् नायिका ।
 कर्णे असितोत्पलं कुर्वती एव न तु कृतवती करिष्यमाणा वा । चाटुकारेण मधुर-
 भाषिणा प्रियेण । एवम् कुतः इति वैकल्पप्रदर्शनेन । निषिद्धा । अतोऽत्र वर्तमान-
 काशीनस्यासितोत्पलधारणस्य निषेधात् वर्तमानाक्षेपोऽयं ज्ञेयः ॥ १२४ ॥

भविष्यदाक्षेपमाह—सत्यामिति । हे वल्लभ अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षा-
 रक्तेन अन्यस्य नायिकान्तररूपजन्यस्य चुम्बनेन संक्रान्ता तदधरतः संप्राप्ता या
 लक्ष्या तथा रक्तेन व्योद्वितीभूतेन । चक्षुषा एव मां द्रष्टुं न लप्स्यसे मदर्शनं न
 प्राप्नोषीत्यर्थः । तुमुन्पुली क्रियायां क्रियार्थायाम् इति तुमुन् । एतत् सत्यं
 व्रवीमि ॥ १२५ ॥

धर्माक्षेपोयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमार्दवम् ।

कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥

सुन्दरी सा नै वेल्येप विवेकः केन जायते ।

प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥

धर्म्याक्षेपोयमाक्षिप्तो धर्मी धर्मं प्रमाह्वयम् ।

अनुज्ञायैव यद्रूपमत्याश्चर्यं विवक्षता ॥ १३० ॥

चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।

भ्रुवौ च भ्रुंघ्रे न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

उदाहरणं योजयति—धर्माक्षेप इति । यदत्र एवम् उक्तिनैपुण्येन । कामुकेन तद्विरोधिना मार्दवविरुद्धेन व्यथाकरणरूपेण । कर्मणा अङ्गनायाः श्रुभाङ्गनाः । गात्राणां मार्दवम् आक्षिप्तं निषिद्धम् । तस्मादयं मार्दवधर्मस्याक्षेपात् धर्माक्षेपः ॥ १२८ ॥

धर्म्याक्षेपमुदाहरति—सुन्दरीति । सा प्रभाविशेषेण अनवगतस्वरूपा सुन्दरी नायिका । न वा विद्यते न वा इत्येव विवेकः निश्चयज्ञानम् । केन जायते कथं जायते । ननु प्रत्यक्षविषये कथं भ्रान्तोसीत्याह प्रभामात्रमिति । हि यतः । तरलं चञ्चलं सर्वतः दृष्टिविघातेन प्रसरत् । प्रभामात्रं केवलं प्रभैव दृश्यते । तस्याः प्रभायाः आश्रयः आधारे । नायिकाशरीरं न दृश्यते ॥ १२९ ॥

धर्मिण आक्षेपं दर्शयति—धर्म्याक्षेपोयमिति । अत्याश्चर्यं रूपं प्रभा-
तिशयेन विस्मयावहं नायिकाया रूपम् । विवक्षता प्रतिपिपादयिपता नायकेन प्रमाह्वयं प्रभासंज्ञकं धर्मम् । नायिकाधर्मम् । अनुज्ञायैव स्वीकृत्यैव । यत् यस्मात् । धर्मी नायिकारूपः । आक्षिप्तः निषिद्धः । तस्मात् धर्म्याक्षेपोयम् ॥ १३० ॥

कारणाक्षेपमुदाहरति—चक्षुषीति । तव चक्षुषी नेत्रकमले । रज्येते कोपादारक्ते भवतः । अधरपल्लवः स्फुरति रोषेण कम्पते । भ्रुवौ भ्रुकुञ्चौ । भ्रुमौ क्रोधेन वक्त्रीभूतौ । तथापि एवंभूतेषु । अदुष्टस्य नायिकान्तरानुरागदोषशून्यस्य । मे भयं नास्ति ॥ १३१ ॥

१ पा. अ. २ मर्दवैवं. ब. सा सुन्दरीयमित्येव. ड [टीकायां].

३ कस्य. कपा. ४ अनुज्ञायैव. कपा.

५ तद्रूपम् कपा. ६ पल्लवम्. अ. ७ भ्रुमो. इप.

स एष कारणाक्षेपः प्रधानं कारणं भियः ।

स्वापराधो निपिद्धोत्र यत् प्रियेण पटीयसा ॥ १३२ ॥

दूरे प्रियतमः सोयमागतो जलदागमः ।

दृष्टाश्च फुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं न्विदम् ॥ १३३ ॥

उदाहरण विशदयति—स एष इति । पटीयसा चतुरेण । प्रियेण नायकेन । भिय प्रधान कारण स्वापराधो यत् यस्मान्निपिद्ध अत कारणाक्षे-
पोयम् । तथा च प्रधानकारणनिषेध कारणाक्षेपस्य विषय । अप्रधानकारणा
भावस्तु विभावनाया इति आक्षेपविभावनयोर्मिन्नो विषय कल्प्य इति केचित् ।
अन्ये तु चक्षुषी तव रज्येते इत्यादिकारणान्तरस्य शब्दत प्रतिपाद्यत्वात् तस्य
विभाव्यत्व नास्ति । विभावनाया कारणान्तरस्य विभाव्यत्वमपेक्ष्यते । तदुक्तम्—

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्व वा विभाव्य सा विभावना ॥ इति ।

तथैवात्र नास्ति मे भयम् इत्यनेन भयरूपकार्यप्रतिषेधात् कार्याक्षेपोपि इत्यपि
केचित् । परमत्र पूर्वाक्षेपेण कारणनिषेधे तत्कलकथन नास्ति मे भयमिति अतो
न प्राधान्येन एष आक्षेप चमत्कारशाली इति कारणाक्षेप एवालकार इति भाति ।

१२ शुद्धोदाहरणमाह श्रीप्रेमचन्द्रशर्माण —

अस्माक सखि वाससी न रुचिरे त्रैयेयक नोज्ज्वल

नो वक्रा गतिरुद्धत न हसित नैनास्ति कश्चिन्मद ।

१५ किंत्वन्येपि जना वदन्ति सुभगोप्यस्या प्रियो नान्यतो

दृष्टिं निक्षिपताति विधमियता मन्यामहे दु स्थितम् ॥ इति ।

अत्रोत्तरार्धव्यङ्ग्यस्य वशीभूतपतिकार्यरूपकार्यस्य वासोरुचिरत्वादिरूपकारणा-
१८ न्येवाधितानीति ॥ १३२ ॥

कार्याक्षेपमाह—दूरे प्रियतम इति । प्रियतम दूरे तिष्ठतीति शेषः ।
सोय विरहितनघातक इति प्रसिद्ध । जलदागम वर्षाकाल । आगत । फुल्ला
निचुला वेतसा । दृष्टा प्रत्यक्षीकृता । एव स्थितेपि न मृतास्मि मदनानलेन न

कार्याक्षेपः स कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् ।
 तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥
 न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।
 यदि यास्यासि यार्तव्यमलमाशङ्कयात्रं ते ॥ १३५ ॥
 इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याक्षिप्यते गतिः ।

दग्धास्मि । किन्तु इदम् अवश्यभाविनि कार्ये कथं वैधुर्धम् । अत्याश्चर्यावहमे-
 तत् ॥ १३३ ॥

उदाहरण विशदयति—कार्याक्षेप इति । तस्य मरणस्य कारणं प्रियं
 तमद्वारावस्थानादिकम् । अथवा तत् निरहिमारकत्वेन प्रसिद्धं कारणं कारणभूतम् ।
 १ क्त्वाप्रत्ययान्तवृत्तितान्मस्य प्रधानवाक्यात् पूर्वभाषितेन तद्वृत्तितच्छब्देन
 मरणपरामर्शं कथं स्यादिति दोषोऽस्मिन् पक्षे अपहृतो भवति । तच्छब्दस्य
 बुद्धिपरामर्शकत्वेन सकलश्लोकार्यान्वयचिन्तया अत्र मरणमेव तच्छब्देनाभिप्रेतमिति
 २ स्फुटं तस्य कविबुद्धिस्थमरणार्थेऽत्रात् प्रथमार्थेऽपि न क्षति इत्यन्ये । उपन्यस्य
 प्रथमं निवेद्य । तत्कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् निषेधात् । स पूर्वश्लोकोदाहृत
 कार्याक्षेपः । कारणमित्यस्य प्रसिद्धकारणमित्यर्थस्थीकारे अप्रसिद्धकारणोपन्यासे
 ३ कार्यमात्रो विशेषोक्ति इति विशेषोक्ते विषय स्वतन्त्रो दर्शितो भवति । अन्यथा
 उभयोर्विषयैक्यात् दुरवस्था स्यात् ॥ १३४ ॥

अनुज्ञाक्षेपमुदाहरति—न चिरमिति । देशान्तरं जगामिषु नायकं प्रति
 नायिकां भूते न चिरमिति । तव यात्रागमनं मम तापाय चिरहृद्देनाय । चिरं
 १ यद्दुःखम् । न भविष्यति । अचिरादेव त्वद्विरहेण श्लोकयात्रायां परित्यजामि । यदि
 यास्यासि यार्तव्यम् अवश्यं गन्तव्यम् । अत्र मद्विषये शङ्कया विरहपीडितेऽपि कथं
 दुःखं सहिष्यते इति शङ्कया अलम् ॥ १३५ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—इतीति । इति अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमत्यैव ।
 एवकारेण निषेधार्थकशब्देन निषेधस्य व्यावृत्तिः सूच्यते । केचित्तु अनुज्ञामु-
 २ खेनैव इति मरणं सूचयन्त्येव इत्यनेन संयोजयन्ति । कान्तस्य गतिं आक्षिप्यते

मरणं सूचयन्त्यैव सोनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥ १३६ ॥
 धनं च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमं च वर्त्मनि ।
 न च मे प्राणसदेहस्तथापि प्रिय मा स्म गाः ॥ १३७ ॥
 इत्याचक्षाणया हेतून् प्रिययात्रानुबन्धिनः ।
 प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तंत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८ ॥
 जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।
 गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त स्वावस्था तु निवेदिता ॥ १३९ ॥

अतः सोयमनुज्ञाक्षेप । मरणं सूचयन्त्यैवेति गतेराक्षेपस्य हेतुः । अनिष्टस्य विधेयत्वासम्भवेन प्रतिषेधपर्यवसानात् । दर्पणकारास्तु एतादृशस्थले विध्याभास-
 मलकारमाह । तदुक्तम्—अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः ।
 इति ॥ १३६ ॥

प्रभुत्वाक्षेपमाह—धनं चेति । अस्मिन् विदेशगमने ते धनं बहुलभ्यम् ।
 व्यवहारनैपुण्यादिति भावः । चकारो भिन्नक्रमः । तथा च ते वर्त्मनि सुखं च
 १ क्षेमं च स्यात् । यात्रानुकूलसमयत्वात् सौराज्यत्वाच्चेति भावः । मे प्राणसदेहोपि
 न त्वं सफलमनोरथोचिरादेव प्रत्यागमिष्यसीति मे दृढो विश्वासः । तथापि एव
 सकलानुकूल्येपि । हे प्रिय मा स्म गाः प्रेमभावाद्वाहं न त्वा मुञ्चामि । त्वं मा
 २ गच्छ ॥ १३७ ॥

उदाहरणं विशदयति—इत्याचक्षाणयेति । इति एवप्रकारेण । प्रिययात्रा
 अनुबन्धिनः प्रिययात्रानुकूलान् । हेतून् धनलाभादीन् । आचक्षाणया कथयन्त्या ।
 ३ प्रभुत्वेनैव प्रेमभावस्वाधीनपतिवत्स्वरूपसामर्थ्येनैव । रुद्धं गमनान्निवारितं । प्रिय
 इति शेषः । तत् तस्मात् । प्रभुत्वाक्षेपः साधनानुकूल्येन अवश्य करणीये गमने
 केवलं प्रभुत्वेनैव निषेधः प्रदर्शितः इति प्रभुत्वाक्षेपः ॥ १३८ ॥

अनादराक्षेपमाह—जीविताशेति । हे कान्त मम जीविताशा जीवनेच्छा ।
 बलवती धनाशापेक्षया अधिकतरा । धनलाभापेक्षया तस्मिन्निधो चिरं जिहितु-
 ४ मिच्छामि । धनाहरणाय त्वयि विदेश गते न जीविष्यामि इति ध्वनिः । धनाशा

१ सूचयन्त्यात् अ २ ईदृश कथा ३ प्रयाच* कथा

४ *सरोधिनः, अ, कथा *नुरोधिन कथा ५ तु अ.

असावनादराक्षेपो यदनादरवद्वचः ।

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्तया ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वचनाक्षेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।

स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

यदि सत्यैव यात्रा ते कार्प्यन्या मृग्यतां त्वया ।

दुर्बला जीविताशापेक्षया । अतः एवं स्थिते त्वं गच्छ अथवा तिष्ठ । स्वावस्था मम भाविनी अवस्था । मरणरूपा इत्यर्थः । अथवा मम वर्तमाना मनोवृत्तिः । निवेदिता ॥ १३९ ॥

उदाहरणं समर्थयते—असाविति । इह उदाहरणे । प्रियप्रयाणं नायकस्य विदेशगमनम् । रुन्धत्या परिहरन्त्या । रक्तया अनुरागिण्या । यत् अनादरवत् गच्छ वा तिष्ठ वेति अनादरसूचकं वचः प्रयुक्तम् । अतः असौ अनादराक्षेपः ॥ १४० ॥

आशीर्वचनाक्षेपमुदाहरति—गच्छेति । हे कान्त गच्छसि चेत् यदि तव गमने निश्चयः तर्हि गच्छ । पन्थानः ते शिवाः कल्याणप्रदाः । सन्तु । यत्र भवान् गतः । भविष्यतीति शेषः । तत्रैव ममापि जन्म भूयात् भवतु । इति आशासे । त्वद्गमनानन्तरमचिरादेव त्वद्विरहवेदनया मरिष्यामि मृतायाश्च—पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् इति क्रमेणावश्यं जननं भवेत् । तच्च यत्र भवान् तिष्ठति तत्रैव भवतु । तथा सति पुनस्तत्र भवदर्शनं भविष्यतीति भावः ॥ १४१ ॥

आशीर्वचनाक्षेपं विशदयति—इतीति । अत्र कान्तया आशीर्वादवर्त्मना आशीः आशंसा सा चात्र सततप्रियदर्शनरूपा तस्या वादः ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् इति प्रकारेण कथनम् तद्वर्त्मना तद्द्वारेणैव । स्वावस्थां विरहेण मरणरूपान् । सूचयन्त्या तथा कान्तस्य यात्रागमनं निषिध्यते । आशीर्वचनस्य ममापि जन्म तत्र स्यादित्यस्य भाविमरणसूचनद्वारा कान्तयात्राया आक्षेपात् आशीर्वचनाक्षेपोऽयम् ॥ १४२ ॥

परुषाक्षेपमुदाहरति—यदीति । यदि ते यात्रा सत्यैव तर्हि कापि अन्या

अहमद्यैव रुद्धास्मि रन्ध्रापेक्षेण मृत्युना ॥ १४३ ॥

इत्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिम्नया ॥ १४४ ॥

गन्ता चेद्गच्छ तूर्णं ते कर्णा यान्ति पुरा रवाः ।

आर्तवन्धुमुखोद्गीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४५ ॥

साचिच्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिपिध्यते ।

प्रियप्रयाणं साचिच्यं कुर्वत्येवातिरक्तया ॥ १४६ ॥

त्वद्विरहेपि जीवितु समर्था । त्वया मृग्यता सुखोपभोगाय अन्विष्यताम् । ननु त्वयि प्रेयस्या सत्या कोयमुपदेश इति चेत् कथयति । अहम् अद्यैव रन्ध्रापेक्षेण रन्ध्रस्य अपेक्षा यस्य तन उद्रान्वेपणतत्परेण मृत्युना रुद्धास्मि आक्रान्तास्मि ॥ १४३ ॥

उदाहरण विशदयति—इतीति । प्रेमनिम्नया प्रेमपराधानया कान्तया । कान्तस्य यस्मात् परुषाक्षरपूर्वकम्—काप्यन्या मृग्यता त्वया । अहमद्यैव रुद्धास्मि मृत्युना । इत्यादिकठोरार्थकवाक्यपुर सरम् । प्रस्थान देशान्तरप्रवास । आक्षिप्यते निपिष्यते । तस्मात् अय परुषाक्षेप ॥ १४४ ॥

साचिच्याक्षेपमाह—गन्ता चेदिति । भयान् गन्ता चेत् निश्चितभावि-
गमनश्चेत् । गतेति छुट रूपम् । तूर्णं द्रुतम् । गच्छ । किमिति त्वरयसे नामिति
चेत् कथयति । आर्तवन्धुमुखोद्गीर्णा आर्ता मद्दिनाशेन दु खिता ये बन्धव ते
मुखोद्गीर्णा मुखोचारिता । प्रयाणपरिपन्थिन यात्राप्रतिबन्धका । रवा गन्मरण-
सूचका ध्वनय । ते कर्णा कर्णयुगुलम् । पुरा यान्ति यास्यन्ति । यावत्पुरानिपात-
योर्लट् इति पुरा शब्दयोगे भविष्यति लट् ॥ १४५ ॥

उदाहरण नामाक्षरेण योजयति—साचिच्याक्षेप इति । यदत्र यस्मात् अत्र
एतादृशवर्णनायाम् । साचिच्यं कुर्वत्या इव तूर्णं गच्छ इति साहाय्यम् आचरन्त्येव ।
अनुरक्तया प्रेमासक्त्या । प्रियप्रयाणं नायकगमनम् । प्रतिपिष्यते स्वमरणसूचनेन
निपिष्यते । तस्मादेव साचिच्याक्षेपः साहाय्यपूर्वकनिषेधादिति भावः ॥ १४६ ॥

१ रान्वेपणं अ, कपा, *अपणम्* . यपा. २ *नवाद्गीर्णाः अ

३ नापपिष्यते अ, प्रतिपिष्यते कपा. ४ कुर्वत्येव अ

गच्छेति वक्तुमिच्छामि मत्प्रियं त्वत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छति भ्रुवाद्वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥ १४७ ॥

यत्नाक्षेपः स यत्नस्य कृतस्थानिष्टवस्तुनि ।

विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४८ ॥

क्षणं दर्शनविघ्नाय पक्षमस्पन्दाय कुप्यतः ।

प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि मया तस्येष्टमिष्यते ॥ १४९ ॥

यत्नाक्षेपमाह—गच्छेति । हे मत्प्रिय त्वितेश्वर । त्वत्प्रियैषिणी त्वत्प्रिया नुसरणशीला । अहमस्मि । अत गच्छ त्वं याहि इति वक्तुमिच्छामि । परं मुख-
द्वाणी मा गा इति निर्गच्छति । अन्तर्भावानुसारित्वात् वाग्देव्या इति भाव
किं करोमि नास्ति अत्र कोप्युपाय । गच्छेति वक्तुं कृतप्रयत्नापि विफलपरिश्रमा
भवामीत्यर्थः । अत्र त्वत्प्रिय मत्प्रियैषिणी इत्यपि पाठः साधु । अर्थस्तु स्पष्ट
६५५ ॥ १४७ ॥

नामार्थं उदाहरणेन संयोजयति—यत्नाक्षेपः इति । अनिष्टवस्तुनि
गच्छेति गमनविधानरूपानिष्टकार्यं । कृतस्यापि यत्नस्य विपरीतफलोत्पत्ते
मा गा इति वचननि सरणरूपं यत् फलं तस्य उत्पत्ते हेतोः । आनर्थक्योपदर्श-
नात् आनर्थक्यस्य गच्छेति वक्तुं कृतो यः प्रयत्नः तस्य विफलताया उपदर्शनात्
मा गा इति त्रिद्वयवचननि सरणेनावगमात् । यत्नाक्षेपः प्रियानुसरणकृतयत्नस्य
६ आक्षेपः वैफल्येन निषेधः । इति यत्नाक्षेपालकारः ॥ १४८ ॥

परवशाक्षेपमाह—क्षणोति । हे नाथ । क्षणं पलमात्रम् । त्वदर्शनस्य त्वन्निरी-
क्षणस्य विघ्नः व्यत्ययः यस्मात् तस्मै । पक्षमस्पन्दाय पक्षमणा नेत्रलोम्ना स्पन्दाय
निमेषोन्मेषरूपाय । कुप्यतः निमेषमप्यसहमानस्य । प्रेम्णः अनुरागः प्रति । कर्मणि
पठ्ठी । प्रयाणं ब्रूहि निषेधः । ननु त्वामेव प्रार्थये किमिति प्रेमप्रार्थनामुपदिशसि
चेत् तत्राह । मया प्रेमाधीनयेति भावः । तस्य प्रेम्णः । इष्टम् अभिलषितम् ।
इष्यते वाञ्छयते । प्रेमपरार्थिनाया मम प्रार्थनयात् १ । यदि तस्यानुमतिः तर्हि गच्छ ।
नाह प्रतिफला भवामि । परं त्वदर्शनस्य क्षणविच्छेदासाहिष्युः स प्रेमा कथमनुज्ञा
दास्यति । इति त्वमेव निवारय । सर्वथा तन्नानुमस्यते इति भावः ॥ १४९ ॥

सौम्यं परवशाक्षेपो यत् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते यात्रान्यस्यार्थस्योपसूचनात् ॥ १५० ॥

सहिष्ये विरहं नाथ देह्यदृश्याञ्जनं मम ।

यदक्तेनेत्रा कन्दर्पः प्रहर्ता मा न पश्यति ॥ १५१ ॥

दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपरुध्यते ।

पत्युः प्रस्थानमित्याहुरुपायाक्षेपमीदृशम् ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी बल्लभ ते मुखात् ।

अयतापि त्रयेदानी मन्दप्रेम्णा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥

अलकारसङ्गार्थं योजयति—अयमिति । यत् यस्मात् । प्रेमापरतन्त्रया स्वस्य अत्यन्त प्रेमपराधानया । तया नायिकया । अन्यस्य स्वापेक्षया मित्रस्य । प्रेमानुज्ञारूपस्य । अर्थस्य वस्तुन । उपसूचनात् । कथनात् । यत्र निषिध्यते । अतोय परावशाक्षेप ॥ १५० ॥

उपायाक्षेपमाह—सहिष्ये इति । हे नाथ विरह त्वद्वियोगम् । सहिष्ये । किंतु तदर्थं अदृश्याञ्जन अदर्शनसपादक कञ्जलाशेषम् । देहि । किं तेनेति चेदाह । येन अञ्जेन अक्ते अक्षिते नेत्रे यस्या सा ताम् । माम् प्रहर्ता प्रहारशक्ति । ताच्छील्ये तुन् । कन्दर्प न पश्यति न पश्येत् । तेन च त्वद्विरहे स मा न पीडयेत् इति भावः । त्वयि प्रयाणाभिमुखे कन्दर्पनाथैव मा तरलीकरोति । तन्निवर्तनक्षमश्चेत् त्वं सुखेन याहीत्यर्थः ॥ १५१ ॥

दुष्करं दुर्घटम् । जीवनोपायं कामकर्तृकविलोकरुननिवारणाय अदर्शनसपादक सिद्धाञ्जनदानरूपम् । उपन्यस्य कथयित्वा । पत्युः प्रस्थानं यात्रा । उपरुध्यते तादृशाञ्जनप्राप्तेरसम्भवात् प्रतिषिध्यते । ईदृशम् एवप्रकारकम् । उपायाक्षेपम् उपायेन अशक्योपायेन आक्षेप निषेधः । तम् । उपायाक्षेपम् । कत्रय आहुरिति शेषः ॥ १५२ ॥

रोपाक्षेपमुदाहरति—प्रवृत्तैवेति । हे बल्लभ दयित । ते मुखात् प्रयामि गच्छामि । इति वाणी प्रवृत्तैव निवृत्तैव । अत्र एतद्वारेण कप्रत्ययेन च अतिविस्मयो ध्वन्यते । मा प्राणेश्वरोति मन्यमानस्य तत्र वदनादीदृश प्रयामीति वचनं

१ अथ क १ वाच्यत्वस्यार्थं ० ज, यात्राप-त्रयस्यापदानात् ५, इ, प यत्रा नश्चाथ ० १, यात्रा नश्चाथैव शब्ध ० ५पा; नश्चाथैवोपदानान् कथा ३ यद्वा नेत्रं ज ४ नर्तु ५, इ प

रोपाक्षेपोयमुद्रिक्तस्नेहनिर्व्यञ्जितात्मना ।

संरन्ध्रया प्रियारब्धं प्रयाणं यच्चिंपिच्यते ॥ १५४ ॥

मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्छिता ।

सुद्ध्वा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥ १५५ ॥

इति तत्कालसंभूतमूर्छयाक्षिप्यते गतिः ।

कान्तस्य कातराक्ष्या यन्मूर्छाक्षेपः स ईदृशः ॥ १५६ ॥

प्राणवियोगवचनमिवातिदुः सहम् । तत्तु त्वयोच्चारितमेव । अतस्त्वया सर्वथा प्रेमबन्ध
शियिलीकृत । तस्मात् इदानीं प्रयाणीति उक्तेरनन्तरम् । मन्दप्रेम्णा त्वया ।
अयतापि अगच्छतापि । मम किमस्ति किं प्रयोजनम् । त्वच्छिपिलप्रेम्णा सर्वथा दूये
इति भावः ॥ १५३ ॥

सङ्गार्थं घटयति—रोपाक्षेपोयमिति । उद्रिक्त अतिशयस्य पर काष्ठा
गत य स्नेह प्रेमा तेन निर्वाहित विद्वलीकृत आत्मा अन्तःकरण यस्या सा
शतया । संरन्ध्रया सदृशितकोपावेशया । प्रियारब्धम् प्रियेण अरन्ध्रमाणम् । प्रयाण
गमनम् । यत् यस्मान्निपिच्यते तस्मात् अयं रोपाक्षेप रोपेण आक्षेप रोपाक्षेप ।
अरिमज्जुदाहरणे निषेधो व्यङ्ग्यः ॥ १५४ ॥

मूर्छाक्षेपमुदाहरति—मुग्धेति । मुग्धा सुन्दरी । कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणा-
देव प्रयाणवचनश्रवणादेव न तु प्रयाणदर्शनात् । मूर्छिता मोह प्राप्ता । सुद्ध्वा
मूर्छापगमात् सञ्ज्ञा लभ्या । प्रियं च दृष्ट्वा वक्ति किं चिरेण आगतो भवानिति ।
रूप चिरकालेन त्वमागतोऽसि इति पृच्छतीत्यर्थः ॥ १५५ ॥

सङ्गार्थं योजयति—इतीति । इति एवप्रकारेण । तत्कालसंभूतमूर्छया
तत्काले प्रयाणकाले एव संभूता सजाता या मूर्छा मोह तया । कारणे तृतीया ।
कातराक्ष्या चकितनयनया । कातरस्य गति आक्षिप्यते निपिच्यते । स कवि-
प्रसिद्धः । मूर्छाक्षेप मूर्छया आक्षेपः । ईदृश अस्तीति शेषः । इदं श्लोकद्वय
प्राचीनेषु बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते । मुद्रितपुस्तकेषु तु वर्तते । न क्रमाविसगत
चार्थो व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ॥ १५६ ॥

नाघ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।
 त्वद्द्विपां दीर्घिकास्त्रेण विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥
 असावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।
 व्यावर्त्य कर्म तद्योग्यं शौच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥
 अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरिं स्निग्धतारके ।
 मुखेन्दौ तव सत्यास्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

सानुक्रोशाक्षेपमाह—नाघ्रातमिति । त्वद्द्विपा त्वदरीणाम् । स्त्रीभिर् नील
 मुत्पल नाघ्रातम् नास्वादितम् । कर्णे भूषणार्थं न कृतम् । तथा मधुनि मये ।
 सुवासार्थं नार्पितम् । दीर्घिकासु वापीपु । तत् विशीर्णम् अनुपभोगेन काष्ठपरि-
 णामेन क्षय गतम् । त्वदरिनुपस्थाणा विधत्स्नात् घने गमनाद्वा इति भावः ॥ १५७

उदाहरण विशदयति — असावनुक्रोशे इति । उत्पले सानुक्रोशमिव
 सद्यमिव । तद्योग्यं कर्म स्त्रीजनकृतम् आप्राणादिकम् । व्यावर्त्य प्रतिविध्य ।
 शौच्यावस्थोपदर्शनात् शौच्यावस्था विशीर्णत्वरूपा तस्या प्रकाशनात् । अतौ
 अनुक्रोशाक्षेपः । अनुक्रोशपूर्वकं नाघ्रातमि वादिनिषेधदर्शनादसौ सानुक्रोशाक्षेपः ।
 अपरे तु नीलोत्पलानुक्रोशेन त्वद्द्विपस्तत्र न सन्तीत्याक्षेपसूचनादानुक्रोशाक्षेपः ।
 व्यपदेशकस्य व्यपदेश्य प्रति साक्षात् परपरया वा हेतुतासद्भावस्यौचित्यादिति
 व्याख्याति ॥ १५८ ॥

स्निग्धाक्षेपमाह— अमृतात्मनाति । अमृतस्यैव आत्मा स्वभावः सरूपं
 यः यस्य । तादृशे परमाहादकं इत्यर्थं मुखपक्षे । चन्द्रपक्षे अमृतमेव आत्मा स्वरूप
 यस्य । अमृतमये इत्यर्थः । पद्मानां द्वेष्टरिं सान्दर्यातिशयेनेति मुखपक्षे । चन्द्रपक्षे
 तत्सकोचनेन । स्निग्धे तारके अधिष्ठातृनिवेकः यस्मिन् इति प्रथमपक्षे । अन्यत
 स्निग्धा जनुरक्ता तारका अधिन्यादयो यस्मिन् । भार्यात्वादिति भावः । एष
 तव मुखेन्दौ सति अपरेण इन्दुना प्रसिद्धेन चन्द्रमसा । किं प्रयोजनम् न किम-
 पीति भावः ॥ १५९ ॥

१ ननुद्विपां च २ सानुक्रोशमिवोत्पले . यथा . ३ अनुक्रोशाक्षेपः . यथा .

४ असावनुक्रोशः .

- १ इति मुख्येन्दुराक्षिप्तो गुणान् गौणेन्दुवर्तिनः ।
 तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाक्षेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥
 अर्थो न संभृतः कश्चिन्न विद्या काचिदज्ञिता ।
 न तपः संचितं किञ्चिद्गतं च सकलं वयः ॥ १६१ ॥
 असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।
 अर्थार्जनादेर्व्यावृत्तिर्दक्षितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥
 किमय शरदम्भोदः किं वा हंसकदम्बकम् ।
 रुत नूपुरसंज्ञादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥
 इत्ययं संशयाक्षेपः संशयो यन्निरर्थते ।

उदाहरण विशदयति—इतीति । एवप्रकारेण इह रचनायाम् । गौणेन्दु-
 वर्तिन अमुख्येन्दुवर्तिन । गुणान् अमृतात्मत्वादीन् । तत्समान् मुख्ये-न्दुसमान् ।
 इह दर्शयित्वा श्लिष्टविशेषणोपन्यासमहिम्ना प्रकल्प्य । मुख्येन्दु उपमानभूतेन्दु ।
 आक्षिप्त प्रतिपिद्ध । इति श्लिष्टपदक्रियासेन आक्षेप श्लिष्टाक्षेप ॥ १६० ॥

अनुशयाक्षेपमाह— अर्थो नेति । कश्चित् रत्नसुवर्णादिरूप । अर्थ न
 संचित । काचिदपि पदवाक्यप्रमाणादिरूपा । विद्या न संपादिता । किञ्चिदपि
 तपः सान्तपनादिकम् । न संभृतम् । सकल वय आयुः । गतम् ॥ १६१ ॥

सज्ञा विनूणोति— असाविति । यस्मात् अनुशयोत्तरम् अनुशय
 पश्चात्ताप तस्मादनन्तरम् । अर्थार्जनादे व्यावृत्ति विमुखता । दाशिता । अत
 असौ अनुशयाक्षेप । अनुशयपूर्वक आक्षेप अनुशयाक्षेप ॥ १६२ ॥

संशयाक्षेपमुदाहरति—किमयमिति । अय विपति इदृयमान । शरद-
 म्भोद शरत्कालीन मेघ । किम् । अथवा हंसकदम्बकम् शरत्समये मानसादा
 गच्छता हंसानां समूह । किम् । नूपुर तुलाकोटि तस्य संज्ञादि शिञ्जितसदृशम् ।
 रुत ध्वनि । श्रूयते । तत् तस्मात् । अय तोयद न ॥ १६३ ॥

अभिधा विशदयति—इतीति । अस्पृष्टघनजातिना अस्पृष्टा घनजातिर्वेन

धर्मेण हंससुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥
 चित्रमाक्रान्तविश्वोपि विक्रमस्ते न तृप्यति ।
 कदा वा दृश्यते तृप्तिरुदीर्णस्य हविर्भुजः ॥ १६५ ॥
 अयमर्थान्तराक्षेपः प्रक्रान्तो यन्निर्वायते ।
 विस्मयोर्धान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥ १६६ ॥
 न स्तूयसे नरेन्द्र त्वं ददासीति कदाचन ।
 स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥

तेन । मेघेषु अनुपलभ्यमानेन । हंससुलभेन हसेषु सुलभतयावगतेन । धर्मेण नूपुर-
 सत्रादिरुतरूपेण । यत् यस्मात् । सशय. प्रकृते मेघसशय । निवर्त्यते । अतोय
 सशयाक्षेपः सशयस्य आक्षेप सशयाक्षेप ॥ १६४ ॥

अर्थान्तराक्षेपमुपन्यस्यति—चित्रामिति । ते विक्रम पराक्रम । आक्रान्त-
 विश्वोपि आक्रान्त व्याप्त विश्व येन तादृशोपि । न तृप्यति तृप्तो न भवति ।
 इति आश्चर्यमेतत् । अर्थान्तराग्न्यासेन परिहरति— कदा चेति । वा अथवा ।
 उदीर्णस्य उदीप्तस्य । हविर्भुज अग्ने । तृप्ति कदा दृश्यते न कदापि । हविषा
 वृष्णप्रर्त्मा हि भूय एवाभिवर्धते । इति भाव ॥ १६५ ॥

उदाहरण विस्पष्टयति—अयमिति । इह उदाहरणे । तत्सधर्मण. विक्रम-
 समानधर्मस्य । अर्थान्तरस्य उदीर्णस्य हविर्भुजस्तृप्यभावरूपस्य । दर्शनात्
 अजिज्ञन्तमेतत् । प्रक्रान्त प्रस्तुत । विस्मय यन्निर्वायते यस्मादपहियते । अतोयम्
 अर्थान्तरेण आक्षेप अर्थान्तराक्षेप ॥ १६६ ॥

हेतुश्लेषमाह—न स्तूयसे इति । हे नरेन्द्र त्वं ददासि इति कदाचन
 इत्यापि । न स्तूयसे । अनेरिति शेष । यत् त्वद्धन अर्थिनः याचकाः । स्वमेव
 मत्वा आत्मोपमिति ज्ञात्वा । गृह्णन्ति । अनेन राज्ञो लोकोत्तरा दानमहात्म्यातिशयो
 घ्नन्त्येते ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।

अनयैव दिशान्येपि विकल्पाः शक्यमूहितुम् ॥ १६८ ॥

॥ इत्याक्षेपचक्रम् ॥

ज्ञेयः सोर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

आक्षेपालंकारमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादिः एतत्प्रकारकः । आक्षेपः हेत्वाक्षेपः । प्रस्तुतस्य नरेन्द्रस्तवस्य स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति इति हेतुमुपन्यस्य आक्षेपात् निषेधात् हेत्वाक्षेपः हेतुना आक्षेपः हेत्वाक्षेपः । पूर्वं दर्शितः कारणाक्षेपस्तुः कारणस्य आक्षेपः न तु कारणेन इति उभयोर्भेदः । अनयैव दिशा पद्धत्या । अन्येपि विकल्पाः भेदाः । ऊहितुं कल्पितुम् । शक्यम् । प्रज्ञावद्भिरिति शेषः ॥ १६८ ॥

अर्थान्तरन्यासं लक्षयति—ज्ञेय इति । किञ्चन किमपि । वस्तु प्रकृतम् । प्रस्तुत्य उपन्यस्य । तस्य प्रस्तुतस्य । अनुपपद्यमानतया सभाव्यस्य । साधनं सोपपत्तिकत्वेनोपपादनं तत्र समर्थस्य । अन्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्येति सूचितम् । न्यासः निवेशः । सोपमर्थान्तरन्यासः अलंकारः । अत्र प्रस्तुत्येति क्त्वाप्रत्ययेन प्रथमतः प्रस्तुतस्योपन्यासः पश्चात्समर्थकस्याप्रस्तुतस्येति प्राप्तम् । परं प्रायिकमेतत् । वैपरीत्येनापि दर्शनात् । यथा—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्ब्याय दिनभर्तुरभून्न पतिभ्यतः करसदृशमपि ॥

अत्र सायंकालवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् अवलम्बनाय दिनभर्तुरित्युत्तरार्धवाक्यार्थः प्रस्तुतः समर्थ्यः पूर्वार्धवाक्यार्थः तत्समर्थकः । भोजराजस्तु अमु विपरीतार्थान्तरन्यासमाह ॥ तथा च प्रस्तुतस्य पूर्वत्र परत्र वा यत्रकुत्रापि स्थितस्य अप्रस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यासः इति फलितम् । अत्र समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावः आदरणीयः इति प्रकाशकारादयः । कार्यकारणभावे तु तन्मते स काव्यलिङ्गस्य विषयः । दण्डिना तु काव्यलिङ्गो न स्वीकृतः । अतः स उभयत्रापि अर्थान्तरन्यासं स्वीकरोति । स हि ज्ञापकः निष्यादकः समर्थश्चेति हेतुं त्रिधा विभजति । तत्र ज्ञापको अनुमानालंकारस्य विषयः । निष्यादकः काव्यलिङ्गालंकारस्य ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषाविद्धो विरोधवान् ।

अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥

इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।

उदाहरणमालैपां रूपव्यक्त्यै निदर्शयते ॥ १७१ ॥

समर्थकभ्रार्थान्तरन्यासस्य । सामान्यविशेषभावोपि साधर्म्यवैधर्म्येण द्विधा भवति ।
 १० ततश्च सामान्य विशेषेण विशेष सामान्येन स च साधर्म्येण वैधर्म्येण च इति
 चतुर्विधोर्धन्तरन्यास प्रकाशे उक्तः । उदाहरणानि तत एव ज्ञेयानि । यस्मिन्
 वाक्यार्थे न विशेषसामान्यभावः न वा कार्यकारणभावः तत्र साधारणवर्मयोर-
 २१ भिन्नत्वे प्रतिवस्तूपमा भिन्नयोस्तयोर्मिम्बानुभिम्बत्वे दृष्टान्तः । इमो द्वावपि आचार्य-
 दण्डिना उपमायामेव अन्तर्भाविताः । एको हि दापो गुणसनिपाते निमज्जतीन्दो
 किरणेष्विवाङ्कः । इत्यादौ तु अर्थान्तरन्यासद्वयस्य ससृष्टिः आचार्यदण्डिनो मतेन
 २२ ज्ञेयाः । तेन यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विरुद्धवत् । इति दीक्षितादिभिर्ल-
 क्षितः विरुद्धरालंकारः न पृथक् गणनामर्हताति बोद्धव्यम् । उद्योतकारास्तु
 अनुपपद्यमानतया सभाव्यमानस्यार्थस्योपादानार्थं यत् अर्थान्तर-न्यस्यते सोर्था
 २३ तर-न्यासः । दृष्टान्तः तु सामान्य सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थते इति ततो
 भेदः । साक्षात् व्याप्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः । इत्याहुः ॥ १६९ ॥

कथितसामान्यलक्षणस्य अर्थान्तरन्यासस्य समर्थकार्यभेदेन सम्भवतो भेदात्
 निर्दिशति — विश्वव्यापीति । विश्वव्यापी सर्वव्यापकः सर्वत्र सम्बर्हः ।
 विशेषस्य वस्तुविशेषे एव विद्यमानः । श्लेषाविद्धः समानवस्तुनामेव सश्लेषदर्श-
 नात् अत्र श्लेषशब्देन वस्तुसाम्यं प्राह्यम् । तेन आविद्धः युक्तः । अविरुद्धार्थसमर्थ-
 केन समर्थेन इत्यर्थः । विरोधवान् प्रकृतविरोधी । अयुक्तकारी प्रकृत्यैवानुचित
 १०४ करणशाली । युक्तात्मा औचित्ययुक्तः । युक्तायुक्तः युक्तोपि अयुक्तकारी ।
 विपर्ययः एतद्विरुद्धः अयुक्तापि युक्तकारः ॥ १७० ॥

इत्येवमिति । अस्य अर्थान्तरन्यासस्य इत्येवमादय एव प्रकाराः । भेदा-
 समर्थकार्यविज्ञाताः । प्रयोगेषु मतिप्रयोगेषु । लक्षिता दृष्टाः । ण्या रूपव्यक्त्यै
 १०५ रन्यासप्रयोगाय । उदाहरणमात्रं निदर्शयते ॥ १७१ ॥

भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि ।

पश्य गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घयते ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।

नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।

ननु दाक्षिण्यसंपन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

क्रमेणोदाहरन्नादौ विश्वव्यापिनमुदाहरति—भगवन्तौ इति । भगवन्तौ पडंश्चर्यसंपन्नौ । जगन्नेत्रे विश्वनयनभूतौ । सर्वपदार्थप्रकाशकत्वात् । सूर्यश्च चन्द्र-
माश्च सूर्याचन्द्रमसां । अपि शब्देन अस्तानर्हत्वं सूच्यते । अथवा एतादृशी
अस्तं गच्छतः अन्येषां का कथा इति सूच्यते । गच्छत एव इत्यनेन अयं क्रमः
प्रचलित एव न विश्रान्तः इति ध्वन्यते । अस्यार्थस्य असंभवमाशङ्क्य समर्थयति—
नियतिरिति । नियतिः दैवम् । केन लङ्घयते न केनापि इत्यर्थः । अत्र समर्थ-
कस्य चतुर्थपादवाक्यार्थस्य ब्रह्मादिपिपीठिकापर्यन्तानां सर्वेषां नियत्यधीनत्वात्
विश्वव्यापित्वम् । तेन सामान्यार्थेन पादत्रयगतविशेषार्थः समर्थितः । अतो विश्वव्यापी
नामायनर्थान्तरन्यासः ॥ १७२ ॥

विशेषस्यमर्थान्तरन्यासमुदाहरति—पयोमुच इति । पयोमुचः चारिदाः ।
शरीरिणां प्राणिनाम् । परीतापं निदानार्कसंतापम् । हरन्ति एव । अमुमर्थं समर्थयते—
महतामात्मलाभः जन्मग्रहणम् । परदुःखोपशान्तये परेषां दुःखस्य उपशान्तये
शमनाय । अस्तीति शेषः । ननु इति निश्चये । अत्र च सर्वमहद्वर्णनपरेणोत्तर-
वाक्यार्थेन महद्विशेषाणां पयोमुचं वर्णनपरस्य पूर्ववाक्यार्थस्य समर्थनं तेनार्थान्तर-
न्यासात्कारः । तत्र समर्थकवाक्ये महतामेवतादृशी रीतिर्न प्राणिमात्रस्य इति
विशेषस्थता बोध्या ॥ १७३ ॥

श्लेषाविद्धमुदाहरति—उत्पादयतीति । दाक्षिण्यसंपन्नः सारन्यादि-
शुणान्वितः । दाक्षिण्येन दक्षिणदिक्संबन्धेन संपन्नश्च । सर्वस्य प्रियः भवति ।
अत्रापि समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषता । तत्र समर्थकस्य दाक्षिण्यसंपन्नः

१ हरन्त्येते. कपा. २ दक्षिण०. अक. ३ आवहति प्रियम्. कपा.

जगदानन्दयत्येष मलिनोपि निशाकरः ।

अनुगृह्णाति हि परान् सदोपोपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

मधुपानकलात् कण्ठान्निर्गतोप्यलिनां ध्वनि ।

कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां पापमीदृशम् ॥ १७६ ॥

अयं मम दहत्यङ्गमम्भोजदलसंस्तरः ।

सर्वस्य प्रिय भवति इति वाक्यार्थस्य दाक्षिण्यसपन्नस्य प्रियभवन समुचितमेवेति
श्लिष्टानुविद्वोर्धान्तरन्यास ॥ १७४ ॥

विरोधवन्तमुदाहरति—जगदानन्दयतीति । एष मलिनोपि कलङ्कितोपि ।
सदोपश्चेति ध्वनि । निशाकर जगदा-दयति आह्लादयति । ननु मलिनस्य
३ कथमेतदिति सामान्येन समर्थयति—अनुगृह्णातीति । द्विजेश्वर ब्राह्मणश्रेष्ठ । सदो-
पोपि मलिनाचरणोपि । परान् अन्यान् । अनुगृह्णाति । अत्र सदोप दोषा रात्रि
तया सहित सदोप । द्विजेश्वर चन्द्र । चन्द्रोपि द्विजराजत्वेन प्रसिद्ध । तेन च
६ द्विजेश्वर इति सामान्यरूपेण निशाकर आह्लादयति इति विशेषार्थस्य समर्थनम् ।
मलिनः आह्लादनत्वयोर्विरुद्धधर्मत्वात्तयोरेकत्र संवेश समर्थनीय । स च सदोप-
द्विजेश्वररूपसामान्येन समर्थित । एष विरुद्धार्थस्य समर्थनादय विरोधवानर्थान्त-
९ र-न्यास । समर्थ्यसमर्थकयो सामान्यविशेषभाव । तत्र च समर्थकवाक्यार्थ
सदोपत्वानुग्राहकत्वरूपविरुद्धधर्माभ्यामवस्थापित । अत विरोधवदर्थान्तरन्या-
सोयम् ॥ १७५ ॥

अयुक्तकारिणमुदाहरति—मधुपानेति । मधुपान मकरन्दास्वाद तेन
कलात् मधुरात् । अलना भ्रमराणाम् । कण्ठात् निर्गतोपि ध्वनिः गुञ्जारव ।
३ कामिनां विरहिकामुकानाम् । कर्णस्य कटुर्भवति कर्णारुतु-दो भवति । एतत्
सामान्येन समर्थयति—पापमीदृशमिति । ईदृश सुखदवस्तुनोपि दु खदत्वम् । अत्र
कामिनां पापस्वरूपत्व त्रिययासक्तत्वेन ज्ञेयम् । अत्र पापस्य दु खकारित्वरूपसामा-
९ न्येनार्थेन मधुरस्यापि भ्रमरध्वने, दु खदत्वरूपविशेषार्थस्य समर्थनादर्धान्तरन्यास ।
तत्र च सामान्यपापस्यसमर्थकस्य मधुरध्वने कटुत्वसंपादनादयुक्तकारिता । १७६ ॥

युक्तामानमुदाहरति—अयमिति । अयम् अम्भोजदलसंस्तर कमलदले

हुताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥
 क्षिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम् ।
 मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसांप्रतम् ॥ १७८ ॥
 कुमुदान्यपि दाहाय किमर्थं कमलाकरः ।

कल्पिता शय्या । मम अङ्ग दहति । शीतलानां कमलदलानां कथमेतदिति अनु-
 पपत्तिं परिहरति—हुताशनेति । यः हुताशनस्य अग्ने प्रतिनिधिं प्रतिकृतिः ।
 अनेन उज्ज्वलारक्तकमलानां अग्निप्रतिनिधित्वं सूच्यते । स दाहात्मा दाहस्वरूपः ।
 इति युज्यते । ननु इति निश्चये । अत्र हुताशनप्रतिनिधित्वरूपसामान्येन
 हुताप्रतिनिधिविशेषस्य अभोजदलसस्तरस्य अङ्गदाहकसमर्थनात् सामान्येन
 विशेषस्य समर्थनम् । तत्र च समर्थके हुताशनप्रतिनिधौ दाहकत्वस्य समुचित-
 त्वात् युक्ताभायनर्थान्तरन्यासः ॥ १७७ ॥

युक्तायुक्तमुदाहरति—क्षिणोत्पिति । शीतांशुः शीतकिरणो मृगाङ्गः ।
 मा कामं पर्याप्तम् । क्षिणोतु हिनस्तु । पर उसन्त माधव । मा किं दुनोति कथं
 पीडयति । नैतद्युक्तमिति सामान्येन दर्शयति । सुरभे श्रेष्ठस्य । वसन्तस्यापि ।
 मलिनाचरितं मलिनैः पापैराचरितम् । तथा मलिनैः कलङ्कितेन चन्द्रेणाचरितम् ।
 कर्म परपीडकम् । असांप्रतम् अयुक्तम् । अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् ।
 तत्रोक्तस्य सुरभेरपकृष्टकर्माचरणे युक्तेन अयुक्ताचरणम् इति युक्तायुक्तता तत्रा-
 मार्यान्तरन्यासः ॥ १७८ ॥

विपर्ययं दर्शयति—कुमुदान्यपीति । विरहिण्या उक्तिरियम् । कुमुदा-
 न्यपि चन्द्रविकासीनि कमला-र्यपि । दाहाय जायन्ते । अपिशब्देन शीताशुरागिणा
 तेषां दाहकत्वमत्वात्पर्यास्पदमिति ध्वनितम् । अथ कमलाकरः सूर्यविकासिकमल-
 समूहः । दाहाय भवेत् इति किं वक्तव्यम् । जगदाहकसूर्याणुरक्तत्वेन तस्य विरहि-
 जनदाहकत्वनाधर्यास्पदम् । उक्तार्थमेवार्थान्तरेण द्रवयति—नेति । इन्दुगृहोपु इन्दु-
 पक्षीयेषु । उग्रेषु सत्सु । सूर्यगृहं सूर्यपक्षीयः । मृदु न भवेत् । अत्र सामान्येन
 विशेषस्य समर्थनम् । तत्र समर्थनार्थे कुमुदे अयुक्ताकारिता कमले युक्ताकारिता

न हीन्दुगृह्येषु सूर्यगृह्यो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

॥ इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ॥

शब्दोपात्ते प्रतीति वा सादृश्ये वस्तुनोद्वयोः ।

इति अयुक्तयुक्तकारिता । तथा च अयुक्त च युक्त च अयुक्तयुक्त तस्य कारिता
इति समास । एतानि सर्वाण्यपि साधर्म्येणोदाहरणानि । त्रैभ्योऽपि यथा—

वक्षोजकुम्भनिबहाद्वनिताजनाना

गीमर्तुना विनिहित प्रहराजपुत्री ।

१२

ताप पितु स्वमहरत् तरलोर्मिहस्तै-

रन्य न याति हि विभूतिरपत्यभाजाम् ॥

अत्र सामान्येन अपत्यभाजां विभूतिरन्य न याति इति निषेधमुखेन प्रहराजपुत्री
१५ ताप पितुरहरत् इति विधिमुखस्य वाक्यार्थस्य समर्थनात् वैधर्म्येणापमर्यान्तर-
न्यास ॥ १७९ ॥

व्यतिरेक लक्षयति—शब्दोपात्त इति । द्वयोर्वस्तुनो अर्थात् उपमा-
नापमेययो । सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मवाचकैरादिप्रयोगेण रोधिते ।
३ किंवा तुल्यसमादिशब्दप्रयोगे लक्षणया ज्ञाते । अथवा साधारणधर्मवाचकस्यानु-
पादाने पूर्वापरविमर्शेनात्रगते सति । तत्र सादृश्ये । लक्षणया सादृश्यसंबन्धिनो
प्रनियोग्यनुयोगिभूतयोरुपमानोपमेययो । यद्भेदकथन केनचिद्द्वयविशेषेण उपमाना-
१६ द्रुपमेयस्योत्कर्षाय भेदप्रतिपादनम् । स व्यतिरेकः । भवतीति शेषः । स च उपमे-
योत्कर्षापमानापरुर्षापादानाद् द्वयोरेकस्य वानुपादानाच्चतुर्विधः । उपमानोपमेय-
योर्भेदकथन च क्वचित् नञादिभिः क्वचिद् विरुद्धधर्मोपादनमात्रेण सम्भवति ।
१७ क्वचिच्च तात्पर्यार्थपर्यालोचनया भवति । एतत् सर्वमुदाहरणेषु दर्शयामः ।
१८ केचित्तु उपमानाद्रुपमेयस्य भेदकथने उपमेयस्योत्कर्षकथनवदपरुर्षकथनेनापि
व्यतिरेकं मायन्ते उदाहरन्ति च—

१३

श्रीणां श्रीणांपि शशी भूयो भूयोभिरर्धते नित्यम् ।

विरम प्रचाद सुन्दरि पौनमनिवर्ति यात वृ ॥

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥

धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखास्त्वमुदन्वतः ।

गुणैस्तुल्योसि भेदस्तु वपुष्वेदृशेन ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं धर्मैकप्रवर्तिना ।

प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्तिनः ॥ १८२ ॥

अभिन्नवेलौ गम्भीराग्रगुराशिर्भवानपि ।

अत्र उपमेयवैवन्त्योपमानच-द्रापेक्षया अपकर्षः । पर नैतदाचार्यदण्डिसमतम् ।
 १५ उदाहरणेषु तादृशभेदोदाहरणस्यानुपलम्भात् । तथैव मम्मटजगन्नायादयोपि
 उपमानाहुपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्य तेन भेदश्चेत् तर्हि इममलंकार स्वीकुर्वन्ति ।
 अपकर्षे तु न । उक्तोदाहरणे व्यतिरेकविषये तु तेपामेयमाशयः । यदत्र उपमेये
 १८ यौवनस्थैर्याधिक्यमपेक्षितम् । अतः अस्येवोपमानाहुपमेयस्याधिक्यम् । व्यतिरेके-
 सिन् भेदकथन स्पष्टतया अपेक्ष्यत । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीति उपमानी-
 करणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य मुखे गम्यतेऽपि विशेषतस्तद्वोधकशब्दाभावाच्चातिव्याप्ति
 २१ इति ॥ १८० ॥

व्यतिरेकसामान्यलक्षणमभिधाय तत्प्रभेदान् दर्शयति । तत्रादौ एकव्यति-
 रेकमाह—धैर्येति । धैर्यं धृति अचाञ्चल्य च । लावण्य सौन्दर्यं लवणमयत्व च ।
 ३ गाम्भीर्यम् गूढाशयत्वं गभीरत्व च । एते प्रमुखा येषु तैः । गुणैः सरसत्वादिभिः ।
 उदन्वत महोदधे । एव तुल्योसि । भेदस्तु वैधर्म्यं तु । ते ईदृशेन अतिसुन्दरकर-
 चरणवदनवता वपुषा शरीरेणैवास्ति ॥ १८१ ॥

इत्येकेति । एकत्र उपमेये एव । वर्तिना स्थितेन । धर्मेण सुन्दरवपुष्मत्व-
 रूपेण । उभयवर्तिन उपमानोपमेयवर्तिन । प्रतियोग्यतुयोगित्वेनेति भावः । भेदस्य
 ३ वैधर्म्यस्य । प्रतीतिविषयप्राप्तेः प्रतीयमानत्वात् हेतोरथ एकव्यतिरेकः । एकमात्र
 गतधर्मस्य द्वयोर्वैधर्म्यबोधकत्वादिति भावः । अत्र विरुद्धधर्मोपादानेन भेद-
 प्रतीति ॥ १८२ ॥

उभयव्यतिरेकमाह—अभिन्नेति । अन्धुराशिर् भवाश्च उभावपि अभि-

असायञ्जनमंकाशस्त्रं तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकायमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

काष्ण्यं पिशङ्गता चोभौ यत् पृथग्दर्शिताविह ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ।

अयं तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

ज्ञेयौ अपरित्यक्तमर्यादो गम्भारो च । क्तिु असौ अम्बुराशि । अञ्जनसंकाश
कञ्जलय मलिनाकार । नीलजलत्वादिति भाव । त्वं तु चामीकरद्युति सुवर्ण
प्रभोसि ॥ १८३ ॥

उभयेति । अयं उभयव्यतिरेकः । यत् यतः । उभयोः उपमानोपमेयभूतयोः
समुद्रचतुषोः । भेदकाः भेदसाधनभूतौ । गुणौ काष्ण्यपिशङ्गतारूपौ । पृथक् दर्शितौ
स्तः । अत्रापि विरुद्धमोपादानेन भेदप्रताति ॥ १८४ ॥

सश्लेषव्यतिरेकमुदाहरति—त्यमिति । त्वं समुद्रश्च । दुर्वारौ त्वमनभिभव
नीयः स च अमार्यतल्लयेगः । त्वं महासत्त्वः महासामर्थ्यवान् स च महाजन्तु
प्रतिशिष्टः । त्वं सतेजसः युतिमान् स च वाड्याग्निप्रतिशिष्टः । अयं तु युवयोर्मध्ये
भेदः । स समुद्रः जडात्मा मूर्खः डलयोरभेदात् जलस्वरूपः शीतलश्च । भवान्
पटुः चतुरः तीक्ष्णश्च ॥ १८५ ॥

साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्शयते तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥

स्थितिमानपि धीरोपि रत्नानामाकरोपि सन् ।

तत्र कक्षां न यात्येव मलिनो मकरालयः ॥ १८७ ॥

वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद्भुजंगानां शेषस्त्वत्तो निकृष्यते ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोयमीदृशः ।

अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विशेषणद्वयस्य श्लिष्टत्वम् । कचिदेकतरनिष्ठश्लिष्टविशेषणेपि
१ अयं भवति । एवं श्लिष्टं सप्रपञ्चमुपपाद्य पुनर्भेदद्वयं दर्शयति — साक्षेप इति ।
आक्षेपः विरुद्धधर्मोपन्यासेन सादृश्यप्रतिषेधः । सहेतुः हेतुश्चात्र हेत्वर्थबोधक-
पञ्चम्यन्तपदरूपः । तेन हेतुभूततिशेषणैः प्रतिषेधः साध्यते चेत् तत्र सहेतुव्य
२ व्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

साक्षेपमुदाहरति—स्थितिमानिति । मकरालयः समुद्रः । स्थितिमानपि
अनुज्झितभर्यादोपि । धीरोपि प्रशान्तोपि । रत्नानां महार्घमणीनां सद्गुणरत्नानां
३ च आकर उत्पत्तिस्थानमपि सन् । मलिन इति तत्र कक्षां साधर्म्यम् । न यात्येव ।
अत्रोपमानगतेन मालिन्यरूपधर्मेण नृपसादृशाक्षेपः । तेन च नृपस्योत्कर्ष इति
साक्षेपव्यतिरेकः । अत्राक्षेपो नञ् वाच्यः ॥ १८७ ॥

सहेतुव्यतिरेकमुदाहरति—वहन्निति । सशैलद्वीपसागरां कृत्स्नाम् । महीं
वहन्नपि धारयन्नपि । भुजङ्गानां सर्पाणां जाराणां च । भर्तृभावात् स्वामीत्वात् हेतोः ।
३ शेषः अनन्तः । त्वत्तः त्वया । निकृष्यते निकृष्टाक्रियते । अत्र भुजङ्गपतिव-
रूपधर्मस्य उपमेयापेक्षया उपमानस्यापकर्षहेतुत्वात् अयं सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

एवं शब्दोपात्तसादृश्यव्यतिरेकमुपपाद्य प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं प्रति-
पिपादयिपुराह—शब्देति । अयं ईदृशः एतावत्पर्यन्तं विवेचितः । शब्दोपादन-
३ सादृश्यव्यतिरेकोरित । शब्दस्य साधारणधर्मवाचकस्य उपादानं यस्मिन् एतादृशं
यत् सादृश्यं तत्पूर्वकः व्यतिरेकः उपमेयगुणातिशयवर्णनं तत्स्वरूपोऽस्ति । अत्र

प्रतीयमानसादृश्योप्यस्ति सोऽर्थाभिधीयते ॥ १८९ ॥

त्यन्मुखं कमलं चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोहि त्यन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १९० ॥

अभ्रविलासमसृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

इदं तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १९१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

केचित् सादृशोपादानेन यत्सादृश्य तत्पूर्वको व्यतिरेक इति समास दर्शयन्ति ।
पर प्रतीयमानसादृश्येऽप्युत्तरपदसमासक्यसपादनाय प्रथमार्थ एव उपायान् ।
प्रतीयमान सादृश्य यत्र तादृश । व्यतिरेकः अस्ति । सोऽपि अभिधीयते मया
निवेद्यते ॥ १८९ ॥

प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकमुदाहरति—त्यन्मुखमिति । त्यन्मुख कमल
अ द्वयोरपि अनयो भिदा एव भेदः । त भेदेऽपि दर्शयति—कमलमिति ।
कमलं जलसंरोहि जलजमित्यर्थः । त्यन्मुख त्वदुपाश्रय त्वमेव उपाश्रयः आधारः
पश्य तत् । अत्र विभिन्नाश्रयत्वेन क्विप्रसिद्ध कमलमुखसादृश्य प्रतिविष्यते ।
समानार्थस्वयत्कथनात् प्रतीयमानसादृश्येऽप्यप्यम् ॥ १९० ॥

विरुद्धधर्मेण प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं दर्शयति—अभ्रविलासमिति ।
भ्रूगुण हरिणनयनम् । अभ्रविलास भ्रूद्विभक्तनलायाश्चाम्बुम् । तथा असृष्टमदराग
मदिरागंरनोद्भूतलोहित्यर्थात् । इदं तु तव नयनद्वन्द्वं ती गुणौ भ्रूविलास-
मदरागयोः तावदा भ्रूविलासः । अत्रापि उपनयनगुणविशेषेण क्विप्रसिद्ध
भ्रूगुणनयनसादृश्यं प्रतिविष्यते ॥ १९१ ॥

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्शयते ॥ १९२ ॥

त्वन्मुखं पुण्डरीकं च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

भ्रमरभ्रमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखं तु ते ॥ १९३ ॥

चन्द्रोयमम्बरोत्तंसो हंसोयं तोयभूषणम् ।

नभो नक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १९४ ॥

१ भावात् । अस्मिन् अव्यवहितोदाहरणे आधिक्यदर्शनं तद्गुणमूषितम् इत्यनेन गुणाधिक्यस्य कथनं न तु साधारणविशेषणमहिम्ना केवलसादृश्यप्रतीतिः । भेदश्च विरुद्धधर्मवत्त्वेन प्रतीयते न तु शब्देनाभिहितोक्तिः । पूर्वोदाहरणे कारण-
२ भेदाद्भेदः अस्मिन्नुदाहरणे विरुद्धधर्माध्यासेन स इति बोध्यम् ॥ एतावता विरुद्ध-
धर्मोपादानेन नजादिना वा सादृश्यप्रतिषेधेन परिस्फुटः भेदव्यतिरेको दर्शितः ।
इदानीं सदृशभेदकेन भेदव्यतिरेकं दर्शयति—सदृशेति । सदृशव्यतिरेकः सदृशेन
३ भेदकेन व्यतिरेकः भेदः सदृशव्यतिरेकः इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

शब्दोपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखं । त्वन्मुखं पुण्डरीकं कमलं च । फुल्ले विकसिते । एकत्र स्मितलक्ष्म्या अन्यत्र दलविकासेन ।
४ तथा सुरभिः प्राणतर्पकः गन्धः सुवासः ययोस्ते । फुल्लत्वसुरभिगन्धत्वयोः साधारण्यात् सादृश्यमत्र शब्दोपात्तम् । एवं सादृश्यं स्थिरीकृत्य सदृशभेदकेन व्यतिरेकं दर्शयति—भ्रमरभ्रमरेति । अम्भोजम् भ्रमरभ्रमरं भ्रमन्तः भ्रमरा यस्मिन्
५ इतत् । ते मुखं तु लोलनेत्रं लोले विद्यासचञ्चले नेत्रे यस्मिन् तत् । अत्र भ्रमर-
नेत्रे भेदके । ते च भ्रमणचाञ्चल्यरूपधर्मेण समाने । इति सदृशाभ्यां ताभ्यां भेदः सदृशव्यतिरेकः ॥ १९३ ॥

शब्दानुपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरणद्वयेन उदाहरति—चन्द्र इति । अयं चन्द्रः अम्बरोत्तंसः त्रियभूषणम् । हंसः तोयभूषणम् जलशोभा-
६ संपादकः । तथैव इदं नभः नक्षत्रमालि तारामालाविभूषितम् । इदं पयः उत्फुल्ल-
कुमुदं विकसितारविन्दम् । अत्र चन्द्रहंसयोः सादृश्यं श्वेतत्वादि अनुभूततया स्फुटं प्रतीतं भवति । त्रियदम्भसोश्च शौक्ल्यादि वर्णनानुरोधेन यथाकथंचित्
७ प्रतीयते । एवमुभयत्र शब्दानुपात्तस्य सादृश्यस्य अम्बरोत्तोयाभ्यां नक्षत्रकुमुदाभ्यां च भेदो दर्शितः । तौ च परस्परतुल्यौ इति सदृशव्यतिरेकिता ॥ १९४ ॥

प्रतीयमानशौकल्यादिसाम्ययोर्वियदम्भसोः ।

कृतः प्रतीतशुद्धोश्च भेदोस्मिन् चन्द्रहंसयोः ॥ १९५ ॥

पूर्वत्र शब्दवत् साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

भृङ्गनेत्रादि तुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १९६ ॥

उक्तोदाहरणद्वयं विशदयति—प्रतीयमानेति । अस्मिन् पूर्वश्लोके । प्रतीयमानम् वाचकशब्दाभावात् वर्णनानुरोधेन यथाकथञ्चित् उनीयमान शौकल्यादि आदिशब्देन नैर्मल्यस्थ सग्रह । तेन साम्यं यथो तादृशयो । वियदम्भसो आकाशपयसो । तथा प्रतीतशुद्धयो, सदानुभूतनयावगतशुद्धयो चन्द्रहंसयो, भेद कृत । प्रथमोदाहरणे अम्बरतोयाभ्यां द्वितीयोदाहरणे नक्षत्रकुमुदाभ्याम् सादृश्यनिषेध कृत । इमे च भेदके अम्बरतोये नीलत्वादिना नक्षत्रकुमुदे च मनोहराकारत्वेन परस्परसदृशे इति सदृशव्यतिरेक । पूर्वोदाहरणे वियदम्भसो शौकल्यादिसादृश्यं दुरुहृतया प्रतीयमानम् उत्तरोदाहरणे शुद्धिस्तु सर्वानुभवसिद्धा इति सा प्रतीता इत्यनयोर्भेद । अत्र केचिदुपमानोपमेयभूतयो चन्द्रहंसयो प्रतीतशुद्धिरूपसमानधर्मयो प्रतीयमानसौक्ष्म्यरूपसमानधर्माभ्यां वियदम्भोभ्याम् आधारतया चन्द्रहंसयोर्भेद कृत इति एकमेवोदाहरणं मन्यन्ते । तन्मते सदृशयोर्व्यतिरेक सदृशव्यतिरेक इति समासः ॥ १९५ ॥

पूर्वोदाहृतशब्दोपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकोदाहरणं व्याचष्टे—पूर्वत्रेति । पूर्वत्र त्वन्मुग्धमित्युदाहरणे । शब्दवत् शब्द समानधर्मवाचक शब्द सौस्मिन्नस्ति इति शब्दवत् । साम्यं पुञ्ज वादिक्रमस्ति । उभयत्रापि शब्दोपात्तप्रतीयमानसादृश्ययोदाहरणेपि । वैधर्म्यप्रतिपादकं भृङ्गनेत्रादि आदिशब्देन अम्बरतोयनक्षत्रकुमुदानां सग्रह । तुल्यम् । भ्रमणोऽति भिन्नशब्दान्वां प्रतिपादितस्यापि वस्तुतोऽभिन्नस्य चाद्यल्पस्य उभयत्र प्रियमानत्वात् तयोस्तुल्यता । तथा अम्बरतोययो शौकल्यादिना नक्षत्रकुमुदयो मनोहराकारत्वेन च सादृश्यं उपेयम् । तत् तस्मात् भेदकयो सादृश्यात् सदृशव्यतिरेकता बोद्धव्या ॥ १९६ ॥

१ *सौन्दर्येण* इ

२ १९५००० ५ ३३५५५ ६ ५५५५५ ५५५ ५, ५, ५, ५५५५५

३ ५५५५५५ . ५५

अरत्नालोकसंहार्यमहार्थं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १९७ ॥

संजातिव्यतिरेकोयं तमोजातेरिदं तमः ।

दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शि यत् ॥ १९८ ॥

॥ इति व्यतिरेकचक्रम् ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

सजातिव्यतिरेकमुदाहरति—अरत्नेति । रत्नालोकैः मणिकिरणैः संहार्यं न भवतीति अरत्नालोकसंहार्यम् । सूर्यरश्मिभिः भानुगभस्तिभिः । अहार्थम् अनि-
३ वार्यम् । यूनां तरुणानाम् । दृष्टिरोधकरं दर्शनसामर्थ्यनिरोधकम् । एनादृशं यौवन-
प्रभवं तारुण्यमदोत्पन्नं तमोस्ति । प्रसिद्धं तमस्तु रत्नज्योतिषा सूर्यप्रकाशेन च
विनिवार्यमस्ति । तथा आत्रालस्थविराणां दृष्टिरोधकं भवति । अत्र दृष्टिशब्देन
६ ज्ञातं तमःशब्देन मोहोपि सूच्यते । श्लेषशब्देन तमःशब्देन उपमानोपमेयभूत-
तमोद्वयप्रतिपादनात् व्यतिरेकसामान्यलक्षणं संगतं भवति । अत्र दृष्टिरोधकत्वेन
साम्यम् । तच्च धर्मस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वात् शाब्दम् । रत्नसूर्यादिभिरविनाशयत्वं
१ च असाधारणधर्मतया उपमेयमात्रवृत्ति । तदेव भेदकम् । उपमेयस्योत्कर्षाधिक्यं
चेति ज्ञेयम् ॥ १९७ ॥

उदाहरणं व्याख्याय अलंकारं संगमयति—सजातीति । दृष्टिरोधितया
दृष्टेरावरणतया । इदं यौवनप्रभम् । तमः तमोजातेः तुल्यम् । तत् अन्यैः अरत्ना-
३ लोकासंहार्यादिभिः असाधारणधर्मैः । भिन्नम् । यत् यस्मात् । अदर्शि अतः अयं
सजातिव्यतिरेकः । अन्यैरिति बहुवचनेन दीपशिखादिभिरनपनेयत्वादयो साधारण-
धर्माः संप्राह्याः । तेन असाधारणधर्मद्वयस्यैवोपन्यासे कथं बहुवचनमिति शङ्का
६ परास्ता ॥ १९८ ॥

अथ क्रमप्रातां विभावनामाह—प्रसिद्धेति । यत्र वैचित्र्ये । प्रसिद्धः लोक-
प्रसिद्धः यो हेतुः कारणं तस्य व्यावृत्त्या अभावप्रदर्शनेन । यत्किञ्चित् किमपि

यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ १९९ ॥

अपीतक्षीरकादम्बमसंभृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितशुद्धांशु जगदासीन्मनोहरम् ॥ २०० ॥

- ३ अतिगूढ कविकल्पित वा । कारणान्तरम् विभाव्य फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या सूक्ष्मेक्षिकया अनुसधानीयम् वा । अथवा स्वाभाविकत्वं कृतेपि विमर्शे कारणान्तराप्राप्तौ फलस्य वस्तुस्वभावेनैव सपद्यमानत्वम् । विभाव्य चिन्तनीयम् । सा विभावना । एव
 ६ च प्रसिद्धहेतुव्यतिरेकसामानाधिकरूप्येन अप्रसिद्धकारणस्वभावान्यतरप्रतीयमान-
 फलोत्पत्तिर्विभावनेति लक्षण सपन्नम् । विभाव्यते फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या विचार्यते
 कारणान्तर फलोत्पत्तिस्वाभाविकत्व वा यस्या सा विभावना । प्रकाशकारादयस्तु-
 १ क्रियाया प्रतिषेधेषु फलव्यक्तिर्विभावना । इति कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णन
 विभावनामाह । तत्र तु विभावनासङ्गाया अन्यर्थता न सम्भवति । कारणाभावश्च
 क्वचित् नञादिना साक्षात् क्वचिच्च कारणविरोधिन उक्त्या परपरया प्रतिपाद्यते ।
 २ विभाषित कारणान्तर क्वचित् शब्द क्वचिदर्थं च भवति । एवमेव स्वाभाविकत्वस्य
 शब्दार्थप्रभेदौ उदाहरणेषु तत्र तत्रानुसर्तव्यौ । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ
 स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहारात् विरोधाभास एवायमिति
 १५ चेन्न । समग्रल्यो परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह हि कारणविरहेण कार्यमेव
 बाध्यत्वेन गम्यते न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् ॥ १९९ ॥

कारणान्तरविभावनामुदाहरति—अपीतेति । अपीता महिरापानम-
 फूर्णतोपि क्षीरा मत्ता कादम्बा हस्तविशेषा यस्मिन् तत् । असंभृष्टमपि
 ३ अमार्जितमपि अमल निर्मलम् अम्बर यस्मिन् । अप्रसादित कतकादिभि अशो-
 पितमपि शुद्ध निर्मलम् अम्बु यस्मिन् । एतादृश मनोहर जगदासीत् इत्यन्वय ।
 अत्र क्षात्र्यामलत्वशुद्धत्वाना पानसमार्जनप्रसादनादीनि प्रसिद्धानि कारणानि ।
 ६ तेपामभावेपि तादृशफलोत्पत्ति वर्ण्यमाना प्रखलद्रूपतया कारणान्तर अपेक्षमाणा
 शरत्कालरूप कारणान्तर विभावयति । तस्य चात्र शब्दाप्रतिपाद्यत्वादार्थत्व
 बोध्यम् । प्रसिद्धकारणाभावस्तु शब्द ॥ २०० ॥

अनञ्जितासिता दृष्टिभ्रूनावर्जिता नता ।

अरञ्जितोरुणधायमधरस्तव सुन्दरि ॥ २०१ ॥

यदपीतादिजन्यं स्यात् क्षीवत्वाद्यन्यहेतुजम् ।

अहेतुकं च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्तासुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

स्वाभाविकविभावनां निर्दिशति—अनञ्जितेति । हे सुन्दरि तव दृष्टिः अञ्जेन कञ्जलेन अनञ्जिता अलितापि । असिता नीला । भ्रूः अनावर्जिता अना-
कृष्टापि । नता वक्रोक्ता । अयमधरश्च अरञ्जितोपि लाक्षया अनक्तोपि । अरुणः
रक्तच्छविः । अत्र असितनतारुणरूपाणि कार्याणि अञ्जनावर्जनरञ्जनस्वरूपैः
प्रसिद्धैः कारणैर्विना दर्शितानि । तानि च अनुपपद्यमानानि कारणान्तरमप्रति-
पद्यमानानि स्वाभाविकत्वमेव विभावयन्ति । इति स्वाभाविकविभावनात्र ॥२०१॥

उक्तोदाहरणद्वये विभावनालक्षणस्य संगतिं दर्शयति विरोधं च परिहरति—
यदिति । प्रथमोदाहरणेन यत् वर्ण्यमानम् । मंदिरापानायजन्यम् । आदिना उत्तर-
श्लोकस्थानञ्जितादीनां संप्रहः । क्षीवत्वादि यत् । अत्र आदिशब्देन उत्तरश्लोक-
स्थासितादयो ग्राह्याः । अन्यहेतुजं कारणान्तरजन्यम् । तच्च कारणं शरदादिकम् ।
अहेतुकं च कारणं विना स्वतःसिद्धम् । स्यात् भवेत् । इह उदाहरणद्वये । तस्य
विवक्षा प्रतिपिपादयिष्या । अस्तीति एवं प्रकारेण अविरुद्धता विरोधाभावः ।
अस्मिन्नलंकारे सर्वत्रापि कार्यांशे अनेकाभ्यवसानरूपप्रतिशयोक्तिरनुपपद्यतया स्थिता ।
तस्मात् कारणाभावे कथं कार्योंत्पत्तिः इति शङ्काया नोत्थितिः ॥ २०२ ॥

शान्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति—वक्त्रमिति । वदनं निसर्गसुरभि
स्वभावसुगन्धि । न तु कर्पूरादिद्रव्यैरिति भावः । वपुः अव्याजेन अकृत्रिमतया
सुन्दरं मनोहरम् । न तु भूषावस्त्रादिभिरिति भावः । अकारणरिपुः विरहिणां
सहजशत्रुः । चन्द्रः । तथा निर्निमित्तासुहृत् अकारणशत्रुः स्मरः मदनः ॥२०३॥

१ अरञ्जितारुणः अ.

२ *पीत्यादि जन्म. अ.

३ *स्त्यन्तं. अ.

४ *सुहृत् स मे. अ.

निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षान्निवर्तितः ।

उक्तं च सुरभित्वादि फलं तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

॥ इति विभावनाचक्रम् ॥

वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

उदाहरण विशदयति—निसर्गेति । अत्र सुरभ्यादयो धर्मा स्वाभाविका इति ते शाब्दा । अत शब्दस्वाभाविकेय विभावना । लक्षणोक्त प्रसिद्धहेतु-
व्यावृत्तित्वमुदाहरणे दर्शयति—निसर्गादि इति । अत्र उदाहरणे । निसर्गादिपदै-
निसर्गाद्याजाकारणनिर्निमित्तशब्दै । हेतु जात्यैकवचनम् । हेतव । कर्पूरभूषण
मात्सर्यादय । साक्षात् नञादिवाचकशब्दवत् स्वार्थेनैव । निवर्तित अपसारित ।
सुरभित्वादि सुरभिर्नौन्दर्परिष्वसुद्धदिति । फल कार्यम् । उक्तं तै निसर्गादिपदै-
स्वाभाविकत्वेन कथितम् । तत् तस्मात् । हेतुव्यावृत्तिपूर्वकस्वाभाविकत्वेन
फलोत्पत्ते प्रतिते विभावना सुसगतेति शेष ॥ २०४ ॥

अथ क्रमप्राप्ता समासोक्तिं निर्वक्ति—वस्तु किञ्चिदिति । किञ्चित्
किमपि । वस्तु प्रस्तुत अप्रस्तुत वा । अभिप्रेत्य चमत्कारसौभाग्यादिदिदर्शयिषया
व्यञ्जनया प्रतिपादयितुमभिलष्य । तत्तुल्यस्य वर्णनाभिप्रेतसदृशस्य । वस्तुन कस्य
चिद् अप्रस्तुतस्य प्रस्तुतस्य वा । उक्ति कथनम् । समासोक्ति । समासेन सक्षेपेण
अर्थद्वयकथनात् उक्ति समासोक्ति । सक्षेपश्च एकस्य प्रयोगेणोभयार्थप्रतिपाद-
नात् ज्ञेय । तथाच प्रकृते प्रस्तुताप्रस्तुतयोरन्यतरस्य प्रयोगेण तदन्यस्य प्रतीति
समासोक्ति इति समासोक्तिलक्षणम् । एकस्य शब्देन प्रतिपादनेन्यस्य व्यञ्जनया
शेष चमत्कारविशेषमादधाति इति तदेवास्या अलकारवाजम् । यदुक्तं प्वनि-
कृता—वाच्यार्थो न तथा स्वदते प्रतीयमान स एव यथा । इति । भोजराज
उपमानाच्छब्दादतिप्रसिद्धेरुपमेयस्य प्रतीतिः इत्याह ॥ तथा च—

यत्रोपमानादेवैतत् उपमेय प्रतीयते ।

१२ अतिप्रसिद्धेस्ताम्नाह समासोक्तिं मनीषिण ॥ (४.४६) इति ।
दण्डिनापि समासोक्ते सर्वाण्यपि उदाहरणानि अप्रस्तुतवर्णनेन (उपमानवर्णनेन)

उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥ २०५ ॥

प्रस्तुतार्थवत्रोधकान्येव दर्शितानि । तथापि उपमानवर्णनेनोपमेयार्थवगतौ यद्वै-
 १५ चिञ्च्यं प्रतीयते न ततो न्यूनं उपमेयवर्णनेनोपमानार्थवगतौ वैचिञ्च्यं भवति
 इति वस्तुशब्देनास्माभिः द्वयोः संग्रहः कृतः । केचित्तु प्रस्तुतादप्रस्तुतावगतौ
 समासोक्तिः अप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतौ च अप्रस्तुतप्रशंसा इति एकस्यैव वैचि-
 १८ ञ्च्यस्य उपन्यासप्रकारभेदेन अलंकारद्वयमाहुः । परं तन्न रुचिरम् । वैचिञ्च्य-
 विशेषाभावे ईदृशभेदकरणे लंकाराणामानन्त्यापत्तेः । नापि दण्डिना एवंविधा
 अप्रस्तुतप्रशंसा स्वीकृता । स तु ताम्—अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ।
 २१ इति लक्षयति । न तत्राप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतेः कोपि संबन्धोक्तिः । ततश्च एक-
 तरस्य वर्णने शब्दोपासं तदन्यप्रतीतिचमत्कारस्वरूपे प्रस्तुतेनाप्रस्तुतावगत्या
 अप्रस्तुतेन प्रस्तुतावगत्या वा दर्शिते तत्र सर्वत्र समासोक्तिरेव दण्ड्याचार्यस्य
 २२ अभिप्रेतास्तीति ज्ञेयम् । नैवं हि कल्पयितुं शक्यते यदुपमेयादुपमानप्रतीतौ न
 चारुतातिशयः इति । यतः—

व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनायाः वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।

२७ आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्माद्धन्यस्त्वमेव मलयचलमन्धवाह ॥

इत्याद्युदाहरणेषु चमत्कृतेः स्पष्टत्वात् । काव्यप्रकाशकारादयस्तु प्रस्तुते वाच्ये
 अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्तिः इति मन्यन्ते । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतौ
 ३० च अप्रस्तुतप्रशंसाम् । श्लेषालंकारे उपमाध्वनौ च विशेषस्यापि उभयार्थवाचकता ।
 अस्यास्तु केवलविशेषणानामेव तथात्वमिति ततो भेदः इति च तेषां विवेकः ।
 एतदवर्वाचीनसंमतसमासोक्तिवैचिञ्च्यविषये अप्पप्यदीक्षितैः सुगमपद्धत्या कुवलय-
 ३३ नन्दे विवेचनं कृतमस्ति तदुपयुक्तमिति युद्धया तदक्षरैरेवात्र निवेद्यते । अत्र
 (समासोक्तौ) प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणबलात्सारूप्यबलाद्वा अप्रस्तुतस्य
 धृत्तान्तस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशेष्ये तत्समारोपार्थम् । सर्वथैव प्रस्तुतानन्वायिनः
 ३६ कविसंरम्भगोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तौ अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः
 न तु रूपक इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोक्तिः । मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखे
 चन्द्रत्वारोपहेतुचन्द्रपदसमभिव्याहारवत् रक्तशुम्बति चन्द्रमा इति समासोक्त्यु-
 ३९ दाहरणे चन्द्रादीं जारत्वाचारोपहेतोः तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्य अभावात् ।

निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुख निशायामभिसारिकायाः ।

धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोयमित्यार्ततर ररासे ॥

- २२ इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरण इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपगमकस्याप्यभावात् ।
 तत्र हि विद्युन्नयनैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यात् उत्तरपदप्रधानमयूरव्यंसकादिसमास-
 व्यसक्तितात् उत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात् पयोदे अनुक्तमपि द्रष्टृपुरुषरूपं
 २५ गम्यमुपगम्यते । न चेह तथा निरीक्षणवत् त्वप्यागते किमपि वेपत एष सिन्धुः
 इति श्लोके सेतुकृत्वादित्रय अप्रस्तुतासाधारणवृत्तान्तः उपात्तौक्ति । नापि श्लिष्ट-
 साधारणदिशेषणसमर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य विद्यु-
 २६ न्नयनवत्प्राधान्यमस्ति । येन तदनुरोधात् एवं सेतुगन्धनवृद्धिस्यत्रैव प्रस्तुतेनुक्तमपि
 अप्रस्तुतसमारोपमभ्युपगच्छेम । तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्र-
 मिह चारुताहेतुः । यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरिह श्लिष्टसाधारणविशेषण-
 २७ समर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्यथात् अस्ति सम-
 प्राधान्यम् । तथापि अप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान्न प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपोक्तौ-
 कार्यम् । तथा हि यथा (अर्यमन्-द्रीमुखा पश्येत्यत्र) प्रस्तुतविशेष्ये अप्रस्तुतवृत्तान्त-
 २८ स्यान्वययोग्यता । तथैव अप्रस्तुतेपि जासदौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता ।
 एव च समप्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः अन्यतरस्याप्रत्ययमारोपेभ्युपगन्तव्ये
 युन एव प्रस्तुतेप्रस्तुतस्यारोपश्चाहताहेतुरिति युक्तम् । न-येन सति—

पिवन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।

अप्पसंनद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुड्मलम् ॥ २०६ ॥

इति प्रौढाङ्गनावद्वरतिलीलस्य रागिणः ।

कस्यांचिदिह बालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

रकस्य अप्रस्तुतव्यञ्जनस्यास्त्यपेक्षा । अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारण-
 ६१ विशेषणायामपि अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः इत्येव प्राचीनानां प्रवादः । (व्यावल्ग-
 -कुचभारमित्यादौ) कन्दुके व्यावल्गकुचभारत्यादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्य कामुक-
 संबन्धित्वेनैव समारोपणीयत्वात् । स्वरूपतः कन्दुकेपि तस्य सखेनासमारो-
 ७२ पणीयत्वात् । किं च सारूप्यनिबन्धनत्वेनोक्तायां समासोक्तौ अप्रस्तुतवृत्तान्त-
 त्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैव गम्यतया तेन रूपेण तत्र समारोपसिद्धेः
 अन्यत्रापि तथैव युक्तमिति युक्तमेव प्राचीनानां लक्षणमिति विभावनीयम् ।
 ७५ ॥ २०५ ॥

वाच्यात् व्यङ्गप्रतीतौ कार्यलिङ्गविशेषणानामन्यतमस्य साम्यं हेतुरिति
 प्रथम कार्यसाम्यवदितं समासोक्तिमुदाहरति—पिवन्निति । भ्रमरः फुल्लपङ्कजे मधु
 ३ पुष्परसम् । यथाकामं पर्याप्तम् । पिवन् असनद्धसौरभ्यं अपरिपकमधुसौगन्धम् ।
 कुड्मलं कलिकाम् । चुम्बति पश्य ॥ २०६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तवर्णितप्रकारेण । इह श्लोके । प्रौढा यौवनसंपन्ना या
 अङ्गना तस्यां ब्रह्मा दृढा रतिः अनुसामो येन तादृशस्य । रागिणः विलासेनु-
 ३ रागिणः । कस्यांचित् बालायाम् । इच्छावृत्तिः सुरताभिजापप्रकृतिः । त्रिभाष्यते
 व्यापारसाम्येन ध्वन्यते । अत्र अप्रस्तुतभ्रमरव्यापारः फुल्लपङ्कजरसास्वादानन्तरं
 पङ्कजकोरकानुधावनं प्रौढाङ्गनाज्ञातास्यादस्य कामुकस्य अनुत्पन्नसंभोगाभिलाषायाः
 ६ बालाया अनुसरणं ध्वनयति इति समासोक्तिः ॥ २०७ ॥

विशेषणसाम्यवदितभेदां दर्शयति—विशेष्येति । विशेष्यमात्रं विशेष्य-
 पदमात्रं भिन्न श्लेषाभावात् केवलमेकार्थबोधकं यत्र सा । तुल्यः समानः आकारः
 ३ स्वरूपं येषां तानि तुल्याकाराणि श्लेषादिना प्रस्तुताप्रस्तुतार्थसंपादकानि विशेष-
 [संख्याद्वयं] २८

अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥

पणानि यस्या सा एतादृशी । असौ समासोक्तिरस्ति । अत्र श्लेषप्रशेन विशेष-
धर्माणा साम्यम् । भिन्नाभिन्नविशेषणा भिन्नानि एरुमात्वानुसन्धीनि अभिन्नानि
६ उभयानुसन्धीनि एव विशेषणानि यस्या सा । अपरा समासोक्तिरस्ति । अत्रापि
विशेष्यमात्रभिन्नेत्यनुपपद्यते । तच्च विशेष्य प्रस्तुतनप्रस्तुत वा भवेदिति पूर्वं
प्रपञ्चितमत्रानुसन्धेयम् । विशेष्यपदस्य श्लिष्टत्वे द्वयोः प्रस्तुतत्वे श्लेषालकारः ।
६ द्वयोरेकतरस्य प्रस्तुतत्वे शब्दशक्तिमूलः उपमाध्वनि इति ज्ञेयम् । भिन्नविशे-
षणाना व्यङ्ग्यधर्मेण सह निम्बप्रतिनिम्बतया साम्यम् । श्लेषश्चात्र शब्दगतोर्थगत
इति गृह्यते । तेन परैरङ्गीकृत विशेषणसाधारण्यगर्भभेदान्तरं संगृहीतं भवति ।
१२ तत्र अर्थश्लेषावष्टम्भस्य विशेषणस्यैव साधारण्यात् । यथा—

विलसति कुचाबुधैर्गाढं करोति कचप्रह

लिरसति ललिते वक्त्रे पत्रापलीमसमञ्जसाम् ।

१५ क्षितिप उदिर श्रोणीविम्बाद्विकर्षति चाशुक

मरुमुनि हृष्टान्दयन्तीनां तत्रारिमृगीदृशान् ॥ इति ।

अत्र कुचविद्येयनकचग्रहणादिविशेषणानामर्थश्लेषेण उभयार्थसाधारण्यात् भा-
१८ र्थ्यम् । तेन च हठनायकप्रतीतिरस्तीति समासोक्तिः । तुल्याकारविशेषणत्वं
आपम्यगर्भत्वे सारूप्ये च सम्भवति । अतस्तत्रापि समासोक्तिः । तत्रापम्यगर्भत्वं
यथा—

रूढमूलः फलभरैः पुष्पाच्चनिशमर्थिनः ।

सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोयमासादितो मया ॥ २०९ ॥

अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सोच्छ्रायः स्वैर्यवान् दैवादेप लब्धो मया द्रुमः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद् वृक्षत्वेनोपनिर्णतः ।

- १० अत्र धनसारूप्यात् कुटुम्बिषु धनसंतानादिसमृद्धयसमृद्धिविपर्ययसं प्राप्तस्य प्राम-
नगरादेर्युक्तान्तस्य प्रतीतिः समासोक्तिः ॥ २०८ ॥

तुल्याकारविशेषणां समासोक्तिं दर्शयति—रूढमूल इति । रूढं प्रबृद्धं
मूलं शिफा मूलधनं च यस्य सः । अनिशं अर्थिनः याचकान् । फलभरैः विविध-
फलैः । तथा फलैः लाभैः वाञ्छितार्थलाभैः । पुष्पान् । सान्द्रा बहुला छाया
अनातपः तथा यदनकाश्रित्यस्य सः । सोय प्रसिद्धः । महावृक्षः मया आसादितः
प्रातः । महावृक्ष इति विशेष्यपदं एकार्यमेव प्रस्तुतार्थानुसंबन्धि । अत्र सर्वार्ण्यपि
विशेषणानि तुल्याकाराणि । तेन चाप्रस्तुतस्य पुंस प्रतीतिः । इति समासोक्तिः
॥ २०९ ॥

भिन्नाभिन्नविशेषणामेनामुदाहरति—अनल्पेति । अनल्पः बहूलः विट-
पानां शाखानाम् आभोगः विस्तारो यस्य । फलानां पुष्पाणां च समृद्धिः वैपुल्यं
अस्यास्तीति फलपुष्पसमृद्धिमान् । उच्छ्रायः उन्नतत्वं विभूतिमत्त्वं च तेन सहितः
सोच्छ्रायः । तुच्छाय इति पाठे सुष्ठु शोभना छाया आतपाभावः प्रभा च यस्य
सः इत्यर्थः । स्वैर्यवान् हृदयलब्धम् अन्यत्र निश्चयादचलनं तदस्यास्तीति स्वैर्यवान् ।
दैवात् भाग्यात् । एष द्रुमः मया लब्धः । अत्र स्वैर्यमूलादिधर्मो श्लेषभित्तिवत्या-
भेदेनाप्यवसितौ इति समानी । विटपफलादयश्च पेत्रलं बुद्धमात्मानुगामिनोपि
प्रतीयमानपुरुषगततत्सजातीयबहुपुत्रत्वधनधान्यसमृद्धित्वादिभिः विम्बप्रतिविम्ब-
भावेन एकार्यतामापन्नाः साधर्म्यं भजन्ते । तथा च सर्वैरपि विशेषणैः अप्रस्तुतः
पुरुषः प्रतीयते इति समासोक्तिः ॥ २१० ॥

उभयत्र लक्षणं संगमयति—उभयत्रेति । उभयत्र पदयोः कश्चिद्

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥ २११ ॥

निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराशयः ।

अयमम्भोनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यति' ॥ २१२ ॥

इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मनिवर्तनात् ।

पुमान् वृक्षत्वेन वृक्षगतसाधारणविशेषणै उत्यापितया व्यञ्जनया बोधितत्वाद्
वृक्षोपमानतया वर्णित । तत्र पूर्वश्लोके सर्वे धर्मा रूढमूलादय विशेषणभूता
साधारणा श्लिष्टत्वेन एकरूपेणैव उभयान्वयिनः । अन्यत्र उत्तरश्लोके । तु द्वय
विशेषणद्वयमेव । सोच्छ्रायत्वस्थैर्यवत्वरूप साधारणम् । पूर्ववत् श्लिष्टत्वादभिन्नम् ।
द्विटपादाना साधारण्य पुरुषगततत्सजातीयधर्मोर्विभ्रप्रतिविम्बभावेन इति ज्ञेयम् ।
अन्यथा सादृश्याभावात् व्यञ्जनया अप्रस्तुतार्थानवगमने अपुष्टत्वदोषापत्ति स्यात् ।
ततश्च समासोक्तिरपि सुसंगता न भवेत् ॥ २११ ॥

अपूर्वसमासोक्तिमुदाहरति—निवृत्त इति । निवृत्त अपगत, व्याजाना
एकत्र सर्पाणा अन्यत्र खलाना च संसर्ग यस्मात्स । निसर्गेण स्वभावत एव
मधुराणा सुमिष्टाना जलाना आशय आधार अन्यत्र स्वभावत एव मधुर
मनोहर आशय चित्तवृत्ति यस्य सः । एतादृश अय अपूर्व अम्भोनिधि
कालेन समयेन यमेन च । परिशुष्यति शोष यास्यति विनाश च गमिष्यति । कष्ट
जन्तव दुःखास्पदमेतत् । पूर्वोदाहृताभिन्नविशेषणसमासोक्तौ रूढमूलादीनि विशेष-
णानि यास्तवानि । इह तु वास्तवगुणनिरोधपूर्वककल्पितानीति उभयो-
र्भेद ॥ २१२ ॥

उदाहरण विशदयति—इतीति । इति एतादृशी । अपूर्वसमासोक्ति ।
कथमिति चेत् पूर्वधर्मनिवर्तनात् पूर्वा जगति समुद्रधर्मत्वेन प्रसिद्धौ धर्मो व्याल
संसर्गलक्षणजलरूपी तयो निवर्तनात् तद्विपरीतनिवृत्तव्यालसंसर्गत्वनिर्गमधुरा-
शयत्वरूपधर्मस्य वाप्ये अम्भोनिधो निवेशनादिति भाव । तेन च प्रस्तुत-
पुरुषस्य प्रतीति इति समासोक्ति । समासोक्तिहेतु दर्शयति —समुद्रेणेति ।
समुद्रेण समानस्य निवृत्तव्यालत्वादिगुणैरिति भाव । पुस व्यापत्ति नाश
तस्य सूचनात् इयमपूर्वसमासोक्ति । अपूर्वा पूर्वधर्मनिवर्तका कल्पिता धर्मा

समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिवचनात् ॥ २१३ ॥

॥ इति समासोक्तिचक्रम् ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।

असावतिशयोक्तिः स्यादलंकारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

यस्या सा अपूर्वसमासोक्ति । एव ग्रन्थकर्त्रा कार्यसाम्येन विशेषणसाम्येन
 १ समासोक्तिर्दर्शिता । लिङ्गसाम्योदाहरण तु न प्रदर्शितम् । तसु निशामुख
 चुम्बति चन्द्र एव । इति । अत्र खालिङ्गपुच्छिङ्गाभ्यां मुखचुम्बनरूपार्थसचिवाभ्या
 नाधिकत्वं नायकत्वं च व्यज्यत एव । अन्यथा निशामुख चुम्बति चन्द्रिकेया ।
 २ अथवा अहर्मुख चुम्बति भानुविम्बम् । इत्यनेनापि प्रस्तुतार्थप्रतीति स्यात् ।
 केवल चुम्बतिपदोपादानेन समासोक्तिर्न संभवति । पुत्रादीनामपि चुम्बनसंभवात् ।
 तस्मादत्र केवललिङ्गेनैव समासोक्ति ॥ २१३ ॥

अथ अतिशयोक्ति लक्षयति—विवक्षेति । विशेषस्य प्रस्तुतवस्तुगतस्य ।
 लोकसीमा लोकमर्यादा ता अतिवर्तते अलौकिकवर्णनेन अतिशेते सा । अत्यद्भुत-
 ३ वर्णनानुगा इत्यर्थ । या विवक्षा विवक्षया वर्णनम् । हेतुहेतुमतोरभेदबुद्ध्या प्रयोग ।
 असौ अतिशयोक्ति । विवक्षाया लोकसीमातिवर्तित्वं च परंपरया विशेष्यस्यैव ।
 तद्वर्णनेनैव चमत्कारस्योदयात् । एव च प्रस्तुतस्य विशेषस्य अत्युत्कर्षस्य वर्णन
 ४ अतिशयोक्ति । ननु एव सति काव्यात्मभूतदशगुणा-तर्वर्तिकान्तिगुणस्य अस्या
 असंभव स्यात् । यत स लौकिकार्थानतिक्रमात्वेन वर्णने एव भवति । तदुक्त
 पूर्व—कान्त सर्वजगत्कान्त लौकिकार्थानतिक्रमात् । इति । सत्यम् । तस्य
 ५ धार्ताभिधानेष्वेव नियमेन सद्भावे नियमनात् अन्यत्र अतिशयोक्तौ तदभावेपि न
 दोषः । अपरं च इयमातिशयोक्ति विशेष धर्मविशेष तस्यैव आधिक्येन वर्णने
 भवति न तु धर्मिण । कान्तिगुणस्तु लौकिकार्थानतिक्रमेण वर्णन धर्मिण एवा-
 ६ पेक्ष्यते इति उभयोर्विषयभेदः । अनयैव दिशा वक्ष्यमाणोदात्तालंकारस्यापि
 विषयभेदो बोद्धव्यः । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षवर्णन अप्रस्तुतेन अभेदाप्यवसानादिना
 ज्ञेयम् । असौ अतिशयोक्ति अलंकारेषु उत्तमा । यत अलंकार वैचित्र्याधीनः ।

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥२१५॥

१५ तच्च वेचिष्य प्रायः अतिशयवर्णनाधीनम् । अतः सर्वालकारजीवितेश्वरी इयम्
इति भावः । यामन. सभाव्यधर्मतदुत्कर्षकल्पनातिशयोक्तिरित्याह । उभौ यदि
व्योम्नि इत्युदाहरति च । निस्तरस्तु तत एवाधिगन्तव्यः । प्रकाशकारस्तु—

१६ निर्गौर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥

कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः ।

२१ विज्ञेयातिशयोक्तिः सा

इति चतुर्विधा भिन्नस्वरूपामेव अतिशयोक्तिं वर्णयति । अर्वाञ्चस्तु सर्वे तमेवावु-
सरन्ति ॥ २१४ ॥

उदाहरणमाह—मल्लिकेति । मल्लिकानां माधवीपुष्पाणां माला ताः
विभ्रति तच्छ्रीला मल्लिकामालभारिण्यः । इष्टकेपिकामालानां चित्तवृत्तभारिण्यु इति
३ मालाशब्दस्य ह्रस्वः । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् । तत्सर्वादिः पृथ्वङ्गकर्म-
पत्रपात्रं व्याप्नोति इति ख । सर्वाङ्गीणं आर्द्रं चन्दनं यासां ताः । क्षौमवत्यः
सितदुकूलभारिण्यः । अभिसारिका का-ताभिसरणश्रीलाः । तदुक्तं दशरूपके—
६ कामार्ताभिसरेत्का-त सारयेद्वाभिसारिकाः । इति । ज्योत्स्नाया न लक्ष्यन्ते स्फुट-
न ज्ञायन्ते । अत्र प्रस्तुता ज्योत्स्ना तस्याः श्वेतत्वं मल्लिकादिश्वेताभिन्नतया
वर्ण्यमानं समधिकं प्रतीयते । अथवा तादृशज्योत्स्नावत्या रजन्या तादृशनायि-
७ काया. अलक्ष्यत्वासम्भवेऽपि तत्कथनात् प्रस्तुतज्योत्स्नाया उत्कर्षं प्रतीयते इति
अतिशयोक्तिः । अत्र प्रकाशकारादयः मीळिताभिधमलकारं नन्यन्ते—

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगुह्यते ।

१२ निजेनागन्तुना वापि तन्मीळितमिति स्मृतम् ॥

इति द्वि तल्लक्षणम् ॥ २१५ ॥

चन्द्रातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।
 संशयातिशयादीनां व्यक्त्यै किञ्चिन्निदर्शयते ॥ २१६ ॥
 स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।
 अस्ति नास्तीति संदेहो न भेद्यापि निवर्तते ॥ २१७ ॥
 निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।
 अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः ॥ २१८ ॥

उदाहरणे लक्षण योजयति—चन्द्रातपस्येति । पूर्वोदाहरणे चन्द्रातपस्य
 ज्योत्स्नाया. श्चेतिन्न । बाहुल्यं वैपुल्यम् । उत्कर्षवत्तया मञ्जिमादीनां श्चेतिन्नो-
 ३ भिन्नतया । उक्तम् । तेन सा अतिशयेकिरिति शेषः । भेदान्तरं दर्शयति—
 संशयेति । संशयेन अतिशयः संशयातिशयः । संशयेन प्रस्तुतोत्कर्षवर्णनमित्यर्थः ।
 आदिना निर्णयादीनां समग्रहः । व्यक्त्यै स्पष्टीकरणाय । किञ्चित्संक्षेपेण । निदर्शयते
 ६ उदाह्रियते ॥ २१६ ॥

उदाहरति—स्तनयोरिति । हे प्रिये तव स्तनयो तुङ्गोन्नतकुचयोः ।
 जघनस्य रथाङ्गसदृशविपुलस्य । मध्ये अन्तराले । मध्यं अवलम्बम् । अस्ति नास्तीति
 ३ मे संदेहः अद्यापि न निवर्तते । तस्यातिसूक्ष्मत्वादिति भावः । अत्र एतादृश-
 संशयस्य असंभवेऽपि तत्कल्पनात् मध्यकृशत्ववर्णनस्य अतिशयो भवति इति
 संशयातिशयोक्तिः ॥ २१७ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति— निर्णेतुमिति । हे नितम्बिनि प्रशस्त-
 नितम्बशाळिनि । पयोधरभरस्य कुचविस्तारस्य स्थितिः अवस्थानं तस्याः । अन्यथा-
 ३ नुपपत्त्यैव विनाश्रयः अयस्थानासंभवादेषः । तव मध्यम् अवलम्बम् । अस्तीति निर्णेतुं
 शक्यम् । अत्र विस्तृतपयोधराणां निरवलम्बनस्थित्यनुपपत्त्या मध्यकल्पनाया अ-
 संभ्रितत्वेन तत्कल्पना । तथा च मध्यस्य कृशत्वं सप्रिशेषं वर्णितं भवति इति
 ६ अतिशयोक्तिरियम् ॥ २१८ ॥

अहो त्रिशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ २१९ ॥

अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

आश्रयाधिक्ये अतिशयोक्तिं दर्शयति—अहो इति । हं भूपाल भुवन
त्रितयोदर भुवनत्रितयाभोग । त्रिशाल विस्तृत । अहो इति आश्चर्ये । कुत एव
विस्तृतमिति चेत्तद्दर्शयति—मातीति । यद्यस्मात् । अत्र भुवनत्रितयोदरे । मातु
निवेशयितुम् । अशक्योपि ते यशोराशि माति साकल्येन प्रविष्टो भवति । अत्र
आश्रयीभूतस्य त्रिभुवनोदरस्य विशालताप्रतिपादनेन तत्स्यस्य यशोराशेरपि
६ आधिक्यचोतनादाधिक्यातिशयोक्तिरियम् । नन्यास्तु—

महतो यन्महीयासावाश्रिताश्रययो क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्याता तनुत्वेप्यधिक तु तत् ॥

१३ इत्यत्र अधिकालकार मन्यन्ते । विषयस्य निगरणपूर्वक विषयिणोऽध्ववसाना
श्चमत्कृतिविशेषेपि इमा अर्वाचीना स्वीकुर्वन्ति । यथा—

वापा कापि स्फुरति गगने तत्पर सूक्ष्मपथा

१२

सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली ।

अग्रे शैलो सुवृत्तिमुगमो चन्दनच्छन्देशा

तरल्याना सुलभममृत सनिधानात् सुधाशा ॥ इति ।

१५ अत्र वाप्यादिशब्देर्नाभिप्रभृतयो निगीर्णा । विशेषप्रपञ्चस्तु प्रकाशे कुण्डला-
नन्द च द्रष्टव्य । विस्तरभयादस्माभिर्विरम्यत ॥ २१९ ॥

अतिशयोक्तिं प्रशसन्नुपसहरति —अलंकारान्तराणामिति । वागाश
याचस्पति तन महिता पुनतां परमश्रेष्ठामितिभात्र । अतिशयाह्वयां अति
शयोक्तिम् । इमां अलंकारा तराणां न यत्रल लोकसामातिवर्तिनो विशेषस्य वर्णने
एवमम् मता । अपि तु त्रिभिर्धालकाराणामपि । एक परायणम् परमाश्रयम् ।
आहु । तदुक्तं भामहिन—

इत्येवमादिरुदितः गुणातिशययोगत ।

सर्वसातिशयोक्तिस्तु तत्र यत् तां यथागमम् ॥

वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥ २२० ॥

॥ इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

सैषा सर्वेषु यक्रोक्तिरनयाषां विभाव्यते ।

यत्रोस्यां कविना कार्यः कोलंकारोनया विना ॥ इति ।

१२

अलंकारो नाम शब्दार्थयोर्वचिच्यम् । तच्च अतिशयोक्त्यधीनम् । अतः सर्वालंकारेषु सामान्यतः अतिशयोक्तिर्वर्तते एव । परं तत्तद्वचिच्यवशिष्टेन तत्तदलंकारव्यपदेशः । यत्र व्यपदेशो नास्ति तत्र सामान्यवचिच्यस्य सद्भावादतिशयोक्त्यलंकारस्येव । एवं च अतिशयोक्तिः सर्वालंकारवोज्ज्वला इति सिद्धान्तः । तदुक्तम्—

१६

कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् ।

प्रायेणामी अलंकारा भिन्ना नातिशयोक्तिः ॥ इति ।

अलंकारान्तराणामपि इत्यत्र अपिशब्देन अतिशयोक्त्युदाहरणेषु अलंकारान्तराणां समुच्चयः सूचितः । तथा हि मल्लिका इत्यादौ सामान्यं स्तनयोर्जघनस्यापि इत्यादौ संदेहः निर्णेतुं शक्यमित्यादौ निश्चयः अज्ञो विशालमित्यादौ अधिकम् एते अलंकाराः अन्यैरुक्ता ज्ञातव्या इति प्रेमचन्द्रशर्मणः । परमत्र आचार्येण दण्डिना असंगृहीतानां सामान्यनिश्चयाधिकावलंकाराणां संप्राहकः अपिशब्दः कथं स्यादिति न जानीमः । अतोयमपिशब्दः सामान्यतः अलंकारान्तरसूचकः इति भाति । २२० ॥

अथ उत्प्रेक्षां लक्षयति—अन्यथैवेति । चेतनस्य अथवा इतरस्य अचेतनस्य । प्रस्तुतस्य । अन्यथैव अन्यनैव प्रकारेण उत्प्रेक्षमाणप्रकारादन्यप्रकारेण स्वाभाविकरूपेण । स्थिता वृत्तिः विद्यमाना गुणक्रियास्वरूपा वृत्तिः । यत्र वैचित्र्ये । अन्यथा अन्यस्वरूपेण वास्त्वरूपमपहाय अप्रस्तुतस्वरूपेण । उत्प्रेक्षणे संभाव्यते । ता उत्प्रेक्षां त्रिदुः । उत्कटा प्रकृता प्रस्तुतस्य ईक्षा उत्प्रेक्षा इति योगार्थः । उक्तं हि प्रकाशे—संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् (१०. १३७) । इति । उत्कटैककोटिकः संशयः संभावनम् । अप्रस्तुतकोटेरुत्कटस्य च प्रस्तुत-
(काव्यादर्श) २९

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥ २२१ ॥

मध्यंदिनार्कसंतप्तः सरसीं गाहते गजः ।

कोटिनिगरणेन । निगरण हि क्वचित् प्रस्तुतस्यानुपादानेन क्वचिच्च तस्य तिर-
१ स्करणेन । तदुक्तम्—

विपस्यानुपादानेभ्युपादानेपि सूरयः ।

अथ करणमात्रेण निगार्णत्व प्रचक्षते ॥ इति ।

१२ अत्र आहार्यसमावनमपेक्ष्यते तेन—

राम स्निग्धघनश्याम विलोक्य वनमण्डले ।

प्रायो धाराधरोय स्यादिति नृत्यन्ति केकिनः ।

१५ इत्यादौ नोत्प्रेक्षा । रूपके निश्चयेनावधारणात् सभावना नास्ति । अतो न
तत्रोत्प्रेक्षा । सदेहे समकोटिक सशय वर्तते । अत्र तु अप्रस्तुतकोटिक
इति ततो भेदः । अत्र अलकारसामान्य वैचित्र्यमपेक्ष्यते एव । तेन नूनं अनेन

१८ स्थाणुना भाव्यम् इत्यत्र नायमलकारः । यत्र उत्प्रेक्षाकारणं न विन्यस्यते
तत्र सत्यामपि सभावनायामुत्प्रेक्षा न मन्यन्ते । यथा—लोकोत्तरप्रभावत्वात् मन्ये
नारायणं परम् । इति । अत्र लोकोत्तरप्रभावस्य नारायणत्वव्याप्यताया अ-

२५ सभयः । अनेन प्रायो नारायणेन भवितव्यम् इति केवलसभावनाया नायमल-
कारो भवति । इयं च उत्प्रेक्षा मये शङ्के इत्यादिवोधकपदानां सद्भावे वाच्या ।
अन्यथा व्यङ्ग्या इति बोध्यम् । इयं च अर्वाचीनैः बहुप्रकारत्वेन वर्णिता । पर-

२४ गौरवभयादस्माभिस्ततो विरम्यते ॥ २२१ ॥

सामान्यलक्षणे चेतनस्येतरस्य वा इत्युक्तम् । तत्र चेतनगता उत्प्रेक्षा-
मुदाहरति—मध्यंदिनेति । दिनस्य मध्यं मध्यदिनं तत्सन्धी योर्कं तेन सततं
३ मध्याह्नसूर्यकिरणसत्रस्त इति यावत् । गजः सरसीं गाहते अवतरति । स
मार्तण्डगृहाणि सूर्यपक्षाश्रितानि । पदास्त्रिभिर्नाह्यापक्षेषु च इति ग्रहे क्यप् ।
पद्मानि उद्धर्तुं उन्मूलयितुम् । उद्यतः सनद्धः । इति मये शङ्के । अत्र सचेतनस्य
६ गजस्य स्नानपानाद्यर्थं सरावतरणं सूर्यवेरनिर्घातनार्थमिति कविनाः समाच्यते ।

मन्ये मूर्तगृहाणि पन्नान्युद्धर्तुमुद्यतः^१ ॥ २२२ ॥

स्नातुं पातुं प्रिसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२३ ॥

कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनाः ।

इति कर्णोत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घयते ॥ २२४ ॥

अत उत्प्रेक्षा । अत्र केचित् प्रत्यनीकालकारमुद्भाव्य सकरं वृणते । प्रत्यनीकालकारलक्षणं तु—

१ प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्घदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥ इति ।

परं नैतत् समञ्जसम् । आचार्यदण्डिना तस्यास्वीकारात् । अपरं च अत्र कविना तत्पक्षोद्धरणस्य सभायनामात्रेण कल्पितत्वेन प्रतीकारस्य तद्विरुद्धार्थेन कवेः नाभिप्रेतम् । यत्र तु तत्पक्षोद्धरणं वास्तव कवेरभिप्रेतं तत्रैव सोलकार इति विचार्यम् ॥ २२२ ॥

उदाहरणे उत्प्रेक्षा योजयति—स्नातुमिति । स्नातुं पातुं प्रिसान्यत्तुं अनुम् । सर्वत्र तुमु-प्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इति तुमुन् । स्नानाय पानाय विसर्गभक्षणाय करिणं जलगाहनं जलावगाहं । तस्य सूर्यस्य यद्वैरं तस्य निष्क्रियायं निर्यातनाय । कविना उत्प्रेक्ष्य समाख्यं । वर्ण्यते । अयमत्राशयः । अस्मिन् पक्षे गजस्य स्नानपानार्थमवतरणं कविना सूर्यपक्षोद्धरणाय सभावितम् । तत्कारणं मध्यदिनार्कसतापं सोऽपि उपन्यस्तं । उत्प्रेक्षावाचको मन्ये इति शब्दः प्रयुक्तः । उत्प्रेक्षाविषयश्च सरोवगाहनं तदपि वर्णितम् । इति सपूर्णा उत्प्रेक्षासामग्री वर्तते ॥ २२३ ॥

अचेतनगतानुत्प्रेक्षासामुदाहरति—कर्णस्येति । इदं कर्णोत्पलं मम नेत्रस्य आयति विस्तारः तस्य विरोधिना प्रतिरोधकस्य । कर्णस्य भूषण इति हेतोः । कर्णोत्पलं तव दृष्ट्या वलङ्घयनेन । विलङ्घयते स्वतेजसा अतिशय्यते । अत्र प्राय-

१ मानाङ्गं अ, क

२ न्याहनुम् अ

३ उल्लुक् अ, कपा

४ विरोधिना अ, क

आपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरूपलम् ।

स्पृश्यते वा न वेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२५ ॥

लिम्पतीव तमोज्ञानि वर्पतीवाञ्जनं नभः ।

पदम् उत्प्रेक्षावाचकम् । भाष्यार्थायाः दृष्टेः सौन्दर्यप्रभाभिः कमलन्यापन
स्वविरोधिकर्णभूषणस्य उत्सारणे कल्पितमिति उत्प्रेक्षा । विरोधकारिणं स्वायति-
विरोधकारिणमिति ज्ञेयम् ॥ २२४ ॥

उदाहरणं व्याख्याति— अपाङ्गेति । अपाङ्गभागपातिन्याः नेत्रप्रान्त-
गामिन्याः । दृष्टेः चक्षुषः । अंशुभिः नीलकिरणैः । उपलं कर्णनीलोत्पलम् । स्पृश्यते
वा न वा स्पृष्ट भवेन्न वा । कर्णस्य विदूरत्वात् दृष्टेश्च नेत्रप्रान्तगामिन्वादिति
दृष्टिकिरणसंपर्कः असंभवी अपि कविना केवलं स्वकल्पनया तद्विषयत्वेन
स्थिरीकृत्य चमत्कारप्रतिपिपादयिषया उत्प्रेक्षितः । पूर्वश्लोके चेतनस्य क्रिया
उत्प्रेक्षाविषयीकृता अत्र तु अचेतनस्य गुणः उत्प्रेक्षाविषयीकृतः । प्रस्तुतस्वरूपस्य
विषयत्वं यथा—

बालेन्दुवक्राप्यविकासभावाद्भ्रुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

अत्र पलाशकुसुमानां वक्रलोहितत्वेन संवन्धेन निमित्तेन सद्यःकृतनखक्षततादात्म्य-
संभावना उक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा । इवादीनामप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा यथा—त्वत्
तीर्तिभ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगामिति । विस्तरस्तु दर्पणादौ द्रष्टव्यः ।
॥ २२५ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायः इत्यादयः शब्दा उत्प्रेक्षावाचकाः । इवशब्दः उप-
मावाचकः । अतः तत्प्रयोगे सर्वत्र उपमैव । तथैव उपमेये एव उपमानस्य उत्कट-
कोटिकसंशये उत्प्रेक्षा इत्युभयमपि पक्षं ह्युपयिपुराह—लिम्पतीति । वर्षा-
कालीनकृष्णपक्षीपनिशामुखवर्णनमेतत् । तमः अज्ञानि लिम्पतीव । नभः अञ्जनं
कञ्जलम् । वर्पतीव । इतीदमपि एतत् प्रार्चानपचार्यम् । भूषिष्ठं वैपुल्येन । उत्प्रेक्षया
रक्षण्येन अन्वितं युक्तम् । अत्र अचेतनस्य तमसः व्यापनरूपो धर्मः लेपनेन

इतीदमपि भूमिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणाञ्चितम् ॥ २२६ ॥

सभावितः । तथा तस्यैव तमसः अधःप्रसरणरूपो धर्मः नभःकर्तृकाङ्गनवर्षण-
रूपेण संभावितः । उभयत्रापि विषयस्य व्यापनाधःप्रसरणरूपस्य अनुपादानं
समानम् । इयांस्तु भेदः । प्रथमोदाहरणे तमःकर्तृकाङ्गव्यापनं स्वतःसंभवि ।
द्वितीये नभःकर्तृकाङ्गनकर्मकाधःप्रसरणं कविकल्पितम् । इवशब्दः—दूरे वसन्
देवदत्त इव भाति अयम् इत्यादौ संभावनायां प्रसिद्धः । तथा च इयमुत्प्रेक्षैव
१२ नोपमा । अत्र प्राचीनाः—लिम्पतिपदेन गौरयमिति वत् साध्यवसानलक्षणया उप-
मेयभूतं व्यापन उपस्थितं भवति । एवं वर्षतिपदेन उपमेयभूताधःप्रसरणमिति ।
तच्च व्यापनमधःप्रसरणं च मलिनीकरणादिसादृश्यनिमित्तेन लेपनवर्षणरूपेण संभा-
१५ वितम् इति उपात्तविषया क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ परे तु तमसः व्यापनरूपो
विषयः लेपनत्वेन संभावितः अधःप्रसरणविषयश्च नभःकर्तृकवर्षणेन इति उभय-
त्रापि विषयस्य अनुपादानमेव । तथा चेय अनुपादानविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा ।
१७ उभयमतेपि उपमानेन उपमेयस्य सभावनं उत्प्रेक्षा इति सादृश्यमूलिकोत्प्रेक्षा इति
निश्चयः । तथा च एते

वदनकमलेन बाले स्मितसुपमालेशमावहसि यदा ।

२१ जगदिह तदैव जाने दशार्धवाणेन विजितमिति ॥

इत्यत्र उत्प्रेक्षां न स्वीकुर्वन्ति । अत्र हि स्मितस्य सभावनोत्प्रेक्षापक्षेपि जग-
दिजयरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावः । आचार्यदण्डिनस्तु औपम्यमूलिकेव
२२ उत्प्रेक्षा इति न कथयन्ति न वा तत् सूचयन्ति इति तेषां मतेन उपरिदिशितो-
दाहरणे उत्प्रेक्षैव । एवमेव—

पिनाष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।

२७ तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

इत्यत्र स्वरूपोत्प्रेक्षैव । तथाहि अत्र तरङ्गाग्रैः फेनचन्दनस्य संचारणं पेपणेन

इनः प्राक्— असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्कलता गता ॥

पिनाष्टीव तरङ्गाग्रैः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

इति सार्धमयं च पुस्तके दृश्यते । . . .

केपाचिदुपमाभ्रान्तिरिवश्रुत्येह जायते ।

नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥ २२७ ॥

उपेक्षितम् । समुद्रोत्थितस्य चन्दनस्य समुद्रपूरे प्रसृतानां कारणां दिक्षु व्यापन
१० च समुद्रोपात्तफेनचन्दनकृतलेपनत्वेन उत्प्रेष्यते । उभयत्र क्रमेण समुद्रोपान्तगत-
फेनचन्दनपुञ्जीभवनं दिशा धवलाकरणं च निमित्तम् इति उपेक्षा । इत्यलं
पल्लवितम् ॥ २२६ ॥

इतः परं अस्मिन् श्लोके उपमावादिनं खण्डनं संप्रपञ्चं निरूपयति—
केपाचिदिति । केपाचित् इवशब्दं समाजनायामपि वर्तते तथा नोपमानं
तिङन्तेन इति तिङन्तस्य उपमानत्वनिषेधोऽस्ति इति अजानताम् । अत्र लिम्पती-
ति श्लोके । इवश्रुत्या इवशब्दश्रवणेन । उपमाभ्रान्तिं यथा कमलमिव मुखम्
इत्यादौ उपमा तद्वदशापि उपमा इति भ्रमः जायते । भ्रान्तिमुपापद्यति नोपमान-
मिति । तिङन्तेन तिङन्तशब्दप्रतिपाद्येन । न उपमानम् उपमानरोधो नास्ति ।
तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैव उपमानत्वादिति भावः । तदुक्तं—

सिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते ।

९ तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते । इति ।

तिङन्तार्थस्य तु उपमेयत्वम् अस्त्येव क्वचित् । यथा—ब्राह्मणवदधति क्षत्रिय
इत्यादौ । तिङन्तसमभिव्याहृतस्य इवशब्दस्य समाजनावोधकत्वमेव । रोदतीव
१२ पठति नृत्यतीव गच्छति इत्यादौ नोपमा किंतु उल्लेखः । आप्तभाषितम् आप्त
भगवान् पतञ्जलि तस्य भाषितम् । तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना धातोः कर्मण
इत्यादिसूत्रे (३ १ ७)—न तिङन्तेन उपमानमस्तीति । अत्र कैयटः—किंतु
१५ तत्र समाजनायक इवशब्द इति । अयं भावः । यत्परा इवादिशब्दा तदेव
उपमानम् इति आलंकारिकसिद्धान्तादुपमास्वीकारे लिम्पति वर्धतिश्च उपमाने
स्याता न तु तमो नभो वा । लिम्पतात्यादस्तिङन्तस्य तु उपमानत्वं भाष्यकारै-
१८ निषिद्धम् । तच्च प्रमाणसिद्धमिव युक्तिसिद्धमपि । तथा हि—वाक्ये तिङन्तप्रति-
पाद्यस्य साध्यत्वमिति सर्वसमतम् । सिद्धस्य च उपमानत्वम् इत्यपि निर्वि-
वादम् । अतः गद्यस्य उपमानः सामभसात् लिम्पतीत्यादौ नितिङन्तानि उपमानानि
२१ भवितुं नैवाहन्ति । तथा च तत्पर इवशब्दं नोपमायाचकं किंतु समाजना

उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोपरः ।

याचक इति अत्रोत्प्रेक्षैव युक्ता । इति प्रमाणयुक्तिपरिगृहीतेयमुत्प्रेक्षा इति द्वेषम् ॥ २२७ ॥

उपमानङ्गाकारे युक्त्यन्तरमपि भवताति दर्शयति—उपमानोपमेय-
त्वमिति । उपमानोपमेयत्वम् उपमानोपमेयभाव । तुल्यधर्मव्यपेक्षया समानधर्मा-
पेक्षया । भवति । अयं भाव । उपमानोपमेयशन्दौ हि सत्राधिना । तौ हि
समानधर्मसंबन्धमपेक्षयैव सत्त्वा प्राप्नुत । तथा हि सादृश्यप्रतियोगि उपमानम्
अनुयोगि उपमेयम् । एव च उपमानोपमेयत्व तुल्यधर्मसापेक्षम् । तुल्यधर्मस्य
अप्रतीती तन्नेव सम्भवति । अत्र प्रस्तुतोदाहरणे । लिम्पते लिम्पतीति तिङन्तार्थस्थ ।
तमसश्च धर्म समानधर्म । क समाक्षयत ज्ञायते न कोपीत्यर्थ । उभयानुगत
धर्मस्याप्रतीतेर्नालोपमाळकार ॥ २२८ ॥

अन्यकल्पित लेपनरूप समानधर्म दूषयति—यदीति । यदि लेपन-
मेवेष्ट तमोलिम्पत्यर्थयो साधारणधर्मतया लेपनमेव इष्टम् । तमस आरक्ततया
गौणलेपनत्वेपि धर्मया विम्बप्रतिविम्बभावेन ऐक्यात् साधारण्य स्वाकृतेति
भाव । तर्हि लिम्पति लिम्पतिपदप्रतिपाद्य उपमानरूपो धर्मो अर्थ क । न
कोपीत्यर्थ । वैयाकरणे हि भावप्रधानमाख्यात सत्त्वप्रधानानि नामानि इति
वास्कोक्त्या धातुर्थक्रियाया एव प्राधान्य मन्यन्ते । तदुक्तम्—

श्लब्धापारस्वोर्धातुराश्रये तु तिङ् स्मृता ।

फले प्रधान व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेषणम् ॥ इति ।

अस्यार्थ । देवदत्तो ग० उतात्यादो गमिधातो फलम् उत्तरदेशसयाग । व्यापारस्तु
तदनुकूलगमनात्मक । एतदुभयार्थबोधक गमिधातु । अत्र स्मृत इति वचन
विपरिणामेन योज्यम् । आश्रये फलाश्रये कर्मणि व्यापाराश्रये कर्तरि च तिङ्
प्रत्यया स्मृता । कर्मणि प्रयोगे तिङ्प्रत्ययार्थ कर्म कर्तरि प्रयोग च कर्ता । फले

न एव धर्मो धर्मी चेत्यनुन्मत्तो न भाषते ॥ २२९ ॥

कर्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोसौ क्रियापदे ।

प्रधान व्यापार फलनिरूपितप्राधान्यवान् व्यापारः इति भावः । तिङ्र्थ, कर्तृ-
 कर्मरूप विशेषण व्यापारस्येति शेष । तथा च अत्रार्थः—तमःकर्तृकम् अङ्ग-
 १५ कर्मक लेपन व्यापारः । एव चाल लेपनव्यापारस्य प्राधान्यात् तस्यैव धर्मित्वम् ।
 ननु यथा आत्मा आत्मान जानाति इत्यादिस्थले एकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वे तथा
 अत्रापि एकस्यैव लेपनस्य धर्मत्वधर्मित्वे स्याताम् । तथा च उपमा सगच्छेत्
 १८ इति चेन्न । अनुन्मत्त, विचारवान् । एकपदप्रतिपाद्य एक एव पदार्थ, धर्म, धर्मी
 च इति न भाषते । आत्मा आत्मान जानातीत्यादौ भिन्नपदोपस्थित्या कर्तृत्व-
 कर्मत्वे एकार्थस्य स्याताम् । अत्र तु एकेनैव लिम्पति पदार्थेन धर्मिधर्मार्थ-
 २० कल्पनमनुचितमिति भावः । तथा च भाष्यम्—उच्चारित एव शब्दः अर्थस्य
 प्रापकः नानुच्चारितः इति । अतः ईदृशस्थले एकस्मिन्नेवार्थे धर्मिधर्मकल्पना न
 विद्वदनुसृता । एव चाल साधारणधर्मस्याप्रतीतेः नोपमा शङ्कितव्या । देवदत्त
 २२ इव यज्ञदत्तः पचति इत्यत्र तु उपमा भवत्येव । भिन्नपदोपात्तस्यार्थस्य एकव्यापा-
 राश्रयत्वेपि विशेषणत्वोपपत्तेरिति भाव ॥ २२९ ॥

अत्र औपम्यसिद्धये तिङ्र्थ कर्ता एवोपमान तम, उपमेय लेपन
 साधारणधर्म अस्तु । तथा च निर्वाधा उपमा इति चेत् तत्राह—कुर्येति । कर्ता
 इतिटन्तप्रतिपाद्यव्यापाराश्रय । यदि उपमान तमस उपमानम् । स्यात् कल्पेत ।
 तदपि न सम्भूम् । यत् असौ व्यापाराश्रय, कर्ता क्रियापदेन लिम्पतिक्रियापदेन
 विशेष्यतया प्रतिपाद्ये व्यापारे न्यग्भूत विशेषणतयान्वितः । वर्तते ! तिङ्र्थस्तु
 ६ विशेषणम् इति पूर्वोक्तसिद्धान्तात् । अयमत्राशयः । तम अङ्गानि लिम्पति
 इत्यत्र लिम्पतिना साध्यरसानलक्षणया व्यापनमपि ग्राह्यम् । तस्य च कर्ता
 तमः । उपमानभूतश्च लिम्पतिकर्ता । तथा च लिम्पतिकर्तृसदृशतमकर्तृक
 ९ व्यापनम् । लेपनव्यापनयोश्च विभ्रप्रतिविभ्रभावेन ऐक्यम् । अत सुस्थेपमुपमा
 इति चेन्न । लेपनव्यापारे विशेषणतया अन्वितस्य कर्तुः उपमानसम्बन्धेन अन्य-
 व्रान्ययायोगात् । एकविशेषण नापरत्र स्वार्थं प्रत्यापयति इति न्यायात् । उक्त

स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्धदपेक्षितुम् ॥ २३० ॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।

- १२ च मञ्जुपायां नागेशभट्टैः—एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञातस्य वा अपरत्र विशेषणत्वायोगः । अत एव राज्ञः पुरुषोश्च इतिवत् राजपुरुषोश्च इति न इति । एतदेव दर्शयति स्वक्रियासाधनव्यग्रः इति । स्वक्रिया स्वव्यापारः
 १५ लेपनादिरूपः तस्य साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोधः तत्र व्यग्रः व्यापृतः उपसर्जनतामापन्न इत्यर्थः । अन्यत् अपेक्षितु पदार्थान्तरं स्वप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यत्वेन आकाङ्क्षितुम् । पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकारीभवितुमित्यर्थः ।
 १८ नालं न समर्थः । अय भावः । एकपदस्य विशेषणतया अन्यत्रान्वितस्य ततो-न्यत्र उपमानतया अन्वयः देवदत्त इव यज्ञदत्तो हसति इत्यादिस्थले पदान्तरोपस्थाप्यकर्तारि पदससर्गमर्यादया भवति । परं यत्र भिन्नशब्देन उपादानं नास्ति
 २१ कर्तुः तादृशतिद्वोधितकर्तृस्थले एवमन्वयो भवितु नार्हति । तस्मान्नात्रोपमेति भावः ॥ २३० ॥

- नैयायिकैः अनुसृते प्रथमान्तविशेष्यकशब्दबोधेपि नोपमेति कथयति—
 यो लिम्पतीति । यो लिम्पति अमुना तेन लेपनकर्त्रा । तुल्यं तमः लेपनकर्तृ-
 ३ सदृशं तमः । इति शंसतः प्रथमान्तविशेष्यकशब्दबोधेन एवमर्थं प्रदर्शयतः ।
 मतेपीति अध्याहार्यम् । एव शब्दबोध मन्वानस्य मतेपि अङ्गानीति पद संबद्ध न भवति उपमेयगतलेपने अनुगत न भवति । अतः उपमेये सवन्धाभावात्
 ६ अङ्गकर्मकलेपन समानधर्मो भवितु नार्हति । तस्मात् प्रथमान्तविशेष्यकशब्द-
 बोधेपि समः साधारणः । गुणः धर्मः । मृग्यः अन्वेषणीयः । सः अङ्गलेपनरूपः
 उपमेये प्रतीतो न भवति । त विना च उपमा नोपपन्ना । अत्रायमाशयः ।
 ९ उपमास्वीकारे लिम्पतीव तपोङ्गानीत्यस्य नैयायिकमते अङ्गवृत्तिफलजनकलेपना-
 नुकूलकृतिमानिव तमः इति शक्यार्थबोधः स्यात् । तथा च लेपनकर्तृतमसो-
 रूपमानोपमेयभावः । तत्र प्रथमान्तविशेष्यकशब्दबोधे अङ्गानीति पद व्यापार-
 १२ विशेषणद्वारा उपमानभूतकर्तारि संबद्धमपि उपमेयभूततमासि तस्य संबन्धो
 दुर्घटः । एकविशेषण नापरत्र स्वार्थं प्रत्याययति इति पूर्वोक्तन्यायादिति भावः ।

अङ्गानीति न संप्रदं सोपि मृग्यः समो गुणः ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते उक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

- तथा च अङ्गानीति पदस्य समानधर्माङ्गभूतस्य उपमेये अनन्वयात् अङ्गलेपन
 १५ समानधर्मो न भवितुमर्हति । अतः क्रियाविशेष्यशब्दबोधवदत्रापि समानधर्मो
 मृग्यः । अपिशब्द पूर्वोक्तसमानधर्माभावसमुच्चायकः । अथवा मा भवतु उपमेय
 समानधर्म अङ्गानीतिपदस्य सवन्धः । तद्विनैव अङ्गकर्मकलेपनकर्तेव तमोलेपनम्
 १६ इति बोधेपि उपमायाः सुवचत्वात् इति चेत् तदपि न समीचीनम् । यत् लेपन-
 स्यापि स्वोत्पादकर्तारि विशेषणत्वेन अन्वितत्वात् उपमेये तदन्वयस्य दुरुपपा-
 दत्वात् । तथा च यथा अङ्गानीति उपमेयाशे असम्बद्ध तथा लेपनमपि असम्बद्ध-
 १७ मेव । एव च तत् समानधर्मो भवितुमर्हति । अतश्च अङ्गानीति सम्बद्ध न भवति ।
 तदर्थं तच्छून्य केवलं लेपनमेव समानधर्मत्वेनाङ्गीकृतं चेत् तदपि उभयतः
 सम्बद्ध न भवति । अतः समानधर्मोपि मृग्यः । अत्र अपिशब्द अङ्गासवन्ध
 १८ दोषसप्राहकः । अत्र साधारणा हि गुणक्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेयगतत्वेनैव
 अन्वययोषविषयतामापद्यन्ते पर्यालोचनया तु उपमानगतत्वेन प्रतीयन्ते इति
 तेषां साधारण्यम् । प्रकृते तु उपमानगतत्वेन लेपनस्य अन्वयबोध इति उपमान
 १९ तावच्छेदकतया उपमानशरीरत्वमेव न तु उपमानोपमेययोः साधारणधर्मत्वमिति
 विवेचनीयम् इति अनुपमात्वं दर्शयन्ति केचित् । यो लिम्पत्यमुना तुल्य तम
 इत्यपि सगतः । अङ्गानीति न संप्र-व सोपि मृग्यस्तमोगुणः । इति पाठेपि
 २० अङ्गानीति न संप्रन्ध उपमेयेन सह सगतो न अतः समानधर्माभावात् सोपि
 समानधर्मोपि तमोगुणः तमसांनुसम्बद्धो धर्मः मृग्यः अन्वेषणीय इति अन्वयः ।
 एतदुपपादनं तु पूर्ववदव । अत्र अपिशब्द लिम्पतेस्तमसत्वात्सौ धर्मः कोत्र
 २१ समीक्ष्यते । इति पूर्वोक्तदोषसप्राहको ज्ञेयः ॥ २३१ ॥

साधारणधर्मस्य अप्रयोगेपि तुल्योपमा भवति । तथा चात्र मा भवतु लेपन
 साधारणो धर्मः । साधारणधर्मोपादानं विनैव निष्पाद्यमाना तुल्योपमानङ्गीकुर्मः ।
 २ इति चेत् तदपि नात्र सम्भवतीति कथयति—यथेन्दुरिवेति । यथा इन्दुरिव
 ते उक्त्रम् इति उपमायाः कान्तिः साधारणधर्मतया प्रतीयते वाचकाप्रयोगेपि
 प्रसिद्धे-दोषनानानादेन गम्यते । तथा लिम्पते लिम्पतीति उपमानात् । लेपात्

न तथा लिम्पतेर्लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

तदुपश्लेषणार्थेयं लिम्पतिध्वान्तकर्तृकः ।

अङ्गकर्मा च पुंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥ २३३ ॥

६ अन्यत् उपमितिनिष्पादक साधारणधर्मान्तरम् । न प्रतीयते । लेपन तु क्रिया-
विशेष्यकशाब्दबोधे उपमानमेव । प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधे उपमानोपसर्जनी-
भूतम् । अतः साधारणधर्मो भवितु नार्हति इति प्रपञ्चितमेव । तथा च ईदृश-
१ स्थले साधारणधर्मः न शब्दोपात्तः न वा उपमानप्रसिद्धया गम्यः । एवं च
साधारणधर्माप्रतीतेर्नात्र पूर्णोपमा लुप्तोपमा वा । लुप्तोपमायाः स एव विषयः
यत् उपमानोपमेयगत सादृश्य लोकप्रसिद्धतया स्पुष्ट प्रतीतिपदवीमारोहति । यथा
१२ इन्दुरिव ते वक्त्रमित्यादौ । यत्र तु न प्रतीतिपदवीमारोहति न तत्र सा । अत्र
लेपनकर्तृतमसोर्न कोपि समानधर्मः प्रतीतिपदवीमारोहति । अतो नोपमा ॥२३२॥

सिद्धान्तकथनेन विषयमुपसहरति—तदिति । तत् तस्मादुपमाया अत्र
अभावात् । अङ्गकर्मा अङ्गकर्मकः । ध्वान्तकर्तृक उपश्लेषः लेपनं अर्थः यस्य सः
१ एतादृशः । लिम्पतिः लिपिधात्वर्थः । पुसा कविनिबद्धवक्त्रा । एव व्यापनरूपाविषय-
निगरणेन । उत्प्रेक्ष्यते सभाव्यते । इति ईक्ष्यता सूक्ष्मया दृशा निरूप्यताम् । अत्र
प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु—लिम्पतिः लिम्पतिपदप्रतिपाद्या लेपनक्रिया पुसा कविनिबद्धेन
६ वक्त्रा उत्प्रेक्ष्यते सभाव्यते इति इष्यता अकामेनापि अङ्गोक्तियतामित्यन्वयः ।
ननु विषयाभावे विषयीभूतायाः तथाविधविशिष्टलेपनक्रियायाः कथमुत्प्रेक्षणी-
यत्वम् । सशयविशेषरूपामा उत्प्रेक्षायाः कोटिद्वयविषयकत्वनियमात् । इति विषय
१ दर्शयन् विषयीभूत लिम्पतिं विशिनष्टि उपश्लेषणार्थं इति । उपश्लेषणं तमःकर्तृ-
कव्यापनम् अर्थः स्वविषयकोत्प्रेक्षायाः निगयो यस्य स । अयमर्थः । प्रस्तुतोर्थ-
स्तावद्विषयः । तत्र सभाव्यमानो अथ्यवसोयमानो वा अप्रस्तुतोर्थो विषयी ।
१२ प्रकृते तमःकर्तृकाङ्गव्यापनम् उत्प्रेक्षाविषयः । तादृशलेपन विषयीति । ततश्चात्र
प्रस्तुत तमोव्यापन तादृशलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । न तूपमानेन तेन उपमीयते इति
प्रत्यपादयन् । परमार्त्तम् उपश्लेषणार्थविषये क्लिष्टकल्पना दृश्यते । अपर च
१५ अनुपादानविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा इयमिति सर्वैरङ्गीकृतम् । ततश्च विषयिणः उपा-

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

दानेन अध्यवसानेन विषयस्य स्वरूपे ज्ञायमाने उत्प्रेक्षायाः सिद्धौ तद्विषय-
दर्शनाय इयान् प्रयत्नः अनुपयुक्तः एव । एतावत्प्रबन्धेन आचार्यदण्डिनो मते
१० अत्र समानधर्मस्य प्रतीतिर्नास्तीति नोपमा किंतु प्रस्तुते अप्रस्तुतारोपरूपा
उत्प्रेक्षा इति दर्शितम् । काव्यप्रकाशकारादयः सभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन
यत् (७०७ पत्रे) इति उत्प्रेक्षायाः लक्षणं विधाय समेन उपमानेन इति
२१ व्याख्यानं च कृत्वा साधर्म्यमूलमेव ता वर्णयन्ति । तत् आचार्यदण्डिनः सिद्धान्त-
स्य विरुद्धम् इति बोध्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्दः बाहुल्येन उपमावाचकः । सभावनावाचकस्तु द्वे वनन् देवदत्त
इव भाति इत्यादिषु कचिदेवासौ दृष्टः । अतः तस्योत्प्रेक्षावाचकत्वम् उत्प्रेक्षावाचक-
१ मध्ये परिगणनेन दर्शयति—मन्ये इति । व्यज्यते बोध्यते । एषा प्रयोगे
उत्प्रेक्षा वाच्या अन्यथा गम्या इति पूर्वं कथितमेव । अत्र आदिशब्देन तर्कयामि
सभावयामि जाने उत्प्रेक्षे इत्यादीनां समूहः । एतेषां कानिचदुदाहरणानि दर्श-
६ यामः—

यद्यनुष्णो भवेद्बह्विष्यद्यशीत भवेज्जलम् ।

मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्यादप्यमत्यवाक् ॥

१ सर्गतिशयसौन्दर्यं शङ्के सत्यव्रतो मुखम् ।

येन सा मृगशावाक्षी सायित्री तरलीकृता ॥

तत्र निर्वर्ष्य यद्गणं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।

१२ त्वत्कोशगङ्गाजिर्गल्य तर्षिषु रसति ध्रुवम् ॥

त्वदानेन सादृश्यं प्राप्नुक्तमो निशाकरः ।

कलद्रूपङ्गाभावाय नूनं मञ्जति सागरे ॥

१५ रात्रौ स्वेर्दिवा चेन्दोरभागादिनं म प्रभुः ।

भूमौ प्रतापयशसी सुष्टवान् मत्प्रेक्षितं ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥ २३५ ॥

कस्तूरिकाभृगामण्डाद्गुणगन्धमखिलमादाय ।

यदि पुनरह विधि स्या खलजिह्वाया निवेशयिष्यामि ॥

इति ॥ २३४ ॥

अथ क्रमप्राप्त हेत्वाचलकार प्रशसापूर्वक लक्षयति—हेतुश्चेति । हेतु-
सूक्ष्मलेशाभिधाना त्रयोलकारा । वाचाम् वागर्धस्य । उत्तमभूषणम् प्रधाना-
चलकार । भामहेन —

हेतुश्च सूक्ष्मो लशोथ नालकारतया मत ।

समुदायाभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानत ॥ (२८६)

इति अलकारत्रय चमत्कृतिशून्यत्वेन प्रतिषिद्धमस्ति । समुदायाभिधानस्य
वाक्यार्थस्य । वक्रोक्त्यनभिधानतः वक्रोक्ति चमत्कृतिप्रतिषिद्धोक्ति तस्य
अनभिधानत अनुल्लेखात् चमत्कृतिशून्यत्वादित्यर्थ । एते त्रयोलकारा न भवन्ति
इति तदाशय । आचार्यदण्डिनो मते अत्र चमत्कृतिर्वर्तते अत विशेषमभिधत्ते
वाचामुत्तमभूषणमिति । लेश उदेशवाक्ये लवसज्ञयाभिहित । तत्र उदेशवाक्या-
नुरोधेन प्रथम हेतुप्रभेदान् दर्शयति । लक्षण तु प्रसिद्धार्थानुयायि इति पुन

नोक्तम् । तत्र आग्नेये — सिपाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधक (३४४*२९)

इति निरूपितमस्ति । भोजराजेनापि—क्रियाया कारण हेतु (३१२) इति

दशित । सोय हेतुर्द्विविध । कारक ज्ञापकश्च इति । करोति निष्पादयति भाव-

मिति क्रियासपादको हेतु कारक । ज्ञापयति बोधयति कारणान्तरनिष्पन्न

भावमिति च ज्ञापक । अग्नि धूमस्य कारको हेतु धूमश्चाग्ने ज्ञापक । अथवा

भृदा घट करोतीति कारक । शाखेण तस्य जानातीति ज्ञापक । उक्त हि

भोजराजेन —

य प्रवृत्ति निवृत्ति च प्रयुक्ति चान्तरा विशन् ।

उदासीनोपि वा कुर्यात् कारक तत् प्रचक्षते ॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।

क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षण ज्ञापकश्च स ॥ (३१३१) इति ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशद्भोपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

दानेन अध्यवसानेन विषयस्य स्वरूपे ज्ञायमाने उत्प्रेक्षाया सिद्धौ तद्विषय-
दर्शनाय इयान् प्रयत्न अनुपयुक्त एव । एतावत्प्रबन्धेन आचार्यदण्डिनो मते
१० अत्र समानधर्मस्य प्रतीतिर्नास्तीति नोपमा किंतु प्रस्तुते अप्रस्तुतारोपरूपा
उत्प्रेक्षा इति दर्शितम् । काव्यप्रकाशकारादयः सभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन
यत् (७०७ पत्रे) इति उत्प्रेक्षाया लक्षण विधाय समेन उपमानेन इति
२१ व्याख्यानं च कृत्वा साधर्म्यमूलमेव ता वर्णयन्ति । तत् आचार्यदण्डिन सिद्धान्त-
स्य विरुद्धम् इति बोध्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्द बाहुल्येन उपमावाचक । सभावनावाचकस्तु दूरे वमन् देवदत्त
इव भाति इत्यादिषु कचिदेवासौ दृष्ट । अतः तस्योत्प्रेक्षावाचकत्वम् उत्प्रेक्षावाचक-
३ मध्ये परिगणनेन दर्शयति—मन्य इति । व्यज्यते बोध्यते । एषां प्रयोगे
उत्प्रेक्षा प्राच्या अन्यथा गम्या इति पूर्वं कथितमेव । अत्र आदिशब्देन तर्कयामि
सभायामि जाने उत्प्रेक्षे इत्यादीनां सप्रह । एतेषां कानिचदुदाहरणानि दर्श-
६ याम —

यद्यनुष्णा भवेद्द्विर्विषयशीत भोजनम् ।

मन्ये दृष्टप्रतो रामस्तदा स्यादप्यमत्यवाक् ॥

९ मर्षातिशयसौन्दर्यं शङ्के सत्यप्रतो मुखम् ।

येन सा नृगशावाक्षी सात्रिणी तरलीकृता ॥

तर निर्यर्ष्य यद्गणं मरणं वर्णाय तादृशे ।

१२ त्वत्प्रेक्षेणगेहानिर्गल्य तार्पेणु रसति ध्रुवम् ॥

त्वदानेन सादृश्यं प्राप्नुः नामो निशाकर ।

कलद्रुपङ्गाभायाय नूनं मज्जति मागे ॥

१५ रात्री रोर्दिशा चेन्दारभासादि म प्रभु ।

भूमौ प्रतापयशसी च्छमन् म त्तोत्पित ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥ २३५ ॥

कस्वरिकाभृगाणामण्डाद्गुणगन्धमखिलमादाय ।

यदि पुनरह विधि स्या खलजिह्वाया निवेशयिष्यामि ॥

इति ॥ २३४ ॥

अथ क्रमप्राप्त हेत्वाद्यलकार प्रशसापूर्वक लक्षयति—हेतुश्चेति । हेतु-
सूक्ष्मलेशाभिधाना त्रयोलकारा । वाचाम् वागर्थस्य । उत्तमभूषणम् प्रधाना-
लकार । मामहेन —

हेतुश्च सूक्ष्मो लशोध नालकारतया मत ।

समुदायाभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानत ॥ (२८६)

इति अलकारत्रय चमत्कृतिशून्यत्वेन प्रतिपिद्धमस्ति । समुदायाभिधानस्य
वाक्यार्थस्य । वक्रोक्त्यनभिधानतः वक्रोक्ति चमत्कृतिविशिष्टोक्ति तस्य
अनभिधानत अनुल्लेखात् चमत्कृतिशून्यत्वादित्यर्थ । एते त्रयोलकारा न भवन्ति
इति तदाशय । आचार्यदण्डिनो मते अत्र चमत्कृतिवर्तते अत विशेषमभिधत्ते
वाचामुत्तमभूषणमिति । लेश उदेशवाक्ये लवसहयाभिहित । तत्र उदेशवाक्या-
नुरोधेन प्रथम हेतुप्रभेदान् दर्शयति । लक्षण तु प्रसिद्धार्थानुयायि इति पुन

नोक्तम् । तत्र आप्रेये—सिधाधयिधितार्थस्य हेतुर्भवति साधक (३४४*२९)

इति निरूपितमस्ति । भोजराजेनापि—क्रियाया कारण हेतु (३१२) इति

दर्शित । सोय हेतुर्द्विविध । कारक ज्ञापकश्च इति । करोमि निष्पादयति भाष-

णमिति क्रियासापादको हेतु कारक । ज्ञापयति बोधयति कारणान्तरनिष्पन्न

मानमिति च ज्ञापक । अग्नि धूमस्य कारको हेतु धूमश्चाग्ने ज्ञापक । अथवा

मृदा घट करोतीति कारक । शास्त्रेण तत्र जानातीति ज्ञापक । उक्त द्वि

भोजराजेन—

य प्रवृत्ति निवृत्ति च प्रयुक्ति चान्तरा विशन् ।

उदासानोपि वा कुर्यात् कारक तत् प्रचक्षते ॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।

क्रियानानिष्टमानष्टे लक्षण ज्ञापकश्च स ॥ (३१३१) इति ।

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यात्रोपबृंहणम् ।

अलंकारतयोद्दिष्टं निवृत्ताद्यपि तत् समम् ॥ २३६ ॥

तौ च कारकज्ञापकौ हेतु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिभेदेन तथा द्वितीयातृतीयादिविभक्ति
२०दर्शितभेदेन । अनेकविधा अनेकप्रकारा । इति तदर्थ । एषामुदाहरणानि
सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यानि । अस्मिन्नेव हेत्वलकारे काव्यलिङ्गानुमानयो तथा
कार्यकारणमूलार्थान्तरन्यासस्य च समग्रो भवति इति ते न पृथक्तया दशिता
२०आचार्येण दण्डिना । अप्ययदीक्षित —

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णन हेतुरुच्यते ।

हेतुहेतुमतोरैक्य हेतु केचित् प्रचक्षते ॥ इति ।

३०द्विप्रकारको हेत्वलकारो निर्दिष्ट । तत्र प्रथम अतिशयोक्त्यलकारे अन्तर्भवति ।
द्वितीयश्च न चमत्कारावह इति तद्रुमयमपि अलंकारतया न मन्यन्ते अपरे
॥ २३५ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति—अयमिति । आन्दोलिता सखल व्याधूता
प्रौढाना चन्दनद्रुमाणा पल्लवा येन स । अनेन वायो सौगन्ध्यशैल्यादयो धर्मा
३०दर्शिता । एतादृशा यो मलयमारुत स सर्वस्य प्रीतिमुत्पादयति । अत्र मलय-
मारुत प्रीत्युत्पादाने कारकहेतु । स च आन्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लव इति
विशेषणेन सविशेष चमत्कारमावहति । अत एतादृशचमत्कृतिविशिष्टहेतुत्पादाने
हेत्वलकार युक्त एव । यत्र च कारकन चमत्कारावह निर्दिष्ट तत्र नायमलंकार ।
यथा गौश्वस्तीति ॥ २३६ ॥

उदाहरणस्य अलंकारत्व प्रतिपादयति—प्रीत्युत्पादनेति । अत्र अस्मिन्
श्लोके । प्रात्युत्पादनयोग्यस्य आह्लादप्रतीतिसमर्थस्य । रूपस्य वर्णनस्वरूपस्य ।
३०उपबृंहण भक्तिव्यजनकत्वेनोपन्यास । अलंकारतया उद्दिष्ट निर्दिष्ट । वचिन्मस्य
प्रतापमानत्वात् अत्रालंकारता इष्टमेति भाव । अय हेतु उत्पादनक्रियाया

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।

पथिकानामभावाय पवनोयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥

अभावसाधनायालमेवंभूतो हि मारुतः ।

विरहज्वरसंभूतमनोज्ञारोचके जने ॥ २३९ ॥

दर्शित । निवृत्तो अपि क्रियानिवृत्तावपि हेतुनिर्देशे । तत् समम् क्रियाप्रवृत्ति-
 १पदत्रापि हेत्वलकार इति भाव ॥ २३७ ॥

निवृत्तौ उदाहरति—चन्दनेति । चन्दनारण्यम् चन्दनवनम् । आधूय
 मलयनिर्झरान् स्पृष्ट्वा । वाक्यद्वयेन सौरभ्यशैत्यसपत्तिरुपात्ता । अयं पवनः पथि-
 २कानां पान्थानां विद्योगिनामित्यर्थः । अभावाय विनाशाय । उपस्थितः । ज्ञामो-
 दीपकत्वात् तान् विशासितुं सप्राप्त इति भावः ॥ २३८ ॥

निवृत्तौ अलकारत्वसंगमयति—अभावेति । एवभूतः शैत्यसौरभ्यान्वितः ।
 मारुतः विरहज्वरेण विरहसतापेन । संभूतः जातम् । मनोज्ञे मनोहारिणि वस्तुनि
 ३शरोचकम् अरुचिर्यस्य तस्मिन् मनोज्ञवस्तुनि खिन्नस्येत्यर्थः । विरहज्वरसंभूत
 मदनान्भ्यातुरे जने इति पाठे तु विरहेण कान्ताया विरहेण ज्वरः सतापः तेन
 संभूतः यो मदनान्निः मदनरूपः सतापातिशयविधायकोऽग्निः तेन आतुरे रुग्णे ।
 ४जने उपस्थितः सन् तेषाम् अभावसाधनाय सत्ताविरहसपादनाय । अलः समर्थः ।
 एव भावविरहरूपेण क्रियानिवृत्तावपि हेतुः साधको भवति । यथा भावसपादनाय
 हेतुः साधकः तथा अभावापेति भावः । तथा च उभयत्रापि अलकारत्वं बोध्यम् ।
 ५केचित्तु क्रियानिवृत्तौ—

मुग्धे तव मुखामोदलोल्लपो मधुरो भ्रमन् ।

कर्णिकाकमलः फुल्लमपि नामिसरत्ययम् ॥

१इति उदाजह् । तथा मूले तु प्रथमोदाहरणं क्रियासाधकस्य द्वितीयमभावसाधकस्य
 इति च भेदः दर्शयामासुः । परम् उपक्रमानुरोधेन क्रियाया उत्पत्तिनिवृत्ति-
 प्रदर्शनायेव एतदुदाहरणयुगलमिति भाति ॥ २३९ ॥

गतोस्तमर्को भ्रातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्वेय कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

अर्धैरिन्दुपादानाम्भाध्यैश्चन्दनाम्भसांम् ।

देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्यां ज्ञापकहेतवः ।

पश्यति । अत्र पश्यति क्रियया सखी न निष्पाद्यते न वा विक्रियते । अतः
६ एतत् प्राप्य कर्म । तद्विषयरुदर्शनक्रियापेक्षयैव बालाया हेतुत्वम् । तच्च तादृश-
सकोपनिरीक्षणनादिभिरुपस्कृत विशेषचमत्कारमावहति । अतः हेत्वलकार
॥ २४३ ॥

एव कारकहेतु सप्रपञ्च निरूप्येदानीं ज्ञापकहेतुमुदाहरति—गतोस्त-
मिति । अर्कः अस्त गतः । इन्दुः भाति प्रकाशते । वासाय निवासस्थानाय
३ पक्षिणः यान्ति । कालावस्थायाः कालविशेषस्य सापकावस्थेत्यर्थः । निवेदने
ज्ञापने । साधु एव चमत्कारजनकतया अलकारसपादनाय पर्याप्तमेव । ज्ञाप्य
कचित् शब्दोपात्त कविच्च प्रतीयमान भवति । अत्र प्रतीयमानम् । साध्वेव
६ इति एवकारेण प्रतीयमाने ज्ञापकस्यानुपादानात् हेतोः कथं ज्ञापकता इति
शङ्कामनेन निवारयति इति ज्ञेयम् । सप्रति सन्ध्यासमयो वर्तते इति वाक्ये न
त्रैचिन्त्यम् । उक्तप्रकारेण कथने एव वैचिन्त्यमिति अलकारता ॥ २४४ ॥

ज्ञाप्यस्य शब्दोपादाने ज्ञापकहेतुमुदाहरति—अर्धैरिति । इन्दुपादानां
चन्द्रकिरणानाम् । अर्धैः अग्निाद्भैः । चन्दनाम्भसां चन्दनोदकानां विष्पेपनाना-
३ मित्यर्थः । असाध्वैः अप्रतिकारि । देहोष्मभिः शरीरसत्तापे । हे सखि ते कामातुर
मदनपीडितम् । मनः सुबोधं सुबोधेन राधा विहारयोधा यस्य तत् । एतादृशमस्तीति
शेषः । अत्र च ज्ञाप्य मनसः कामातुरम् तच्च शब्दोपात्तम् । ज्ञापकाथ अप्रति-
६ कार्या देहोष्माणः ॥ २४५ ॥

भावहेतुमुपसहरति—इतीति । इति एवप्रकाराः । प्रयोगेषु कर्तव्या

अभावहेतवः केचिद्वाहियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

क्षतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥ २४८ ॥

निबन्धेषु । रम्याः वैचित्र्येण मनोहराः । ज्ञापकहेतवः लक्ष्याः अवबोद्धव्याः ।
केचित् मनोहराः अभावरूपा हेतवः व्याहियन्ते कथ्यन्ते । अभावश्च अनेन
कविना चतुर्था कल्पितः । प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अत्यन्ताभावः अन्योन्या-
भावश्चेति ॥ २४६ ॥

अभावेषु प्रथमं प्रागभावमुदाहरति—अनभ्यासेनेति । विद्यानाम् आ-
न्वोक्षिण्यादीनाम् । अनभ्यासेन अपरिशलिनेन । धीमतां विपश्चिताम् । असंसर्गेण
परिचयाभावेन । अक्षाणां इन्द्रियाणाम् । अनिग्रहेण असंयमनेन । हेतुना । नृणां
व्यसनं दुष्प्रवृत्तिः जायते । भगवता मनुना अष्टादशविधानि व्यसनान्युक्तानि । यथा—

मृगमाक्षो दिवा स्वापः परीवादः क्षियो मदः ।

तौर्यत्रिकं वृषाट्वा च कामजो दशको गणः ॥

पैशून्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोपि गणोष्टकः ॥ (७-४७-४८) इति ।

अत्र यावत् विद्यादीनामभावः तावत् व्यसनं भवत्येव इति विद्यार्दीनां प्रागभावस्य
व्यसनं प्रति हेतुता ॥ २४७ ॥

प्रध्वंसाभावहेतुमुदाहरति—गत इति । कामकथाभिः य उन्मादः विषयेषु
सङ्गाभिनिवेशः । स गतः । यौवनज्वरः तारुण्योन्मा । गलितः क्षीणप्रायः । मोहः
ममत्वबुद्धिः । क्षतः नष्टः । तृष्णा विषयवासना । च्युता लुप्ता । अतः कारणात्
पुण्याश्रमे पवित्राश्रमे चतुर्थाश्रमे इत्यर्थः । मनः कृतम् निश्चयः कृतः । अत्र
उन्मादादीनां प्रध्वंसाभावः एव चतुर्थाश्रमस्वीकाराय हेतुत्वेनोपात्तः । अतः
प्रध्वंसाभावहेतुत्वलंकारः ॥ २४८ ॥

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।

मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विरर्धन्ते सततं सर्वसंपदः ॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुद्धिन्ना न मञ्जरी ।

अन्यो-याभावइतुमुदाहरति--वनान्यमूनीति । अमूनि नित्तकाभ्यं
मपादकानि । वनानि आश्रयारण्यानि । गृहाणि ममत्वादिभि नानाद् ग्रास्पदानि
, आरसधानि न । एता विमलधारिधारानिर्गनाएरा नय । यापिनो मनश्चाञ्चन्या-
पाङ्का प्रमदा न । इत मधस्वभावा मृगा । दायादा मत्सराकान्ता, सबन्धि-
वना न । तत् एतत् त्रयमपि म मानस नन्दति नतोपयति । अत्र वनादीना-
न्योन्याभावेन मम सत्त्वात् सत्सहित । अत अन्योन्याभावेइत्यलकार । अत्र
नादस्यातिशयइतुमुदाहरति पूर्वकभेदप्रतीपादनस्य च मत्कार मकत्वात् वन-
गृहादीनां सादस्यनस्येव । पर तु उद्विग्धुणात्तात्र निणयापमा इति प्रेम-
चन्द्रशर्माण ॥ २४९ ॥

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१ ॥

स्थितमिति भावः । अत्र मञ्जरीणामनुद्भेदाभावः मरणस्य हेतुत्वेनोपन्यस्तः । अतः
अभावाभावहेत्वलकारः । अन्येषामभावाभावानां उदाहरणानि सरस्वतीकण्ठाभरणे
तट्टीकाया च दर्शितानि । तेषु प्रथमसामान्यभावो यथा—

- ९ पानश्रोणि गभीरनाभि निभृत मध्ये मृशोच्चस्तन
पायाद्वः परिरब्धमन्धिदुहितुः कान्तेन कान्त वपुः ।
स्थावासानुपघातनिर्वृतमनास्तस्कालमीलद्दृशे
१२ यस्मै सोच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिव ध्यायति ॥ (३.१५) इति ।

अत्र नारायणनाभिपद्मज्जरूपस्यावासस्य उपघाताभाव विधेर्मनेनिर्वाणकारण
भवति । अतः प्रथमसामान्यभावहेतुरयम् । अन्योन्याभावाभावो यथा—

- १५ अवनिरुदक तेजोवायुर्नभः शशिभास्करौ
पुरुषः इति यत् केचिद्विन्ना वदन्ति तन्मूस्तव ।
तदनघ वचोवैचित्र्यीभिर्निरावरणस्य ते
१८ विवदति पयःपूरोन्मीलन्मृषा मिहिरोपमाम् ॥

अत्र भिन्न इत्यन्योन्याभावमुपन्यस्य निरावरणस्य मृषेत्येताभ्यां निषेधः अन्योन्या-
भावाभावः स च मिहिरोपमात्वसाधकः । अतः हेत्वलकारः । अत्यन्ताभावाभावो-

२१ यथा—

- न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
२२ थुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुव करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ (काव्यादर्श १-१०४) इति ।

अत्र न विद्यते इत्यन्यन्ताभावावमुपन्यस्य कमपीति प्रतिभासत्ताभिधानेन प्रतिषेधः ।
२७ स च श्रुतयत्नाभ्यां वागुपासितोऽपि इत्युन्नीतार्थस्य हेतुः इति अत्यन्ताभावाभाव-
हेत्वलकारः । अत्यन्तमसदार्थानामनालोचितचेष्टितम् । इत्येतदपि अत्यन्ताभावाभावो
दाहरणं भवति ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।

भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।

अयुक्तयुक्तकार्यौ चेत्यसंख्याश्रितहेतवः ॥ २५३ ॥

तेमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

अत्यन्तसुन्दरा दृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

अभावहेतुमुपसहरति—प्रागभावादीति । इह प्रागभावादिरूपस्य प्राग-
भावप्रध्वसाभावान्योन्याभावात्पन्ताभावस्वरूपस्य । वस्तुनः विषयस्य । हेतुत्वम् भावा-
भावस्वरूपस्य कार्यस्य । तत्र भावरूपस्य अनभ्यासेन विद्यानाम् इत्यादिश्लोक-
त्रये अभावरूपकार्यस्य च उद्यानेति श्लोके । उत्पादनं प्रति निष्पत्तये । दर्शित-
मिति शेषः । उक्तोदाहरणेषु कारकहेतुत्वं दर्शितम् । ज्ञापकहेतोरुदाहरणानि
इच्छानि ॥ २५२ ॥

कारकज्ञापकहेतू सप्रपञ्च निरूप्य इदानीं चित्रहेतुप्रभेदान् दर्शयति—
दूरकार्यं इति । दूरं कार्यं यस्य स दूरकार्यः । तेन कार्येण सह जायते स
उत्सहजः । कार्योत् अनन्तर जातः कार्यानन्तरजः । अयुक्तं स्वभावविरुद्धं युक्तं
स्वभावानुरूपं कार्यं ययोस्तौ च । इति एवंप्रकाराः । असंख्याः संख्यातीताः ।
चित्रहेतवः भवन्तीति शेषः ॥ २५३ ॥

कार्योत् विदूरस्य सहजस्य तदनन्तरजस्य वा कारणस्य कथं कारणत्व-
मिति शङ्का परिहरति—तेमीति । तेमी पूर्वोक्ताश्चित्रहेतवः । गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः
सरोपगौणीलक्षणा व्यपाश्रयः अवलम्बनं येषां ते तादृशाः सन्तः । कारणता
प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः । ते च प्रयोगमार्गेषु प्रबन्धरीतिषु । अत्यन्तसुन्दरा दृष्टाः । अतः
तदुदाहृतयो दर्शयामः इत्यर्थः । यथेति अग्निमोदाहरणप्रस्तावाय । अत्र गौण-
वृत्तिव्यपाश्रयत्वं क्वचित् कार्यस्यापि । यथा पश्चात् पर्यस्य इतिवक्ष्यमाणोदाहरणं
रागसागरः इत्यत्र । तत्र हेतोर्गौणवृत्तिव्यपाश्रयत्वमिति बोध्यम् । क्वचित् कार्य-
कारणयोः भयोरेपि गौणवृत्तिव्यपाश्रयत्वं भवति । यथा राज्ञां हस्तारविन्दानि इत्यत्र ।

त्वदपाङ्गाह्वयं जैत्रमनङ्गास्रं यदङ्गने ।

मुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥

आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैशवम् ।

सहैव विविधैः पुंसांमङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

एवं च गौणवृत्तिव्यपाश्रयाद् इति पञ्चम्यन्तपाठः साधुः इति भासि । क्वचि साध्यवसानलक्षणायामपि हेतोश्चमत्कारिता । यथा आविर्भवति नारीणाम् इत्युदाहरणे ॥ २५४ ॥

तत्र कार्यस्य हेतोर्दूरदेशस्थस्य उदाहरणं दर्शयति—त्वदिति । हे अङ्गने शोभनगात्रि । त्वदपाङ्गाह्वयं त्वदपाङ्गसंज्ञकम् । अनेन अत्र सारोपा गौणी लक्षणा दर्शिता । जैत्रं जयशालि । अनङ्गास्रं अन्यतः मद्भिन्नपुरुषान्तरे । मुक्तं त्वयेति शेषः । तेन त्वदपाङ्गरूपमदनाखेण सः लक्ष्यभूतः । अलक्ष्यभूतोहमपि च । मनसि हृदये । क्षतः विद्धः । अत्र अलस्य लक्ष्यबेधरूपकार्यं संनिहितम् अलक्ष्यबेधरूपं तु विदूरम् इति तादृशकार्यस्यात्र विदूरता । इति देशविदूरतायां उदाहरणम् । कालविदूरताया यथा—

अनश्नुवानेन युगोपमानमलब्धमौर्ध्वकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखङ्गत्सरुणापि चासीद्भक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

इति । अत्र यौवनकार्यस्य बाल्ये एव करणाद्धेतोर्दूरकार्यता । इति सरस्वती-कण्ठाभरणे (३.१७) ॥ २५५ ॥

सहजहेतोरुदाहरणं दर्शयति—आविर्भवतीति । नारीणां पर्यस्तशैशवं निराकृतबाल्यम् । वयः यौवनमित्यर्थः । पुंसां कामिनाम् । विविधैः बहुप्रकारैः । अङ्गजोन्मादविभ्रमैः अङ्गजः मनसिजः तेन कृतैः उन्मादविभ्रमैः मनोविकारविडम्बितैः । सह एव आविर्भवति । अत्र मनोविभ्रमस्य यौवनं कारणं कार्यभूतेन तेन सहैव जायते इति कार्यस्य आशुभावप्रतिपादनाय वर्णितम् । तथा चात्र कार्यप्राक्क्षणवर्तित्वं विशेषविवक्षया कारणस्य अपहृतम् । तथा च अत्र विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानत्वं प्रागुत्पाद्यमानत्वेनाप्यवसितमिति अभ्यवसायव्यपाश्रयोत्र हेतुश्चमत्कारातिशयजनको न तु गौणव्यपाश्रय इति बोध्यम् इति प्रेनचन्द्रशर्मणः ॥ २५६ ॥

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ २५७ ॥

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुङ्मलीकुरुते कुतः ।

देव त्वच्चरणद्वन्द्वरागवालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां सकोचयितुमीशते ।

त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

कार्यानन्तरजहेतुमुदाहरति—पश्चादिति । किरणान् मरीचीः । पर्यस्य उक्षिप्य । चन्द्रमण्डलम् पश्चात् रागसागरोदीर्णानन्तरम् । उदीर्णमुदितम् । हरिणाक्षीणा रागसागर कामामिळापसमुद्रः । प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात् पूर्वमेव । उदीर्णः उच्छलितः स्फोट इति यावत् । अत्र चन्द्रोदयस्य रागोदीपकत्वात् कारणत्वम् । तत्र कार्यभूतरागोदीर्णानन्तरं सभूतमिति कार्यानन्तरजत्व हेतोर्वोध्यम् । एव पौर्वापर्यव्यत्यासेन वर्णनं वैचित्र्यशालीति हेतुवैचित्र्यं बोध्यम् । वस्तुतस्तु अत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य क्षिप्रकार्यस्य पश्चाद्भाविता पूर्वभावित्वेनाप्यवसिता । तेनालाप्यवसायमूल एव चमःकारातिशय इति प्रेमचन्द्रशर्माण ॥ २५७ ॥

अयुक्तकार्यं हेतुमुदाहरति—राज्ञामिति । देव त्वच्चरणयुगुलस्य रागः रक्तिमा स एव वालातपः मृदुसूर्यरश्मिः । राज्ञा हस्ता एव अरविन्दानि तानि । स्पृशन् कुतः कुङ्मलीकुरुते मुकुलीकरोति । वालातपस्पर्शेन अरविन्दानां विकास एव भाव्यं न तु सकोचः । अतः अरविन्दसकोचविधानम् वालातपस्य अयुक्तमिति अयुक्तकार्येण हेतुः । स च राजविषयकरतेः पोषकतया चमत्कारविवय-
स्त्वान्मनोरम इति ध्येयम् । अत्र हस्तारविन्दानां कुङ्मलीकरणं प्रणामाल्पलिरूपतया ज्ञेयम् ॥ २५८ ॥

युक्तकार्यमुदाहरति—पाणिपद्मानिति । त्वत्पादनखचन्द्राणां तत्र पदनखान्येव चन्द्राः तेषाम् । कुन्दनिर्मलाः कुन्दकुसुमधवलाः । अर्चिषः कान्तयः । भूपानां पाणिपद्मानि हस्तकमलानि । सकोचयितुं प्रणामाल्पलिरुपधायकत्वेन मुकुलीकर्तुम् । ईगते समर्था भवन्ति । अत्र चन्द्रार्चिषा पद्मनिर्मलानं युक्तमेव

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

इङ्गिताकारलक्ष्योर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ॥२६०॥

कदा नौ संगमो भावीत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।

अवेत्यै कान्तमवला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

इति युक्तकार्योप हेतुः । स च राजविषयकरतिपोषकतया सविशेषचमत्कारका-
दरीति बोध्यम् ॥ २५९ ॥

हेतुमुपसंहरति—इतीति । हेतोर्विकल्पाना प्रमेदानाम् । इदृशी एवंप्रकारा ।
गतिः पद्धतिः । दर्शिता निरूपिता । अनेन प्रकारेण अन्येपि हेत्वलंकारभेदा ज्ञेयाः
इति भावः । ते च अहेःवादयो सरस्वतीकण्ठाभरणतो ज्ञातव्याः । अत्रास्मामि-
र्विस्तरमिमा न दर्शिताः । सूक्ष्मालंकारं निर्दिशति—इङ्गितेति । इङ्गितं स्वाभि-
प्रायसूचकः शरीरावयवव्यापारः । आकारः अन्तर्भावसूचको रूपादेरन्यथाभावः ।
इताभ्यां लक्ष्यः अनुमेयः अर्थः प्रतिपाद्यविषयः । स च क्वचित् अभिजापा-
द्यभ्यन्तरविषयः क्वचिच्च रहःक्रियमाणब्रह्मिर्दिषयो वेति द्विधा । सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म-
मतिवेषत्वात् साधारणपुरुषदुर्ज्ञेयत्वाच्च । सूक्ष्मः सूक्ष्मभिधः । स्मृतः । तथा च
इङ्गिताकाराभ्यां सूक्ष्ममतिज्ञेयं अर्थस्य वर्णने सूक्ष्मालंकारः इति लक्षणं संपन्नम् ।
प्रकाशकारादयस्तु—

कुतोपि लक्षितः सूक्ष्मोप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ।

धर्मेण केनचिद्वन्न तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ॥ (८६६ पत्रे)

इत्याहुः । तथा च कुतोपि आकारादिङ्गिताद्वा लक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य तीक्ष्णमति-
संवेद्यार्थस्य केनचिद्ब्रह्मयन्तरेण यत् सूचनं स सूक्ष्मः इति तदभिप्रायः ॥२६०॥

इङ्गितलक्ष्यार्थमुदाहरति—कदेति । कदा कस्मिन् समये । नौ आवयोः ।
संगमः समागमः । भावि भविष्यति । इति आकीर्णं जनसंकुले स्थाने । वक्तुं प्रष्टु-
मिति भावः । अक्षमम् असमर्थम् । नायकेन वाचा अपृष्टमपि तदीयमुखच्छायया

पद्मसंमीलनादत्र सूचितो निशि संगमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥

मर्दपित्तदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्धत ।

उद्दामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६३ ॥

इत्यनुद्भिन्नरूपत्वादृत्युत्सवमनोरथः ।

अनुल्लङ्घ्यैव सूक्ष्मतमभूदत व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

॥ इति सूक्ष्मचक्रम् ॥

त प्रभ्रमनुमापेत्पर्य । एतादृश कान्त नायकम् । अवक्ष्य अबला सा नायिका ।
श्रीलापद्म क्रीडाधृतकमलम् । अमोलयत् सज्जोचयामास ॥ २६१ ॥

उदाहरण विशदयति—पञ्चेति । अत्र अस्मिन् पद्ये । अङ्गजपीडित मदनपरि-
तप्तम् । प्रियम् आश्वासयितु समाधातुम् । इच्छन्त्या नायिकया । पद्मसंमीलनात् ।
निशि रात्रौ । भावीति शेष । संगम सूचित उक्तिः । अत्र पद्मनिमीलनरूपेक्षि-
तेन निशि संगम भावीति प्रियाय सूक्ष्मतया सूचितम् इति सूक्ष्मालंकारः ।
तच्च सूचन सहृदयचमत्कारि । अत अस्यालंकारत्वं निर्वाधमेव ॥ २६२ ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति—मर्दपितेति । गीतगोष्ठ्या संगीतशाळायाम् ।
मर्दपित्तदृश मयि उद्वेष्टया । तस्या नायिकाया । मुखाम्बुजे उद्दामरागतरला
उद्दाम मर्यादातिक्रान्त य राग अनुराग तेन तरला तेजोमासुरा । पूर्णानुराग
सूचिकेत्यर्थः । कापि अनिर्वचनीया । छाया कान्ति । अवर्धत । अत्र मुखच्छाया-
वैलक्षण्यरूपाकारविशेषेण नायिकाया रत्युत्सवमनोरथ सूक्ष्मतया दर्शितः । इति
सूक्ष्मालंकारः ॥ २६३ ॥

उदाहरणे लक्षण संगमयति—इति इति । इति एव केवल छायेन
सूक्ष्मरूपेण दर्शितत्वात् । अनुद्भिन्नरूपत्वात् स्फुटतया अप्रतथिमानत्वात् । सूक्ष्म-
अनुलक्ष्येन अपरित्यग्नेय । रत्युत्सवमनोरथ व्यवस्थित वर्णितः । अभूत् । अतः
सूक्ष्मप्रकारेण मनोरथाविधारणनात् सूक्ष्मालंकार इति भावः । अत्र केचिद् ।
उद्दामरागतरला मुखच्छाया तावत् रत्युत्सवमनोरथस्थेयानुभावा इति न नियमः ।
शिव्यान्तरमनोरथादिनापि तासमवादिष्यभेदात्किञ्चन स्फुटतर तादृशमनोरथ

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

उदाहरण एवांस्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

लक्षयति । लक्षयिता तु स्वीयविलक्षणसदृश्यतासध्रीचानया तथा कथंचिल्लक्षय-
तीति सूक्ष्मत्वमेव रस्युत्सवविषयस्येत्याहुः ॥ २६४ ॥

क्रमप्राप्तं लवापरपर्यायं लेशं निरूपयति—लेश इति । लेशेन स्वल्प-
तया । निर्भिन्नं प्रकटीभूतं यद्वस्तुनो गोप्यविषयस्य रूपं स्वरूपं तस्य निगूहनम्
१ संवरणम् । लेशः लेशनामालंकारः । केचित्तु लेशेन व्याजेन वस्तुरूपनिगूहनं
२ लेशालंकारः इति विवृण्वन्ति । तथा च कारणान्तरोत्पन्नस्य प्रकटीभूतस्य वस्तुनः
३ कारणान्तरोत्पन्नत्वकथनेन तदाच्छादनं लेशः इति भावः । स च वस्तुरूपनिर्भेदः
४ क्वचित् रोमादिगात्राधिकारैः क्वचिद्वक्तुरनवधानतया संभवति । इमं नव्याः
५ व्याजोक्तिं वदन्ति । तथा च प्रकाशकारः—व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगू-
हनम् । इति । अप्यव्यदीक्षितवर्णिता छेकापङ्कतिरपि अस्यैव प्रभेदः । तल्लक्षणो-
६ उदाहरणं तु—

छेकापङ्कतिरन्यस्य शङ्कातस्तध्यानिह्वये ।

प्रजल्पन् मत्पदे लम्नः कान्तः किं न हि नूपुरः ॥ इति ।

१ अन्यान्यपि उदाहरणानि—

समये पयोधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठितासि बाढे नहि नहि सखि पिच्छिठः पन्थाः ॥

२ यथा वा—

सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्वधरं तनोति रोमाश्चम् ।

नागरिकः किं मिलितः नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥ इति ।

३ ननु नास्त्वत्र लेशानिर्भिन्ननिगूहने कश्चिच्चमत्कार इति नायं अलंकारः । तदेतन्मतं
निराकर्तुमाह— उदाहरणे इति । अस्य अलंकारस्य । उदाहरणे एव रूपं
चमत्कृतिस्वरूपम् । आविर्भविष्यति प्रकटीभविष्यति ॥ २६५ ॥

राजकन्यातुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।

अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥ २६३ ॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्व कन्यकाम् ।

अधि मे पुष्परजसा वातोद्धतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥

इत्येवमादिस्थानियमलंकारोत्तिशोभते ।

लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृताम् ॥ २६८ ॥

उदाहरण दर्शयति—राजैति । रक्षकाः राजान्त.पुराधिकृताः । रोमोद्भेदेन रोमहर्षेण । मां राजकन्यातुरक्तं नृपकन्यकाभिलाषुरुक्तम् । अवगच्छेयुः जानीयुः । समापनाया लिङ् । आः ज्ञातम् । आः इति स्मरणे । निगूहनप्रकारः कल्पित इत्यर्थः । अहो इति विस्मये । वनं शीतानिलम् शीतः अनिलः वायुर्पत्र तत् । शीतानलसंपर्केण रोमोद्भेद इति भावः । अत्र शीतानलसंपर्केण रोमोद्भेदस्य व्यवस्थापनात् अनुरागनिगूहन संपादितम् । तच्च वैचित्र्यातिशयि इति मुक्त-मस्यालंकारत्वम् । निर्मिजयस्तुनिगूहनम् अनिष्टसंभावनया लज्जया वा भवति । अत्र अनिष्टसंभावनया । लज्जया तु अमिमोदाहरणे इति शेषम् ॥ २६६ ॥

इत्थर्थः । यथा लेशेन निर्भिन्नवस्तुनिगूहनाल्लेशालंकारः तथा लेशेन स्तुतिनिन्दा-
विधानेपि स एव अलंकारः उचितः । चमत्कृतौ लेशस्य प्राधान्यात् । एवं च
१ व्याजस्तुत्यलंकारान्तराम्युपगमनं न युक्तम् ।

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य वा ।

स लेशः स्यात् ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते ॥

१२ इति प्राञ्चः । अप्ययदीक्षितास्तु—

लेशः स्यादोपगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् ।

अखिलेषु विद्वद्भेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ।

१५ शुक्र पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥

इति लक्षणोदाहरणं प्रदर्श्य अग्रे आहुः । दण्डी त्वत्रोदाजहार —

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुजितः ।

१८ रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।

आगः प्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥ इति ।

२१ अत्रायच्छोके राज्ञो वीर्योत्कर्षरतुतिः । कन्याया निरन्तरसंमोगनिर्विवर्तिपया दोष-
त्वेन प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्य विदग्धया सख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया स एव
दोषो गुणत्वेन वर्णितः । उत्तरच्छोके सखीभिरुपदिष्टं गानं कर्तुमशक्त्यापि तद-

२२ प्रतो मानपरिग्रहानुगुण्यं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशङ्कमानया सखीनामुपहासं
परिजिहीर्षन्त्या नायिकया नायकस्य चाटुकारितागुण एव दोषत्वेन वर्णितः ।
न चायच्छोके स्तुतिः निन्दापर्यवसायिनी द्वितीयच्छोके निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनीति

२७ व्याजस्तुतिराशङ्कनीया । राजप्रकोपपरिहारार्थमिह निन्दास्तुत्योरभ्याविदिततया
लेशत एवोद्घाटनेन ततो विशेषादिति । वस्तुतस्तु इह व्याजस्तुतिरन्वेषेपि न
दोषः । नहि एतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यन्तर्भावः प्रसज्यते । तदसंकीर्ण-

३० योरपि लेशोदाहरणयोर्दृशितत्वात् । नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशो अन्तर्भावः
प्रसज्यते । भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु—

कस्यं वानर रामचन्द्रभवने लेशार्थसंवाहको ।

३१ यद्वक्त्रं मुङ्गरीक्षसे न धनिनां भूये न चाद्भ्यु गृया ।

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुज्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥

इत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीकरणस्य चाभावात् । तत्र अन्यगुणदोषाभ्यां
अन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतिः । विषयैक्येपि—

- ३६ इन्दोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कण्ठमूळं मुरारिः
दिङ्नागानां मदजलमर्षाभास्त्रि गण्डस्थलानि ।
अद्याप्युर्वीवल्लयतिलक श्यामलिप्रानुलिता-
३९ न्याभासन्ते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥

इत्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शनात् । तत्र हीन्दुलक्ष्मादीनां धवलीकरणाभावदोष एवं
गुणत्वेन न पर्यवस्यति किंतु परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यत् सर्वं धवलितमित्यन्यो
४२ गुणः प्रतीयते । क्वचिद् व्याजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकरणसत्त्वेपि स्तुतेर्विषय-
न्तरमपि दृश्यते । यथा—

सर्वदा सर्वदोसांति मिथ्या संस्त्वयसे बुधैः ।

- ४५ नारयो लेभिरे पृष्ठ न यधुः परयोपितः ॥

अत्र हि वाच्यया निन्दया परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यत् सर्वमर्थिनामभिमतं दीना-
रादि दीपते इति स्तुत्यन्तरमपि प्रतीयते । एवं च येषुदाहरणेषु —कस्ते शौर्यमदो
४८ योनुम् इत्यादिषु—गुणदोषादिषु गुणदोषीकरणादिकमेव व्याजस्तुतिरूपतया-
वतिष्ठते तत्र लेशव्याजस्तुत्योः संकरोस्तु । इत्याहुः । जगन्नाथोपि—नचापम-
लंकारः व्याजस्तुत्या उभयरूपया गतार्थ इति शङ्कयम् । मुखप्रतिपादितार्थेपरी-
५१ त्येन अत्र सर्वत्र पर्यवसानाभावात् इत्यादि प्रबन्धेनामुनेः सिद्धान्तं दर्शयामास
इत्यल पद्यवितेन ॥ २६८ ॥

स्तुतिभ्याजेन निन्दान्धं लेशमुदाहरति—युवैष इति । एषः राजा युवा
गुणवान् उज्जितः तेजस्वी । ते योग्यः समुचितः । पतिः भवितुमर्हति । यस्य मनः
कामोत्सवादपि रणोत्सवे नप्रानविद्यते । मऊम् । स्वयंवरप्रसक्त्या राजकन्या प्रति
वसन्त्या उच्छिरियम् । तेन मुखतः अतिवीरोधं म्रियतामिति रणोत्सवे मनः
सक्तं यस्य कामोत्सवादपि इत्यनेन स्तुत्यवगावपि पर्यवसाने सर्वथा रणव्यग्रोपं

वीर्योत्कर्षस्तुतिनिन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।
 कन्यायाः कल्पते भोगान् निर्विविक्षोर्निरन्तरम् ॥२७०॥
 चपलो निर्दयथासौ जनः किं तेन मे सखि ।
 आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥ २७१ ॥
 दोषाभासो गुणः कोपि दर्शितश्चाटुकारिता ।
 मानं सखिजनोद्दिष्टं कर्तुं रागादशक्तया ॥ २७२ ॥

॥ इति लेशचक्रम् ॥

मानेन ते पर्याप्तरतिमुखलाभः स्यादिति संभोगाभिलाषुकायाः निवेदनाजिन्दाया एव
 अवबोधो भवति । अतः स्तुतिमिषेण निन्दाविधानात् लेशालंकारः ॥ २६९ ॥

उदाहरणं विशदयति—वीर्येति । अस्मिन् पद्ये । निरन्तरं भोगान्
 निर्विविक्षोः सततभोगाभिलाषुकायाः । कन्यायाः भावनिवृत्तये भावः मनोरागः
 श्वरणाभिप्रायो वा तन्निवृत्तये । राज्ञः वीर्योत्कर्षस्तुतिः निन्दैव कल्पते निन्दात्वेन
 परिणमति ॥ २७० ॥

निन्दान्याजेन स्तुतिमाह—चपल इति । मानपरिपाठनमेव मनुस्त्विन्या
 गौरवहेतुः । अतस्त्वया प्रेयसि स विधेय इति उपदिशन्त्याः सख्याः पुरतः
 प्रतिज्ञातमपि मानस्वीकारं तमनुष्ठानमसमर्थाया स्वोपहासपरिजिहीर्षन्त्या नायिकाया
 उक्तिरियम् । हे सखि असौ मन्नायकरूपः जनः । चपलः चञ्चलस्वभावः ।
 निर्दयश्च परपीडानभिज्ञतया दयाशून्यश्चास्ति । येन आगःप्रमार्जनायैव अपराध-
 निराकरणायैव । चाटवः प्रियालापाः । शिक्षिताः । अतः तेन भवतीभिरुपदिष्टेन
 मानेन । किम् । न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । सः चाटुप्रयोगचतुरः धृतमपि
 मानं शिथिलयतीत्यर्थः ॥ २७१ ॥

उदाहरणं विशदयति—दोषाभास इति । रागात् प्रियलोहात् । सखी-
 जनोद्दिष्टं सखीजनापेक्षितम् । सखीजनोपदिष्टमिति केचित् । मानं कर्तुं अनुष्ठा-
 तम् । अशक्तया नायिकया चाटुकारतारूपः कोपि गुणः स्त्रीजनमनोहारी दोषा-
 भासः दोष इव आभासते स दोषाभासः । कृतः । दोषत्वेन निरूपित इत्यर्थः ।
 अत्र निन्दाव्याजेन स्तुतिर्दर्शिता इति लेशः ॥ २७२ ॥

दयोपि तेनैव कारणेन अलकारव्यवहार्या भवितु युक्ता इत्यर्थ । अत्र प्रसङ्गत
२० रसभावानां किञ्चित् स्वरूप दर्शयाम । तत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यञ्जितो
रतिहासशोकादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रस । तदुक्तम्—

विभावैरनुभावैश्च सार्विकैर्व्यभिचारिभि ।

३० अनाद्यमान स्वाद्यत्व स्थायाभावो रस स्मृत. ॥ इति ।

भरतोपि विभावानुभावव्यभिचारिसयोगाद्रसनिष्पत्ति । इत्याह । तत्र विभावा
वासनारूपतया अतिसूक्ष्मरूपेण अवस्थितान् रत्यादीन् स्थायिभावापरपर्यायान्
३३ विभावयन्ति आस्वादयोग्यता नयन्ति ते ललनानायकचन्द्रिकावसन्तादयो ज्ञेया ।
तत्र ललनानायकौ आलम्बनविभावौ । चन्द्रिकावसन्तादयश्चोद्दीपनविभावा इति
विवेक । अनुभावाश्च रत्यादीन् स्थायिनो येनुभावयन्ति अनुभवविपर्याकुर्वन्ति
३५ ते अनुभावा कटाक्षमुजाक्षेपरोमाञ्चप्रभृतय । अथवा अनु रसोद्बोधानन्तर-
मुद्भवन्ति रसकार्यरूपा ते अनुभावा कटाक्षरोमाञ्चादय । व्यभिचारिणस्तु
विशेषेण अभित सर्वाङ्गव्यापितया रत्यादीन् स्थायिन काये चारयति सचार
३७ यन्ति मुहुर्मुहुर्भिव्यञ्जयन्ति ते निर्वेदग्लानिशङ्कादय त्रयस्त्रिंशत् ज्ञेया । तत्र
सयोगात् नाम विभावैरुपायोत्पादकरूपसबन्धात् अनुभावैर्गम्यगमकभावरूप
सबन्धात् व्यभिचारिभिश्च पोष्यपोषकभावरूपसबन्धाच्च रसनिष्पत्तिर्नाम विभा
४२ वैरुत्पात्ति अनुभावैरभिव्यक्ति व्यभिचारिभि पुष्टिश्च स्थायिनो भवन्ति इति
भट्टलोल्लट । विभावादिभि सयोगात् गम्यगमकभावरूपात् अनुभाष्यानुमापक
भावरूपात् सबन्धात् रसस्य निष्पत्तिरिति श्राशङ्कुक । विभावादिभि सयोगात्
४५ भोज्यभोजकरूपसबन्धात् रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति भट्टनायक । अभिनवगुह-
पादास्तु स्थायिना विभावादिभि सम सयोगात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सबन्धात्
विभावादाना वा परस्परसयोगात् मीलनात् रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्ति इति सूत्रार्थ
४८ विवृण्वन्ति । अयमेव चालकारिकसमतोर्थ । विस्तरस्तु काव्यप्रकाशे तर्कादी
च द्रष्टव्य । रसविशेषाश्च—

शृङ्गारदास्यकरुणरोद्ररीरभयानका ।

५१ वाभस्ताद्भुतसङ्गाधेत्वष्टी नाट्य रसा स्मृता ॥

इति भरतनोपदिष्टा । एषा स्थायिभावाश्च तनैव कथिता । यथा—

रतिर्हीसश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

५२ जुगुप्सा विस्मयधेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।
स्थायित्वलक्षणं तु—

विरुद्धा अविरुद्धा वा पं तिरोधातुमक्षमाः ।

५७ आनन्दाद्गुरकन्दोसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥ इति ।
एवमेव पण्डितजगन्नाभोपि—

सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान् ।

६० यावद्भसं वर्तमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥ (३१ पत्रे)

इति लक्षणमाह । तत्र स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रति-
स्थायिभावः । वागह्लादिविकारदर्शनजन्मा चेतोविकासो हासः । पुत्रादिवियोग-
६३ मरणादिजन्मा वैकल्याण्यश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । गुरुबन्धुवधादिपरमापराधजन्मा
प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । परपराक्रमदानादिस्मृतिजन्मा औन्नत्याख्यः उत्साहः ।
व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैकल्याण्यः चेतोविशेषः भयम् । कदर्य-
६६ वस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्साख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अलौकिकवस्तु-
दर्शनादिजन्मा आश्चर्याख्यो विस्मयः । अनुभावास्तु—

अनुभावो विकारस्तु भावसंस्चनात्मकः ।

६९ स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ॥

अध्रु वैस्वर्यगित्पटौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।

इत्युल्लक्षणाः । एषामुदाहरणानि विस्तरभक्तान् प्रदर्शयन्ते । रसगङ्गाधरादौ तत्रि-
७१ षष्टयानि । तत्र शृङ्गारस्य द्वौ प्रभेदौ संभोगो विप्रलम्भश्च इति । रतेः संयोगकाल-
वच्छिन्नत्वे प्रथमः । वियोगकालवच्छिन्नत्वे द्वितीयः । संयोगवियोगौ च दम्पत्योः
आवां संयुक्तवियुक्तौ इत्याकारिकौ अन्तःकरणवृत्तिविशेषौ प्राद्वौ । तेन एकतल्प-
७५ शयनेपि ईर्ष्यादिसद्भावे विप्रलम्भवर्णनमुचितम् इति ज्ञेयम् । व्यभिचारिणो
भावास्तु—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदधमाः ।

७६ आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्भृतिः ॥

ग्रीडा चपलता हर्ष आत्रेगो जडता तथा ।
गर्भो विषाद औत्सुक्य निद्रा विस्मृतिरेव च ॥
८१ त्रासश्चैव विर्तकश्च विज्ञेया व्यभिचारिण ।
स्वप्नो विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमयोग्रता ॥
मतिर्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ।

८२ त्रयस्त्रिंशदमी भावा समाख्यातास्तु नामत ॥

इति भरतेनोक्ता । एतेषामपि लक्षणोदाहरणानि प्रकाशादौ द्रष्टव्यानि । प्रकाश
कारा — निर्वेदस्थायिभावोस्ति शा तोपि नवमो रस । इति शान्त रस रवी
८३ कुर्वन्ति । निर्वेदो नाम नित्यानित्यवस्तुनिचारजन्मा निपयविराग । रसभावनिरे
चनविस्तारस्तु नाट्यशास्त्रे षष्ठसप्तमाध्याययो ध्वन्यालौकादौ च द्रष्टव्य । अत्रेदम-
वधार्यम् । उपर्युक्तभावेषु देवादिनिपयकरतिभासस्व प्रेयोनामालकारत्वम् । गर्वाख्य
८४ भावस्य च ऊर्जास्त्रिनामालकारत्वम् । अत्रशिष्टभासाना तथा रसभासभावभास
भावशान्तिभासोदयभावसन्धिभासशत्रुलताना च रसपदलकारत्व बोध्यम् । रस
पेशलम् इत्यत्र रसपदस्य रस्यमानपरत्वात् भासानामपि रसपदेनैव समग्रो ज्ञेय ।
८५ तथा चोक्तम्—

रसभासो तदाभासो भावस्य प्रसमोदयौ ।

सन्धि शत्रुता चेति सर्वेपि रसनादसा ॥ इति ।

९१ आचार्यदण्डिनो मते अङ्गित्वेनाङ्गत्वेन वाभिष्यज्यमाना रसादय अलकारता
प्राप्नुवन्ति । उभयोरपि काव्यशाभाननकत्वाविशेषात् । ननु अङ्गिनो रसादेरलकार्य
त्वात् कथमलकारत्वम् । रसस्य प्राधान्ये लकार्यत्वम् तदन्यत्त चालकारत्वमुक्त
९२ ध्वन्यालोकलोचनकारे यथा—

प्रधानेऽत्र वाच्यार्थे यत्राङ्ग तु रसादय ।

काव्ये तस्मिन्नलकारो रसादिरिति मे मति ॥ इति ।

१०२ पर दण्डिनो मते शब्दार्थात्मकस्य काव्यस्यैवालकार्यत्वेन तदुपस्कारकस्य व्यङ्ग्य
मात्रस्य वाच्यशोभाकरत्वेन अलकारव्यपदेशे वाधाभावात् । काव्यशोभाकारान्
धर्मानलकारान् प्रचक्षते । इति अलकारसामान्यदृष्टक्षणात्वापि निर्वाधप्रवृत्ते ।
१०५ पदुक्त विघ्ननाथेन ध्वन्यालोकानुसारीणा—

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालंकारस्तदा ॥

रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

भावस्य चोदये संधौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः ॥ (१०.९५) इति ।

- तत्र रसवत्प्रेयऊर्जस्विनां लक्षणं भूलकृतोक्तम् । प्रशाम्यदवस्था भावप्रशमः । सः
 १११ यत्र परस्याङ्गं तत्र समाहितालंकारः । भावस्य उद्गनावस्था भावोदयः । तस्य परा-
 ङ्गत्वे भावोदयालंकारः । द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्धा भावसंधिः । तस्य
 पराङ्गत्वे भावसन्धिरलंकारः । बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्पत्तिर्भावमिश्रत्वम् ।
 ११२ तस्य पराङ्गत्वे भावमिश्रालंकारः । रसस्य अङ्गित्वे अलंकार्यत्वमङ्गत्वलंकारत्वमिति ।
 तदेतत्प्रकाशकारादीनां मतं दूषयन्त आहुः प्रेमचन्द्रशर्मणः । अत्र ते नव्याः
 प्रष्टव्याः । किं प्रधानतया प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यमात्रस्यैवालंकार्यत्वम् उत तथा-
 ११३ भूतस्य रसादेरेवेति । तत्र न तावत् प्रथमः । समाप्तोत्पत्त्युत्तप्रशंसापर्यायोक्तादौ
 प्रधानतयैवाभिव्यज्यमानानां वस्त्वलंकाराणां तैरप्यलंकारस्वाभ्युपगमात् । न च
 तत्र वाच्यार्थस्यैव प्रधानत्वं प्रतीयमानानां वस्त्वलंकाराणां त्वप्रधानत्वम् ।
 ११४ अप्रधानानां त्वलंकारत्वमुचितमेवेति वाच्यम् । तत्र तत्र व्यङ्ग्यानामेव प्राधान्य-
 स्थानुभवसिद्धतयानपलपनीयत्वात् । नापि द्वितीयः । सामान्येन काव्यात्मकतया-
 म्युपगतानां वस्त्वलंकाररसादिव्यङ्ग्यानां मध्ये वस्त्वलंकाराणामलंकारत्वम् रसादी-
 ११५ नामेवालंकार्यत्वम् इति निर्वक्तुमयोग्यत्वात् । न च रसादिव्यङ्ग्यस्यैव प्रधानस्य
 काव्यात्मकत्वादलंकार्यत्वं न वस्त्वलंकारयोः इति विघ्ननायोक्तमादरणीयम् ।
 यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः ।
 ११६ संख्याभ्रमं प्राप्तवतामकाण्डेप्यनङ्गनेपध्यविधिं व्यधत्त ॥
 इत्यादौ तेनापि अङ्गभूतेन शृङ्गरेणैव काव्यव्यवहाराभ्युपगमात् । संलक्ष्यक्रम-
 व्यङ्ग्यरूपव्यभिचेदस्य सर्वैः आलंकारिकैरभ्युपगतत्वेन रसादेरेव काव्यात्मत्वप्रति-
 ११७ पादनस्य बहुषो दूषितत्वाच्च । तस्मात् व्यङ्ग्यतया विशिष्टानां वस्त्वलंकाराणां
 रसादीनां काव्यशोभाजनकतयालंकारत्वे युक्त्यनुभवप्रतिपन्नमिति प्राचां सरणिरेव
 साधीयसी इति आहुः । अत्र रसस्य अलंकार्यत्वम् पूर्वं च रसवद्वाचि इत्या-
 ११८ दिनां गुणत्वमुक्तम् तत् कथमेकस्यैव गुणत्वमलंकारत्वं चेति शङ्कायाः समाधान-
 मग्रे मूले एव स्फुटीभविव्यति ॥ २७५ ॥

अथ या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः ।

भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

सोमः सूर्यो मरुद्भूमिव्योम होता नलो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव के वयम् ॥ २७८ ॥

प्रेय उदाहरति—अद्येति । गृहागतं भगवन्तं प्रति विदुरोक्तिरियम् ।

'हे गोविन्द त्वयि गृहागते सति मदीयभवनं सप्राप्ते सति । अथ मम या प्रीतिर्जाता ।

इकालेन कालान्तरेण । तवैवागमनात् पुनरपि त्वदागमनेनैव । एषा प्रीतिः अद्यंतनी-

सदृशी प्रीतिः । भवेत् भविष्यति । त्वयि गते त्वदितरःसंपुरुषागमनेन' एवंविधा

'प्रीतिर्नैव भविष्यति इत्यर्थः । अत्र विदुरस्य भगवद्विषयकरतिभावः वाक्यभङ्गेषामि-

व्यज्यमानः भगवतः प्रीत्यतिशयजनने वाच्यस्य शोभां पुष्पाति ॥ २७६ ॥

उदाहरणं संगमयति—इत्याहेति । इति पूर्वोक्तप्रकारम् । विदुरः युक्तं

तद्भक्तेरनुरूपम् । आह । यतस्तस्य अन्यतः भगवदितरस्मात् । तादृशी धृतिः संतोषः ।

नास्ति । अपरा अन्यतः विदुरेतरे पुंसि । तादृशी धृतिः धैर्यम् । नास्ति ।

भक्तिमात्रेण केवलभक्त्या । न तु तच्छून्यैरुपचारैः इत्यर्थः । समाराध्यः हरिः ततः

तस्माद्द्विदुरवचनात् । सुप्रीतः संतुष्टः । अभूत् । अत्र बोद्धव्यस्य भगवतः प्रीति-

परमेतदाह्वानमिति प्रयोक्तारः । उद्योगपर्वस्थितस्य—

या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तयागमनकारणात् ।

सा किमाह्वयायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥

इत्यस्य श्लोकस्य प्रतिरूपकोयं श्लोकः इति प्रेमचन्द्रशर्मादयः ॥ २७७ ॥

चोदुः प्रीतो पूर्वमुदाहृतम् । इदानीं तत्प्रीतायुदाहरति—सोम इति । दे देव

सोमः चन्द्रः । सूर्यः । मरुत् सायुः । भूमिः । व्योम आकाशम् । होता यजमानः ।

अनलः अग्निः । जलम् च । इति त्वाणि परमिथानि स्थूलानि अटी रूपाणि । अति-

क्रम्य विषद्वप । त्वां संधिदान-दत्तमयम्—अगोरणोयान् महतो मदीयान् । इति-

मुत्तिगतवर्जितं भगवन्तम् । इत्थं मायां तनुम् । के वयम् पामराः । ययं एव स्वरूपा-

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो' यद्रातवर्मणः ।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

मृतेति प्रेत्य संगन्तुं यया मे मरणं मेतम् ।

१ वैलोकने आकलने वा न समर्थाः इत्यर्थः । एवं स्थिते यत्तत्र दर्शनं तत्र तवानुग्रह एव हेतुरिति भावः । अत्र केचित्—इति रूपानि सोमादिस्थूलरूपा अथै मूर्तीरतिक्रम्य सूक्ष्मस्वरूपेण वर्तमानं सच्चिदानन्दं त्वां द्रष्टुम् इति अतिक्रमणक्रियां भगवत एव वर्णयन्ति ॥ २७८ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । देवे महेश्वरे । साक्षात्कृते तपोभिः प्रत्यक्षीकृते । रातवर्मणः तत्संबन्धकस्य । राज्ञः नृपतेः । यत् प्रीतिप्रकाशनं महेश्वरविषयकरतिभावसूचनम् । तच्च तदपि । प्रेयः इति अवगम्यताम् ज्ञायताम् । अत्र केवलभक्तस्यैव प्रीत्यभिन्वक्तिर्बोद्धव्या । सोमादिभिन्नस्य प्राकृतरूपगुणशून्यस्य निष्कलस्य परब्रह्मणः जन्यप्रीतेरभावात् न आराध्यगता प्रीतिरत्रास्तीति भावः । २ इतिर्देवादिविषया इति भावलक्षणे आदिशब्देन मुनिनृपादीनां संप्रहः । तत्र देवविषयकरतेरुदाहरणं ग्रन्थाकृता दर्शितम् । मुनिनृपादीनां यथा—

हरल्यघं संप्रति हेतुरेभ्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

३ शरीरभाजां भवदोषदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेपि योग्यताम् ॥

इयं हि नारदमुद्दिश्य भगवतः श्रीकृष्णस्योक्तिः ।

अत्युद्धाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-

४ स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रस्तौमि यावद्भुव-

स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥ इति ।

५ अत्र पूर्वार्धे भूविषया उत्तरार्धे राजविषया रतिः । तत्र चाङ्गाङ्गिभावः ॥ २७९ ॥

रसवदलंकारं दिदर्शयिषुः रसेषु प्रापम्यात् सर्वजनाभिनन्दीयत्वाच्च प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति—मृतेति । वासवदत्तायाः दाहप्रवादेन परं दुःखितस्य

१ राज्ञोभूद्. अ. २ राजवर्मणः. च, ड, प. ३ इत्यनु०. अ

४ मृतेभिरेत्य संगन्तु. चया, ५ पृत्त. अ.

सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २८० ॥

प्राग् प्रीतिर्दक्षिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

पुनन्ता प्राप्य हर्षस्य परा कोटिमुपगतस्य वत्सराजस्योक्तिरियम् । मृता अभि-
दाहात् पश्यत्व गता इति हेतोः । यया वासप्रदत्तया सह । प्रेय परलोके सगन्तुम्
नयोग प्राप्तुम् । मे मया । मरण मत प्रार्थितम् । सा एव अग्रन्ती अवन्तिदेशोद्भवा
वासप्रदत्ता । कथम् अत्रैव जन्मनि मया लब्धा । अत्र सभोगशृङ्गार । तदुक्त
प्रदापे—

अनुकूलो निपेयेते यत्रान्योन्य विहासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि स सभोगो मुदान्वितः ॥

अयं च विप्रलम्भानन्तर वर्णितः पुष्टिमाप्नोति इत्यत्र विप्रलम्भानन्तर वर्णितः ।
तदुक्त—

न विना विप्रलम्भेन सभोगः पुष्टिमश्नुते ।

कपायिते हि वरदादी भूयान् रागो विवर्धते ॥ इति ।

विप्रलम्भलक्षणम् प्रदीपे—

भासो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।

नाधिगच्छति चार्थाष्ट विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥ इति ॥

अयं च विप्रलम्भः पूर्वरागमानप्रसासकरुणात्मकतया चतुर्विधः । तत्र करुणा-
त्मको । यथा—

यूनोरेकतररिमन् गतरति लोकांतरे पुनर्लभ्ये ।

विमनापते यदेवस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥ इति ॥ २८० ॥

नापि सविषयकप्रतीतिरापि प्रतापमानत्वात् कुतो नाय प्रयोच्छर-
रत्नाद्—प्रागिति । प्राग् पूर्वोदाहृतप्रयोजनस्योदाहरणद्वये । प्रीतिर्दक्षिता ।
सभोगशृङ्गार रतिः प्रीतिः । सा प्रयोच्छरविषयानुत्पत्ता इति तदलंकारः सा
दास्यता । तत्र हि भगवद्विषयस्य रतिः विनासादिभिरशरिषुषा अतः प्रीतिः ।
तदुक्तम्—

रूपवाहुल्ययोगेन तदिदं रसबुद्धिः ॥ २८१ ॥

६० मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसवेदन वच ।

असप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ इति ।

सप्रयोगो नाम विभावादिभि परिपोष । स तु पूर्वोदाहरणे नास्ति इति तत्र
 १ प्रीति । अत्र तु तादृश परिपोषो वर्तते इति रति । तदाह—सैयं रतिरिति ।
 सा तादृशी देवादिविषयपूर्वदर्शितरतिसजातीया रति —रतिर्मनोनुकूलेषु मनस
 प्रवणायितम् । इत्याद्युक्तलक्षणा । प्रकृते कान्ताविषयकानुराग इत्यर्थ । रूप
 २ वाहुल्ययोगेन रूपस्य स्वरूपस्य वाहुल्य विभावानुभावव्यभिचारिभावादिभि
 परिपोष तस्य योगेन सबन्धेन । शृङ्गारता गता अलौकिकानन्दसपादकत्वेन
 शृङ्गाररसत्वं प्राप्ता । अत इद वच रसवत् रसवदलकार इत्यर्थ । अत्र
 ३ चासवदत्ता विभाव । तदुक्तमधुरवचनसुहास्यादयो अनुभावा उक्तेषा । हर्ष
 विस्मयादयश्च व्यभिचारिण । एभि परिपोष नीतो रत्याख्य स्थायिभाव
 शृङ्गाररसतामापद्यते । शृङ्गारपदार्थस्तु—

१० शृङ्ग हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुक ।

पुरुषप्रमदाभूमि शृङ्गार इति गीयते ॥ इति ॥

रसोद्बोधे विभावदयस्य समुदिता हेतुत्वं भजन्ते । यत्र तु कस्यचित् न्यूनता
 २ तत्र तस्याक्षेपात् समुदितत्वं बोद्धव्यम् । तदुक्तम्—

सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरकस्य वा भवेत् ।

झटित्य यतमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥ इति ।

३ तथा च—

वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघ मधुकरकोकिलकूजितौर्दिशां श्री ।

धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्गा प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥

४ इत्यत्र केवल मुग्धदयितामेघादिरूपाणामालम्बनोद्दीपनविभावानामेव वर्णन न
 ५ अनुभावव्यभिचारिभावानाम् । तथापि आक्षेपेण तत्कल्पनया समुदितत्वम्
 बोध्यम् । यत्र तु आक्षेपे केश तत्र तु दोष एव । तदुक्त प्रकारे—

६ परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्वलति भृश परिवर्तते च भूय ।

इति वत विषया दशास्य देह परिभवति प्रसन्न किमत्र कुर्म ॥

निगृह्य केशेष्वकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।

सोयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥२८२॥

इत्यारुह्य परां कोटिं क्रोधो रौद्रात्मतां गतः ।

भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥

अजित्वा सार्णवामुर्वामानिष्ठा विविधैर्मलैः ।

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात् कामिनीरूपो विभावो
३३ यत्नतः प्रतिपाद्यः इति ॥ २८१ ॥

रौद्रमुदाहरति—निगृह्येति । येन दुःशासनेन । मम अग्रतः मामगण-
यित्वेत्यर्थः । कृष्णा द्रौपदी । केशेषु निगृह्य गृहीत्वा । आकृष्टा सोयं पापः
३ दुःशासनः लब्धः मयेति शेषः । किं क्षणम् अत्यल्पकालमपि । जीवति नैव
जीविष्यतीत्यर्थः ॥२८२ ॥

रौद्ररसत्वं विशदयति—इतीति । इति उक्तप्रकारेण । परां कोटिमारुह्य
विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य । क्रोधः स्यायिभावः स च—प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य
३ प्रबोधः क्रोधसंज्ञितः इत्युक्तलक्षणः । तैक्ष्ण्यस्य अपचिकीर्षायाः प्रबोधः उत्कटत्वं
क्रोधः । तैक्ष्ण्यजनकचित्तवृत्तिविशेष इति यावत् । रौद्रात्मतां रौद्ररसत्वम् ।
गतः प्राप्तः । अत्र दुःशासनः आलम्बनविभावः । कृष्णाकेशकर्षणादिस्मरण
३ मुदीपनविभावः । पाप इत्यधिकेपवचनमनुभावः । प्रतीयमानाश्च गर्वादयो व्यभि-
चारिणः । एतैः पुष्टिं प्रापितः क्रोधस्यायिभावः रौद्ररसत्वमापन्नः । तद्वर्णन-
परमेतद्वचः रसवदलंकारालंकृतम् ॥ २८३ ॥

वीरमुदाहरति—अजित्वेति । सार्णवां अर्णवनेमिम् । उर्वाम् मेदिनीम् ।
अजित्वा शत्रुपराजयेन आत्मसादकृत्वा । विविधैः अश्वमेधप्रभृतिभिः मलैः । यज्ञैः ।
३ अनिष्ठा यजनमविधाय । अर्थिभ्यः याचकेभ्यः । अर्थं द्रविणम् । अदत्त्वा अन-
वितार्य । अहं पार्थिवः पृथिव्या ईश्वरः । कथं भवेयम् । एतत्त्रितयशून्यस्य पार्थिवत्वं
विद्वन्मनैवेति भावः । अत्र क्त्वान्तवाक्यत्रयेण क्रमेण युद्धधर्मदानपिपयक्त उरसाहः
३ प्रकटितः । तेन च अस्य नृपस्य युद्धवीरत्वं धर्मवीरत्वं दानवीरत्वं च वर्णितं
भवति । दयावीरोदाहरणं यथा साहित्यदर्पणे—

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥
 इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।
 रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमीश्वरः ॥ २८५ ॥
 यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी ।
 साधिशेते कथं तन्वी हुताशनवतीं चिताम् ॥ २८६ ॥
 इति कारुण्यमुद्रित्तमलंकारतया स्मृतम् ।

१ शिरामुखैः स्थन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मासमस्ति ।
 तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥

(१८१ पत्रे) इति ।

१२ अत्र गरुडस्य तृप्तिमपश्यतः जीमूतवाहनस्योक्तिरिय दयाया उत्साहातिशय
 दर्शयति इति दयावीरः । एव च युद्धवीरा रामार्जुनप्रभृतयः धर्मवीरा युधिष्ठिर-
 प्रभृतयः दानवीराः परशुरामबलिप्रभृतयः दयावीराश्च बुद्धजीमूतवाहनप्रभृतयः
 १५ इति बोद्धव्यम् ॥ २८४ ॥

वीररसत्वं विशदयति—इतीति । इति पूर्ववर्णितप्रकारकः । उत्साहः ।
 कार्यारम्भेषु संरम्भः । इत्यादिना उक्तलक्षणः । प्रकृष्टात्मा विभवादिभिः परिपुष्ट-
 स्वरूपः । तिष्ठन् वीररसात्मना वर्तमानः । आसां गिरा रसवत्त्वं रसवदलंकारत्वम् ।
 समर्थयितुं सपादयितुम् । ईश्वरः समर्थः । अस्ति इति शेषः । अत्र युद्धे विजैतव्याः
 शत्रवः धर्मं यज्ञाः दाने याचकाः आलम्बनविभावाः । सहायान्वेषणादयः प्रतीय-
 माना अनुभावाः । हर्षभृतिस्मृत्यादयो व्यभिचारिणः । एतैरभिव्यक्तः उत्साह-
 रूपस्थायिभावः वीररसतां लभते ॥ २८५ ॥

करुणमुदाहरति—यस्या इति । यस्याः कोमलाङ्ग्याः कुसुमशय्यापि
 रुजाकरी पीडाकरी । भवतीति शेषः । सा तन्वी सुकुमारगात्री । हुताशनवतीं
 १ उवचनप्रदीप्ताम् । चितां कथं अधिशेते अच्यारोहति । अतिकष्टास्पदमेतदिति भावः
 ॥ २८६ ॥

करुणत्वं प्रकटयति—इतीति । इति एव वर्णितम् । कारुण्यं करुणरस-

तथापरेपि बीभत्सहास्याद्भुतभयानकाः ॥ २८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।

कौणपाः सह नृत्यन्ति कवन्धैरन्त्रभूषणाः ॥ २८८ ॥

इदमम्लानमानायां लग्नं स्तनतटे तव ।

स्थायिभावः शोकः—इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकल्यं शोकः उच्यते । इत्युक्तलक्षणः ।
उद्विक्त विभावादिभिः परिपुष्टं सत् । अलंकारतया रसवदलंकारत्वेन स्मृतम् ।
पूर्वमहर्षिभिरिति शेषः । अत्र विगतजीविता तन्वी आलम्बनविभावः । कुसुमशय्या-
दय उदीपनविभावाः । करुणवचनमनुभावः । कथमित्यनेन प्रतीयमानाश्चिन्तादयो
व्यभिचारिणः । एतैः पुष्टिं नीतः शोकाख्यः स्थायिभावः करुणरसत्वं भजते ।
अथ अपरेपि पूर्वदर्शितशृङ्गारवीररौद्रकरुणरसवत् अन्येपि बीभत्सहास्याद्भुत-
भयानका रसाः सन्ति । तेषामपि स्वरूपं दर्शयाम इत्यर्थः । प्रस्ताववाक्यमेतत्
१ ॥ २८७ ॥

बीभत्समुदाहरति—पायं पायमिति । अन्त्राणि पुरीततः भूषणानि येषां
ते । कौणपाः राक्षसाः । कवन्धैः सह मृतानां शिरोविहीनक्रियायुतशरीरैः सह ।
तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः हस्तपुटकैः । पायं पायं पीत्वा पीत्वा । नृत्यन्ति
सप्रमोदं क्रीडन्ति । अत्र जुगप्सारूपस्थायिभावः । दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सेति
निगद्यते । इति तल्लक्षणम् । तस्याः कौणपा आलम्बनविभावः । प्रतीयमान-
निर्धिवनच्छर्दनादयोनुभावाः । मोहापस्मारादयो व्यभिचारिणः । तैश्च परिपुष्टा
सा बीभत्सरसत्वं भजते । बीभत्सश्चात्र राजविषयकरतौ गुणीभूतः । तादृश-
रतिश्च वर्णनीयप्रतिकरत्वात् प्रयोल्कारः । इति प्रेयोरसवतोः संकरः ॥ २८८ ॥

हास्यमुदाहरति—इदमिति । सखीनां पुरतो मानकयां कुर्वती रहसि
च नायकेन सह कृतक्रीडां नायिकां प्रति तत्सख्या उपाहासोक्तिरियम् ।
अम्लानः म्लानिमप्राप्तः अस्मद्बचनेन न्यूनीभूत इत्यर्थः । तादृशः मानो यस्याः सा
तस्याः । तव स्तनतटे स्तनप्रान्ते । लग्नं आसक्तम् । नयं न तु प्राचीनम् । नख-
पदं नखव्रणचिह्नम् । हे सखि उत्तरायेण द्यायतां आच्छाद्यताम् । मानिन्यास्ते
नायकसंभोगमूचकं नखव्रणं श्रुतिं आच्छाद्यताम् । अन्यथास्मत्पुरतो दर्शिता

छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २९० ॥

इदं मधोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम् ।

स्मरणं यस्य दैत्यक्षीगर्भपाताय कल्पते ॥ २९१ ॥

मानकया कयं यथार्था स्यात् इति परिहासोक्तिः । अत्र—वागादिविकृताचेतो-
विकासो हास इत्यते । इत्युक्तलक्षणः हासः स्थायिभावः । तादृशी कपटमानवती
नायिका आलम्बनविभावः । नखक्षतमुद्दीपनविभावः । तादृशसौलुण्ठवचनान्य-
नुभावः । प्रतीयमाना अवहित्यादयो व्यभिचारिणः । एतैः परिपुष्टो हासस्यायि-
भावो हास्यरसतां भजते । अम्बानमानाया इत्यत्र अम्बानमालाया इति पाठो
दृश्यते । स तु न सरसः ॥ २८९ ॥

अद्भुतमुदाहरति—अंशुकानीति । एषा नन्दनशाखिनां कल्पवृक्षाणाम् ।
प्रवालानि कोमलपत्राणि । अंशुकानि वसनानि । पुष्पं हारादिभूषणम् । शाखाश्च
मन्दिराणि गृहाणि । चित्रम् एतत् विस्मयास्पदम् । अत्र—विस्मयश्चित्तविस्तारो
वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् । इत्युक्तलक्षणस्य विस्मयस्थायिभावस्य दिव्यनन्दनशाखिनः
आलम्बनविभावाः । तेषामंशुकादिमत्त्वगुणमहिमा उद्दीपनविभावः । प्रतीयमानाः
स्तम्भस्त्रेदादयोनुभावाः । तथैव वितर्कादयश्च व्यभिचारिणः । एभिः परिपुष्टो
विस्मयोद्भूतरसत्वं भजते ॥ २९० ॥

भयानकं दर्शयति—इदमिति । मधोनः गहेन्द्रस्य । इदं धारासंनिहिता-
नलं धारासु निशितमुखेषु संनिहितः अनलः यस्य तत् । एतादृशं कुलिशं यत्र-
मस्तीति शेषः । यस्य स्मरणं दैत्यक्षीगर्भपाताय असुराङ्गनागर्भसंसनाय । कल्पते
प्रभवति । तत्स्मरणेन दैत्याङ्गनानां गर्भाः भयेन च्युता भवन्तीत्यर्थः । अत्र—
रौद्रशक्त्या तु जनितं वैक्लव्यं मनसो भयम् । इत्युक्तलक्षणस्य भयस्थायिभावस्य
मधवा आलम्बनविभावः । कुलिशमुद्दीपनविभावः । गर्भपातादयोनुभावाः ।
प्रतीयमाना आवेगसंमोहादयश्च व्यभिचारिणः । एतैः परिपुष्टो भयस्थायिभावः
भयानकरसत्वं भजते । अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः इत्युक्त्यनुरोधेन एते अष्टौ
रसाः प्रदर्शिताः । शान्ताह्वयो नवमो रसः श्रव्यकाव्ये दृश्यते । तल्लक्षण प्रकाशे—

निर्वेदस्थायिभावोक्ति शान्तोपि नवमो रसः । इति । अन्यत्रापि—

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेपरागौ न च काचिदिच्छा ।

१) रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥ इति ।

तदुदाहरणं—

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा

१५ मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।

तृणे वा क्षेणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः ।

कदा पुण्येण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ इति ।

१८ अत्र हि मिथ्यात्वेन परिभाव्यमानं निखिलं जगदालम्बनम् । तपोवनाद्युदीपनम् ।

अहिहाराद्योः समदर्शनमनुभावः । मतिधृतिहर्षाः व्यभिचारिभावाः । एतैः निर्वेद-
स्थायिभावः शमस्थायिभावो वा परिपोषं गतः शान्तरसत्वेन पर्यवस्यति । केचित्

२१ पुनः भक्तिरसमन्यं स्वीकुर्वन्ति । जगन्नाथपण्डितराजस्तु (४५ पत्रे) कथमेते
एव रसाः । भगवदालम्बनस्य रोमाञ्चाक्षुपातादिभिरनुभावितस्य हर्षादिभिः
परिपोषितस्य भागवतादिपुराणश्रवणसमये भगवद्भक्तैरनुभूयमानस्य भक्तिरसस्य

२२ दुरपह्वत्वात् । भगवदनुरागरूपा भक्तिश्चात्र स्थायिभावः । न चासौ शान्तरसे
अन्तर्भावमर्हति । अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धत्वात् । उच्यते । भक्तेर्देवादिविषय-
रसित्वेन भावान्तर्गततया रसत्वानुपपत्तेः ।

२५ रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।

भावः प्रोक्तस्तदाभासा ह्यनौचित्यप्रवर्तिताः ॥

इति हि प्राचां सिद्धान्तात् । न च तर्हि कामिनीविषयाया अपि रतेर्भावत्वमस्तु
२६ रतित्वाविशेषात् । अस्तु वा भगवद्भक्तेरेव स्थायित्वम् कामिन्यादिरतीनां च

भावत्वं विनिगमकाभावादिति वाच्यम् । भरतादिमुनिवचनानामेवात्र रसभावत्वादि-
व्यवस्थास्थापकत्वेन स्वातन्त्र्यायोगात् । इति एवं केवलभरतवचनप्रामाण्येन

३३ भक्तिरसं भावत्वेन सोमन्यत । परं शाण्डिल्यवर्तमानुगा भक्तिरसं स्वीकुर्वन्त्येव ।
तदुक्तं भगवद्भक्तिचन्द्रिकामृतरसोच्छासे—

परत्नानासङ्गं जनयति रतिर्या नियमतः

३६ परस्मिन्नेवास्मिन् समरसतया पश्यत इमम् ।

वाक्यस्याग्राम्यतांयोनिर्माधुर्ये' दर्शितो रसः ।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २९२ ॥

॥ इति रसवच्चक्रम् ॥

अपकर्ताहमस्मीति हृदि ते मा स्म भूद्भयम् ।

परप्रेमाख्येयं भवति परमानन्दमधुरा

परा भक्तिः प्रोक्ता रस इति रसास्वादनचणैः ॥ इति ।

३९ तथा रसाभासभावाभासादयोपि रसनाद्रसाः । तेषां सद्भावे रसवदेवालंकारः । तत्र अनौचित्येन प्रवृत्तौ रसभावौ रसाभासभावाभासौ । भावोदयादीनां स्वरूपं पूर्वमेव कथितम् । तेषामुदाहरणान्यपि कुवलयानन्दादिषु द्रष्टव्यानि ॥ २९१ ॥

प्रथमपरिच्छेदे गुणनिर्वचनप्रसङ्गे मधुरं रसवद्वाचि इत्यनेन रसवत्त्वस्य माधुर्यगुणत्वमुक्तम् । इह चालंकारत्वम् । तत्र क उभयोर्भेद इति दर्शयति—
१ वाक्यस्येति । माधुर्ये मधुरगुणे । वाक्यस्य अप्राम्यता ग्राम्यतादोषाभावसमानाधिकरणालंकारत्वमित्यर्थः । सैव योनिर्व्यञ्जिका यस्य सः दर्शितः—

कामं सर्वोप्यलंकारः रसमर्थे निषिञ्चति ।

२ तथाप्यग्राम्यतैवेनं भारं वहति भूयसा ॥

इति कथितः । इह रसवदलंकारे तु । गिरां वाचाम् । अष्टरसायत्ता शृङ्गाराद्यष्टरसार्थिना । रसवत्ता रसवदलंकारवत्ता । स्मृता । अपे भावः—ग्राम्यत्वाभावसमानाधिकरणरसव्यञ्जकालंकारादिमत्त्वस्य माधुर्यगुणत्वं पूर्वमुक्तम् । इह तु केवलरसानामेवालंकारत्वमुक्तम् । अतो न माधुर्यरसवत्त्वयोरभेदः इति ज्ञेयम् । अत्र अष्टेत्यनेन आचार्यदण्डिनः शान्तो रसो नाभिप्रेत इति सूच्यते ॥ २९२ ॥

ऊर्जस्विनं दर्शयति—अपकर्ताहमिति । समराङ्गणात् धावगानं प्रति कस्यचित् उक्तिरियम् । अहं ते अपकर्ता अस्मि अपकारम् आचरिष्यामि । इति भयं ते हृदि मा स्म भूत् मा भवतु । मे खङ्गः विमुखेषु जातु कदाचिदपि । प्रहर्तुं न वाञ्छति । तदुक्तं मनुना —

नायुधव्यसनप्राप्तं नाति नातिपरिक्षतम् ।

६ न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ (७.९३) इति ।

विमुखेषु न मे खङ्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ॥ २९३ ॥

इति मुक्तः परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।

पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिकम् ॥ २९४ ॥

॥ इत्यूर्जस्वि ॥

अत्र—

गर्वो मदप्रभावश्रीविद्यासंकुलजन्मभिः ।

अवज्ञा सविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥

इत्युक्तलक्षणो गर्वरूपो व्यभिचारिभावः स्थायिभावमुत्साहमाच्छाद्य उद्विक्ततया प्रकाशते इति ऊर्जस्विनामालंकारः । अयं च—व्यभिचारी तथाञ्जितः इति प्रकाशकृदुक्तेर्भाव एव । ऊर्जः बलं तत्प्रकाशनादर्जस्वि इति नाम्नात्र व्यवहियते । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः—यत्न त्वयमेव गर्वरूपव्यभिचारिभावः स्थायिनि उत्साहे निर्लीयते तत्र वीरो रसः । स च पूर्वोक्तसवन्नाम्ना व्यपदिश्यते । यथा—

१५ क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयः क्षुष्णशक्त्रेभकुम्भा युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः । सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुपां नन्वहं मेवनादः

१० किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलाभिनयमितजलधिं राममन्वेपयामि ॥

अत्र पादत्रयेणोद्विक्ततया व्यज्यमानोपि गर्वश्चतुर्थपादव्यङ्ग्यस्य रामजयोत्साहाख्यस्थायिभावस्य कुक्षौ विलीयते । अत एवेदं प्रकाशकारेण वीररसोदाहरणत्वेनोपगम्यस्तम् । तस्मादयं रसवदलंकार एव । नव्यास्तु रसाभासो भावनासो वा रसान्तरादेरङ्गत्वमापन्नः सन् ऊर्जस्वलंकारो भवतीत्याचक्षते । तन्न रुचिरम् । तथात्वे ऊर्जस्विसंज्ञाया अन्वर्थतानुपपत्तेः । अलंकारसंज्ञानां तथात्वस्यैव नियमात् । इति ॥ २९३ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । दर्पशालिना अहंकारयता । केनापि पुंसाः वीरेण । एवमुक्त्वा युद्धे निरुद्धः पराजितः । परः शत्रुः । मुक्तः गन्तुमनुज्ञातः । तत् तस्मात् । अय ऊर्जस्वलंकारो ज्ञेयः । एवमादिकम् यथा अत्र वीररसाध्यभिचारी गर्वः ऊर्जस्वित्वेनोक्तः तथा अन्यरसाध्यभिचारी गर्वः ऊर्जस्वी भवति इत्यर्थः ॥ २९४ ॥

अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये ।

यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २९५ ॥

पर्यायोक्तं लक्षयति—अर्थमिति । इष्टं प्रतिपादनाभिधेयितम् । अर्थं साक्षात् वाचकशब्देन । अनाख्याय अप्रतिपाद्य । तस्यैव इष्टार्थस्यैव । सिद्धये सचम-
 ३त्कारप्रतिपत्तये । यत् प्रकारान्तराख्यानम् प्रकारान्तरेण चातुर्थ्योक्तकभङ्गिशेषेण
 आख्यानं व्यञ्जनया चोत्तनम् । तत् पर्यायोक्तम् पर्यायेण तदर्थकशब्दान्तरेण विव-
 क्षितार्थस्योक्तत्वात् पर्यायोक्तम् । कथ्यते इति शेषः । पर्यायता च शब्दानामेकार्थ-
 १प्रतिपादकता । सा च एकैव घृश्वेति न नियमः । घृश्वन्तरेणापि तदर्थप्रति-
 पादकत्वे पर्यायतानपायात् । तथा च विवक्षितमर्थं साक्षात् तद्वाचकपदेन
 अकथयित्वा वैचित्र्यविशेषाम प्रकारान्तरेण तत्कथनं पर्यायोक्तम् । वाच्यार्थस्य
 १व्यञ्जनया प्रतिपादनं पर्यायोक्तमित्यर्थः । अत्र व्यञ्जनया वाच्यार्थस्यैवाभिधानम् ।
 चनौ तु न वाच्य एवार्थो विषयः इति ततो भेदः । अपरं च अत्र व्यङ्ग्यार्थः
 अतिस्पुष्टतया न तथा अतिशेते यथा उक्तिवैचित्र्यमिति नास्य च्चनित्वं नपि
 १गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं किन्तु चित्रकाव्यमेवैतत् । प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु—विवक्षितार्थश्च
 कश्चित् वाच्यार्थनियतसंबन्धित्वात् यत्रादिवैशिष्ट्यप्रतीतिमन्तरेणापि झटिति
 प्रयुक्तशब्देन व्यज्यते कश्चिच्च वाच्य एव प्रकारान्तरेण व्यज्यते इत्यस्य द्वौ भेदौ ।
 १५ एवमस्य व्यङ्ग्यमूलकेभ्यो लंकारेभ्यः भेदो बोद्धव्यः । तेषु निरुक्तरूपत्वाभावात् ।
 न च—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

१८ ममापि जन्म तत्रैव भूयाच्च गतो भवान् ॥

इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्ययोर्गमनागमनयोर्नियतसंबन्धित्वात् कथमाक्षेपादस्य भेद
 इति वाच्यम् । वाच्यनियतसंबन्धिनोपि गमनाभावरूपव्यङ्ग्यस्य वक्तृवैशिष्ट्य-
 २१ पर्यालोचनया स्वयि गतेहं मरिष्यामीति द्वितीयार्थव्यङ्ग्यपर्यालोचनया च प्रतीय-
 मानत्वेन झटिति व्यज्यमानत्वाभावात् । तत्र प्रथमस्योदाहरणं दशत्यसौ परमृतः
 इत्यादि ग्रन्थकृता दर्शयिष्यते । द्वितीयस्य यथा—

२८ यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रतिरुग्णिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ इति ।

अत्र शक्रेरावणौ मानमदमुक्ती इति व्यङ्ग्यम् । तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्य-
 [काव्यदर्श] १५

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरिम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ २९६ ॥

संगमस्य सर्षी यूना संकेते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपसृतं ततः ॥ २९७ ॥

॥ इति पर्यायोक्तम् ॥

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं दैववंशात् पुनः ।

२७ मिति । केचित्तु पर्यायोक्तेस्मिन् द्वयोरेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वम् । समासोक्तौ शाच्यस्यैव प्रस्तुतत्वम् । अप्रस्तुतप्रशंसाया व्यङ्ग्यस्यैव प्रस्तुतत्वमित्येषां मियो भेद इत्याहुः । तत्तु प्रसिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् ॥ २९५ ॥

पर्यायोक्तमुदाहरति—दशतीति । असौ परभृतः कोकिलः । सहकारस्य आम्रस्य । मञ्जरी दशति आस्त्रादनेन विनाशयति । अहं तं वारयिष्यामि निवारयामि । युवाभ्यां स्वैरं स्वच्छन्दं सविश्रम्भमिति भावः । आस्यतां स्वीयताम् । अत्र अन्यजनसन्निध्यं सुरतोत्सवप्रतिबन्धकमिति नायिकानायकयोः संगिधानात् सत्या अपसरणमिष्टम् । तत् अहं गगिष्यामि इत्युक्तौ वक्तव्या अत्रैदग्ध्यं दर्शयेत् । अतः परभृतारणमिषेण तत् कृतमिति चमत्कारातिशयः । अतः पर्यायोक्तम् । केचित्तु अत्र परभृतशब्देन नायकः मञ्जरीशब्देन नायिका तत्संभोगप्रतिबन्धिका च अहम् इति शब्देन सूच्यते अतः पर्यायोक्तमिति वर्णयन्ति । परं तत्र रुचिरम् । तदार्थे वाच्यार्थस्य अप्रस्तुतत्वेन लक्षणासंगत्यापत्तेः । युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् । स्वस्य सरसगाननकूलत्याद्येति ज्ञेयम् ॥ २९६ ॥

प्राकरणिकार्थबोधेन विना लक्षणसमन्वयोत्र दुर्घट इति तं दर्शयति—संगमस्येति । यूना नायकेन । सह सर्षी नायिकाभूताम् । संकेते संकेतस्थाने । संगमस्य संयोग्य । तद्रतोत्सव तदुभययो रतोत्सवं सुखविलासम् । निर्वर्तयितु रगमनेन सविश्रम्भ सपदयितुम् । इच्छन्त्या कयापि चनुरवा सद्वा । ततः तस्मान् स्वानादपसृतम् ॥ २९७ ॥

ममाहित लक्षयति—किञ्चिदिति । किञ्चित् कार्यम् आरभमाणस्य

वत्साधनसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ २९८ ॥
मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

समुचितकारणेन संपादयितुमुच्यतस्य । दैववशात् अकस्मादेव । तस्य कार्यस्य यत्
साधनं संपादकसाधनान्तरं तस्य समापत्तिः संप्राप्तिः । तत् समाहितमाहुः । दैव-
वशेन कारणान्तरोदयेनारब्धकार्यस्य सौकर्येण समाधानं समाहितमित्यर्थः ।
अर्वाचोनास्तु अमुं समाधिमाहुः । भावशान्ति तु समाहितमित्याहुः । अत्र
साधनपदं साधनान्तरपरं तत एव वैचित्र्योद्भवात् । तदाह प्रकाशकारः—
समाधिः सुरुं कार्यं कारणान्तरयोगतः । इति । दैववशादिति न नियमपरम्
बुद्धिपूर्वककारणान्तरावलम्बनेन कार्यसंपत्तावपि अस्य सद्भावात् । तदुक्तं
भोजराजेन—

कार्यारम्भे सहायासिर्देवादैवकृतेह वा ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वोभयी वा तत् समाहितम् ॥ (३.३४) इति ।

१२ उदाहृतं च—

कल्पान्ते शमितत्रिक्रममहाकङ्कालदण्डस्फुर-

च्छेषस्यूतनृसिंहवक्रनखरप्रोतादिकौलामिपः ।

विश्वैकार्णवताविशेषमुदितौ तौ मत्स्यकूर्मात्तुभौ

कर्पन् धीवरतां गतः स्यतु जगन्मोक्षं महाभैरवः ॥ इति ।

अत्र प्रलयसमये महेश्वरेण समापयितुमुपक्रान्तानां त्रिविक्रमादीनां योयं तद्बुवा
वडिशदिना मत्स्यकूर्मयोराकर्षणप्रकारः स भगरता भैरवैण बुद्धिपूर्वकमुपक्रान्त्य-
मानो देवात् तथाभूनेरेव तैः संपद्यते इति बुद्धिपूर्वकं दैवकृता सहायासिः इति ।
पिस्तरस्तु जिज्ञासुभिः तत्रैव द्रष्टव्यः ॥ २९८ ॥

समाहितमुदाहरति—मानमस्या इति । अस्या मानिन्याः । मानं निराकर्तुं
अपसारयितुम् । पादयोः पतिष्यतः नमस्यतः प्रणंस्यतः । मे नम । उपकाराय
दिष्या सुदैवेन । एतत् घनगर्जितम् उदीर्णम् उद्धूतम् । अत्र माननिराकरणाय
प्रणामतरपरस्य देवाद्दुदीर्णघनगर्जितेन तस्य अतीवोद्दीपकत्वात् माननिराकरण-
संप्राप्तिः इति समाहितालंकारो विज्ञेयः । मानिन्याः माननिराकरणसाधनेषु
प्रणामः एकनमोस्ति । तदुक्तम्—

उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्णं धनगर्जितम् ॥ २९९ ॥

॥ इति समाहितम् ॥

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्प्रमनुत्तमम् ।

उदात्तं नाम तं प्राहुरलंकारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

साम भेदं च दानं च नृत्युपेक्षे रसान्तरम् ।

तद्भङ्गाय पतिः कुर्यात् पदुपायानिति क्रगात् ॥ इति ।

परं नतिर्नैव निश्चयेन कार्यसंपादिका । तथा मानभङ्गाभावे उपेक्षादेः कर्तव्यत्वे-
नोपदिष्टत्वात् । धनगर्जितं तु एकान्तेन फलोपवायकं तस्यातीवोद्दीपकत्वात् ।
तथा चात्र सशयितोपायेन माननिरासाय प्रवृत्तस्य नायकस्य निश्चितोपायसंपत्त्या
कार्यस्य सौकर्येण लभः इति ज्ञेयम् ॥ २९९ ॥

उदात्तं लक्षयति—आशयस्येति । आशयस्य अभिप्रायस्य मनो-
व्यापारविशेषस्येति यावत् । विभूतेः संपत्तेर्वा । अनुत्तमम् अलौकिकमित्यर्थः ।
यन्महत्त्वं आधिक्यम् । वर्णयते तं मनीषिणः उदात्तम् अलंकारम् आहुः इत्यन्वयः ।
तथा च प्रस्तुतस्य अलौकिकं महाशयत्वं विभूतिमत्त्वं वा यत् वर्णयते स उदात्तो
नामालंकारः इति भावः । परे तु प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन वर्णयमानं महतां चरितमपि
उदात्तं मन्यन्ते । तदुक्तम् प्रकाशकृता—महतां चोपलक्षणम् इति । उदाहरणं च—

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।

निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतस्य दण्डकारण्यस्य तदुत्कर्षाय महतो रामस्य अङ्गत्वेन वर्णनं कृत-
मित्युदात्तालंकारः । यथा वा—

नाभिप्रमिन्नाम्बुरुहासनेन सस्तुयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमूर्त् युगान्तोचितयोगनिद्रः संढत्य लोकात् पुरोधिरोते ॥ इति ।

१२

अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन लोकात्तर्हर्तुर्भगवतः शयनं वर्णितमिति उदात्ता-
लंकारः । एतच्च प्रस्तुतस्य माहात्म्यातिशयसंसूचकत्वात् लोकातिगामिविभूति-

१५

वर्णनरूपमेवेति दण्डिना न अत्र पृथक्नया लक्षितम् इति ध्येयम् ॥ ३०० ॥

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेप्यविक्रवः ॥ ३०१ ॥

रत्नभिचिपु संक्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्द्वृतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्पतः ॥ ३०२ ॥

पूर्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।

सुव्यञ्जितमिति श्लोकमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

॥ इत्युदात्तम् ॥

महाशयत्ववर्णनरूपमुदात्तमुदाहरति—गुरोरिति । यः राघवः रावणस्य त्रिमुचनेकवीरस्य राक्षसाविपस्य शिरसामुच्छेदरूपं यत् कार्यम् तस्य भारः कार्य-गुरुतः तस्मिन् अपि । अविक्रवः अत्र्याकुलः । स गुरोः पितुः । शासनं राज्यस्वाग-पूर्वकवनगमनरूपामाज्ञाम् । अत्येतुं अतिक्रमितुम् । न शशाक । अत्र रावणवधरूप-महाकार्यकरणसमर्थोपि राघवः यत् राज्यभ्रंशकारं गुरुनिदेशमत्येतुं न शशाक । तेन अस्य लोकसामातिवर्ति महाशयत्वं प्रतीयते इति उदात्तलंकारः ॥ ३०१ ॥

विभूतिमहत्त्वरूपमुदात्तमुदाहरति—रत्नेति । आज्ञनेयेन अज्ञानासुनुना हनुमता । रत्नभिचिपु रत्नखचितभिचिपु । संक्रान्तैः प्रतिफलितैः । प्रतिविम्बशतैः स्वीयप्रतिविम्बानां शतैः । वृतः लङ्केश्वरः लङ्काधिपो रावणः । कृच्छ्रात् कष्टेन । ज्ञातः । प्रतिविम्बशतवृतत्वं कृच्छ्रतया ज्ञानस्य हेतुः । अत्र प्रतिविम्बमाहिरत्नखचित-भिचिपुवर्णनेन राक्षसराजस्यालौकिकविभूतिमत्त्वं प्रतीयते इत्युदात्तलंकारः ॥ ३०२ ॥

उदात्तमुपसंहरति—पूर्वत्रेति । पूर्वतः गुरोः शासनम् इत्युदाहरणे । आशयस्य राममनोवृत्तेः माहात्म्यम् अलौकिकमहत्त्वम् । अत्र रत्नभिचिपु इत्युदा-हरणे । अभ्युदयस्य संपदभ्युदयस्य गौरवे महत्त्वम् । सुव्यञ्जितं स्पष्टं प्रकटीकृतम् । इति हेतोः । अदः पतत् । उदात्तद्वयं श्लोकम् । अस्माभिरिति शेषः । अयं भावः । विषयद्वैविध्येन वैचित्र्यस्य द्वैविध्यात् द्वित्रकारः स दर्शितः इति ॥ ३०३ ॥

१ * रत्नभेदुः कपा. - २ संक्रान्तं. अं. कपा.

३ * व्यकृतं. वरा, क. - ४ दितयं पुनः. कपट

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥

अपह्नुतिं सलक्ष्योदाहरति—अपह्नुतिरिति । किञ्चित् किमपि प्रवृत्तस्य गुणक्रियादिरूपं धर्मम् । अपह्नुत्य अपलप्य असत्यातया निरूप्येत्यर्थः । अन्यार्थस्य धर्मान्तररूपारोप्यमाणार्थस्य । दर्शनं सत्यत्वेन कथनम् । अपह्नुतिः तन्नामालंकारः ।

नैतन्मुखमिदं पद्म न नेत्रे भ्रमरापिमौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिपस्तव ॥

इति तत्त्वापह्नुरूपकत्रिपयपरिहारार्थं किञ्चिदित्यस्य गुणक्रियादिरूपार्थः स्वी-
क्रियते । तथा च प्रकृत धर्मिण निषिध्य धर्मन्तरारोपः तत्त्वापह्नुरूपकम् गुण-
क्रियादिरूपं धर्ममपलप्य धर्मान्तरारोपे अपह्नुतिरित्यनयोः भेदः । अन्ये तु तत्त्वा-
पह्नुरूपकं नैव मन्यन्ते । तेषां मते किञ्चिदपह्नुर्य कस्यचित् प्रदर्शनम् अपह्नुति-
रलंकारः । अपह्नुत्य इत्यनेन रूपकान्तिशयोक्तयोः व्युदासः । तत्र कस्यचिन्निषेधा-
भावात् । किञ्चिदपह्नुर्य इत्येतान्मात्रोक्तौ आक्षेपालंकारोतिव्याप्तिः । तन्निरास्ताप
अन्यत् साध्यत इति । सदेहे संशयः अत्र तु निश्चयः इति ततो भेदः ।
अप्रेक्षयां सभावना अत्र तु आहार्यारोपः इत्युभयोर्भेदः । इयं च द्विनिधा शब्दी
आर्था चेति । यत्र ननादिशब्दैः प्रकृतनिषेधस्तत्र शब्दी । कपटार्थरूपपरिणामा-
र्थाकशब्दोपादाने मयट्प्रत्ययान्तोपादाने चार्था । आर्थाः अन्येपि विविधाः
प्रकाराः सन्ति ते उदाहरणतः स्फुटाभिप्रेयन्ति । तत्र कपटार्थशब्दोपादाने
यथा—उपवनसहकारोद्भासिमृङ्गच्छलेन प्रतिविशिष्यमनेनोद्भक्तं काळकूटम् ।
इति । एव—धूम दधत् प्रकटलाञ्छनकेतनेन । इति । मयटा यथा—ताराभया-
स्तत्र च फेनमद्गा । इति । एवमेव—

अमुष्मिन्नावण्यामृतसरासि नूनं गुणदराः

स्मरः शर्वशृष्ट पृथुत्रपननामे निपतितः ।

यदग्नान्नाराणां प्रशमपिशुना नाभिर्बुद्धे

शिष्या धूमस्वेष परिगमति रोमावलिङ्गपुः ॥ इति ।

अत्र यपु शब्देन रोमावलिनिषेधः । आचार्यदण्डिनो मते एतान्मुदाहरणानि

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।

सेयमग्निमयी सृष्टिर्मयि शीता परान् प्रति ॥ ३०५ ॥

शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेष्व्वात्मनि कामिना ।

औष्ण्यप्रकाशनात् तस्य सेयं विषयनिहुतिः ॥ ३०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा नामतो मतः ।

तत्त्वापह्नवरूपकस्य ज्ञेयानि । धर्मिणि धर्म्यन्तरारोपात् । उदाहरणं दर्शयति—
न पञ्चेति । स्मरः पञ्चेषुः पञ्चसंख्यापरिमितवाणो न । पञ्चेषुभिः सकलविश्व-
स्येदृशार्पाडाजननासंभवात् । अतस्तस्य पत्रिणां वाणानां सहस्रं सहस्रसंख्यात्व-
मस्तीति शेषः । अत्र स्मरस्य पञ्चेषुत्वधर्म प्रतिषिध्य सहस्रेषुरूपधर्मान्तरारोपात्
अपह्नुतिः ॥ ३०४ ॥

विषयापह्नुतिमुदाहरति—चन्दनमिति । चन्दनं कृष्णागरुः । चन्द्रिका
ज्योत्स्ना । तथा मन्दः दक्षिणश्च गन्धवाहः मलयानिज इत्यर्थः । सेयं मयि विरहिणि ।
अग्निमयी सृष्टिः अग्निवन्मां संतापयतीत्यर्थः । अतोऽग्निवन्मया प्रतीयते । परान्
प्रति मदन्यान् प्रति । शीता शीतला । किलेति स्वासंमतिद्योतनार्थम् ॥ ३०५ ॥

उदाहरणं विशदयति—शैशिर्यमिति । अत्र कामिना परेषु स्वभिन्नषु ।
चन्दनादीनां शैशिर्यं शिशिरतां शैत्यमिति यावत् । अभ्युपेत्यैव अङ्गीकृत्यैव । तस्य
शैत्यस्य । आत्मनि औष्ण्यप्रकाशनात् संतापकतया दाहारोपणात् । सेयं विषया-
पह्नुतिः । अयं भावः । अत्र चन्दनादीनां निषेधारोप्यधर्मयोः शैत्यतापकत्वरूपयोः
व्यवस्थितविषयत्वप्रतिपादनादियं विषयापह्नुतिः । अत्र उष्णत्ववर्णनेन शैत्यनिषेधो
व्यङ्ग्य इति बोध्यम् ॥ ३०६ ॥

स्वरूपापह्नुतिं दर्शयति—अमृतेति । चन्द्रमाः अमृतस्यन्दिनः किरणाः
यस्य तादृशः सः । नामतः केवलं संज्ञात्वेन न तु अर्थवत्त्वेन । मतः । अयं भावः ।
चन्द्रमा इत्यस्य योगार्थः चन्दयति अमृतस्यन्दिकिरणैरहादयति इति चन्द्रः ।
स्फायिताश्चि इति चादिधातो रक्प्रत्ययः । चन्द्रः सन् मस्यति परिणमते इति

१ मदर्शनात्. कण्. २ सेया व.

३ नाम नामतः, अ क, नामतो मतः. धया.

अन्य एवायमर्थात्मा विपनिष्यन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निवर्त्यार्थान्तरात्मता ।

उक्ता स्मरार्तेनेत्येषां स्वरूपापह्नुतिर्मेता ॥ ३०८ ॥

उपमापह्नुतिः पूर्वमुपमास्वेव दर्शिता ।

चन्द्रमाः । अथवा चन्द्रम् अमृत तदिव मीयते असौ इति चन्द्रमाः । एव च चन्द्रमत्सुशब्दस्य यौगिकार्थो आह्लादकरूपः । स तु प्रसिद्धचन्द्रमसि, नास्ति । विरहिणो मम सतापकत्वात् । अतः विधौ चन्द्रमःशब्दः केवलरूढिवत्त्वात् मण्डप-कुशलादिवत् चोद्ध्वयः । न तु कुम्भकारादिवत् यौगिकः । एव चन्द्रमसः अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्व निषिध्य आरोप्यार्थं दर्शयति—अन्य इति । अयं चन्द्रमाः । अन्यः अर्थात्मा पदार्थस्वरूपः । आह्लादकभिन्नधर्मविशिष्टः इत्यर्थः । किं धर्मविशिष्टः इत्याह विपेत्ति । विपनिष्यान्दिन्यः दीधितयः किरणाः यस्य तादृशः । एव चात्र धर्मनिषेधपूर्वकधर्मोन्तरारोपादपह्नुतिः ॥ ३०७ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । केनचित् स्मरार्तेन मदनपीडितेन । इति एवप्रकारेण । इन्दौ चन्द्रत्व आह्लादकस्वरूपत्वम् । निवर्त्य निषिध्य । अर्थान्तरा-त्मता विपनिष्यन्दिदीधितिस्वरूपत्वात् । उक्ता आरोपिता । अतः एषा स्वरूपा-पह्नुतिर्बोद्धव्या । स्व रूप्यते अनेन इति स्वरूप नैरार्गिकगुणक्रियादिधर्मः । तन्निषेधपूर्विकेयमिति स्वरूपापह्नुतिः ॥ ३०८ ॥

अपह्नुतिमुपसहरति—उपमेति । उपमायाः सादृश्यस्य अपह्नुतिः उपमा-पह्नुतिः । सा पूर्वमुपमासु उपमालंकारभेदेषु दर्शिता । प्रतिषेधोपमाख्यया दर्शिता इत्यर्थः । तदुदाहरणं हि—

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ इति ।

अत्र हि चन्द्रप्रतिषेधोक्त सादृश्यं प्रतिषिध्य सादृश्यमूलगुणातिशयस्थापनार्थम् । अतः इयमुपमापह्नुतिः । अत्र औपम्यमूलभूतगुणातिशयसंस्थापिकेयमपह्नुतिः

१ निहाय क. २ अर्थान्तरात्मता. अ, घरा, कपा.

३ उक्तं एषा, कपा ४ अर्थान्तरा. अ.

इत्यपद्धतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥

॥ इत्यपद्धतिः ॥

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

औपम्यचारुताया विकासयित्री इति तदन्नभूता । औपम्यचारुता तु प्रधाना इति
 १ उपमाभेदे तस्याः परिगणनमिति ज्ञेयम् । तत्त्वापद्धवरूपकं तु अपद्धतेर्भिन्न-
 विषयमिति पूर्वं दर्शितमेव । अन्ये केचन उपमापद्धतिः इत्यत्र उपमाशब्देन
 उपमारूपकयोः अनतिभेदात् रूपकं गृह्णन्ति । तथा च उपमारूपकं नाम
 २ तत्त्वापद्धवरूपकम् उपमासु रूपकभेदेषु दर्शितमिति अर्थं दर्शयन्ति । तद्रहस्यं
 तु अपद्धतौ अर्थः आरोपः न युक्तः शाब्दारोपे एव चमत्कृतेर्भानात् इति स्यात् ।
 परमस्मिन् पक्षेपि उपमाशब्दस्य रूपकार्यः न सरसः । इति उभयत्रापि किञ्चि-
 ३ पद्वैकल्यं दृश्यते इति सुधीभिर्विचारणीयम् । इति अनया दिशा । अपद्धतिभेदानां
 विस्तरो लक्ष्येषु उदाहरणविशेषेषु । लक्ष्यः स्वयमूहनीयः । उपमापद्धतितत्त्वापद्धति-
 वत् अलंकारान्तरोत्पत्तिहेतवः अपद्धतिभेदा अवगन्तव्याः । तत्र उत्प्रेक्षापद्धति-
 ४ र्थ्या—

अश्रुच्छलेन सुदृशो द्रुतपावकधूमकलपाश्याः ।

अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यपूर इव ॥ इति ॥

३१ एवमन्येपि प्रकाराः बोध्याः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३०९ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं श्लेष लक्षयति—श्लिष्टमिति । अनेकार्थम् अस्तिर्धा-
 वृत्त्या अनेकार्थप्रतिपादकम् । एकरूपान्वितम् एकेन अर्थभेदेपि अभिन्नप्रयत्नो-
 १ च्चार्येण रूपेण अन्वितं युक्तं समानवर्णरूपमित्यर्थः । वचः वाक्यम् । श्लिष्ट श्लेषा-
 लंकारयुक्तम् । इष्ट कविभिरिति शेषः । बन्धोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वपि अलंकारेषु
 २ श्लेषः चारुतासपादकतया कविभिरभिलषित इत्यर्थः । तदग्रे कथयिष्यति ।

श्लेषः सर्वास्तु पुष्पाति प्रायो बन्धोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्न द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ (२३६३) इति ।

श्लेषश्च एकतावभासहेतुः सबन्धनिशेषः । स चात्र शब्दयोरैकप्रयत्नोच्चार्यरूपः ।
 ३ अर्थयोस्तु अर्थनियामकानां प्रकरणादीनामभावात् एकप्रयत्नोच्चार्यशब्देन एकाकाल-

तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

व्योच्यत्वरूपः । अन्ये तु शब्दवोर्जतुकाष्टन्यायेन अर्थयोस्तु एकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन
 श्लेष इत्याहुः । ननु अर्थभेदेन शब्दभेदः इति नियमात् कथमंशस्यैव शब्दस्य अनेकार्थ-
 १३त्वमिति चेत् तथाविधाकारैरपरैः शब्दैः श्लिष्टतयेति निश्चिनुमः । अयं च श्लेषः
 शब्दपरिवृत्तिसहत्यासहत्वेन अर्थशब्दभेदेन द्विधेति अर्वाचीना मन्यन्ते । प्राचीनास्तु
 उभयत्रापि शब्दस्य अर्थद्वयप्रतीतिभाधायैव वैचित्र्यजनकतया प्रधानतः अर्थसपेक्ष-
 १५तया अर्थशून्यकेवलशब्दवैचित्र्ये अलंकारत्वाभावादयमर्थालंकार एव इति जानन्ति ।
 एतद्य अनेकार्थत्वम् अभिधावृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वम् । तद्य शक्ति-
 सुक्रीचकानां संयोगादीनामभावे एव संभवति । यत्र तु संयोगादिभिरभिधायाः
 १८निश्चयः तत्र युगपदर्थद्वयप्रतीतिभावान्न श्लेषः । तत्राप्यकृतस्यार्थस्य ध्वनिरेव ।
 संयोगादयधोक्ता हरिणा—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

२१ अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमीचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ इति ।

१२एते संयोगादयः नानार्थेषु शब्देषु शब्दार्थस्थानवच्छेदे संदेहे तदपकरणज्ञात
 विशेषार्थनिर्णायक इति संश्लिष्टार्थः । तत्र संयोगादीनामुदाहरणानि सप्तसप्त
 धेनुरानीयताम् इत्यादीनि परमत्रयुनन्त्यातो ज्ञेयानि । निन्दारभयान्नात्र लिख्यन्ते ।

१७अर्थस्थानेकः च कश्चिद्वस्तुनः कश्चिदेकव्यपारेषु अनेकसंबन्धित्वात् । तत्र
 आपं शब्दश्लेषः द्वितीयेषुश्लेषः इति नभ्याः । अर्थभयो गथा—

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

दोपाकरेण संबन्धक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किं न वाधते ॥ ३१२ ॥

प्रायः भिन्नपदवाक्ये च समङ्गश्लेषः । समङ्गश्लेषः एव समधिकचमत्कारकारी इति कविभिः विशेषतः प्रयुज्यते । अतः प्रायःपदोपादानम् इति केचित् । प्रकाश-
कारादयः श्लेषविशेषं शब्दश्लेष वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदाददृष्टा मन्यन्ते । तत्र वर्णश्लेषो यथा—विधौ शिरःस्थे कुटिले कुतः श्रीः । इति । अत्र विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोः श्लेषः । एवमादीनि प्रत्यादिश्लेषो-
दाहरणानि प्रकाशादिभ्यो ज्ञातव्यानि ॥ ३१० ॥

तत्राभिन्नपदश्लेषमुदाहरति—असाविति । उदय प्रतापोनातिम् उदयाचलं च । आरूढः । कान्तिमान् कमनीयाकृतिः । तेजस्वी च । रक्तमण्डलः अनुरक्त-
प्रकृतिमण्डलः रक्तविम्बश्च । राजा नृपः चन्द्रश्च । मृदुभिः अनुद्वेगकरैः शीतलैश्च । करैः राजप्राह्यभागैः किरणैश्च । लोकस्य हृदयं हरति चित्तमाकर्षति । अत्र प्रकं-
रणादिनियामकाभावात् द्वावपि नृपचन्द्रौ वाच्यौ । उदयादिपदानि च प्रकृति-
प्रत्ययभेदशून्यत्वादभिन्नानि इति अमङ्गश्लेषोपयम् ॥ ३११ ॥

भिन्नपदश्लेषमुदाहरति—दोपाकरेणेति । प्रदोषः रजनीमुखम् अथवा प्रकृष्टाः दोषाः यस्मिन् स प्रदोषः मदनः प्रकृष्टकोधलोभमोहादिदोषवान् नृपश्च प्राकरणिकः । दोपाकरेण दोषायाः निशाया करः निशाकर इत्यर्थः पक्षे दोषा-
णामाकरः खनिः तेन । तथा नक्षत्रपथवर्तिना नक्षत्रमार्गे आकाशे वर्तते इति तथोक्तेन । क्षत्रपथे क्षत्रोचितशौर्याद्याचारे न वर्तते तेन । राज्ञा चन्द्रमसा केन-
चिन्नृपविशेषेण च । संबन्धं संबन्धं प्राप्नुवन् सन् । अप्रियं प्रियाविरहितं द्वेष्यं च । मान् इत्य एवम् । किं न वाधते अपि तु वाधत एव । अत्र दोषाकरादि-
पदानां प्रकृतिप्रत्ययभेदेन भिन्नार्थप्रतिपादकत्वात् समङ्गश्लेषोपयम् । राज्ञेत्यत्र तु
अमङ्गः । अत्र समङ्गश्लेषपदानां बाहुल्यात् समङ्गश्लेषः । अत एव लक्षणे प्रायः

उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दृश्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

अस्त्यभिन्नक्रियः कश्चिदविरुद्धक्रियोपरः ।

विरुद्धकर्मा चास्त्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

पदोपादानं सार्थकमिति ज्ञेयम् । अर्वाचीनास्तु सभङ्गाभङ्गरूपं तृतीयभेदं परि-
कल्प्य तस्येदमुदाहरणं मन्वते । तन्मते सभङ्गश्लेषोदाहरणं तु—

१२ पृथुकार्तस्वरपात्रं भूपितनिःशेषपरिजन देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥ इति ।

अत्र श्लिष्टानि सर्वाण्यपि पदानि सभङ्गानि इति सभङ्गश्लेषोपमम् ॥ ३१२ ॥

प्रधानभूतं श्लेषं सप्रकारं प्रदर्श्य अलंकारान्तरस्याङ्गत्वेन तस्य चारुता-
संपादकत्वं दिदर्शयिषुराह—उपमेति । उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकाद्यलंकारेषु
गोचराः विपर्ययीभूताः । श्लेषाः प्रागेव तत्तदलंकारोदाहरणेषु दर्शिताः । इदानीं
केचन अपरे अन्यालकाराङ्गभूताः । दृश्यन्ते । तत्र—

शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव ते वक्तव्यमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥

इति श्लेषोपमादौ अर्थश्लेषः । बालेबोधानमालेयं सालकाननशोभिनि । इति
समानोपमायां शब्दश्लेषः । एवम्—

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

साखि वक्त्राभुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥

इति श्लिष्टरूपके शब्दश्लेषः । तथा—

अमृतात्पनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥

इत्यापेक्षे द्विविधः श्लेषः । साधारणधर्मप्रयोगवति व्यतिरेकेपि एवमेव श्लेषो द्रष्टव्यः ।

१५ आदिना अर्थान्तरन्याससमासोक्त्यादीना परिग्रहः ॥ ३१३ ॥

कथयितव्यान् भेदानुद्दिशति—अस्तीति । सुगमम् ॥ ३१४ ॥

नियमाश्लेषरूपोक्तिरविरोधी विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥

वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुल्लवणम् ।

दृशो दूत्यश्च कर्पन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ष्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७ ॥

नियमेति । तेषां निर्दिष्टानामेपामित्यर्थः । निदर्शनेषु उदाहरणेषु । रूपं स्वरूपम् । आविर्भविष्यति प्रकटीभवति ॥ ३१५ ॥

अभिन्नक्रियाश्लेषमुदाहरति—वक्रा इति । कान्ताभिः प्रियाभिः । प्रेषिताः क्षिप्ताः नायकानयनार्थं प्रेषिताश्च । वक्राः तिर्यक्प्रसारिण्यः वक्रोक्तिनिपुणाश्च । स्वभावमधुराः स्वाभाविकमनोहराः मधुरस्वभावाश्च । उल्लवणम् अत्यन्तं प्रखण्डम् । रागं औहित्यम् अनुरागं च । शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यश्च । दृशः नयनानि दूत्यश्च । प्रियान् कर्पन्ति आवर्जयन्ति । अत्र वक्रादिविशेषणानां श्लिष्टत्वं दृग्दूतीनां च कर्पणरूपैकक्रियायामन्वयः । श्लेषस्य एकक्रियत्वं च स्वाश्रयीभूत-विशेषणानां विशेष्ययोः दृग्दूत्योरेककर्पणक्रियावत्त्वात् परंपरया बोध्यम् । अत्र—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कार्त्तनं स्तुतिनिन्दार्यं सा मता तुल्ययोगिता ॥

इति वक्ष्यमाणस्वरूपायाः तुल्ययोगिताया निर्वाहकत्वादयं श्लेषः तुल्ययोगिताङ्ग-भूतः । अपरे तु एकक्रियया वाक्यद्वयदीपनात् क्रियादीपकस्याङ्गभूतोयमित्याहुः ॥ ३१६ ॥

अविरुद्धक्रियाश्लेषमुदाहरति—मधुरेति । कोकिलागिरः आकर्ष्यन्ते । असितेक्षणाश्च श्लिष्यन्ते । उभे अपि श्लिष्टविशेषणैर्बर्णयति । मधुराः स्वरमाधुर्य-शास्त्रिन्यः माधुर्याख्यनायिकालकारयुक्ताश्च । माधुर्यं च—सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता । इत्युक्तप्रकारकम् । रागवर्धिन्यः उदीपकत्वेन प्रणयाविष्कारेण च अनुरागं वर्धयन्त्यः । कोमलाः कर्णमधुराः मृदुगात्र्यश्च । मदकला वसन्त-

रागमादर्शयन्नेप वारुणीयोगवर्धितम् ।

'तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

निस्त्रिंशत्त्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वं च वर्तते ॥ ३१९ ॥

प्रारम्भे मदेनमत्ताः सौभाग्याद्यवलेपविकारवत्यश्च । उक्तं च मदलक्षणं यथा—
मदो विकारः सौभाग्ययोवनाद्यवलेपजः । इति । अत्राकर्णनाश्लेषणक्रिययोरेक-
कालीनत्वसम्भवेनाविरोधः । श्लेषस्य अविरुद्धक्रियासंबन्धश्च स्वाश्रयविशेषणविशे-
ष्ययोः कोकिलाळापासितेक्षणयोः कर्मत्वेन संबन्धात् तत्संबन्धेन परंपरया बोध्यः ।
अत्रापि श्लेषस्य तुल्ययोगिताङ्गत्वं ज्ञेयम् ॥ ३१७ ॥

विरुद्धक्रियं श्लेषमुदाहरति—रागेति । एषः पुरो दृश्यमानः । घर्मांशुः सूर्यः ।
तिरोभवति अस्ताच्चल गच्छति । अङ्गजस्तु मदनस्तु । विजृम्भते उद्योतते । उभौ
अपि श्लिष्टविशेषणेन वर्णयति—रागमिति । वारुणी पश्चिमदिक् तस्याः योगेन
संबन्धेन वर्धितं स्फूर्तम् । राग लौहित्यम् । आदर्शयन् । पक्षे वारुणी मदिरा तस्याः
योगः सेवनं तेन वर्धितम् । राग अनुरागम् । आदर्शयन् । अत्र तिरोभयनविजृम्भ-
णक्रिये परस्परविरुद्धे । श्लेषस्य तत्र संबन्धः पूर्ववत् परंपरया ज्ञेयः । अत्र
तुल्ययोगितालकारः प्रधानतया वर्तते ॥ ३१८ ॥

सनियमश्लेषमाह—निस्त्रिंशत्त्वमिति । अस्य नरेन्द्रस्य । असौ खड्गे एव
नतु मनसि । निस्त्रिंशत्त्वम् निर्गतः त्रिंशतः अङ्गुलिभ्यः इति निस्त्रिंशः त्रिंशद-
ङ्गुल्यधिकपरिमाणत्वम् निर्देयत्वम् च । धनुष्येव वक्रता आकर्षणेन असरलता
प्रतिकूलता च । मार्गणत्वं शरत्वं याचकत्वं च । शरेषु एव न तु प्रजासु । वर्तते
इति सर्वत्रान्वेतव्यम् । अत्र प्रतिशब्द एवकारेण द्वितीयार्थानां व्यवच्छिन्नत्वात्
अयं नियमवानर्थश्लेषः । अत्र—अनेन च परिसङ्ख्यायाः परिपोषः । ग्रन्थज्ञता
अस्वीकृतापि परिसङ्ख्या स्पृष्टवैचित्र्यादङ्गीकार्येति टीकाकाराः । ययं तु नियम-
श्लेषेणैव तस्याः सर्वस्य त्रिपदस्याक्रमणात् किं परिसङ्ख्येति नामा-तराश्रयणे
प्रयोजनमस्तीति न जानामः । दस्यन्ते केचनापरे इति अज्ञातिरूपस्य उभय-

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वपि रक्षति ।

अथवा दृश्यते रागिमिधुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

महीभृद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ॥ ३२१ ॥

अच्युतोप्यवृषच्छेदी राजाप्यविदितक्षयः ।

स्यापि श्लेषस्य दर्शनं प्रतिज्ञातमवबोद्धव्यम् । तथा चात्र आचार्यमतेन अङ्गी
श्लेषः एव न परिसंख्याङ्गभूत इति विचारणीयम् ॥ ३१९ ॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिश्लेषमुदाहरति—पद्मानामेवेति । अपि रक्षति सति ।
पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकः न तु प्रजासु । कण्टकः तीक्ष्णाप्रावयवविशेषः क्षुद्र-
शत्रुश्च । नियमश्लेषमाक्षिपति—अथवेति । रागिमिधुनस्य अनुरक्तकामिनोः
आलिङ्गनेषु अपि । कण्टकः रोमाञ्चः । दृश्यते । अत्र पद्मानामेव इति सनियमश्ले-
षस्य अथवेत्यादिना आक्षेपः । अतः नियमाक्षेपरूपोक्तिश्लेषः । स च एकत्र निहि-
तस्य कण्टकस्य वाक्यद्वयोद्दीपनात् प्रधानस्य दीपकस्याङ्गमिति ध्येयम् ॥३२०॥

अविरोधिश्लेषमुदाहरति—महीभृदिति । स वृषः । महीभृत् महीं विभ-
र्तीति महीभृत् पृथ्वीधारकः पर्वतश्च । भूरिकटकः बहुस्कन्धावारः विशालनितम्बश्च
अस्ति । तथा स तेजस्वी प्रतापवान् सूर्यश्च । नियतोदयः सततौन्नतिशाब्दी
नियतोद्गमश्च । तथा दक्षः निपुणः प्रजापतिविशेषश्च । प्रजापतिः प्रजापालकः
सृष्टिकर्ता च । तथा स्वामी प्रभुः कार्तिकेयश्च । शक्तिधरः प्रभावोत्साहमन्त्र-
शक्तिसंपन्नः आयुधविशेषवांश्च । अस्ति । अत्र महीभृत् भूरिकटकः तेजस्वी
नियतोदयः दक्षः प्रजापतिः स्वामी शक्तिधरः इति श्लिष्टपदयुगलानामविरोधि-
त्वादविरोधिश्लेषः । स एव चात्र प्रधानः ॥ ३२१ ॥

विरोधिश्लेषमुदाहरति—अच्युतेति । अच्युतः सन्मार्गात् अभ्रष्टः
विष्णुश्च । अपि अवृषच्छेदी वृषः धर्मः तन्नामासुरश्च तं न च्छिनत्तीति तपोक्तः ।
राजापि राजा नरपतिः चन्द्रश्च अपि । अधिदितः अज्ञातः क्षयः सेपत्क्षीणता
राजयक्ष्मा च येन तादृशः । देवः राजा सुरश्चापि । अविबुधः विबुधः विगत-
पण्डितः देवश्च न भवतीति तपोक्तः । शकरः कल्याणकरः हरश्चापि । अमुजङ्ग-

देवोप्यविवुधो जज्ञे शंकरोप्यभुजङ्गवान् ॥ ३२२ ॥

॥ इति श्लेषचक्रम् ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् ।

१० वान् भुजङ्गः पिङ्गः सर्पश्च तद्वान् तद्विशिष्टः न भवतीति अमुजङ्गवान् । जज्ञे इति सर्वत्र वाक्येषु योजनीयम् । अत्राच्युतादिपदानां द्वितीयार्थे विष्ण्वादौ वृषो-
च्छेद्यादिद्वितीयपदार्थस्याभावो विरुद्धः इति विरोधिश्लेषोपयम् । अयं च विरोधा-
भासस्याङ्गम् । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु भिन्नाभिन्नकारकरूपेणास्य भेदौ प्रदर्शितौ ।
तत्र भिन्नकारको यथा—

गतिर्वेणी च नागेन वपुरूरू च रम्भया ।

१२

औष्ट्रौ पाणी प्रवालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥ इति ।

तस्या नायिकायाः गतिः गमनं वेणी केशरचना च नागेन हस्तिना सर्पेण च समा ।
अत्र प्रथमार्थे नागशब्देन धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्तागगतिर्गृह्यते । तस्या वपुः
१५ शरीरम् ऊरुद्वयं च रम्भया अप्सरोविशेषया कदल्या च । तस्या औष्ट्रौ पाणी
च प्रवालैः विद्रुमैः नवपल्लवैश्च । तुल्यत्वमाययुः । अत्र वर्णनीययोस्तुल्यत्वं श्लेष-
प्रमावाङ्मन्यते । सोयमनेककर्तृत्वाद्भिन्नकारकः । अभिन्नकारकः श्लेषो यथा—

१८

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभापिणि ॥ इति ॥

हे कलभापिणि मधुरवचने । तव दृष्टिः कस्य विश्वसनीयत्वं विश्वासाहतां । याति ।
१९ न कस्यापि इत्यर्थः । तदेवोपपादयति—कृष्णोति । कृष्णा इयामा अर्जुनां श्वेता
अनुरक्ता प्रान्तलोहिता च । कर्णावलम्बिनी कर्णपर्यन्तगामिनी । पक्षे कृष्णे श्रीहरी
अर्जुने मध्यमपाण्डवे च अनुरक्ता अनुरागवती । कर्णपक्षपातिनी च । अतः
२० विरुद्धपक्षद्वयाश्रितत्वात् कथं सा विश्वसनीया स्यात् । स चायमेककर्तृकत्वाद्-
भिन्नकारकः श्लेषो भवति । एवं प्रभेदविशेषा अन्येभ्य आकरग्रन्थेभ्यो बोद्धव्याः ।
विस्तारभियोपरम्यतेस्माभिः ॥ ३२२ ॥

क्रमप्राप्तां विशेषोक्तिं लक्षयति—गुणजातीति । विशेषः वर्णनीयत्वेन

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

प्रस्तुतस्य वीर्याद्यतिशयः तस्य । दर्शनाय अवगमाय । गुणजातिक्रियादीनां आदि-
 ३ शब्देन द्रव्याणां च । यत्तु वैकल्यदर्शनं कार्यसिद्धौ निष्फलत्वप्रतिपादनम् । सा
 विशेषोक्तिः इष्यते । विशेषाय गुणादिवैकल्योक्तिर्वाद्द्विशेषोक्तिरिति अवयवार्थः । स
 च न स्वरूपनिर्धारणाय अपि तु भेदावगमायेति ज्ञेयम् । पदार्थमात्रवैकल्ये अस्याः
 ६ स्वरूपत्वात् । अतिशयोक्तौ प्रस्तुतस्य वीर्याद्यतिशयदर्शनसद्भावेऽपि गुणादीनां
 वैकल्यं न प्रतिपाद्यते इति ततोऽस्या भेदः । एवकारेण विशेषदर्शनाभावे नायमलंकारः
 इति सूच्यते । सरस्वतीकण्ठाभरणेऽपि एतदेव लक्षणं स्वीकृतम् । इदमेव लक्षणं
 ९ च—एकगुणहानकल्पनायां साम्यदाढ्यं विशेषोक्तिः । (४३२३) इति वामनेन
 स्थिरीकृतम् । विशेषदर्शनायैवेत्यनेन विभावनातः भेदो दर्शितः । तत्र हि
 प्रधानतया कारणान्तरं स्वाभाव्यत्वं वा विभावनीयम् न प्रस्तुतस्यातिशयो वाच्यः ।
 १२ इह तु गुणादिप्रतिषेधेन प्रस्तुतस्यातिशयोपेक्षितः । नव्यास्तु—विशेषोक्तिर-
 खण्डेषु कारणेषु फळावचः । इति विशेषोक्तिमाहुः । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः—
 नव्यास्तु सत्यपि कारणे कार्याभावः विशेषोक्तिरित्याहुः । तत्रालंकारसंज्ञानामन्व-
 १५ र्थतयैव प्राचीनैः प्रयुक्तत्वेन हेतुसमानाधिकरणकार्याभाववर्णने विशेषप्रतीतेर-
 भावाद्द्विशेषोक्तिसंज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रष्टव्यः । न च विशेषो वैचित्र्यं तच्च सत्यपि
 कारणे कार्याभावोपनिबन्धे विद्यते एवेति विशेषोक्तिसंज्ञाया अन्वर्थतैवेति वाच्यम् ।
 १८ अलंकारमात्रस्यैव वैचित्र्यात्मकत्वेनोपमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात् ।
 अध सति हेतौ कार्याभावप्रतिपादनजन्यं स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचित्र्यं त्वयापि
 कथं संज्ञान्तरेणालंकारतया न संगृहीतमिति चेन्मैवम् ! तत्रास्माकमतिशयोक्ते-
 २१ रभ्युपगमात् । कार्यकारणपौर्वापर्यवैपर्ययवदत्राप्यतिशयोक्त्यभ्युपगमस्यौचित्यात् ।
 तस्मात् गुणादिवैकल्यवर्णने वर्णनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्त-
 तरमिति ॥ ३२३ ॥

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न कठोरमिति । पुष्पधन्वनः
 मदनस्य । आयुधं अस्त्रम् । न कठोरं न वा तीक्ष्णं निशितम् ।

३ अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ।

नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥

तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसंभवा ।

तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोप्यलम् ॥ ३२५ ॥

न बद्धा भुकुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छदः ।

न च रक्ताभवद्दृष्टिर्जितं^१ च द्विपतां कुलम् ॥ ३२६ ॥

इति पुष्पमयस्वादिति भावः । तथापि अमुना कामेन । भुवनत्रयं जितमेवासीद् ।
अत्र मदनस्य वीर्यातिशयप्रदर्शनाय तदस्त्रस्य काठिण्यादिगुणवैकल्योक्तिः इति
विशेषोक्तिः । नात्र कारणान्तरविभावनायां स्वाभाविकत्वविभावनायां वा तात्पर्य-
मतो न विभावनाप्रसक्तिः । एवं च विनोपकरणं क्रियानिष्पादकतया कर्तृकल्प-
प्रतिपादनं उपकरणगतकठोरतीक्ष्णगुणवैकल्येन प्रदर्शितमिति गुणवैकल्यविशेषो-
क्तिरियम् ॥ ३२४ ॥

जातिवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति—न देवेति । एषा देवकन्यका न ।
गन्धर्वकुलसंभवा गन्धर्ववंशजापि न । तथापि वेधसः ब्रह्मणोपि । तपोभङ्गं विधा-
तुम् अलं समर्था । अत्र देवत्वगन्धर्वत्वजातिनैरपेक्ष्येण ब्रह्मणोपि तपोभङ्ग-
सामर्थ्यवर्णनेन नाविकाया रूपातिशयः प्रतीयते । देव्यो गन्धर्वश्च तपोभङ्ग-
विधानसमर्थाः इति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र वर्णनीयाया जातिवैकल्येन विशेषो-
दर्शितः इति जातिवैकल्यविशेषोक्तिः ॥ ३२५ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न बद्धेति । भुकुटिः भूभङ्गः । न
बद्धा । दशनच्छदः अधरः । न स्फुरितः । दृष्टिरपि रक्ता ताम्रा । नाभवद् । तथापि
इह वीर त्वया द्विपतां अरीणाम् । कुलं जितम् । बलमिति पाठे शत्रुसैन्यं जित-
मित्यर्थः । अत्र बन्धनादयः क्रियाः । तद्वैकल्येन शत्रुजयो वर्णितः । तेन टीळ्या
शत्रुजयो विहितः इति विशेषः स्फुटीभूतः । अतः क्रियावैकल्यविशेषोक्तिरियम् ।
अत्र केचित्—बन्धने स्फुरणं च क्रिया रक्तत्वं तु गुणः । अतः क्रियागुण-
वैकल्ययोरत्र संकरः । शुद्धक्रियावैकल्योदाहरणं तु—

१ अस्तं. अ. कया. २ तत्. अ.

३ बलम्. च, इप.

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विपमा हयाः ।

आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्त्लम् ॥ ३२८ ॥

नोपभोगो न वा दान बन्धूना भरण न वा ।

तथापि गुरुता धचे नृणा सरक्षित धनम् ॥ इति ।

अत्रोपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यमिति वदन्ति ॥ ३२६ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न रथा इति । न रथा न च मातङ्गा हस्तिन । न हया अश्वा । न च पत्तय पदातय । एवम्—हस्यश्चरय-पादात् सेनाङ्ग स्याच्चतुर्विधम् । इति चतुरङ्गबलवियुक्तयापि स्त्रीणा अपाङ्गदृष्ट्यैव तिर्यक्कटाक्षेणैव । जगता त्रय जीयते । अत्र रथादिजयसाधनद्रव्याणामभावेपि जगत्त्रयमिजय. केवलया दृशा विहित । तेन च दृशा मोहनसामर्थ्यविशेष प्रतीयते इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्ति ॥ ३२७ ॥

हेतुविशेषोक्तिं दर्शयति—एकचक्र इति । रथ एकचक्र यन्ता सारथि । विकल चरणप्रिकल । अश्वा विपमा सप्तसख्याका इत्यर्थ । सप्ताश्वा नव दन्तिन इति सप्ताश्वाना राजतन्त्रे निषेध इति रत्नदर्पणव्याख्याया रत्नेश्वर । तथापि तेजस्वी अर्क रथि । नभस्त्ल विस्तीर्णमाकाशम् । आक्रामति । अत्र रथादिद्रव्याणामङ्गवैकल्येन द्रव्यवैकल्यम् । तत्प्रतिपादनेन विकलसाधनोपि रविर्जगत्त्रयमाक्रामतीति विशेषसामर्थ्यदर्शनात् विशेषोक्ति । तत्र च तेजस्वीति हेतुबोधकपद-विन्यासेन न तेजस्विन अङ्गीकृतार्थसाधने उपकरणपरतन्त्रा भवन्तीति विशेषस्य परिपोषो भवति इति हेतुविशेषोक्तिरियम् । भोजराजस्तु न रथा न च मातङ्गा इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्ति एकचक्रो रथो यन्तेति वैकल्यवद्द्रव्यविशेषोक्तिरिति भेदद्वय कल्पयति । तथैव अवैकल्यदर्शनेनापि क्वचिदप्युपपद्यते इति जातिगुण-क्रियादीनामवैकल्येपि क्वचिदिय भवतीति मत्वा उदाहरति—

सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वीति विशेषणात् ।
अयमेव क्रमोऽन्येषा भेदानामपि कल्पने ॥ ३२९ ॥

॥ इति विशेषोक्तिचक्रम् ॥

विप्रक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

१२ अयं तथा रथक्षोभादसेनासौ निपीडित ।
एकं कृती शरारोस्मिञ् शेषमङ्गं भुवो भर ॥

अत्र तथा स्पृष्टोऽस्य पुण्यवान् तथा चास्पृष्टः शेषमङ्गं मे निरर्थकम् इति योयम-
१५ नैकल्यदर्शनेऽपि विशेषस्तेनेषा हेतुमत्यपि हेतुमता विशेष्यमाणा यथोक्ता विशेषो
क्तिर्भवतीत्याह ॥ ३२८ ॥

उदाहरणं निरूपयति—सैषेति । तेजस्वीति विशेषणात् हेतुगर्भविशे-
षणादिति भावः । एषा विशेषोक्तिः हेतुविशेषोक्तिः । अन्येषामपि भेदाना
३ विशेषोक्तिप्रकाराणाम् । अयमेव क्रमः अयमेव मार्गः । तथा च यथात्र हेत्वलकार-
संबन्धा विशेषोक्तिस्तथाऽलकारान्तरसंबन्धापि ऊहनीया । तथा च—भवन्ति यत्रौ-
पधयो रजन्यामतैलपूरा सुरतप्रदीपा । धूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ।
६ इयं ह्यकमला लक्ष्मी । इत्यादयो रूपकसंबन्धा विशेषोक्तयो ज्ञेया ॥ ३२९ ॥

क्रमप्राप्ता तुल्ययोगिता लक्षयति—विप्रक्षितेति । विप्रक्षिता प्रस्तुत-
गतत्वेन वक्तुमिष्टा ये गुणा तेऽत्कृष्टा अधिका ये तैः सह । स्तुतिनिन्दार्थं
३ स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा । कस्यचित् प्रस्तुतस्य स्तुत्यस्य वा तैर्गुणे समीकृत्य यत्
कीर्तनं कथनम् । सा तुल्ययोगिता मता इति अन्वयः । अत्र बहुवचनमविप्रक्षितम् ।
द्वाभ्यामङ्गेन वा समाकरणेऽपि अस्यां संज्ञायात् । तथा विप्रक्षितगुणोत्कृष्टैरप्रस्तुतैरे-
६ षेति न नियमः ।

कटाक्षा मधुरालापा विलासास्ते च तं शुभे ।

जगज्जये प्रवृत्तस्य कर्दपस्य महद्बलम् ॥

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मतां तुल्ययोगिता ॥ ३३० ॥

यमः कुवरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

१ इत्यत्र कटाक्षालापविलासादीनां प्रस्तुतत्वे तस्याः सद्भावात् । प्रस्तुतयोरेव अप्रस्तुतयोरेव वा एकधर्माभिसंबन्धे तुल्ययोगिता प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसंबन्धे दीपकमिति अर्वाचीनमतं न दण्डिनोभिमतम् । धर्माभिसंबन्धरूपवैचि-
 १२ त्त्यस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । एवं तर्हि दीपकं निर्विषयं स्यादिति चेन्न । अस्मन्मते वाक्यान्तराद्यपदस्यानुपङ्गादिना स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थोदीपकत्वस्यैव दीपकालंकारत्वात् । तदुक्तम् --

१५ जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्रवर्तिना ।

सर्ववाक्योपकारधेत् तदाहुर्दीपिकं यथा ॥ (२९७) इति ।

अनेनैव लक्षणेन दीपकसंज्ञाया अन्वर्थता भवति । वामनोपि— विशिष्टेन
 १६ साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता (४३२६) इति सूत्रेणैवैव लक्षणमङ्गी-
 करोति । भोजराजोपि तथैव । उपमायां वाक्यार्थस्य व्यङ्ग्यार्थस्य वा साम्यप्रतीतिः
 शान्दी । इह तु सर्वेषां समकक्षतया शान्दबोधविषयत्वात् पर्यवसाने सादृश्य-
 १७ प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः ।

द्वयो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।

अतुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया वृषाः ॥

१८ इत्यादितुल्ययोगोपमायामपि (२५९) व्यञ्जनयोपस्थितस्यापि सादृश्यस्य वृत्ति-
 वेद्यत्वेन शान्दबोधोपपत्त्यात् । व्यञ्जनाया वृत्तित्वं च सर्वालंकारिकसंमतम् ।
 तुल्ययोगितायां तु साम्यं न वृत्तिवेद्यं किंतु पर्यवसानगम्यम् । तेन नोभयोः
 २० समर्पः । एवं च विवक्षितगुणशालित्वेन अप्रस्तुतैः सह प्रस्तुतस्य स्तुतिनिन्दार्थं
 तादृशगुणान्वयित्वकार्त्तनेन या प्रशंसा निन्दा वा सा तुल्ययोगिता । केचित्तु
 तुल्ययोगितायां स्तुतिनिन्दयोः प्राधान्यम् सादृश्यं तु उपसर्जनीभूतम् तुल्ययोगो-
 २१ पमायां तु सादृश्यं प्रधानम् इति ततोऽस्या भेद इति गम्यन्ते ॥ ३३० ॥

तत्र स्तुतितुल्ययोगितामुदाहरति—यम इति । यमः कुवेरः वरुणः

विभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ३३१ ॥

संगतानि मृगाक्षीणा तडिद्विलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

॥ इति तुल्ययोगिता ॥

सहस्राक्ष इन्द्र । तथा भवान् । अनन्यविषया अन-यगामिनीम् । लोकपाल इत्याकाराम् । श्रुतिं स्मृतिम् । विभ्रति धारयन्ति । अत्र लोकपालस्वरूपो गुण प्रस्तुतनृपे विवक्षित । तेन च गुणेनोत्कृष्टैर्यमादिभिः समानताख्यापनेन राज्ञः स्तुति । अतः स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता ॥ ३३१ ॥

निन्दानुल्ययोगितामुदाहरति—संगतानीति । मृगाक्षीणा संगतानि समागमा । तथा तडिद्विलसितानि विद्यदु-भेषितानि च । स्वयम् स्वस्यानुरागेण । तानि घनारब्धान्यपि घन निविड निरन्तरभाव तेन आरब्धानि अनुष्ठितान्यपि । पक्षे घने भेषे स्वयम् आरब्धानि अपि । क्षणद्वय क्षणादूर्ध्वमपरमपि क्षणम् । न तिष्ठन्ति कुतो दार्ढ्यकालवस्थानमिति भाव । अत्र प्रसिद्धचपलत्वभावया विद्युता सह घाणा संगमस्य चपलता समकक्षीकृत्योच्यते । तेन च निन्दावगम स्पष्टो भवति । अतः निन्दानुल्ययोगिता । सा चात्र घनारब्धानि इति ख्यातुप्राणितया समधिकचमत्कार भवति । सरस्वतीकण्ठाभरणे—

१ अन्ये मुखनिमित्तं च द्रु खहेतौ च वस्तुनि ।

स्तुतिनि-दार्ढ्यमेवाहुस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥ (४ ५५)

इति मता तरेण तुल्ययोगिता लक्षितास्ति । तत्र स्तुत्यर्थाया उदाहरण यथा—
१२ आहूतस्याभिपेकाय तिसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोप्याकारविभ्रम ॥

अत्र रामस्य राग्याभिपेकानगमनयो पितुरादेशेन तुल्यरूपतया स्तुति प्रतापते
१३ इति स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता । निन्दार्था यथा—

यथ निम्नं परशुना यथैनं मधुसार्जिवा ।

यथैनं गन्धमान्यास्यां सर्पस्य कट्टरेव स ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ॥ ३३३ ॥

कूजितं राजहंसानां वर्धते मदमञ्जुलम् ।

१८ अत्र यः परशुना छिनत्ति योमुं मधुसर्पिणा सिञ्चति यो वा गन्धमाल्याभ्यामर्चति तं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वम् इति समासोक्त्या तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते इति निन्दार्था तुल्ययोगितेयम् । विस्तरस्तु तत एव द्रष्टव्यः ॥ ३३२ ॥

अथ विरोधं लक्षयति—विरुद्धानामिति । विशेषस्य प्रस्तुतगतोत्कर्षस्य दर्शनाय प्रतिपादनायैव । विरुद्धानां परस्परैः सहानवस्थानयतां परस्परसामानाधिकरण्यशून्यानामित्यर्थः । पदार्थानां यत्र वैचित्र्ये संसर्गदर्शनं सहावस्थानं सामाधिकरण्यप्रतिपादनमित्यर्थः । सः विरोधमूलत्वाद्बिरोधालंकारः स्मृतः । यथेति उदाहरणोपन्यासाय । तत्र प्ररूढविरोधो दोषाय अप्ररूढधालंकाराय । प्ररोहश्च बाधबुद्धानभिभूतत्वम् । बाधबुद्धानभिभूतत्वं च अप्ररोहः । तथा च विरुद्धानां नाम वस्तुतः विरोधाभावेऽपि मुखतः विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानानाम् इत्यर्थः । तदुक्तं प्रकाशकृता—विरोधः सोविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्बचः । इति । पदार्थानां जातिगुणक्रियाद्रव्याणाम् । तेषु जात्या जातिगुणक्रियाद्रव्यैः चतुर्भिर्विरोधः गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिः क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्याम् द्रव्यस्य द्रव्येणेति प्रकाशोक्त-दशप्रकारो विरोधो ज्ञेयः । अयं शब्दश्लेषनिबन्धश्चेद्बिरोधाभास उच्यते । इति प्रेम-
१२ चन्द्रशर्माणः । वामनस्तु विरुद्धाभासत्वं विरोधः इति सूत्रयित्वा (४*३*१२)—

पीतं पानमिदं त्वयाद्य दयिते मत्तं ममेदं मनः

पत्राणी तव कुङ्कुमेन रञ्जिता रक्ता वयं मान्निवि ।

१५ त्वं तुङ्गस्तनभारमन्यरगतिगत्रिषु मे वेपथु-

त्वन्यमप्ये तनुता ममाधृतिरहो प्रेम्भो विचित्रा गतिः ॥

इत्युदाजहार । एष च अपिशब्दप्रयोगे वाच्योन्यथा व्यङ्ग्यः ॥ ३३३ ॥

तत्रादी क्रियाविरोधमुदाहरति—कूजितमिति । राजहंसानां मदमञ्जुलं

क्षीयते च मयूराणां रुतमुत्क्रान्तसौष्टवम् ॥ ३३४ ॥

प्रावृषेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।

रागेण पुनरोक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्तौष्टमसितेक्षणम् ।

नतनाभि यपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥

मदेन मनोरमम् । कूजित वर्धते । मयूराणाम् उक्रान्तम् अपगत सौष्टव मनोहारित्व
यस्मात् तत् । तादृश कूजित क्षीयते हातमेति । अत्रैकस्मिन् शब्दरूपे कर्तारि
विस्मयोवृद्धिक्षयरूपक्रिययोः सवन्धप्रतिपादनेन विरोधः । सवन्धिभेदेन शब्दयो
भिन्नत्वेन तत्प्रशमः । तेन च एवविधवृद्धिक्षयकारितया शरत्कालस्य माहात्म्य
स्फुट प्रतीयते इति अलंकारतास्य ॥ ३३४ ॥

वस्तुगतगुणविरोध दर्शयति—प्रावृषेण्यैरिति । प्रावृषेण्यै प्रावृषि भवै
जलधरैः । अम्बरं दुर्दिनायते श्यामलं भवतीत्यर्थः । जगता जगति स्थितानां
जनानाम् । मनः रागेण अनुरागेण लौहित्येन च । आक्रान्तं व्याप्तम् जायते ।
अत्रानुरागस्य लौहित्येनाध्यवसानात् श्यामत्वलौहित्यगुणयोरैकजलधरसमरूप-
ससर्गजीर्तन विरोधः । तस्य अनुरागरूपार्थान्तरेण परिहारः । तेन च वर्षासमयस्य
विशेषः प्रतीयते इति वस्तुगतगुणविरोधोपपन्नः ॥ ३३५ ॥

अप्यवगतगुणविरोध दर्शयति—तनुमध्यमिति । स्त्रीणां कामिनीनाम् ।
तनुमध्यं कृशाच्छमम् । पृथुश्रोणि विशालनितम्बम् । रक्तौष्टम् असितेक्षणं कृष्ण-
नयनम् । नतनाभि निम्ननाभिः । उन्नतस्तनं तुङ्गकुचम् । यपुः कं पुरुषं न हति-
नीडयति । सर्पमय पीडयतीत्यर्थः । अत्र तनुवविशालत्वयो रक्तवासितत्वयो
नत उन्नतत्वयो गुणयोर्विरोधः । आश्रयोभूताप्यवभेदेन च परिहारः । तेन
वर्णनीयाया नायिकाया विशेषः प्रतीयते । अतः अप्यवगतगुणविरोधोपपन्नः ।
केचित्तु उहना गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वैचित्र्यातिशय इति ज्ञापनाय तादृश-
गुणविरोधप्रदर्शनापैतदुद्धारणमिति मन्यन्ते ॥ ३३६ ॥

मृणालबाहु रम्भोरु पद्मोत्पलमुखेक्षणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्वि तापाय कल्पते ॥ ३३७ ॥

उद्यानमारुतोद्भूताश्चूतचम्पकरेणवः ।

उदध्रयन्ति पान्थानामस्पृशन्तोपि लोचने' ॥ ३३८ ॥

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभापिणि ॥ ३३९ ॥

विपमविरोधमुदाहरति—मृणालेति । हे तन्वि ते रूपम् मृणालमिव शीतले बाहु यस्य तत् । रम्भा कदली तत्सदृशौ ऊरू यस्य तत् । पद्ममिव उत्पले इव च मुखम् ईक्षणे च क्रमेण यस्य तत् । एतादृशशीतलवस्तुतुल्यमपि अस्माकं तापाय संतापाय । कल्पते । विरहिण्य उक्तिरियम् । अत्र कारणगुणाः कार्यगुणानारमन्ते इति न्यायविसमयानुरोधेन शीतलरूपात् कारणात् शीतलं कार्यं भवितुमर्हति न तु संतापः इति विपमविरोधः । समवायिकारणे स नियमः न तु निमित्तकारणे इति परिहारः । अनेन च नायिकायाः सौन्दर्यातिशयो वर्णितो भवति इति विपमविरोधाडंकारः ॥ ३३७ ॥

असंगतिविरोधमुदाहरति—उद्यानेति । उद्यानमारुतेनोद्भूताः चूतानाम् आघ्राणां चम्पकानां च रेणवः परागाः । पान्थानां पयिकानाम् । लोचने अस्पृशन्तोपि उदध्रयन्ति उद्भ्रतवाप्ये कुर्वन्ति । अत्र स्पर्शनाभावेपि वाष्पोद्गम इति परस्परमसंगतेरयमसंगतिर्नाम विरोधः । तदप्रशमनं च स परागानामुद्दीपकतयेति ज्ञेयम् । अनेन च नायकस्योत्कण्ठातिशयः सूच्यते ॥ ३३८ ॥

श्रेयमूलं विरोधमुदाहरति—कृष्णार्जुनेति । हे कलभापिणि मधुरवचने । ते दृष्टिः कृष्णार्जुनयोरनुरक्तापि कर्णावलम्बिनी राधेयानुसारिणी । कृष्णा असिता अर्जुना श्वेता अनुरक्ता प्रान्तप्रदेशे आरक्तापि कर्णावलम्बिनी कर्णप्रान्ताश्रयिणी । कस्य विश्वसनीयत्वं याति । विरुद्धपक्षद्वयाश्रयणादिति भावः । इति द्वितीयार्थः । अत्र कृष्णार्जुनानुरक्तायाः कर्णावलम्बनं विरुद्धमिति क्रियाविरोधः । द्वितीयार्थेन

इत्यनेकप्रकारोयमलंकारः प्रतीयते ।

॥ इति विरोधचक्रम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

६ तत्परिहारः । अयं च विरोधः श्लेषमूलकः इति श्लेषविरोधः । तेन दृष्टेः सौन्दर्यं प्रतीयते ॥ ३३९ ॥

विरोधमुपसंहरति — इत्यनेकेति । एवमयलंकारः अनेकविधः प्रतीति-
विषयो भवति । तथा च भोजराजेन प्रथितविरोधः उदाहृतोस्ति यथा—

३ दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्मना
भस्मस्याथ किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम् ।
इत्थन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पर्यन्निजस्वामिनो

६ भृङ्गी सान्द्रशिराबनद्धपरुषं धत्तेस्त्रिशेवं वपुः ॥ २९० पत्रे इति ।

अत्र दिग्वासस्त्वादीनामुत्तरोत्तरप्रथनादन्योन्यासंगतादयं प्रथितनामा विरोधभेदः ।
अधिकविरोधो यथा—

९ एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावद्वा ददृशे स तैः ॥ इति ।

अत्रैकस्य दाशरथरेकसंख्यैर्यातुधानैर्यत् समरकर्म तत्र तैरस्य तावद्वा दृश्यमानत्वे-
१२ नैकसंख्याविरुद्धमाधिक्यं गम्यते । इत्ययमधिकारूपो विरोधः इति । विस्तरस्तु
भोजप्रणति सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यः ॥ उत्तरार्धेन अप्रस्तुतप्रशंसा लक्षयति-
अप्रस्तुतेति । अप्रक्रान्तेषु पञ्चमं सतमी । अप्रस्तुतानामित्यर्थः । या स्तुतिः
१५ प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः । सा अप्रस्तुतप्रशंसा । अप्रक्रान्तेषु इति बहु-
वचनमविवक्षितम् । तेन द्वयैरेकस्य वा अप्रस्तुतस्य स्तुतावपि एषा भवति ।
अप्रक्रान्तेप्सितस्तुतिरिति पाठे अप्रस्तुतस्य ईप्सिता प्रस्तुतनिन्दार्थममीष्टा स्तुति-
१८ रिति स एवार्थः । नव्यास्तु अप्रस्तुतात् वाच्यात् प्रस्तुतप्रतीतौ अप्रस्तुतप्रशंसा
प्रस्तुतात् वाच्यात् अप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः इति विषयविभागेनालंकारद्वयमाहुः ।
अयमाचार्यदण्डी तु अप्रस्तुताद्वाच्यात् प्रस्तुतस्य प्रतीतौ समासोक्तिः अप्रस्तुत-

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अन्नैरपत्नसुलभैस्तृणदर्भाङ्कुरादिभिः ॥ ३४१ ॥

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

॥ इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ॥

२१ प्रशंसया प्रस्तुतस्य निन्दा अप्रस्तुतप्रशंसा इति विषयविभागेनालंकारद्वयं स्वी-
करोति । आचार्यमते अप्रस्तुतप्रशंसेति संज्ञाया अन्वर्थता भवति । अन्ये तु
समासोक्तौ वाच्यव्यङ्ग्ययोरुपमानोपमेयभावः अप्रस्तुतप्रशंसायां तु व्यङ्ग्यार्थस्य
२२ निन्दा इति भेदं दर्शयन्ति । तदपरे न सहन्ते । यतः सुखं जीवन्ति हरिणा इत्यु-
दाहरणे वयमध्वन्या इति वैधर्म्येण औपम्यमस्तीति सोऽयं समासोक्तिविषयः स्यात् ।
सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते इति ग्रन्थकर्त्रा कृतेनोदाहरणविवरणेन
२३ संज्ञाया अन्वर्थताङ्गीकारे ग्रन्थकर्तुः स्वारस्यं दृश्यते । तथा च अप्रस्तुतप्रशंसा-
यामप्रस्तुतस्य प्रशंसैवापेक्षिता भवति । न तु उक्तिमात्रे सा भवितुमर्हति इति
निष्कर्षः ॥ ३४० ॥

अप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—सुखमिति । अपरसेविनः परसेवाविमुखाः ।

हरिणाः अयत्नसुलभैः सुखसाध्यैः । तृणदर्भाङ्कुरादिभिः अन्नैः भोज्यैः । वनेषु सुखं
जीवन्ति । सेवानिर्विण्णस्योक्तिरियम् ॥ ३४१ ॥

उदाहरणं संगमयति—सेयमिति । अत्र एतदुदाहरणे । राजानुवर्तनक्लेश-
निर्विण्णेन सेवायाः श्रवृत्तित्वादिति भावः । तद्वक्तं मनुना—सेवा श्रवृत्तिराख्याता
तस्मात् तां परिवर्जयेत् । इति । मनस्विना सेयम् अप्रस्तुतैव मृगवृत्तिः प्रश-
स्यते । एवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रशंसायां नायमलंकारः इति गम्यते ।
तथाहि—

याते मम्यचिरानिदाघमिद्विरज्वालाशतैः शुष्कतां

गन्ता कं प्रति पान्थसंततिरसौ संतापमालाकुला ।

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।
दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र संनिधिम् ॥ ३४३ ॥
तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

इत्थं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते
धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग् वारिधीनां जनुः ॥

अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य दातुश्च प्रशंसा इति नेयमप्रस्तुतप्रशंसा किंतु समासोक्तिरेव ॥ ३४२ ॥

व्याजस्तुतिं लक्षयति—यदीति । यदीति यदर्थेव्ययम् । निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजस्तुतिः स्मृता । व्याजेन निन्दाछलेन व्यञ्जनया प्रतीयमाना स्तुतिः व्याजस्तुतिः इति अवयवार्थः । अत्र इवशब्देन निन्दायाः वास्तवत्वं निराकृतम् । अत्र दोषाभासाः दोषा इव आभास्यमाना न तु स्वरूपतो दोषाः । एतादृशा गुणाः एव संनिधिं सांनिध्यं समुपवेशमित्यर्थः । लभन्ते प्राप्नुवन्ति । निन्दन्निव स्तौतीति स्तुवन्निव निन्दति इत्यस्याप्युपलक्षकम् । तथा च निन्दाव्याजेन स्तुतिः स्तुतिव्याजेन निन्दा च व्याजस्तुतिरिति पर्यवसितम् । उभयत्र वैचित्र्यस्य समानत्वात् । द्वितीयप्रभेदे व्याजरूपा स्तुतिः इति समासः । उक्तं च प्रकाशकारेण—व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा । इति । निन्दया स्तुतेरुदाहरणानि अप्रे मूले एव दर्शितानि । स्तुत्या निन्दायास्तु प्रकाशे—

हे हेलाजितवोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यत्पान्धपरोपकारघटनावैमुह्यलब्धायशो-
भारप्रोद्बहने करोषि कृपया साहाय्यकं यन्मरोः ॥

इति । अत्र समुद्रस्य स्तुत्या निन्दाप्रतिपादनं चमत्कारं दर्शयति इति व्याजस्तुतिः ॥ ३४३ ॥

व्याजस्तुतिमुदाहरति—तापसेनेति । तापसेन तपस्विना चतुरङ्गसैन्यशून्येनेति ध्वनिः । रामेण परशुरामेण । इयं भूतधारिणी पृथ्वी जिता । त्वया

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता मा भून्मदस्तव ॥ ३४४ ॥

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।

राजन्निक्ष्वाकुर्वंश्यस्य किमिदं तव युज्यते ॥ ३४५ ॥

भुजङ्गभोगसंसक्ता कलत्रं तव मेदिनी ।

अहंकारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥ ३४६ ॥

इति श्लेषानुविद्धानामन्येषां चोपलक्ष्यताम् ।

३ राज्ञापि चतुरङ्गसाधनसंपन्नेनापि । सैवेयं तावती एव न तु अधिका । जिता । अतः पृथ्वीजये तव मदः गर्वः । मा भूत् मा भवतु । अत्र साधनशून्येन रामेण जितायाः भूमेः साधनसंपन्नेन विहितो जयो न प्रस्तुतस्य राज्ञः स्तुतयं इति ६ आपानतो निन्दा प्रतीयते । तथा च निन्दया भगवदवतारभूतेन महादेवाल्लभ्य-परशुना भार्गवेण या पृथ्वी जिता सा तावती एव त्वया मानेन जिता इति मंहती स्तुतिः गम्यते इति व्याजस्तुतिः ॥ ३४४ ॥

अलंकारान्तरसंबन्धेयं चमत्कारातिशयाय भवतीति अर्थश्लेषमूलां तामुदाहरति—पुंस इति । हे राजन् त्वया पुराणात् आद्यात् । जरठाच्चेति ध्वनिः । पुंसः ३ श्रीः लक्ष्मीः संपन्न । आच्छिद्य आकृष्य । परिभुज्यते । इक्ष्वाकुवंश्यस्य यत्र रामादयः परदारान् मातृवदपश्यन् तादृशवंश्यस्य तादृशवंशोत्पन्नस्येत्यर्थः । तव इदं श्रियो-पहरणम् । किं युज्यते । आदिपुरुषादाकृष्टायाः लक्ष्म्याः परिभोग इक्ष्वाकुवंश्यस्य ४ ते न समुचितः इति मुखनः प्रतीतया निन्दया प्रभूतास्ते संपद इति स्तुतिः प्रतीयते इति व्याजस्तुतिः । अत्र पुराणपदे श्रीपदे च श्लेषः । स चार्थः पर्याय-सहत्वात् । अतः अर्थश्लेषमूलेयं व्याजस्तुतिः ॥ ३४५ ॥

शब्दश्लेषमूलामुदाहरति—भुजङ्गेति । तव कलत्रं मार्या । परिपाल्या च मेदिनी । भुजंगाः विटाः सर्पाश्च तेषां भोगाः उपभोगाः फटाश्च तत्र संसक्ता ५ अनुरक्ता । पक्षे तेः संसक्ता आवृता । एवं शिते तव अहंकारः परां कोटिं कुतः आरोहति । अत्र निन्दया त्वं सार्वभौमोऽसीति प्रतीयते इति व्याजस्तुतिः । सा च भुजंगादिशब्दानामनेकार्थत्वात् शब्दश्लेषमूला ॥ ३४६ ॥

व्याजोक्तिमुपसंहरति—इतीति । इति एवंप्रकारेण श्लेषानुविद्धानां श्लेष-

सह दीर्घा मम श्वासैरिमा. संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

वर्धते सह पान्थानां मूर्च्छया चतमञ्जरी ।

१८ भिर्बदराण्यपि बालिका । इत्यत्र नेयम् । विनिमयश्च केनचिद्वस्तेन स्वकीयेन वस्तुना परकीयस्य वस्तुन आदानम् । तेन किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृत त्वया वार्धकशाभि वल्कलम् । इत्यत्र नायमलकार । भाजराजस्तु नैतदनुमन्यते ।

२१ स च व्यत्ययपि परिवृत्तिं स्वीकरोति । तदाह —

व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयो मिथ ।

परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालकारलक्षणे ॥ (३ २९) इति ।

२० व्यत्ययो नाम एकस्थानस्थितस्य वस्तुन स्थानान्तरप्राप्ति । यथा—

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोजखण्ड

त्यजति मुदमुल्लकं प्रीतिमाश्चक्रवाक ।

१७ उदयमहिमरश्मिर्याति चास्त हिमाशु

ईतविधिलसिताना ही विचित्रो विपाक ॥

इति सरस्वतीकण्ठाभरणादौ द्रष्टव्यम् ॥ ३५१ ॥

प्रथमोद्दिष्ट सहोक्तिमुदाहरति—सहेति । संप्रति पिरहावस्वायाम् । इमा रात्रय मम श्वासे सह दार्घा । ताश्चन्द्रभूषणा सव्योस्त्राका इत्यर्थ । रात्रय ममैवाङ्गै सह पाण्डुरा । निरहिण्या उक्तिरियम् । अत्र दार्घत्व पाण्डुरत्व च गुणौ तौ तु सगन्धिभेदाद् भिन्नागपि सहार्थप्रलादेकेनैव पदेन कथितौ । तत्र च प्रथमतपदस्य साक्षाद् वय तृतीयान्तपदस्य सहशब्दार्थो-वयप्रलादिति ज्ञेयम् । अत्र रात्रिश्चासाङ्गाना गुणसम्बन्धे सहभावात् गुणसहोक्तिरियम् । सहभावसाधारण्येपि यत्र कार्यकारणभावस्य वैचित्र्यं यत्र कार्यसहचित्रहतरलकार । यत्र तु कार्यकारणभाव रिना सहभावात् तत्र सहोक्तिरित्युभयो नियमभेद । अत्र रात्रि श्वासादीनां न कार्यकारणभाव । द्वयोरपि निरहजन्वत्वादिति दिक् ॥ ३५२ ॥

त्रिपासहोक्तिं दर्शयति—वर्धत इति । पान्थाना प्रसासिनाम् । निरहिणां

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥

कोकिलालापसुभगा सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्धं जनानन्दैर्बुद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

इत्युदाहृतयो दत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

॥ इति सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तेश्च किञ्चिद्रूपनिर्देशनम् ॥ ३५५ ॥

मूर्छया सह चूतमञ्जरी वर्धते । तेषामसुभिः प्राणैः । समं मलयानिलाः दक्षिणवाताः ।
पतन्ति । असुभिरित्यत्र अश्रुभिरिति पाठो दृश्यते । सोपि युक्त एव । अत्र वर्धनपतन-
क्रिये सहभावेन मूर्छाचूतमञ्जरीभ्यां मलयानिलासुभ्यां च संबद्धे चमत्कृतिविशेष-
मावहत इति सहोक्तिरलंकारः । अन्वयप्रकारस्तु पूर्ववदेव । अत्र च यदि मूर्छा-
वृद्धिचूतमञ्जरीवृद्धयोः असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तजन्यत्वमभिप्रेतं तदा
परस्परकार्यकारणभावसंबन्धाभावान् चित्रहेतुना सांकर्यम् । यदि च चूतमञ्जरी-
वृद्धया मूर्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन च असुपतनमिति अभिप्रेतं तदा चित्रहेतुना
सहास्य सांकर्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु तादृशकार्यकारणभानस्य
नैवात्र विवक्षा इति शुद्धोदाहरणमेवेत्याहुः । भोजराजस्तु इयं विविक्रियासमा-
वेशा वैसादृश्यवती सहोक्तिरित्याह ॥ ३५३ ॥

कोकिलेति । सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः । जनानन्दैः सार्धं जनप्रमोदैः
सह । वृद्धिं यान्ति । तान् दिवसान् वर्णयति—कोकिलेति । कोकिलानाम् आलापः
मधुरः येषु ते । सुगन्धयः शोभनगन्धवन्तो वनवायवः दक्षिणानिला यत्र ते ।
सहसन्दप्रयोगे एवायमलंकारः इति भ्रमनिरासाय सार्धपदोपादानेनेदमुदाहरण-
मिति प्रेमचन्द्रादयः । वृद्धिरूपस्य गुणस्य व्याप्तिरूपस्य कर्मणश्च तुल्यतया
वचनात् एषा गुणक्रियासहोक्तिरिति तरुणवाचस्पत्यादयः । भोजराजस्तु विविक्र-
कर्तृक्रियासमावेशवैसादृश्यवती इयं सहोक्तिरित्याह ॥ ३५४ ॥

सहोक्तिमुपसंहरन् परिवृत्त्युदाहरणं प्रस्तौति—इतीति । इति उक्तप्रकाराः ।
सहोक्तेः काश्चन उदाहृतयः दत्ताः । अन्याः स्वयमहनीयाः । अस्या विस्तरः

१ वहन्ति. कपा. २ अश्रुभिः. चपा. ३ *निरूपणम्. क.

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः सप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गेः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

वर्धते सह पान्थाना मूर्च्छया चृतमञ्जरी ।

- १८ भिर्दराण्यपि बाळिका । इत्यत्र नेयम् । विनिमयश्च केनचिद्वेत्तेन स्वकीयेन वस्तुना परकीयस्य वस्तुन आदानम् । तेन किमिल्यपास्याभरणानि यौवने धृत त्वया वार्धकशाभि नल्कलम् । इत्यत्र नायमलकार । भाजराजस्तु नेतदनुमन्यते ।
२१ स च व्यत्ययपि परिवृत्तिं स्वीकरोति । तदाह —

व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयो मिथ ।

परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालकारलक्षणे ॥ (३ २९) इति ।

- २० व्यत्ययो नाम एकस्थानस्थितस्य वस्तुन स्थानान्तरप्राप्ति । यथा—

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोत्तलण्ड

त्यजति गुदमुद्दक प्रीतिमाश्वक्रवाक ।

२०

उदयमहिमरश्मिर्याति चास्त हिमाशु

हृतविधिलसिताना ही विचित्रो विपाक ॥

इति सरस्वतीकण्ठाभरणादौ द्रष्टव्यम् ॥ ३५१ ॥

प्रथमोद्दिष्टा सहोक्तिमुदाहरति—सहेति । सप्रति विरहावस्थायाम् । इमा रात्रय मम श्वासै सह दीर्घा । ताश्चन्द्रभूषणा सज्जोत्स्नाका इत्यर्थ । रात्रय ममैवाङ्गे सह पाण्डुरा । विरहिण्या उक्तिरियम् । अत्र दीर्घत्व पाण्डुरत्व च गुणौ तौ तु सन्धिभेदात् मिश्रावपि सहार्थप्रलादेकेनैव पदेन कथितौ । तत्र च प्रथमा तपदस्य साक्षाद् वय तृतायान्तपदस्य सहशब्दार्थान्वयप्रलादिति ज्ञेयम् । अत्र रात्रिधासाङ्गानां गुणसम्बन्धे सहमात्रात् गुणसहोक्तिरियम् । सहभावताभा रण्येपि यत्र कार्यकारणभावस्य वैचित्र्ये तत्र कार्यसह नचित्रहतुरलकार । यत्र तु कार्यकारणभाव मिना सहभावात् तत्र सहोक्तिरित्युभयो विषयभेद । अत्र रात्रि धासादीनां न कार्यकारणभाव । द्वयोरपि निरहन्त्यत्रादिति दिक् ॥ ३५२ ॥

क्रियासहक्तिं दर्शयति—वर्धते इति । पान्थानां प्रसासिनाम् । विरहिणां

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥

कोकिलालापसुभगा सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्धं जनानन्दैर्बुद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

इत्युदाहृतयो दत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

॥ इति सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तेश्च किञ्चिद्रूपनिर्देशनम् ॥ ३५५ ॥

मूर्च्छया सह चूतमञ्जरी वर्धते । तेषामसुभिः प्राणैः । समं मलयानिलाः दक्षिणवाताः । पतन्ति । असुमिरित्यत्र अश्रुभिरिति पाठो दृश्यते । सोऽपि युक्त एव । अत्र वर्धनपतनक्रिये सहभावेन मूर्च्छाचूतमञ्जरीभ्यां मलयानिलासुभ्यां च संबन्धे चमत्कृतिविशेषमावहत् इति सहोक्तिरलंकारः । अन्वयप्रकारस्तु पूर्ववदेव । अत्र च यदि मूर्च्छावृद्धिचूतमञ्जरीवृद्धयोः असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तजन्मत्वमभिप्रेतं तदा परस्परकार्यकारणभावसंबन्धाभावात्तत्र चित्रहेतुना सांकर्यम् । यदि च चूतमञ्जरीवृद्धया मूर्च्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन च असुपतनमिति अभिप्रेतं तदा चित्रहेतुना सहास्य सांकर्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु तादृशकार्यकारणभानस्य नैवात्र विवक्षा इति शुद्धोदाहरणमेवेत्याहुः । भोजराजस्तु इयं विविक्तक्रियासमावेशा वैसादृश्यवती सहोक्तिरित्याह ॥ ३५३ ॥

कोकिलेति । सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः । जनानन्दैः सार्धं जनप्रमोदैः सह । वृद्धिं यान्ति । तान् दिवसान् वर्णयति-कोकिलेति । कोकिलानाम् आलापः सुगन्धुरः येषु ते । सुगन्धयः शोभनगन्धवन्तो वनवायवः दक्षिणानिला यत्र ते । सहशब्दप्रयोगे एवायमलंकारः इति भ्रमनिरासाय सार्धपदोपादानेनेदमुदाहरणमिति प्रेमचन्द्रादयः । वृद्धिरूपस्य गुणस्य व्याप्तिरूपस्य कर्मणश्च तुल्यतया वचनात् एषा गुणक्रियासहोक्तिरिति तरुणवाचस्पत्यादयः । भोजराजस्तु विविक्तकर्तृक्रियासमावेशवैसादृश्यवती इयं सहोक्तिरित्याह ॥ ३५४ ॥

सहोक्तिमुपसंहरन् परिवृत्तुदाहरणं प्रस्तौति-इतीति । इति उक्तप्रकाराः । सहोक्तेः काश्चन उदाहृतयः दत्ताः । अन्याः स्वयमूहनायाः । अस्या विस्तरः

१ वदन्ति. कपा.

२ अश्रुभिः. यवा.

३ निरूपणम्. क.

शस्त्रप्रहारं ददता भुजेन तव भूभुजाम् ।

चिरार्जितं हतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

॥ इति परिवृत्तिः ॥

आशीर्नामामिलपिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

कण्ठाभरणादिषु द्रष्टव्यः ॥ इदानीं परिवृत्तेश्च उदाहरणेन किञ्चित् स्वरूपदर्शनं क्रियते ॥ ३५५ ॥

शस्त्रप्रहारमिति । भूभुजा नृपाणाम् । शस्त्रप्रहारं ददता तव भुजेन तेषां चिरार्जितं बहुकालसवर्धितम् । कुमुदपाण्डुरं यशः हतम् । अत्र न्यूनैर्नाधिकस्य प्रहणरूपो विनिमयो ज्ञेयः । एवमेव—

दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनञ्जरः ॥

इत्यत्र पूर्वार्धे समेन समस्य उत्तरार्धे अधिकेन न्यूनस्य विनिमयः । व्यत्ययविनिमयवती यथा —

लोचनाधरकृताहतरागा वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणी परगुणात् स्वगुणानां व्यत्ययं विनिमयं च वितेने ॥

अत्र वारुण्या यदधराद्रागोपहृत्य चक्षुषोर्निक्षिप्तः तेनेय व्यत्ययवती । यच्च मुखामोद्वासितया स्वामोदेन मुखामोदो विशेषितस्तेन विनिमयवती । इति उभयवती परिवृत्तिः । अस्याः विस्तरस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यः ॥ ३५६ ॥

आशिष लक्षयति—आशीर्नामेति । अभिलषिते इष्टे वस्तुनि । आशंसनम् अभिलाषप्रकाशनम् । अथवा अभिलषिते प्रिये । वस्तुनि सुहृदादिजने । आशंसनं शुभप्रार्थनम् । आशीर्नामालंकारः । वैचित्र्याभावान्नायमलंकारः इति बहवो मन्यन्ते । भामहस्तु एतादृशाशंसने वैचित्र्यमङ्गीकृत्य इमामलकारेषु गणयति । तथा चोक्तम् तेन —

आशीरपि च केषाचिदलंकारतया मता ।

सौहृदस्याविरोधोऽपि प्रयोगोऽस्याश्च तद्यथा ॥

पातु धः परमं ज्योतिरवाब्जनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ इत्याशीः ॥

अनन्वयससंदेहाद्युपमास्वेव दर्शितौ ।

अस्मिन्नदीहि सुहृदि प्रणयान्भ्रसूया-

माश्लिष्य गाढममुमानतभादरेण ।

विन्ध्य महानिव घन समयेभिवर्ष-

न्नानन्दजैर्नयनवारिभिरुक्षतु त्वाम् ॥

१ मदान्धमातङ्गविमिन्नसाला हतप्रवीरा द्रुतभीतपौरा ।

त्वचेजसा दग्धसमस्ततेजा द्विपा पुर पश्यतु राजलोक ॥ (३ ५४) इति ।

दर्पणकारादयस्तु नाट्ये एव अस्याधमत्कारित्वात् नाट्यालकारे एना गणयन्ति ।

१५ यदुक्तम् — आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रया इत्यारभ्य इति नाट्यालकृतयो
नाट्यभूषणहेतवः । (६ १९५) इत्यन्तम् । तल्लक्षण तु — आशीरिष्टजनाशसा
इति । उदाहरणम्—

१८ ययात्तेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।

युव त्वमपि सम्राज सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ इति ।

परे तु प्रेयोलकारविशेषमिमानाहुः । यथेति उदाहरणार्थम् । अवाब्जनसगोचर

२१ अवाब्जनोविपयात्तातम् । तदुक्त—यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । इति ।

परम ज्योति परेश इत्यर्थः । व युष्मान् । पातु रक्षतु । अवाब्जनसेत्यत्र अच

तुरेति सूत्रेणाच् समासात् ॥ ३५७ ॥

एतावता उदेशानुरोधेन सर्गानलकारान् सोदाहरण व्याख्याय अन्याभि-
मतानां केपाच्चिदलकाराणां श्लोकेषु अन्तर्भाव दर्शयन् स्वपरिगणनस्य न्यूनतां
३ परिहरति—अनन्वयेति । तल्लक्षणमाह भामह —

यत्र तेनेव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।

असादृश्यविवक्षातस्तमित्वाद्भुरनन्वयम् ॥ इति ।

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयोपि च ।
नानालंकारसंसृष्टिः संसृष्टिस्तुं निगद्यते ॥ ३५९ ॥
अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इति सशयोपमायामन्तर्भावः । उपमारूपकस्य—

३० इष्ट साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद्गौणमुख्ययो ।
उपमाव्यतिरेकारूप्य रूपरुद्धितय यथा ॥

इति रूपकप्रभेदे एव अन्तर्भावः । तस्मादेतेषामनुकया न न्यूनतास्माकमिति
३३भावः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षेति । उत्प्रेक्षावयो नामालकारः । तदाह भामह —

श्लिष्टस्यार्थेन सयुक्तं किञ्चिदुत्प्रेक्षयान्वितं ।

३ रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयो यथा ॥

तुल्योदयावसानत्वाद्गतेस्त प्रति भास्वति ।

वासाय वासरं क्लान्तो निशतीरं तमो गृहम् ॥ (३४७, ४८) इति ।

१ असौ उत्प्रेक्षाभेद एव । श्लेषरूपकादिसकीर्णा उत्प्रेक्षैव इति भावः । श्लेषोपमा-
रूपकादिभिः प्राणिताया उत्प्रेक्षायाः प्रेमचन्द्रशर्मणि प्रदत्तानि उदाहरणानि तत
एव द्रष्टव्यानि । एतेषु दृष्टान्तस्योपमायाम् उल्लेखपरिणामयो रूपके कारण-

२ माळायाश्च हेतौ यथायथमन्तर्भावो ज्ञेयः ॥ संसृष्टिं लक्षयति—नानेति । सजा-
तीयविजातीयविधानामलंकाराणां संसृष्टिः एकत्र संसर्गः । संसृष्टिः तदारूपग-
लकारान्तरं निगद्यते संगमेन वैचित्र्यविशेषात् पृथक्त्वेन कथ्यते । यथा लौकिक-

३ हाराद्यलंकाराणां मिथः संसर्गेण पृथक् चारुतातिशयजनकतया गुच्छगुच्छार्थ-
गोस्तनादिसङ्गया पृथगलंकारत्वन्यपदेशः तथा सकीर्णानां काव्यालंकाराणामपि
पृथक् चारुताप्रत्यायकतया पृथगलंकारत्वेन संसृष्टिरिति सङ्गया व्यपदेशः इति

४ प्रेमचन्द्रशर्मणः ॥ ३५९ ॥

संसृष्टे भेदान् दर्शयति—अङ्गाङ्गिभावमिति । अङ्गाङ्गिभावेन गौण-

१ सकीर्णं तु य, उ, प

२ *भावस्थानं अ, क.

३ *कक्षता, अ

इत्यलंकारसंसृष्टैर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥
 आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।
 कोशदण्डसमग्राणां किमेपामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥
 लिम्पतीव तमोज्ञानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
 असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ ३६२ ॥

प्रधानभावेन अवस्थानम् अस्थितिः । तथा सर्वेषां समरक्षता तुल्यबलता ।
 अङ्गाङ्गिभावादिना समप्रधान्येन अवस्थानम् इत्यपरा । इति एवप्रकारा । अल-
 कारसंसृष्टे द्वयी गति भेदद्वय लक्षणीय ज्ञेयम् । अत्र परे एकानुप्रवेशे सदिग्धत्वे
 अङ्गाङ्गित्वे च संसृष्टे सकरसज्ञा समकक्षाया तु संसृष्टिसज्ञा इति आङ्गु ॥ ३६० ॥

अङ्गाङ्गिभावात्संसृष्टिमुदाहरति—आक्षिपन्तीति । हे मुग्धे तव मुखश्रिय वदन-
 लक्ष्मीम् । अरविन्दानि आक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति । आक्षिपधातुरत्रौपम्यघोतक ।
 तदुक्तं पूर्वम्—आक्रोशत्ययजानाति कदर्थयति निन्दति । उपमायामिमे प्रोक्ताः
 इति । तथा चात्तोपमालंकार ! स च प्रधान । कोपः धनराशिः कुल्ललक्ष दण्डः
 सामादिषु चतुर्थोपाय नालक्ष्यताभ्यां समग्राणा पूर्णानाम् । एषां दुष्कर किम्
 अस्ति । अत्र श्लेषानुप्राणितहेत्वलंकार उपमाया अङ्गमिति केचित् । श्लेषानु-
 प्राणितार्थान्तरन्यास तदङ्गमिति अपरे । द्वितीयायं च चतुर्थचरणे न किञ्चिदिह
 दुष्करम् इति पाठ समीचीन । अन्यथा एषां कमलानां तत्कर्तृकमुपलक्ष्यस्य
 समर्थनं दुर्घटं स्यात् । एतस्यैव समर्थनमर्थकन्यायोगात् । तथाचात्र श्लेषानुबिम्बो-
 र्थान्तरन्यासः उपमाया अङ्गम् । उपमा च प्रधाना इति अङ्गाङ्गिभावात्संसृष्टि ॥ ३६१ ॥

श्लेषः सर्वासु पुष्पाति शायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥३६३॥

॥ इति संसृष्टिः ॥

तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धाविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वसिद्धि संस्थितः ॥ ३६४ ॥

परस्परोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

कसनिपूदन । इत्यत्र रूपकानुप्रासयोश्च एकत्र समकक्षतयागस्थानम् । मुखचन्द्र-
शोभते इत्यत्र साधकगद्यकाभावादुपमारूपकयोः एकाश्रयगता संदेहसंसृष्टि ॥३६२

श्लेषस्य बह्वलकारव्याप्तिं कथयति—श्लेष इति । श्लेष प्राय सर्वासु
वक्रोक्तिषु भणतिभङ्गीरूपालकारेषु । श्रिय शोभाम् । पुष्पाति । वक्रोक्तिषु इत्युक्त्या
३।समानकक्षा स्वभावोक्तिं स्मृत्वा काव्यवाङ्मयस्य द्वैविध्यं निर्दिशति—भिन्नमिति
स्वभावोक्ति वस्तुस्वरूपवर्णनम् । वक्रोक्तिश्च साळकारवचनम् । इति वाङ्मय
काव्यम् । द्विधा भिन्नम् ॥ ३६३ ॥

अथ सर्वालकारसमाहक भाविक लक्षयति—तद्भाविकमिति । प्रबन्धा
महाकाव्यनाटकाख्यायिकादय तद्विषय तद्गत गुण चमत्काराधायकधर्मविशेषम् ।
३।तत् प्रसिद्धम् । भाविकम् तन्नामालकार । इति प्राहुः । सज्ञार्थं विशदयति भावः
इति । कवेरभिप्रायः भाव । स च भाव काव्येषु आसिद्धि समाप्तिपर्यन्तम् ।
संस्थित । तेन चाख्यालकारस्य न केवल पदत्रयगतत्वम् अपि तु प्रबन्ध-
गतत्वमपीति बोध्यम् । प्रकाशकः—प्रत्यक्षा इत्यद्भावा क्रियन्ते भूतभाविन ।
तद्भाविकम् । इति लक्षयामासु । तत्र सज्ञार्थानुगामीति ज्ञेयम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयीभूतान् काञ्चित् प्रबन्धधर्मान् कथयति—परस्परो-
पकारित्वमिति । सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् आधिकारिकेतिवृत्तानि वस्तुनि प्राकर-
णिकेतिवृत्तानि पर्वणि । तदाह धनजय—वस्तु द्विधा । तत्राधिकारिक
मुख्यमङ्ग प्रासङ्गिक विदुः । इति । यथा रामायणे रामसीतावृत्तान्त अधिकारि-

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमजलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तामिदं सर्वमिति तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

॥ इति भाषिकम् ॥

यच्च संध्यद्गृह्यद्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्याख्यंतिमिदं चेष्टमलंकारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

कम् । सुग्रीवप्रिभीषणादिवृत्तान्त प्रासङ्गिकम् । सर्वेषां तेषां परस्परोपकारित्वम् ।
कवेरभिप्रेतनगरसरिसमुद्रादिवर्णनम् अस्तोदयपङ्क्तुवर्णनं च परपरया साक्षाद्भा
प्रधानमुपकरोति इति ज्ञेयम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतार्थापरिपोषकाणां विशेषणा
नाम् । अक्रिया अविधानम् अप्रयोग इत्यर्थः । अयं परिकरालंकार इति प्रकाश
कारादयः । अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभावोयम् नायमलंकार इत्याहुः । तथा स्थाना
नां प्रकृतोपयुक्तानां विषयाणां वर्णना । इयमपि कवेरभिप्रायविषयः । एतेषां
सर्वेषां तद्भाषिकं विदुः इति अग्रिमश्लोकस्यपदेन अन्वयः ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमबलात् वचनोपन्यासानुक्रमसामर्थ्यात् । गम्भीर-
स्यापि गूढस्यापि । वस्तुनः अर्थस्य । व्यक्तिः अभिव्यक्तिः । इदं सर्वं भावायत्त
कवेरभिप्रायविषयम् । इति भावायत्तत्वात् तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

यचेति । सन्धय—सुखप्रतिमुखे गर्भं सागमशोथं सहति । इति पञ्च ।
तेषामङ्गानि—उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् । इत्यादीनि चतुःषष्टि-
संख्याङ्गानि । वृत्तयः—

शृङ्गारे कैशिकीं वीरे सात्प्रत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

इति नियतस्थानाश्चतस्रः । तासामङ्गानि—नर्मतस्कर्जतस्फोटतद्रूर्ध्वतुरङ्गिका ।
इत्यादीनि षोडश । लक्षणानि भूषणाक्षरसघातादीनि षट्त्रिंशत् । आदिना
नाट्यालङ्कारादानां प्रष्टव्यम् । एतत् सर्वमागमान्तरे भरतमुनिप्रणीतनाट्यशास्त्रे
व्याख्यंतेन विस्तारेण कथितम् । तद्विदं सर्वं न अलंकारतयैवेष्टम् । तत्र
केषांचित् स्वभावाध्यानादीं अन्तर्भावः केषांचित् भाषिके इति यथायथं विख्या-
नुरोधेन ज्ञातव्यम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
 संहृत्य विस्तरमनन्तमलंक्रियाणाम् ।
 वाचामतीत्य विषयं परिवर्तमाना-
 नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

॥ इत्याचार्यदण्डिनः कृता काव्यादर्शेर्वालंकारविभागो नाम
 द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलंकाराणां विस्तारं निवेदयन्नुपसंहरति—पन्थाः स एष इति । अलं-
 क्रियाणां एतावत्पर्यन्तं विवृतानां स्वभावाख्यानाद्यलंकाराणाम् । अनन्तं मर्यादा-
 ३ गृह्यम् । विस्तरं प्रभेदविस्तरम् । संहृत्य कात्स्न्येन वक्तुमशक्यतया संक्षेपेण प्रकट-
 भेदं संगृह्य । परिमाणवृत्त्या परिमितत्वेन । स एष पन्थाः विवृतः अलंकारमार्गो
 दर्शित इत्यर्थः । अनेन मार्गेण कृतः सतताभ्यासे एव अन्यान् प्रभेदान्
 दर्शयिष्यतीति कथयति—वाचामिति । वाचां विषयम् अतीत्य परिवर्तमानान्
 वागगोचरत्वेन कथयितुमशक्यान् इत्यर्थः । एतादृशान् विशेषान् अलंकारप्रभे-
 दान् । विवरीतुं विशदीकर्तुम् । अभ्यास एव काव्याभ्यास एव । अलं समर्थः ।
 २ पुनः पुनरालोचनेन ते ज्ञातव्या इत्यर्थः । इति शम् ॥ ३६८ ॥

इति श्रीवैराजक्षेत्रवासिभी रङ्गीकुलावतंसैर्वालकृष्णाचार्यतनुजै रङ्गाचार्यसूरिभिः
 विरचितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाख्यायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

विशेषणाना व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमगलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तामिदं सर्वमिति तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

॥ इति भाषिकम् ॥

यच्च संध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यापार्णितामिदं चेष्टमलंकारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

कम् । सुप्रीवविभीषणादिवृत्तान्त प्रासङ्गिकम् । सर्वेषां तेषां परस्पररोपकारित्वम् ।
६ कवेरभिप्रेतनगरसरित्समुद्रादिवर्णनम् अस्तोदयषड्क्रतुवर्णनं च परपरया साक्षाद्भा
प्रधानमुपकरोति इति ज्ञेयम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतार्थापरिपोषकाणां विशेषणा
नाम् । अक्रिया अविधानम् अप्रयोग इत्यर्थः । अयं परिकरालंकार इति प्रकाश
१ कारादयः । अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभावोपयम् नायमलंकार इत्याहुः । तथा स्या-
नाना प्रकृतोपयुक्तानां विषयाणां वर्णना । इयमपि कवेरभिप्रायविषयः । एतेषां
सर्वेषां तद्भाषिकं विदुः इति अग्रिमश्लोकस्थपदेन अन्वयः ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमवलात् वचनोपन्यासानुक्रमसामर्थ्यात् । गम्भीर-
स्यापि गूढस्यापि । वस्तुनः अर्थस्य । व्यक्तिः अभिव्यक्तिः । इदं सर्वं भावायत्त
३ कवेरभिप्रायविषयम् । इति भावायत्तत्वात् तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

यचेति । सन्धय — मुखप्रतिमुखे गर्भं सात्रमशौथं सद्यति । इति पञ्च ।
तेषामङ्गानि — उपश्लेषः परिकरः परिन्यासो विडोभनम् । इत्यादीनि चतुःषष्टि
३ सख्याङ्गानि । वृत्तयः —

शृङ्गारे वेशिकीं वारे सात्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रीद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारता ॥

६ इति नियतस्थानाश्चतस्रः । तासामङ्गानि — नर्मतत्स्फूर्ततत्स्फोटद्रुमैश्चतुरङ्गिका ।
इत्यादीनि षोडशः । लक्षणाङ्गानि भूषणाङ्गरसगतादीनि षट्त्रिंशत् । आदिना
नाट्यालङ्कारादानां प्रहणम् । एतत् सर्वमागमान्तरे भरतमुनिप्रणीतनाट्यशास्त्रे
१ व्यापार्णितम् विस्तारेण कथितम् । तदिदं सर्वं न अलंकारतयैवेष्टम् । तत्र
केषांचित् स्वभावाख्यानादीनां अतर्भावः केषांचित् भाषिके इति यथायथं विषया
पुरोधेन ज्ञातव्यम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
संहृत्य विस्तरमनन्तमलंक्रियाणाम् ।

वाचामतीत्य विषयं परिवर्तमाना-

नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

॥ इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शैर्वालंकारविभागो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलंकाराणां विस्तरं निवेदयन्नुपसंहरति—पन्थाः स एष इति । अलं-
क्रियाणां एतावत्पर्यन्तं विवृतानां स्वभावाख्यानाद्यलंकाराणाम् । अनन्तं मर्यादा-
शून्यम् । विस्तरं प्रभेदविस्तारम् । संक्षेप्य कात्स्न्येन वक्तुमशक्यतया संक्षेपेण प्रकट-
भेदं संगृह्य । परिमाणवृत्त्या परिमितत्वेन । स एष पन्थाः विवृतः अलंकारमार्गो
दर्शित इत्यर्थः । अनेन मार्गेण कृतः सतताभ्यासे एव अन्यान् प्रभेदान्
दर्शयिष्यतीति कथयति—वाचामिति । वाचां विषयम् अतीत्य परिवर्तमानान्
वागगोचरत्वेन कथयितुमशक्यान् इत्यर्थः । एतादृशान् विशेषान् अलंकारप्रभे-
दान् । विवरीतुं विशदीकर्तुम् । अभ्यास एव काव्याभ्यास एव । अलं समर्थः ।
पुनः पुनरालोचनेन ते ज्ञातव्या इत्यर्थः । इति शम् ॥ ३६८ ॥

इति श्रीवैराजक्षेत्रवासिभी रङ्गीकुलावतसैर्वालकृष्णाचार्यतनुजै रङ्गाचार्यसूरिभिः

विरचितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाष्यायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अथ तृतीयः परिच्छेदः

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः ।

यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः ।

द्वितीयपरिच्छेदारम्भे काव्यशोभाकरान् धर्मानलकारान् प्रचक्षते (२१) इति शब्दार्थोभयसाधारणमलकारलक्षण विधाय तत्र चमत्कृतिप्राधान्यात् प्रथम अर्थालकारा प्रतिपादिता । इदानीमाचार्य प्रथमपरिच्छेदे माधुर्यगुणप्रस्तावे सामान्यत शब्दालकारनिरूपणे —

आवृत्तिमेव सघातगोचरा यमक विदु ।

६ तत् तु नैकान्तमधुरमत पञ्चाद्विधास्यते ॥ (१६१)

इति प्रतिज्ञात यमकालकारनिरूपण सप्रपञ्चमारभते—अव्यपेतेति । अव्यपेत अव्यवहित व्यपेत व्यवहित आत्मा स्वरूप यस्या तादृशी । वर्णसंहते स्वरव्यञ्जनसघातस्य । व्यावृत्ति विशेषेण आवृत्ति पुन पुनरुच्चारणम् । सा यमकम् । एव च पूर्वोच्चारितवर्णसघातस्य काचिदव्यवधानेन काचिद् व्यवधानेनेति द्विविध पुनरुच्चारणरूप यमकस्य भेदद्वय भवति । तच्च यमक पादानां श्लोकचरणानां आदिमध्यान्तगोचर भवति । पादस्य आदिगत मध्यगत अन्तगत च भवति । एतदुपलक्षणम् । तेन पादखण्ड पाद-पद्यार्ध-सर्गपद्यानां सप्रह ॥ १ ॥

तत्र तावदादिमध्यान्तगोचरत्वेन सामान्यतो निर्दिष्टस्य यमकस्य पादस्थितिविकल्पनाभिः सम्भवतः प्रभेदान् दर्शयति—एकेति । एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां एकद्वित्रिचतुष्पादस्थितानां यमकानाम् । विकल्पना विविधप्रभेदाः । भवन्तीत्यर्थः । ते च यथा—प्रथमपादे द्वितीयपादे तृतीयपादे चतुर्थपादे इति एकपादयमकभेदाश्चत्वारः । प्रथमद्वितीययोः प्रथमतृतीययोः प्रथमचतुर्थयोः

आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ २ ॥

अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः ।

सुकरा दुष्कराश्चैव देर्श्यन्ते तत्र केचन ॥ ३ ॥

मानेन मानेन साखि प्रणयोभूत् प्रिये जने ।

द्वितीयतृतीययोः द्वितीयचतुर्थयोः तृतीयचतुर्थयोः इति द्विपादयमकभेदाः षट् । प्रथमद्वितीयतृतीयेषु प्रथमद्वितीयचतुर्थेषु प्रथमतृतीयचतुर्थेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु इति त्रिपादयमकभेदाश्चत्वारः । चतुष्पादयमकं तु एकमेव । एवं पादयमकस्य पञ्चदश भेदाः संभवन्ति । एवं पादविकल्पनाभिः संभवतः प्रभेदान् प्रदर्श्य पादेषु आदिमध्यान्तादिभिः संभवतो भेदान् निर्दिशति—आदीति । उपरिनिर्दिष्टाः पञ्चदश प्रकाराः आदिमकत्वेन मध्यमकत्वेन अन्तयमकत्वेन आदिमध्यमकत्वेन १२ आद्यन्तयमकत्वेन मध्यान्तयमकत्वेन आदिमध्यान्तयमकत्वेन च सप्तधा संभवन्ति । अतः सर्वेषां मेलने पञ्चाधिकशतं भवति । तच्च पुनः अव्यपेतव्यपेतव्यपेताव्यपेतेति भेदत्रयेण पञ्चदशाधिकत्रिंशत्तीपरिमितं भवति इति दिक् । प्रथमश्लोके १५ आदिमध्यान्तगोचरम् इति सामान्यतो भेददर्शनार्थं निर्दिष्टम् । अत्र तद्विशेषो दर्शितः इति न पौनरुक्त्यम् ॥ २ ॥

इदानीं सजातीयविजातीययमकसंमिश्रणेन सामान्यतः प्रभेदबाहुल्यं निवेद्योपसंहरति—अत्यन्त इति । तासां विकल्पनानां प्रभेदानामित्यर्थः । संभेदयोनयः संभेदाः सजातीयविजातीययमकानां मिश्रणानि योनयः कारणानि येषां ते सजातीयविजातीययमकमिश्रणेन संभूता भेदा इत्यर्थः । अत्यन्तबहवः इत्यस्या परिच्छेत्तुं दुर्घटाः सन्तीति भावः । तत्र केचन सुकराः केचन दुष्कराश्च वर्तन्ते । तेषु केचन प्रकारा वर्ण्यन्ते अस्माभिः शिष्यशिक्षार्थं प्रदर्श्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्रादौ प्रथमपादस्यमव्यवहितममिश्रमादिमकमुदाहरति—मानेनेति । हे साखि प्रिये जने अनेन मानेन सह तव प्रणयः खेदः । मा भूत् मा भवतु । ३ कोपकलुषिता प्रियपराङ्मुखी मा भवेत्यर्थः । खण्डिता—

१ *पणतः अ. २ वर्ण्यन्ते. अक.

३ तेऽत्र. ४, ५, ९.

खण्डिता कण्ठमाश्लिष्य तमेव कुरु सत्रपम् ॥ ४ ॥

मेघनादेन हंसानां मदनो मदनोदिना ।

नुन्नमानं मनः स्त्रीणां सह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥

राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य संप्रति ।

चतुरं चतुरम्भोधिरंशनोर्वीकरंग्रहे ॥ ६ ॥

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसभोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकपायिता ॥

१ इत्युक्तलक्षणा । तादृशी त्व कण्ठमाश्लिष्य तमेव सत्रप सजातलज्जम् । कुरु । अप-
कारिणि प्रणयदर्शनमेव तस्य सविशेषलज्जोत्पादकत्वाच्छासनमिति भावः । अन्ये
नु-हे सखि अनेन मानेन मानिनीवृत्तिस्वीकारेण । प्रिये जने नायके । ज्ञेहो
२ मा भूत् ज्ञेहोत्पत्तिर्नासीत् । मानेद्वीकृते सज्ञेहो मामनुनेष्यति इति तवेच्छा
सफला नाभूदित्यर्थः । अतः खण्डिता वञ्चिता । त्व कण्ठमाश्लिष्येति पूर्वपदेतत्पद्य
विनृष्यन्ति । अत्र मानेन मानेन इत्यव्यवहितमादिपादगतमादियमकम् ॥ ४ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति—मेघेति । मदनः हंसाना मदनोदिना
मदापहारिणा । वर्षासु हंसाना निर्मदत्मादिति भावः । मेघनादेन घनगर्जितेन ।
३ नुन्न. दूरीकृत. मानः यस्मात् तत् । उत्कण्ठातिशयाधानादिति भावः । एतादृश
स्त्रीणा मन कर्म । रत्या अनुरक्त्या । खप्रेयस्या च सह विगाहते आलोडयति ।
घनगर्जितमाकर्ष्य सर्वासामवलाना चेतः विगतमानमनुरक्त चाभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तृतीयपादगत तदेव यमकमुदाहरति—राजन्वत्य इति । कश्चिन्त्याया-
नुवर्तिनं नृप स्तौति । हे राजन् चत्वारः ये अम्भोधय समुद्राः ते एव रशान्
४ मेखला यस्या तादृस्याः उर्व्या. पृथ्व्या करग्रहे राजमाद्यभागग्रहणे पाणि-
ग्रहणे च । चतुर कुशलम् । भवन्त प्राप्य संप्रति प्रजा राजन्वत्यः जाताः । सुराधि-
देशे राज-यान् स्यात् ततोऽन्यत्र राजयान् । (२.१३) इत्यमरः । राज-यान्
५ सौराष्ये इति निपातनात् साधुः ॥ ६ ॥

१ अन्वति. व, इ, प

२ *रमनेर्वां. इ, प.

३ *परिच्छे. कपा.

अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तमन्यैः सन्न दियौकसाम् ।

पदातिरथनागाश्चरहितैरहितैस्तव ॥ ७ ॥

मधुरं मधुरम्भोजवदने वद नेत्रयोः ।

विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

वारणो वारणोद्दामो हयो वा स्मर दुर्धरः ।

न यतो नयतोन्तं नस्तदहो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥

तदेव चतुर्थपादगतमुदाहरति—अरण्यमिति । पदातिः पत्तिः रथाः नागाः गजाः अन्धाश्च तैः रहितैः वियुक्तैः । तव कैश्चित् अहितैः शत्रुभिः । समरात् ३पलाय्य अरण्यम् आक्रान्तम् व्याप्तम् । तत्र निगूहिताः सन्तः स्थिता इतिभावः । तथा अन्यैः समरे संमुखीभूय मृतैरित्यर्थः । दियौकसां देवानाम् । सन्न स्थानं स्वर्गं इत्यर्थः । आक्रान्तम् ॥ ७ ॥

अथेदानौ द्विपादगतान् अव्यपेतयमकप्रभेदान् यथाक्रमं दर्शयति—
मधुरमिति । वसन्ते प्रफुल्लकमले विलोळं भ्रमं दृष्ट्वा कश्चिच्चाटुकारः प्रेयसीं ३पृच्छति । हे अम्भोजवदने मधुः वसन्तः । ते तव । नेत्रयोः मधुरं मनोहरम् । विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या एतौ सलीलौ भ्रमरौ इति बुद्ध्या । विडम्बयति किम् विशेषयति किम् । नु इति वितर्के । वद त्वमेव तत्त्वं कथयेति भावः । अत्र मधुरम् ५मधुरम् इति प्रथमपादे तथा वदने वदने इति द्वितीयपादे च अव्यवहितमादि-
भागयमकम् ॥ ८ ॥

प्रथमतृतीयपादगतं तदेवोदाहरति—वारण इति । कश्चिद्विरही मदन-
मुपालभते । हे स्मर यतस्तव रणोद्दामः युद्धदुर्मदः । वारणः हस्ती । नास्ति । ३तथा दुर्धरः रणदुर्धरः । हयो वा नास्ति । तत् तस्मात् । युद्धसाधनशून्यत्वेऽपि । नः
अन्तं नाशम् । नयतः तव विक्रमः अहो आश्चर्यास्पदम् । दुर्धर इति विक्रमस्य
विशेषणमिति केचित् ॥ ९ ॥

१ अन्यैरित्यत्र कैश्चित्. प, क, ड, प. २ किं न. ष्या.

३ नयतोन्तं. अ, कपा.

राजितैराजितैर्क्षणेन जीयते त्वाद्दृशैर्नृपैः ।

नीयते च पुनस्त्वृत्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।

मन्मनो मन्मनोप्येपं मत्तकोकिलनिस्वनः ॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलम्भाशाविहृताविहृता दृशी ।

अवस्था नालमारोडुमङ्गनामङ्गनाशिनी ॥ १२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति—राजितैरिति । आजिः संग्रामः
तत्र तैक्ष्ण्यं प्रचण्डत्वं तेन युद्धप्रखरेणेत्यर्थः । राजितैः शोभितैः । त्वाद्दृशैः नृपैः
३ वसुधा लक्षणया तत्स्योरिजनः जीयते जयेन सतप्त इव क्रियते । पुनश्च सैव
पृथ्वी वसुधारया दानद्रविणवृष्टया तृप्तिं नीयते ॥ १० ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—करोतीति । सहकारस्य आम्रस्य ।
कलिका मञ्जरी । मन्मनः मच्चित्तम् । उत्कलिकोत्तर उत्कण्ठापूर्णम् । करोति ।
३ तस्योदीपकत्वादिति भावः । तथा मन्मनः अव्यक्तमधुरः । मन्मनोव्यक्तमधुरो मन्मनो
रतिभाषितम् । इति विश्वः । मत्तकोकिलनिस्वनः समदकोकिलकलरवः अपि ।
मदीय धेतः उत्कलिकोत्तर करोति । अत्र कलिकोत्कलिकोत्तरम् इत्यत्र तकारो
५ यमकमध्ये पतितोपि स्वरशून्यत्वेन तद्व्यवधानं न गण्यते । स्वरयुक्तस्यैव
व्यवधायकत्वेनाभ्युपगमात् । अथवा कलिकोत् इत्येष एव वर्णसंघातोत्र द्विरावृत्त
इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—कथमिति । नायकं प्रति दूत्य-
किरियम् । इह वसन्तकाले । तव उपलम्भः समागमः तस्य समागमस्य आशायाः
३ विहृती विधातं सति । ताद्दृशी वर्णयितुमशक्या केवलानुभवगम्या । अङ्गनाशिनी
गात्रक्षयकरि । अवस्था मदनपीडावस्थाविशेषः । अङ्गना तां त्वत्प्रेयसीम् । आरोडुम्
अभिभवितुम् । कथं नालं न समर्था । अपि तु समर्थेव । तव विरहेण सा मरणो-
५ न्मुक्ती जातेति भावः ॥ १२ ॥

निगृह्य नेत्रे कर्षन्ति बालपल्लवशोभिना ।

तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिपम् ॥ १४ ॥

विपमं विपमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।

सहेन्दुकलयपोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—निगृह्येति । वसन्तवर्णनामिदम् । नलिनोन्मुखाः कमललुब्धाः । अलिनः भ्रमराः । बालपल्लवैः कोमलपर्णैः शोभिना । ३समीपस्थेन केनचित् तरुणा कृष्टान् स्वशोभावलोकनार्थं सेनिघापितान् । तरुणान् नेत्रे चक्षुषी । निगृह्य गृह्णन्ति । कर्षन्ति स्वसौन्दर्यदर्शनप्रवणान् विदधति । वृक्षस्य बालपल्लवावलोकनादपि कमलमधुपानलोलुपानां भ्रमराणां दर्शनं तरुण-
६सार्थस्य अतीव प्रमोदावहं समजनोत्थयः ॥ १३ ॥

अव्यपेतस्य द्विपादप्रकारान् प्रदर्श्य संप्रति क्रमप्राप्तं त्रिपादगतमादियमकं सप्रभेदं निरूपयन् प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमादौ दर्शयति—विशदेति । ३कश्चिद्विरही शरदमालोक्य कथयति । विशन्तः प्रविशन्तः आमत्ताश्च सारसाः पक्षिविशेषाः यस्मिन् तादृशे । सारसे सरःसंबन्धिनि जले । वर्तमाना इयं विशदा निर्मला । हंसी मां विरहिणं कुरुतेन विरहिणो मे रुजाकरेण कुस्तिशब्देन । ६अन्तकामिपं यमस्य भोग्यम् । कुरुते मां हन्तुं चेष्टते । आमिपं पुत्रपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगे—इति मेदिनी । अत्र विशदाविशदा सारसेसारसे कुरुतेकुरुते इति त्रिव्यपि पादेष्वव्यपेतमादियमकं वर्तते । चतुर्थचरणस्तु निर्यमकः ॥ १४ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—विपममिति । कश्चिद् विरही ब्रूते । मदनन्दनः मम अनन्दनः असंतोषकः । विरहिणः संतापकवात् । ३मलयानिलः अपोढः परित्यक्तः मलः दुर्दिनमालिन्यादिरूपः यया सा तथा । इन्दुकलया सह विपमं अप्रसहम् । विपं विपस्वरूपम् । मदनमन्वेति तद्वन्मां पीडयतीत्यर्थः । मदनो मलयानिलः इन्दुकला च मां विषवत् दाधन्ते इत्यर्थः ।

मानिनी मा निनीपुस्ते निपङ्गत्वमनङ्ग मे ।

हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः ॥ १६ ॥

जयता त्वन्मुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।

कमलं कमलंकुर्वदलिमदलि मत्प्रिये ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।

वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम् ॥ १८ ॥

अथवा विपम मदन मोहकर च विप मलयानिल अन्वेतीत्यन्वय । ननु अत्र द्वितीयविपमपदे अनुस्वारन्यूनतेति चेन्न । नानुस्वारो विसर्गश्च चित्रभङ्गाय कल्पते । इति अनुस्वारन्यूनताया अलकारिकैरभ्यनुज्ञातत्वात् ॥ १५ ॥

प्रथमतृतीयचतुर्थपादगत तदेवोदाहरति—मानिनीति । प्रणयकुपिता मानिनीं प्रसिपादयिषुर्नायको मदन प्रार्थयते । हे अनङ्ग मदन । मा माम् । ते निपङ्गत्व निरन्तरकटाक्षशरनिपतनेन तूणारत्वम् । त्वन्मुक्तशराधारतामित्यर्थ । निनीषु प्रापयितुमिच्छु । मानिनीविशेषणमेतत् । हारिणी मुक्ताहारवती अत एव हारिणी मनोहारिणा । मानिनी तनुता कृशताम् । यत प्राप्नुयत । मे शर्म सुखम् । तनुता विस्तारयतु । यथेय सुखभोग्या स्यात्तथा त्वया विधेयमित्यन्यर्थना ॥ १६ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—जयतेति । नायकस्य प्रेयसीं प्रति चाट्टिकि । हे मत्प्रिये अस्मान् जयता स्ववशीकुर्वता । त्वन्मुखेन कम उदकम् । अलकुर्वत् भूपयत् । तथा अलय भ्रमरा तद्वन्ति यानि दलानि पत्राणि तानि सन्ति अस्येति अलिमदलि । अथवा अलिमत् भ्रमरयुक्त तथा दलि दलयुक्त च । कमलम् अकथ कथाशून्य निर्विवादम् कथनादिवाम्धर्मविहीनम् । कथ न जितम् जितमेव । सचेतसि लब्धविजयानामचेतनविजये का शङ्केति भाव ॥ १७ ॥

सर्वत इत्यनेन प्रतिपादित पादचतुष्टयगतमन्वेषतमादिभागयमकमुदाहरति—रमणीति । पाटलावत् तत्सङ्गतकरुकुसुमवत् पाटल श्वेतरक्तमशुक वक्ष यस्याः रसा । तथा सौरभास्पद शोभनगन्धि । मे रमणी अरुणीभूता आरक्ता । सौरी सूर्यसबन्धिनी भा कान्तिर्यत्र तादृशी । वारुणी पश्चिमदिगिम् । रमणाया मनोहरा ।

इति पादादि यमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।

व्यपेतस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सहकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

करोतिताम्रो रामाणां तन्त्रीताडनविभ्रमम् ।

करोति सेर्ष्यं कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥ २१ ॥

शोभते इति शेषः । अत्र वारुणीशब्देन मदिराध्वनिः । सापि सौरभास्पदं वर्तते ।
एवमादिमध्यान्तेत्यादिकारिकया प्रतिपादिता अव्यपेतादिभागयमकस्य दश प्रकारा
उदाहृताः ॥ १८ ॥

अव्यपेतादिभागयमकमुपसंहरति—इतीति । पादादि पादादिभागगतम् ।
अव्यपेतं अव्यवहितम् । यमकम् इति एवम् । विकल्पितम् सप्रभेदमुदाहृतम् ।
तस्य पूर्वोक्तस्य । व्यपेतस्य व्यवहितस्य यमकस्य । केचन विकल्पाः भेदाः ।
क्रमप्राप्ताः वर्ण्यन्ते ॥ १९ ॥

तत्र एकापादगत व्यपेत सुगमनित्युपेक्ष्य प्रथमद्वितीयपादगतं व्यपेतमादि-
भागयमकमुदाहरति—मधुरेणेति । मधुः वसन्तः । मधुरेण मनोहरेण मधुविद्व-
युतेन वा । मधुविन्दून् क्षरतेत्यर्थः । सुगन्धिना सुरमिणा । सहकारोद्गमेन चूत-
प्रसवेन एव । एणदृशा हरिणाक्षीणाम् । मानं प्रणयेर्ष्याकोपम् । शब्दशेषं नाममात्रा
वशिष्टम् । करिष्यति । न तु अर्थतः अवशेषयिष्यतीत्यर्थः । अत्र मधुरेण मधु-
रेणेति वर्णसंघातृतेः दृशां मानमिति वर्णचतुष्टयव्यवहितत्वादेतद् व्यपेतयमकम् ।
एवमप्येपि बोद्धव्यम् ॥ २० ॥

एतदेवप्रथमतृतीयपादगतमुदाहरति—करोतीति । विलासिन्या विलास-
वर्णनमिदम् । रामाणां रमणीनाम् । अतिताम्रः आरक्तः । करः तन्त्र्याः ताडन-
विभ्रमं धीणावादनविलासम् । करोति । तथा कान्ते कृतापरार्थे नायके । सेर्ष्यं
यथास्यात्तथा श्रवणोत्पलेन ताडनं च करोतीति सवन्धः ॥ २१ ॥

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानुं नृत्यते ।

मेघाली नर्तिता वातैः सकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ते मनः ।

कलिकामिद् नीपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेद्दशाम् ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।

नृत्यत्येप लसच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थपादगतं दर्शयति—सकलेति । प्रावृद् वर्ण्यते । वातैः नर्तिता सकला मेघाली मेघमाला । अपः उदकानि । विमुञ्चति वर्धति । अनुपश्चात् । कलापस्य वर्हस्य उल्लसनेन उन्नमनेन सह वर्तते इति सकलापोल्लसना तथा । कलापिन्या मयूर्या । नृत्यते ॥ २२ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—स्वयमेवेति । प्रावृडागमं विलोक्य काचिरसखी किञ्चिदवशिष्टमानां नायिकामाह । हे कामिनि ते मनः इदानीं स्वयमेव प्रियानुनयं विना । गलन् मानरूपः कलिः कलहः यस्मात् तादृशम् । संपन्नम् । तत् इह उपवने । नीपस्य कलिकां कोरकम् । दृष्ट्वा कां दशां न स्पृशेत् । सर्वा अपि मदनायस्थाः प्राप्नुयादित्यर्थः । तवातिकोमलमिदं चेतः विरहे कथं धारयिष्यसीति भावः ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—आरुह्येति । एष शिखावलः मयूरः । आक्रीडः उद्यानम् । पुमानाक्रीड उद्यानम् । इत्यमरः । तत्र यः शैलः क्रीडापर्वतः तस्य । चन्द्रकान्तोपलसंशन्धिनी स्थलीमारुह्य नृत्यति । क्रीडशः लसन्तः विकसन्तः चारवः मनोज्ञाः ये चन्द्रकाः मेघकाः तेन अन्तः मनोहरस्वरूपः । अन्तः प्रान्तेन्तिके नाशे स्वरूपेतिमनोहरं । इति विश्वः । अपवा चन्द्रकाणामन्ताः प्रान्तभागा यस्य इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेद्य भुजेन ते ।

वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण द्विपतां हताः ।

करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याघना इव ॥ २६ ॥

परागतसुराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।

परागतमिव कापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—उद्धृत्येति । कश्चित् कविः राजानं स्तौति । हे राजन् यासौ वराहेण वराहरूपेण । भगवता विष्णुना । उद्धृता सागर-जलादूर्ध्वमानीता । तथा वराहेः श्रेष्ठनागस्य शेषस्य । उपरि या स्थिता । सा उर्वी अथ राजकात् राजसमूहात् । उद्धृत्य आच्छिद्य । ते भुजेन ध्रियते यथान्यायं पाल्यते । केचित्तु स्थिता इत्यत्र अन्तर्भावितण्वर्थमङ्गीकृत्य वराहेण स्थापितेति अर्थं कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—करेणेति । कश्चित् कविः पराक्रमशालिनं नृपतिं वर्णयति । रणेषु समरेषु । द्विपतां शत्रूणाम् । अन्तकरेण विनाशकेन । ते करेण हताः ताडिताः । अत एव क्षरद्रक्ताः गळदुधिराः । करेणवः गजेन्द्राः । संध्याघना इव सायंकाळीनारक्तमेघा इव । भान्ति शोभन्ते ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—परेति । राजप्रभावो वर्ण्यते । हे राजन् तव भटैः । वातैः प्वस्ता उत्पादिता । परः प्रोत्तुङ्गः अगः पर्यतः तत्-संवन्धिनो ये तरवः तेषां राजी पङ्क्तिः सेव । चमूः अरिचमूः । प्वस्ता विनाशिता । अन्तर्भावितण्वर्थः । तदा परागैः युद्धसंमर्दोत्थितैः पांतुभिः ततं व्यातम् । अम्बरम् । कापि कल्पनातीते स्थाने । परागतमिव पलायितमिव । तदानीं धूलिभिरम्बरमल-क्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

सकलापोल्लसनाया कलापिन्यानुं नृत्यते ।

मेघाली नर्तिता वातैः मकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकालि कामिनि ते मनः ।

कलिकामिह नीपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेद्दशाम् ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।

नृत्यत्येव लसच्चौरुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थपादगतं दर्शयति—सफलेति । प्रावृड् वर्ण्यते । वातैः नर्तिता सकला मेघाली मेघमाला । अपः उदकानि । विमुञ्चति वर्णति । अनुपश्चात् । कलापस्य वर्हस्य उल्लसनेन उन्नमनेन सह वर्तते इति सकलापोल्लसना तथा । कलापिन्या मयूर्या । नृत्यते ॥ २२ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—स्वयमेवेति । प्रावृडागमं विलोक्य काचित्सखी किञ्चिदवशिष्टमाना नायिकामाह । हे कामिनि ते मनः इदानीं स्वयमेव प्रियानुनयं विना । गलन् मानरूपः कलिः कठहः यस्मात् तादृशम् । सपन्नम् । तत् इह उपरने । नीपस्य कलिकां कोरकम् । दृष्ट्वा कां दशां न स्पृशेत् । सर्वा अपि मदनप्रस्था प्राप्नुयादित्यर्थः । तवातिकोमलमिदं चेतः निरहे कथं धारयिष्यसीति भावः ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—आरुह्येति । एष शिखावलः मयूरः । आक्रीडः उद्यानम् । पुमानाक्रीड उद्यानम् । इत्यमरः । तत्र यः शैलः क्रीडापर्यन्तं तस्य । चन्द्रकान्तोपलसन्नन्धिनी स्थलीमारुह्य नृत्यति । कीदृशः लसन्तः विरुसन्तः चारसः मनोऽज्ञाः ये चन्द्रकाः मेचकाः तेन अन्तः मनोहरस्वरूपः । अन्तः प्रान्तेन्तिके नाशे स्वल्पेतिमनोहरे । इति विद्यः । अथवा चन्द्रकाणामन्ताः प्रान्तभागा यस्य इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेद्य भुजेन ते ।

वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

करेण ते रणेध्वन्तकरेण द्विपतां हताः ।

करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याघना इव ॥ २६ ॥

परागतरुराजीव वतैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।

परागतमिद्य कापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—उद्धृत्येति । कश्चित् कविः राजानं स्तौति । हे राजन् यासौ वराहेण वराहरूपेण । भगवता विष्णुना । उद्धृता सागर-जलादूर्ध्वगानीता । तथा वराहेः श्रेष्ठनागस्य शेषस्य । उपरि या स्थिता । सा उर्वी अय राजकात् राजसमूहात् । उद्धृत्य आच्छिद्य । ते भुजेन ध्रियते यथान्यायं पाल्यते । केचित्तु स्थिता इत्यत्र अन्तर्भावितप्यर्थमङ्गीकृत्य वराहेण स्थापितेति अर्थं कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—करेणेति । कश्चित् कविः पराक्रमशालिनं नृपतिं वर्णयति । रणेषु समरेषु । द्विपतां शत्रूणाम् । अन्तर्करणे विनाशकेन । ते करेण हताः ताडिताः । अत एव क्षरद्रक्ताः गलद्बुधिराः । करेणवः गजेन्द्राः । संध्याघना इव सायंकालीनारक्तमेघा इव । भान्ति शोभन्ते ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—परेति । राजप्रभावो वर्णयते । हे राजन् तव भटैः । वतैः ध्वस्ता उत्पादिता । परः प्रोत्तुङ्गः अगः पर्यतः तत्-संबन्धिनो ये तरवः तेषां राजी पङ्क्तिः सेव । चमूः अरिचमूः । ध्वस्ता विनाशिता । अन्तर्भावितप्यर्थः । तदा परागैः युद्धसंमर्दोत्थितैः पांतुमिः तत्तं व्याप्तम् । अम्बरम् । कापि कल्पनातीते स्थाने । परागतमिद्य पलायितमिद्य । तदानीं धूलिभिरम्बरमल-क्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानुं नृत्यते ।

मेघाली नर्तिता वातैः सकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥

स्नयमेव गलन्मानकलि कामिनि ते मनः ।

कलिकामिह नीपस्य दृष्ट्वा का न स्पृशेद्दशाम् ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।

नृत्यत्येव लसच्चौरुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थपादगत दर्शयति—सकलेति । प्रावृद्ध् वर्ण्यते । वातैर्नर्तिता सकला मेघाली मेघमाला । अप उदकानि । विमुञ्चति वर्णति । अनुपश्चात् । कलापस्य वर्हस्य उल्लसनेन उन्नमनेन सह वर्तते इति सकलापोल्लसना तथा । कलापिन्या मयूर्या । नृत्यते ॥ २२ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—स्नयमेवेति । प्रावृडागम विलोक्य काचिसखी किञ्चिदवशिष्टमाना नायिकामाह । हे कामिनि ते मन इदानीं स्नयमेव प्रियानुनय विना । गलन् मानरूप कलि कलह यस्मात् तादृशम् । सपन्नम् । तत् इह उपरने । नीपस्य कलिका कोरकम् । दृष्ट्वा का दशान स्पृशेत् । सर्वा अपि मदनायस्था प्राप्नुयादित्यर्थ । तवातिक्रमोत्तमिदं चेत विरहे कथं धारयिष्यसीति भाव ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—आरुह्येति । एष शिखावल मयूर । आनीड उद्यानम् । पुमानाक्राड उद्यानम् । इत्यमर । तत्र य शैलक्रीडापर्यंत तस्य । चन्द्रका तोपलसनाधिनी स्थलीमारुह्य नृत्यति । कीदृश लसन्त विरुसन्त चारय मनोज्ञा ये चन्द्रका मेचका तेन अत मनोहर स्वरूप । अन्त प्रातेन्तिके नाशे स्वरूपेतिमनोहरे । इति विश्व । अपवा चन्द्रकाणामन्ता प्रातभागा यस्य इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेद्य भुजेन ते ।

वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण द्विपतां हताः ।

करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याधना इव ॥ २६ ॥

परागतरुराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।

परागतमिव कापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—उद्धृत्येति । कश्चित् कविः राजानं स्तौति । हे राजन् यासौ वराहेण वराहरूपेण । भगवता विष्णुना । उद्धृता सागर-जलादूर्ध्वगानीता । तथा वराहेः श्रेष्ठनागस्य शेषस्य । उपरि या स्थिता । सा उर्वी अय राजकात् राजसमूहात् । उद्धृत्य आच्छिद्य । ते भुजेन ध्रियते यथान्यायं पाल्यते । केचित्तु स्थिता इत्यत्र अन्तर्भावितप्यर्थमङ्गीकृत्य वराहेण स्थापितेति अर्थं कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—करेणेति । कश्चित् कविः पराक्रमशास्त्रिनं नृपतिं वर्णयति । रणेषु समरेषु । द्विपतां शत्रूणाम् । अन्तकरेण विनाशकेन । ते करेण हताः ताडिताः । अत एव क्षरद्रक्ताः गलद्गिराः । करेणवः गजेन्द्राः । संध्याधना इव सायंकालीनारक्तमेघा इव । भान्ति शोभन्ते ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—परेति । राजप्रभावो वर्णयते । हे राजन् तव भटैः । वातैः ध्वस्ता उत्पाटिता । परः प्रोत्तुङ्गः अगः पर्वतः तत्-संबन्धिनो ये तरवः तेषां राजी पङ्क्तिः सेव । चमूः अरिचमूः । ध्वस्ता विनाशिता । अन्तर्भावितप्यर्थः । तदा परागैः युद्धसंमर्दोत्पितैः पांसुभिः तत् व्याप्तम् । अम्बरम् । कापि कल्पनातीति स्थाने । परागतमिव पलायितमिव । तदानीं धूलिभिरम्बरमल-क्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनद्युतिः ।

स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥ २८ ॥

कमलेः समकेशं ते कमलेर्ष्याकरं मुखम् ॥

कमलेख्यं करोपि त्वं कमलेवोन्मदिष्णुषु ॥ २९ ॥

मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।

मदभ्रमद्दृशः कर्तुमदभ्रजघनाः क्षमाः ॥ ३० ॥

उदितैरन्यपुष्टानामा रुतैर्मे हृतं मनः ।

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—पास्त्विति । नवघनद्युतिः नवजलदकान्तिः । दानवकुलध्वंसी दैत्यकुलविनाशकः । दानेन मदोदकेन सहितः सदानः स चासौ वरः श्रेष्ठः यः दन्ती कंसप्रयुक्तः कुवलयपीडाख्यः तस्य हन्ता । स भगवान् विष्णुः सदा वः युष्मान् । पातु ॥ २८ ॥

सर्वपादगतं तदेव दर्शयति—कमलेरिति । हे भामिनि ते कं मस्तकम् । अलेः भ्रमरस्य । जातौ एकवचनम् । समकेशम् समानाः कृष्णमेचकाः केशा यस्य तत् । ते मुखं कमलस्य ईर्ष्याकरम् असूयाकारि । तस्सदृशमित्यर्थः । अतः त्वं कमलेव लक्ष्मीरिव । उन्मदिष्णुषु उन्मादवत्सु । कं पुरुषमलेख्यं करोपि अगणनीयं विदधासि । न कमपि । यथा लक्ष्मीः सर्वमुन्मत्तं विधत्ते तथा त्वमपीति भावः ॥ २९ ॥

इतः परं व्यपेतस्यैव सजातीयविजातीयघटितानि प्रकारान्तराणि दर्शयन् प्रथमद्वितीययोरेकप्रकारं तृतीयचतुर्थयोस्तदन्यप्रकारं दर्शयति—मुदेति । उदाराः प्रशस्ताः ये मणयः तेषां भूषणानि यासां ताः । मदेन मदिरास्वादजनितेन उन्मादेन भ्रमन्त्यः घूर्णन्त्यः दृशो यासां ताः । अदभ्रजघना विशालनितम्बाः । रमणं मुदा आनन्देन । अन्वीतं संपुक्तम् । कर्तुं क्षमाः सन्ति ॥ ३० ॥

तदेव प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्चोदाहरति—उदितैरिति । कश्चित्

उदितैरपि ते दूति मारुतैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

सुराजित्स्त्रियो यूनां तनुमध्यासते स्त्रियः ।

तनुमध्याः क्षरत्स्वेदसुराजित्मुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

इति व्यपेतयमकप्रभेदोप्येष दर्शितः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोप्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

सालं सालम्बकलिकासालं सालं न वीक्षितुम् ।

प्रियाविरहसंतप्तो ब्रूते । आः इति खेदे । अन्यपुष्टानां कोकिलानाम् । उदितैः उद्वृत्तैः । रुतैः मे मनः हतम् हिंसितं व्यथितमिति भावः । न केवलं तैरेव हतं अपि तु हे दूति ते उदितैः सदेशवचनैरपि । तथा दक्षिणैः मारुतैः मलयानिलैः । अपि हतम् ॥ ३१ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोरुदाहरति—सुराजितेति । मधु-पानगोष्ठीवर्णनमेतत् । तनुमध्याः कृशोदर्थः । क्षरत्प्रस्रवन् यः स्वेदः तेन सुरा-जिताः सुशोभिता मुखेन्दवः मुखचन्द्रा यासा ताः । तथा सुरया मदिरासेवनेन जिता परास्ता ही लज्जा याभिस्ताः । स्त्रियः यूनां तरुणानाम् । तनुं शरीरमध्यासते आश्रयन्ति ॥ ३२ ॥

एतावत्पर्यन्तमव्यपेतव्यपेतयोः शुद्धस्वरूपयोराकारो दर्शितः । तमुपसंहरन् संमिश्रणात्मकं तयोः स्वरूपं दर्शयति—इतीति । इति एवमुक्तप्रकारेण । व्यपेतानां व्यवहितानां यमकानां प्रभेदा दर्शिताः । अपिना प्रागेव निर्दिष्टानामव्यपेतानां संग्रहः । अव्यपेतः अव्यवहितः व्यपेतः व्यवहितश्च आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः । विकल्पः भेदः । अस्ति । तद् यमकं यथा तथा दर्शयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

तत्र प्रथमद्वितीययोः तृतीयचतुर्थयोस्तद्गुदाहरति—सालमिति । वसन्ते कस्याश्चित् दूती नामकं प्रति लदवस्थां वर्णयति । अत्र पदानि । सा अलम् । सालम्बकलिकासालम् सालम् न वीक्षितुम् न अलीन् आलीनवकुलान् आली नालीकिनीः अपि इति । सा आली मत्सली । आलम्बा लम्बमाना याः कलिकाः

नालीनालीनवकुलानाली नालीकिनीरपि ॥ ३४ ॥

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमीक्षितुम् ।

तारतारम्यरसितं कालं कालमहाधनम् ॥ ३५ ॥

कोरकाः । मञ्जर्य इति भावः । ता एव आच्छादकत्वात् सालः प्राकारः । सालः
 १ प्राकारवृक्षयोः । इति अनेकार्थध्वनिमञ्जरी । तेन सहितम् । सालम् वृक्षम् ।
 आम्रवृक्षमिति भावः । वीक्षितुं न अलम् । तस्य उद्दीपकत्वादिति भावः । तथा
 आलीयन्ते अत्र इति आलीनाः । अधिकरणे क्तः । तथा च आलीनाः आश्रयो-
 २ कृता वकुला यैस्तान् आलीनवकुलान् । अलीन् वीक्षितुं नालम् । तथा नालीकिनीः
 पद्मिनीः । नालीकौ पद्मनाराचौ । इति त्रिकाण्डशेषः । अपि वीक्षितुं सा नालम् ।
 अत्र कैचित् सालम्बकलिकासालमित्यस्य सालम्बा लम्बमानत्वेन सह वर्तमाना
 ३ याः कलिकाः ताः सलति गच्छति इति सालम्बकलिकासालः तम् । तथा नाली-
 किनीः मिथ्यावादिनीः झटिति तव प्रिय आगमिष्यति इति मिथ्या प्रियवादिनीः
 सलीः अपि वीक्षितुं नालमित्यर्थं प्रदर्शयन्ति । अपरे केचन सालम्बकलिका-
 ४ सालम् इत्यत्र सालम् इत्यस्य रलयोरभेदत्वमाश्रित्य सारमिति पदं परिकल्प्य
 सालम्बकलिकाभिः सार श्रेष्ठम् इति अर्थं दर्शयन्ति । अन्ये पुनः सालम्ब-
 कलिकासु सालः आलेन अलिकदम्बेन विषेण वा सहितः । अथवा सालम्बकलि-
 ५ काभिः सालः सम्भूयणः यः सालवृक्षः तम् इति विद्वन्वन्ति । अत्र प्रथमपादे
 सालं सालं इति अव्यपेतम् । तस्यैव द्वितीयपादे पुनरावृत्तिः इति व्यपेतं च ।
 तथा उत्तरार्धे नाली नाली इत्यत्रापि अक्षरद्वयापेक्षया अव्यपेतम् चतुरक्षरापेक्षया
 ६ व्यपेतम् इति रहस्यम् ॥ ३४ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्चोदाहरति—कालमिति । प्रावृद्ध-
 समयमागतं वीक्ष्य नायिकया प्रेषिता दूती त वदति । का विराहिणी । अनालक्ष्याः
 १ मेषाच्छादितत्वात् अदस्याः ताराः निर्मलमौक्तिकाः इव ताराः नक्षत्राणि यस्मिन्
 तम् । तारो निर्मलमौक्तिके । इति हेमचन्द्रः । ताराः स्थूल उज्ज्वल वा इति
 केचित् । तारतया अत्युच्चस्वरतया अरम्यम् अमनोहरं रसितं गर्जितं यस्मिन्
 २ तम् । कालः कृष्णवर्णा महाधना यत्न तम् । कालं मृत्युस्वरूपम् । कालं प्रावृद्ध-

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।

यामयाम धिया स्वर्त्या या मया मथितैव सा ॥ ३६ ॥

इति पादादियमकविकल्पस्येदृशी गतिः ।

एवमेव विकल्प्यानि यमकानीतराण्यपि ॥ ३७ ॥

कालं वीक्षितुमलं समर्था । न कापील्यर्थः । अत्र यमके अनुस्वारन्यूनता न दोषायेति पूर्व (३१५) कथितमनुसंधेयम् ॥ ३५ ॥

तदेव पादचतुष्टयगतमुदाहरति—यामेति । कश्चिद्विरही स्वविरहेण मृतां भार्यामुपश्रुत्य मरणं प्रार्थयते । अत्र पदच्छेदः—याम यामत्रयाधीनायामया मरणम् निशा याम् अयाम धिया स्वर्त्या या मया मथिता एव सा । अथवो-
त्तरार्धे—धिया अस्वर्त्यायामया इति पदच्छेदः । यां पूर्वं वयम् अयाम अगच्छाम । तदनन्तरं मद्द्वियोगेन या स्वर्त्या मुद्रुःखितया । धिया बुद्ध्या । मद्द्विरहचिन्तया इत्यर्थः । उपलक्षिता । इत्यंभूतलक्षणे तृतीया । सा मया मथितैव विदेशगमनेन मारितैव । अतः वयमपि यामः प्रहरः तस्य प्रयं तस्य अधीनः आयत्तः आयामः विस्तारः यस्याः सा तथा । निशा रात्र्या । त्रियामां रजनीं प्राहुस्वयक्त्वाद्यन्त-
चतुष्टयम् । इति वचनादिति भावः । मरणं याम प्राप्नुयाम । ताद्विरहेण अचिरा-
देव मृत्युर्भवत्विति प्रार्थना । केचन पुनः यां नायिकां धिया अयाम विदूर-
स्थितत्वात् संकल्पेनैव अगच्छाम सा असूनां अर्तिं पीडाम् आ संमतात् अयते
गच्छति तादृशः अस्वाप्त्या यः आमयः मदन्वरो यस्याः सा । यामत्रयाधीना-
यामया निशा रात्र्या मथितैव । तस्या विरहिण्याः संतापकत्वात् । अतः वयमपि
मरणं याम इत्यर्थं विशदयन्ति ॥ ३६ ॥

पादादियमकप्रभेदमुपसंहरति—इतीति । पादादियमकानां विकल्पस्य भेदस्य । ईदृशी दर्शितस्वरूपा । गतिः दिक् । इतराण्यपि मध्यान्तभागगतानि अव्य-
पेतव्यपेततन्मिश्ररूपाणि । एवमेव दर्शितप्रकारेणैव एकद्वित्रिचतुष्पादेति कारिकया
काथितप्रकारेण । विकल्प्यानि परिकल्प्य ज्ञातव्यानि । स्वल्पाः प्रकारा मया उदा-
हृताः तेनैव मार्गेण अन्ये ऊहनीया इति भावः ॥ ३७ ॥

न प्रपञ्चभयाद्भेदाः कात्स्न्येनाख्यातुमीहिताः ।
 दुष्कराभिर्मता ये तु वर्ण्यन्ते तेषु केचन ॥ ३८ ॥
 स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।
 अमायतेयतेप्यभूत् सुखाय तेयते क्षयम् ॥ ३९ ॥

सभासु राजन्नसुराहतेर्मुखै-
 र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।
 न भासुरा यान्ति सुरान्न ते गुणाः
 प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

स्वयं कुतो न दर्शिताः अन्ये प्रकारा इति तत्कारणं कथयति—नेति ।
 प्रपञ्चभयात् विस्तारभयात् । भेदाः शेषाः विकल्पाः । कात्स्न्येन साकल्येन ।
 आख्यातुं कथितुम् । न ईहिताः इच्छिताः । उर्वरितेषु ये प्रभेदाः । दुष्कराः विरचयितुं
 बोद्धु वा ते केचन अत्र प्रबन्धे । मया वर्ण्यन्ते प्रदर्शयन्ते ॥ ३८ ॥

तत्र अच्यपेतव्यपेतं सर्वपादगतं मध्यमकमुदाहरति—स्थिरेति ।
 कश्चित् जीवन्मुक्तं सत्पुरुषं स्तौति । स्थिरा अनश्वरा आयतिः प्रभावः उत्तर-
 कालो वा यस्य तत्सबुद्धिः । यतानि संयतानि इन्द्रियाणि एकादशेन्द्रियाणि
 यस्य सः । भवान् यतेः योगिनः तपस्विनो वा । न हीयते न्यूनो न भवति ।
 संयतेन्द्रियत्वादिधर्मवत्त्वात् । ते अमायता निष्कपटता ऋजुतेत्यर्थः । मायोपाधि-
 राहित्यं वा । क्षयं विलयम् । अयते अप्राप्नुवते । शाश्वतायेत्यर्थः । इयते एतत्परि-
 मिताय अतिविस्तृताय । सुखाय आनन्दाय । अभूत् । प्रमाणिका छन्दः ।
 प्रमाणिका जरौ लगौ । इति तल्लक्षणम् ॥ ३९ ॥

तदेव चतुष्पादं मध्यमकं केवलव्यपेतमुदाहरति—सभास्विति ।
 कश्चित्कविः नृपं वर्णयति । हे राजन् असुरा दानवाः तैः अहतैः अताडितैः ।
 स्वयि शासितरि दानवा महीसुरान् न पीडयामासुरिति भावः । अथवा सुरया
 मयेन आहता अथ न भवन्तीति असुराहताः तैः । वसुभिः संपद्भिः राजितैः सु-
 शोभितैः । त्वद्वितीर्णधनलाभेन सदा सतेजस्कैरित्यर्थः । महीसुराणां ब्राह्मणानाम् ।
 मुखैः श्रेष्ठैः । द्विजप्रमुखैरित्यर्थः । सभासु स्तुताः प्रशसिताः । तथा रागात्मसु

तव प्रिया सचरिताप्रमत्तया
 विभूषणं धार्यमिहांशुमत्तया ।
 रतोत्सवामोदविशेषमत्तया
 प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमत्तया ॥ ४१ ॥
 भवाद्दशा नाथ न जानते नते
 रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।

त्वदाज्ञापालनेन त्वयि अनुरागस्वभावात् । प्रजासु राशितां गताः राशीभूताः ।
 बहुलीभूता इत्यर्थः । तथा भासुराः उज्ज्वलाः । एतादृशाः ते गुणाः सुरान् न
 यान्तीति न । अपि तु यान्त्येव । देवास्त्वद्गुणान् स्तुवन्तीत्यर्थः । मुखैरिखत्र
 मुखैरिति पाठे असुरवाधाराहितैर्यज्ञैः इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमन्तयमकमुदाहरति—त्वेति । अन्यासक-
 हृदयं भूषणार्पणेनानुनयन्तं नायकं प्रति कुपिताया वचनमिदम् । हे अप्रमत्त
 कपटानुनये सावहित । तव या सचरिता साधुचरित्रा । सोल्लुण्ठवचनमेतत् । प्रिया
 प्रेयसी । तथा इह उत्सवप्रसङ्गे । अंशुमत् किरणोज्ज्वलम् । इदं भूषणं धार्यम् ।
 कथंभूतया रते त्वया सह विजासे य उत्सवः तद्भवः यः आमोदविशेषः संतोष-
 तिशयः तेन मत्तया उद्विक्तया । त्वया किमिति न धार्यते इत्यत्र उत्तरयति—
 प्रयोजनामिति । मम कान्तिमत्तया विभूषणेन कान्तिसंपन्नतया प्रयोजनं नास्ति ।
 यतोऽन्यासक्तो भवान् अतः कान्तिसंपन्नताया मम किं प्रयोजनम् । अपवा कान्ति-
 मदिदं भूषणं किमिति न धार्यते तत्रोत्तरयति—मे कान्तिमत्तया भूषणकान्तिविशेषेण
 प्रयोजनं नास्ति । अनुरागकाङ्क्षिणीं अहं न भूषणकान्तिमपेक्षे तदुक्तम्—
 कांतिनिनिनां मंडनश्रीः । नृजति हि तस्मज्ज्वलं नल्लभाजोपसन्नेन । इति । अपि निरनु-
 १२रागत्य तव कान्तिमत् भूषणप्रदानं व्यर्थमेवेति भावः । अत्रान्यैः कृता अर्थाः
 सदोषा इत्युपेक्षिताः ॥ ४१ ॥

पादान्तेषु अव्यपेतमुदाहरति—भवाद्दशा इति । कश्चिन्मानधनः सेवकः
 प्रभुशक्तिसनाथं नृपं प्रशंसति । हे नाथ प्रभो । भवाद्दशाः वीर्यशालिनो नृपाः ।

१ 'चरितं प्र०. अ, व.

२ 'वान्द' . व, ड, प.

३ न मे फल किंचन कान्ति०. अ. वपा.

य एव दीनाः शिरसा नतेन ते
 चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४२ ॥
 लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन
 ध्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
 व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन
 सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ४३ ॥
 श्रीमानमानमरवर्त्मसमानमान-
 भात्मानमानतजगतप्रथमानमानम् ।

नतेः नमनस्य । रसं आस्वादम् । न जानते । यतः सन्नतं सन्नतिः सुप्रणामः तथा
 इनता प्रभुता च सन्नतेनते । उभे विरुद्धे निसर्गतो भिन्नास्पदे खलु । ये जनाः ।
 दीना दरिद्राः । त एव केवलं नतेन शिरसा चरन्ति सेवन्ते । तेन तादृशेन
 शिरोनमनरूपेण । दैन्यरसेन ते अलम् । तव संबन्धो गाभूद् इति भावः ॥४२॥

चतुर्षु पादेषु मध्यान्तयोः व्यपेतयमकमुदाहरति—लीलेति । सा
 नायिका । शुचिना विशदेन । लीलास्मितेन सविलासहासेन । मृदुना कोमलेन ।
 उदितेन वचसा । लघुना स्वल्पेन । असमप्रेणेत्यर्थः । ध्यालोकितेन वीक्षणेन ।
 गुरुणा सविलासमन्धरेण । गतेन गमनेन । व्याजृम्भितेन जृम्भा च अनुराग-
 व्यञ्जिका तेन जृम्भामिषेण सूचितानुरागेण । तथा दर्शितेन दर्शनविषयीकृतेन ।
 जघनेन जघनप्रदेशेन । एभिः साधनैः । हन्ति व्यययति । तेन हेतुना । मम
 जीवितेन गलितं विषीय श्युतमिव । भावे कः ॥ ४३ ॥

तदेवाव्यपेतव्यपेतमुदाहरति—श्रीमानिति । भगवतः त्रिविक्रमस्य
 परमान्तो वर्णनमिदम् । तत्र पदानि । श्रीमान् । अमान् । अमरवर्त्मसमान-
 मानम् । आत्मानम् । आनतजगतप्रथमानमानम् । भूमानम् । आनमत । यः ।
 स्थितिमान् । अमाननामानम् । आनमतम् । अप्रतिमानमानम् । अन्वयः—यः
 श्रीमान् स्थितिमान् अमान् तम् अमाननामानम् आनमतम् अप्रतिमानमानम्
 आनतजगतप्रथमानमानम् भूमानम् अमरवर्त्मसमानमानम् आत्मानम् आनमत ।

भूमानमानमत यः स्थितिमानमान-
नामानमानमतमप्रतिमानमानम् ॥ ४४ ॥

सारयन्तसुरसा रमयन्ती

सारभूतसुरसरधरा तम् ।

सारवानुकृतसारसकाञ्ची

सा रसायनमक्षारमवैति ॥ ४५ ॥

यः त्रिविक्रमः । श्रीमान् लक्ष्मीवान् । स्थितिमान् मर्यादावान् । जगत्स्थितिकर्ते-
त्यर्थः । अमान् न मार्ताण्डमान् । अपरिच्छिन्नस्वरूपः सर्वव्यापित्वात् । वर्तते
इति शेषः । तम् अमाननामानम् अमानानि अपरिमितानि नामानि यस्य तम् ।
आनमतम् आ ईषत् अनन्ति जीवन्ति ते आनाः प्राणसंयमधन्तो योगिनः तैः
मतं ज्ञातम् । अथवा तेषां मतम् इष्टम् । अप्रतिमानमानं प्रतिमीयते एभिरिति
प्रतिमानानि प्रमाणाणि तैः मानं ज्ञानं यस्य तथा न भवतीति अप्रतिमानमानः
तम् । लौकिकप्रमाणैरगम्यम् । आनते उपासनार्थं शरणमागते जगति लक्षणया
तत्स्थे जने प्रथमानः प्रख्यायमानः मानः पूजा यस्य तम् । भूमानं भूमापकम् ।
एकेन पदा भुवो व्यापनात् । तथा अमरवर्त्मसमानमानम् अमरवर्त्म आकाशः
तेन समानं मानं यस्य । गगनव्यापिस्वरूपत्वादिति भावः । आत्मानम् अतति
सातत्येन वर्तते इति आत्मा तम् । त्रिविक्रमरूपं श्रीहरिम् । आनमतं प्रह्वीभूय
शरणं गच्छत ॥ ४४ ॥

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमादिमध्ययमकं दर्शयति—सारेति । मिथुनयोः
संयोगेन वर्णयते । सा नायिका । सारयन्तं संकेतस्थान आत्मानं प्रापयन्तम् । अत
एव सारभूतं श्रेष्ठभूतम् । सर्वसुखसारभूतमित्यर्थः । तं नायकम् । उरसा रमयन्ती
आलिङ्गनेन प्रमोदयन्ती । पुरुषायितरतेनेति केचिद् । तथा सारवा सशब्दा अत
एव अनुकृताः सारसाः यया एतादृशी काञ्ची मेखला यस्याः सा । सारसरवानु-
कारिमेखलाधारिणीत्यर्थः । तथा उरु विपुलं सारं सौन्दर्यसारं तस्य धरा उरु
सारधरा । अथवा उरुसारं सुवर्णभूषणं धारयन्ती एतादृशी । उरुसारं सुवर्णं

नयानयालोचनयानयानया-

नयानयान्धान् विनयानयायते ।

न यानयासीजिनयानया नया-

नयानयास्ताञ्जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

स्यात् । इति व्याडिः । रसायनम् अमृतमपि । असारं निःसारम् तुच्छमिति यावत् । अवैति जानाति । कान्ताल्लिङ्गनसुखतः अमृतं अतीव निकृष्टमिति मन्यत इति भावः ॥ ४५ ॥

इदानीमव्यपेतव्यपेतयमकं चतुर्ष्वपि पादेष्वधन्तम् अथवा प्रथमतृतीय-
पादयोराधन्तं द्वितीयचतुर्थयोश्चादिमध्यम् उदाहरति—नयेति । तत्र तावत्
१ पदानि । नयानयालोचनया । अनया । अनयान् । अयानयान्धान् । विनय ।
अनयायते । न । यान् । अयासीत् । जिनयानयाः । नयान् । अयानयान् ।
तान् । जनय । अनयाश्रितान् । अन्वयः— हे अनयायते अनया नयानया-
२ लोचनया अनयान् अयानयान्धान् विनय । तथा अनयाश्रितान् तान् अया-
नयान् नयान् जनय । यान् जिनयानयाः न अयासीत् । कश्चित्सचिवः नृपं
प्रजानुशासनमुपदिशति । हे अनयायते एति गच्छतीति अया विनाशशीला
३ तादृशी न भवतीति अनया अनपायिनी आयतिः उत्तरकालः यस्य तस्सेबुद्धिः ।
अनया मयोपदिश्यमानया । नयानयालोचनया नयः नीतिः अनयः अनीतिः तयोः
आलोचना विमर्शः तथा । अनयान् नयविमुखान् । अत एव अयानयान्धान् अयः
४ शुभावहो विधिः अनयः तद्विरुद्धः तयोः अन्धान् । शुभाशुभविवेकशून्यान् इत्यर्थः ।
विनय शिक्षय । शासनेन सन्मार्गानुयायिनः कुरु । [तथा] अनयाश्रितान् उन्मार्ग-
गामिनः । तान् श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धान् । अयानयान् अयं शुभमानयन्तीति अया-
५ नयान् । आङ्पूर्वकान्नयतेः पचाद्यचि द्वितीयावहुवचनम् । शुभप्रापकान् । नयान्
नीतीः । जनय उपदिश्य विस्तारयेत्यर्थः । यान् नयान् । जिनयानयाः जिनस्य
बुद्धस्य यानं धर्ममार्गः तं यातीति जिनयानयाः । जैनागमानुसारी नारितकः ।
६ न अयासीत् नानुसृतवान् । श्रुतिस्मृत्युदितान् नीतिमार्गान् उन्मार्गयायिजनेभ्य

रवेण भौमो ध्वजवर्तिवीरवे-
रवेज्जि संयत्यतुलाखगौरवे ।
रवेरिवोग्रस्य पुरो हरेरवे-
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥
मया मयालम्ब्यकलामयामया-
मयामयातव्यविरामयामया ।

उपदिशेत्पर्यः । अत्र बहुभिः टीकाकारैर्विबिधा अर्थाः प्रदर्शिताः । परं तेषां सदसद्विचारचर्चा गौरवभयान्नाल्ल वितन्यते ॥ ४६ ॥

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमाद्यन्तयमकमुदाहरति—रवेति । भगवतः श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण सह युद्धवर्णनमिदम् । अतुलानां अनुपमानानां अस्त्राणां गौरवं वैपुल्यं यत्र तादृशं । तथा भैरवे विर्भाषणे । संयति संप्राप्ते । ध्वजवर्ती यो-वीरः शूरः विः गरुडः तस्य । रवेण सिंहनादेन । भौमः नरकासुरः । अवेज्जि अकम्पत । ध्वजवर्तिपक्षिणो रवेन यस्येदृशी अवस्था स हरेः पुरतः कथं कल्पनीय इत्याह—रवेरिति । रवेरिव सूर्यस्येव । उग्रस्य तेजसा तीक्ष्णस्य । अस्य प्रसिद्धविक्रमस्य । हरेः हरिः श्रीकृष्णः स एव हरिः सिंहः तस्य । पुरः अग्रभागे । रिपुं नरकासुरम् । अवेः मेपस्य । तुल्यं समानम् । अवेत जानीत । अत्र संय-च्छन्दस्य सामान्ये नपुंसकम् इत्यनेन नपुंसकत्वं ज्ञेयम् । केचित्तु संयति भैरवे अतुलाखगौरवे सति रवेण अवेज्जि इति योजयन्ति । तथैव वीरवेः इति हरेर्विशेषणत्वेन कल्पयन्ति ॥ ४७ ॥

तदेवान्यपेतव्यपेतं पादचतुष्टयगतमाद्यन्तमुदाहरति—मयेति । तत्र तावत्पदच्छेदः । मया मयालम्ब्यकलामयामयाम् इति प्रथमचरणे । अयाम् अयातव्यविरामयामया इति द्वितीये । मयामयार्ति निशया अगया अमया इति तृतीये । अमय अमय अमूं करुणामय अमया इति चतुर्थे । तत्रान्वयः— हे अमय करुणामय अयातव्यविरामयामया अमया अमया निशया मयानयार्तिम् अयाम् [अतः] अमया मया मयालम्ब्यकलामयामयाम् अमूं अमय ।

मयामयार्तिं निशयामयामया-

मयामयाम् करुणामयामया ॥ ४८ ॥

मतां धुनानारमतामकामता-

मतापलब्धाग्निमतानुलोमता ।

मतावयत्युत्तमताविलोमता-

मताम्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

अस्यार्थ — अमय नास्ति मा माया कपट यस्य तत्संबुद्धि । हे निष्कपट । करुणा मय करुणापरिपूर्ण । सखे । अयातव्य गमनानर्ह विराम येषां ते अयातव्य विरामा । अतिदार्ढ्या इत्यर्थ । अयातव्यविरामा यामा यस्या सा अयातव्यविराम- यामा तथा । अतिदार्ढ्येत्यर्थ । अमया मा शोभा सा नास्ति यस्या सा । तथा अमया । नि श्रीकयेत्यर्थ । सतापजनकत्वेन नि शोभावहयेति यावत् । अत एव १२ अमया अमावास्यासदृशया । विरहान्धकारबहुलयेत्यर्थ । निशया राश्या । साधन भूतया । अहम् मयामयार्तिं मय क्षय स एव आमय रोग तस्य आर्तिं पीडाम् । विरहक्षीणतानिति भाव । अयाम् प्राप्तवान् । अत अमया नास्ति मा परिमाण १५ यस्य स अम मदन त याताति अमया तेन मदनपरिपूर्णेत्यर्थ । मया मया सह । मयालम्ब्यकलामयामयाम् मय क्षय तेन आलम्ब्या आश्रणाया या कला ताभि परिपूर्ण मयालम्ब्यकलामय चन्द्रमा स एव आमयो यस्या ताम् । चन्द्र १८ दर्शनेन सजातपीडामित्यर्थ] । अत्र मयालम्ब्य इति चन्द्रकलाविशेषण नायिका सतापकत्वेन रोपसूचनायेति ज्ञेयम् । अम् नायिकाम् । अमय सयोनय ॥ ४८ ॥

अथ व्यपेतमादिमध्यान्तयमक पादचतुष्टयगतमुदाहरति— मतेति । कस्यचिपुरुषविशेषस्य वर्णनमिदम् । अत्र पदच्छेद — मता धुनाना आरमताम् १ अकामताम् । अतापलब्धाग्निमतानुलोमता । मतो अयतो उत्तमताविलोमताम् । अताम्यत त समता न वामता । अन्वय — अताम्यत ते मतो उत्तमताविलो मनाम् अयती अतापलब्धाग्निमतानुलोमता आरमताम् अकामता धुनाना मता १ समता न वामता । अस्यार्थ — अताम्यत कथमपि ग्लानिमगच्छत । ते तप । मता मुद्धा । उत्तमताविलोमताम् उत्तमताया प्रिलोमता प्रातिकूल्य निरृष्टताम् ।

कालकालगलकालकालमुखकालकाल-
कालकालर्पणकालकालधनकालकाल-

कालकालसितकालकाललनिकालकाल-

कालकालगंतु कालकाल कलिकालकाल ॥ ५० ॥

अयती अगच्छन्ती । निरुद्धतामभजमाना इत्यर्थः । अतापलब्धाग्रिमतानुलोमता
१ अतापेन अङ्गेशेन लब्धे अग्रिमतानुलोमते श्रेष्ठयानुकूले यथा सा । तथा आर-
मताम् आत्मारामाणाम् । व्याङ्गपरिभ्यो रमः इति परस्मैपदम् । अकामतां निरि-
च्छताम् । धुनाना सृष्ट्यामुत्पादयन्तीत्यर्थः । [एतादृशी] मता इष्टा । समता
१२ सर्वभूतमैत्री । अस्तीत्यर्थः । तथा वामता वैपश्यम् । नास्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

चतुर्षु पादेषु आदिमध्या-तयमकमव्यपेतव्यपेत दर्शयति—कालेति ।

तत्र पदच्छेदः—कालकालगलकालकालमुखकालकालकालकालकालपनकालकालधन-
३ कालकालकालकालसितकालका लनिका अलकालकालक आलगतु कालकाल
कलिकालकाल । अन्वयः—हे अलकालकालक कालकाल कलिकालकाल
कालकालगलकालकालमुखकालकालकालकालकालपनकालकालधनकालकालकालकाल-
६ सितकालका लनिका [मयि] आलगतु । अर्थः—कश्चित् कामी त्वत्प्रसादेन
प्रिया मामालिङ्गतु इति वर्षाकाल प्रार्थयते । हे अलकालकालक अलका यक्षपुरी
तस्या अलकः भूपकः कुबेरः तद्वत् अलक पर्याप्तिकारक । यक्षेश्वरो यथा पर्याप्त
१ धन वितरति तथा पर्याप्त जल त्व वितरसि इत्यर्थः । कालकाल कालेषु वसन्ता-
दिषु काल श्रेषु । देवदेववत् द्वितीयकालशब्दस्य श्रेष्ठार्थता । वर्षाकालस्य इतरा-
पेक्षया श्रेष्ठता जीवनप्रदत्वेन बोद्धव्या । तथा कलिकालकाल कलिकाः कोरफान्
१२ अलन्ति भूपयन्ति इति कलिकालकाः [वसन्तादयः कालाः] तेभ्योपि अल समर्थ ।
एवभूत हे वर्षाकाल । लनिका प्रशस्तलटना । प्रशंसायां कन् । आलगतु
मामालिङ्गयतु । [लटना विशानिष्ठि कालेति] । कालः यमः तस्यापि कालः महेशः ।
१५ सर्वसंहारकत्वादिति भावः । तस्य गल एव गलकः कालकालगलकः । अलीनां
समूहः आलः । कालं मुखे यस्य स कालमुखः वानरविशेषः । कालः कलिः ।

१ 'पन' २ 'पन' ३, ४, ५, ६ 'लेनि' ७ 'गंतु' ८ 'कलि' इत्यत्र
'गंत' ९ 'कलि' १० 'लेनि' इति क्रमः अ पुस्तके ।

- स च कृष्णवर्ण । काल यम । सोपि कृष्णवर्ण एव । काल कृष्ण क शिर येषां
- १८० ते कालका मयूरा तेषाम् आलपनस्य काल रलयोरभेदात् कार तत्सपादक ।
तथा काला कृष्णा घना यत्र स चासौ काल कालघनकाल , कालकालपन-
कालश्चासौ कालघनकाल इति कर्मधारय पश्चात्सर्वेषा द्वन्द्व । तेन हरगल
- २१ अलिप्तमूह कालियुग-यम घनसमया एते पञ्च पदार्था निव्यञ्जा । तैरिव कालकै
कृष्णै अलकै कुतलै आलसित भूपित अत एव काल कृष्णवर्ण क शिरो
यस्या इति काल.. कालका । परे त्वेतत्पद्य कृष्णवर्णनपर मन्यन्ते । ते च
- २२ द्वितीयचरणे कालकालघनकालकालपनकालकाल इति पाठमङ्गी कुर्वन्ति ।
तेषामर्थपरिपाटी तावदियम् । पदच्छेद । प्रथमपादे एकमेव पदम् । द्वितीये
कालकालघनकालकालपनकाल काल इति द्वे पदे । तृतीयचतुर्थयो कालकाल
- २३ सितकालका ललनिका अलकालकालका आलगतु कालकाल कलिकालकाल
इति । अर्थ—काल सहारक । कलनात् सर्वभूताना स काल परिकीर्तित ।
इति वचनात् । कालगल नालकण्ठ । उभयो कर्मधारय । कालकालगलः ।
- २४ काल यम । कालमुखो वानरविशेष । तेषा द्वन्द्व कालकालगलकालकालमुखा ।
तेषा कालक कृष्णत्वम् आलाति आदत्ते इति तत्सबुद्धि । कालकालगलकालकाल
मुखकालकाल । तथा क जलम् आलाति गृह्णाति इति काल सजल । अत एव
- २५ काल कृष्णवर्णो यो घन तस्य काले समये । वर्षाकाले इत्यर्थ । कार्याति शब्दा
यते इति कालकालघनकालका । मयूरा इत्यर्थ । तेषाम् आलपनानि मुखानि
तद्वत् कलते शब्दायते इति कालकालघनकालकालपनकाल । मयूरवन्मधुर
- २६ भाषिन् इत्यर्थ । तथा कालस्य यमस्यापि काल कालकाल । मृत्युनिवारकेत्यर्थ ।
तथा कलिकालस्य काल विनाशक । कलिकरूपेण कलिनिवर्तकेत्यर्थ । एवगुण-
विशिष्ट हे काल कृष्णवर्ण कृष्ण । कालकेन कृष्णवर्णेन आलसित भूपित क
- २७ मस्तक चै तादृशा अलका कुन्तला यस्या तादृशी । अलकालकालका
अलकान् कुन्तलान् अलत मुक्तादिभिर्भूषयतीति अलकाली । तथा कलमेव काल
मधुर यथा तथा कायति शब्दायते इति कालका । मधुरभाषिणी । अलकाली चासौ
- २८ कालका च अलकालकालका । श्रिया पुवदिति पुवद्भाव । ललनिका राधा ।
आलगतु त्वपि ससक्ता भवतु इति । अत्रापि विविधा पदपदार्थास्तच्छ्रीमङ्कारै
दर्शिता । विस्तरभयात्तान्सर्वान् दर्शयितु न प्रभवाम ॥ ५० ॥

संदष्टयमकस्थानमन्तादी^१ पादयोर्द्वयोः ।

उक्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्यते ॥ ५१ ॥

उपोदरागाप्यबला मदेन सा

मदेनसा मन्पुरसेन योजिता ।

न योजितात्मानमनङ्गतापिता-

ङ्गतापि तापाय ममास नेपते ॥ ५२ ॥

श्लोक्तभेदेषु पादचतुष्टयगतव्यपेताद्यन्तयमके समवदपि अन्यैः कंचिद्वि-
शेषं भेदं परिकल्प्य संदष्टयमकमिति कल्पित तन्निरूपयति—संदष्टमिति ।
द्वयोः पादयोः अन्तादी प्रथमस्य अन्तः द्वितीयस्य आदिः तौ अन्तादी । स्थानम्
आश्रयः यस्य तत् अन्तादियमकमिति भावः । एतत् संदष्टयमकम् । उक्तान्त-
र्गतमपि पूर्वोक्तप्रकारेषु पादचतुष्टयगतव्यपेताद्यन्तयमकेन्तर्भूतमपि (स्वेण भौम
इत्युदाहरणे (३१७) समनदपि) स्वातन्त्र्येण कचिद् विशेष परिकल्प्य
प्राचीनानुरोधेन स्वतन्त्रतया । अभिधीयते । विशेषस्तु उदाहरणे स्फुटीभावि-
ष्यति ॥ ५१ ॥

संदष्टमुदाहरति—उपोदेति । कश्चित् कामी स्वापराधेन कुपिता
नायिका स्वस्मिन् निमुखां विज्ञाय स्वावस्था सुहृदे कथयति । सा अबला । मदेन
१ तारुण्यमदेन । मदिरास्वादमदेन वा । उपोदरागापि प्रवृद्धरत्यभिलाषापि । मदेनसा
मदीयापराधेन । गोत्रस्खलनरूपेण । कर्त्रा । मन्पुरसेन क्रोधावेशेन । योजिता संयो-
जिता । क्रोधपरवर्शाभूता इत्यर्थः । (अत एव) अनङ्गतापिता मदनसतापविशिष्टम् ।
२ अवस्थामिति शेषः । गतापि प्राप्तापि । मदनसततापीत्यर्थः । आत्मान चेतः । न
योजिता मयि न योजितवती । मयि मनोऽनुराग न बबन्ध । (अतो) मम इत्यते
एतान्ते महते । तापाय सतापाय । न आस न बभूव । अपि तु काका बभूवेति
३ भासः । अथवा इयते एतावते । स्वल्पपरिमिताय तापाय । न आस न बभूव । अपि
तु महते सतापाय बभूवेत्यर्थः । आस इति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् इति
शाकटायनः । अन्ये तु आस रराज इति अर्थं मत्वा अस् गतिदीप्त्यादानेषु इति
४ भौवादिकस्य छिद्यः रूपमाहः ॥ ५२ ॥

१ *मन्त्रिषुद्वयो* . अ. २ *माय अ, कया. ३ तापाय ममाय नेपते, अ.

अर्धाभ्यासं समुद्रः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः ।

पादाभ्यासोप्यनेकात्मा व्यज्यते स निदर्शनैः ॥ ५३ ॥

ना स्थेयःसत्त्वया वर्ज्यः परमायतमानया ।

नास्थेयः स त्वयावर्ज्यः परमायतमानया ॥ ५४ ॥

एतावत्पर्यन्तं पादभागयमकं सप्रपञ्चं निरूप्य ततः समस्तपादयमक-
 प्रभेदान् चिकथयिपुराह—अर्धाभ्यास इति । अर्धस्य श्लोकस्य पादद्वयस्य न
 १ तु पूर्वाधमात्रस्यैव । तथा सति अग्रे कथितस्य भेदत्रयस्य अनुपपत्तिः स्यात् ।
 अभ्यासः आवृत्तिः । समुद्रः स्यात् । यथा समुद्रः संपुटकः भागद्वयात्मकः तथायं
 पादद्वयात्मकः । अस्य त्रयो भेदाः मताः इष्टाः । ते यथा प्रथमतृतीयौ द्वितीय-
 ६ चतुर्थौ पादौ समानौ इत्येकः । (३-५४) प्रथमद्वितीयौ तृतीयचतुर्थौ समानौ
 इति द्वितीयो भेदः । (३-५५) प्रथमचतुर्थौ द्वितीयतृतीयौ समानौ इति तृतीयः
 प्रकारः । (३-५६) पादाभ्यासः एकैकस्यैव पादस्यावृत्तिः । अनेकात्मा अनेक-
 १ विधः । स निदर्शनैः उदाहरणैः । व्यज्यते समुद्रोदाहरणानन्तरं दर्शितोदाहरणेषु
 स्फुटीक्रियते । दर्शितोदाहरणक्रमस्तु प्रथमो द्वितीये (३-५७) प्रथमस्तृतीये
 (३-५८) प्रथमश्चतुर्थे (३-५९) इति त्रयः प्रकाराः । द्वितीस्तृतीये (३-६०)
 १२ द्वितीयश्चतुर्थे (३-६१) इति द्वौ । तृतीयश्चतुर्थे (३-६२) इत्येकः । प्रथमो
 द्वितीये तृतीये च (३-६३) । प्रथमो द्वितीये चतुर्थे च अथवा पाठभेदेन
 प्रथमस्तृतीये चतुर्थे च (३-६४) । द्वितीयस्तृतीये चतुर्थे च (३-६५) इति
 १५ चत्वारः प्रकाराः । प्रथमो द्वितीये तृतीये चतुर्थे च इत्येक प्रकारः (३-६६) ।
 सर्वे मिलित्वा एकादश प्रकारा ज्ञेयाः । तेष्वेकः प्रकारोऽनुदाहृतः कविना पाठ-
 भेदेन कल्पनीयः ॥ ५३ ॥

समुद्रस्य पूर्वकथितान् भेदान् क्रमेण दर्शयति—ना स्थेय इति ।
 कुपितनायिकां प्रति नायकानुसरणाय तत्सख्या उक्तिरियम् । तत्र तावत्
 १ पदानि । ना स्थेयःसत्त्वया वर्ज्यः परमायतमानया । न आस्थेयः स त्वया
 आवर्ज्यः परम् आयतमानया इति । परमायतः अत्यन्तविस्तृतः मानः यस्याः सा
 तथा । अतिमानशालिन्या । तथा स्थेयः स्थिरतरं सत्त्वमभिप्रायः स्वभावो वा यस्याः
 १ सा तथा । निश्चलश्चभाविकया । त्वया स न् नायकः । न वर्ज्यः परित्याज्यः ।

नरा जिता माननयासमेत्य

न राजिता माननया समेत्य ।

विनाशिता वैभवतापनेन

विनाशिता वै भवतापनेन ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतेयोपयान्ति

वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।

किंतु आस्थेयः आदरणीयः । न केवलमादरणीय एव परम् आयतमानया प्रयत्नं कर्तव्या । आवर्ज्यः आवर्जनीयः । अनुकूलाचरणेन स्ववशीकरणीयः । सर्वगुणसंपन्नोऽयं नायकः तस्मिन्नादरं मा कुरु त संगानय अनुकूलाचरणैश्च स्ववशमानयेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

समुद्रस्य द्वितीयं प्रभेदं दर्शयति—नरेति । कश्चित्प्रभविष्णुं नृपं स्तौति । तत्र पदच्छेदः । नराः जिताः माननयासम् एत्य न राजिताः माननया सम इत्य विनाशिता वैभवतापनेन विना अशिताः वै भवता आपनेन इति । हे सम सश्रीक । मया श्रिया सहितः समः तत्संबुद्धिः । माननया संमलेन । इत्य संगन्तुं योग्य । इण्धातोः एतिस्तुशास्त्रद्वयुपः क्यप् इति क्यप् । संमान्येत्यर्थः । एतादृश हे राजन् (त्वया) जिता नरा अरयः माननयासं मानश्च नयश्च मानयन्तौ असनम् आसः क्षेपः माननययोः आसः माननयासः तम् । माननययोः अपसरणम् । एत्य प्राप्य । न राजिताः न शोभिताः । नष्टप्रभा भवन्तीत्यर्थः । त्वत्तः पराजयं प्राप्य समराङ्गणात्पलायिताः विगतप्रभा भवन्तीत्यर्थः । आप्नोति इति आपनः सर्वव्यापक इत्यर्थः । तेन आपनेन सर्वव्यापकेन । भवता । वैभवेन विभुत्वेन । यत्तापनं शत्रूणां संतापनं तेन । विनाशिता हताः । वै अतः । विना गृध्रादिपक्षिणा १२ अशिताः भक्षिताः । त्वया हता अरयः गृध्रादिभिर्भक्षिता इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तृतीयप्रभेदं दर्शयति—कलापिनामिति । वर्षाकालवर्षणमिदम् । तत्र पदानि—कलापिनाम् चारुतया उपयान्ति । वृन्दानि लापोढघनागमानाम् । वृन्दा- १३ निलापोढघनागमानाम् । कलापिनाम् च आरुतयः अपयान्ति इति । लापः

वृन्दानिलापोढघनागमाना

कलापिना चारुतयोपयान्ति ॥ ५६ ॥

नमन्दयावर्जितमानसात्मया

न मन्दयावर्जितमानसात्मया ।

उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं

मया समालिङ्गयत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥

केकाध्वनि ऊढ प्राप्त यस्मात् । आहिताग्न्यादित्वात् लापशब्दस्य पूर्वनिपात । तादृश घनाना मेघानाम् आगम येषां ते तथा । अथवा लापेन ऊढ सूचित घनागमो यै ते तेषाम् । कलापिना मयूराणाम् । वृन्दानि चारुतया सौन्दर्येण उपयान्ति सगच्छन्ते । वर्षासु मयूराणां यौगनवत्वासौन्दर्यातिशय इति भाव । तथा के पानीये लपितु आरव कर्तुं शील येषां ते कलापिन हसा । अथवा एकल मधुरारावम् आमुवन्ति ते कलापिन तेषां कलापिनां हसानाम् । आरुतय आरावा । च अपयान्ति गच्छन्ति । वर्षासु तेषां मदशून्यत्वात् । हसान् विशिनष्टि वृन्देति । वृन्दानिला सधीभूता वायव ते अपोढ दूराकृत घनागम नृत्यविशेषागमो येषां तेषाम् । घन स्थात्कास्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययो । इति मेदिनी । मेघानिलैः परित्यक्तसविलासगमना इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

अथानेकविध पादाभ्यासमुदाजिहीर्षु प्रथम प्रथमद्वितीयपादगतमुदाहरति—
नमन्दयेति । पदच्छेद—नमन् दयावर्जितमानसात्मया न मन्दया अवर्जित-
मानसात्मया उरसि उपास्तीर्णपयोधरद्वयम् मया समालिङ्गयत जीवितेश्वर इति ।
प्रथममुपेक्षितब्रह्मभाया पश्चात्सानुशयाया नायिकाया वचनमिदम् । दयया
वर्जितौ मानसम् अन्त करणम् आत्मा च स्वभावाच्च यस्या सा तथा । तथा
अवर्जिते अपरित्यक्ते माने सात्मया सयत्नया । सप्रयत्न मान परिरक्षन्त्या इत्यर्थः ।
आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि—इति मेदिनी । अत एव मदया मूढया ।
मया जीवितेश्वर प्राणनाथ । नमन् प्रणतिपरोपि । उरसि जीवितेश्वरस्य वक्षसि ।
उपास्तीर्णम् आसञ्चित पयोधरद्वयं यथास्यात्तथा । न समालिङ्गयत नालि-
ङ्गित ॥ ५७ ॥

सभा सुराणामवला विभूषिता

गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

स भासुराणामवला विभूषिता

विहारयन्निर्विश संपदः पुराम् ॥ ५८ ॥

कलं कमुकं तनुमध्यनामिका

स्तनद्वयी च त्वदृते न हन्त्यतः ।

न याति भूतं गणने भवन्मुखे

कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका ॥ ५९ ॥

प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति—सभेति । अवला वलसंज्ञकदैत्यशून्या । इन्द्रेण तस्य निषूदनादिति भावः । तेन च सभायाः निर्भयत्वम् । विभुना स्वामिना महेन्द्रेण उषिता अध्यासिता । एतादृशी सुराणा सभा सुधर्माख्या । तत्र मृणालनिर्मलैः मृणालवत् स्वच्छैः शीतलैश्च तैः । गुणैः आरोहि अभ्याक्रान्ता । देवसभायामिन्द्रादयस्त्वद्गुणान् वर्णयन्तीत्यर्थः । स त्वं विभूषिताः अलंकृताः । अवलाः विहारयन् रमयन् । भासुराणाम् उज्ज्वलानाम् । पुराम् संपदः निर्विश उपमुङ्क्ष्व । कस्यचित् राज्ञः प्रशस्तिरियम् ॥ ५८ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति—कलमिति । कश्चिज्जितेन्द्रियं पुरुषं स्तीति । तत्र पदच्छेदः—कलं कम् उक्तं तनुमध्यनामिका इति प्रथमचरणे । कलङ्कमुक्तं तनुमत् हि अनामिका इति चतुर्थचरणे । अत्र स्त्रीणामित्यध्याहार्यम् । तथा च स्त्रीणां कलं मधुरम् उक्तं भाषितम् । तथा तनुः कृशः सूक्ष्मो वा यः मध्यः तस्य नामिका स्वभारेणः तं नमयन्ती एतादृशी स्तनद्वयी । विस्तृतं स्तनयुगलमित्यर्थः । त्वदृते त्वां विना । कं न हन्ति । सर्वान् अपि पीडयतीत्यर्थः । त्वं तु ललनावचोभिः सौन्दर्येण च मुग्धो न भवतीति भावः । अतः अतःकारणात् । भवान् एव मुखः प्रमुखः यत्र तादृशे समाजे गणने जितेन्द्रियाणां परिगणने । प्रस्तुते सति । अनामिका कनिष्ठिकासविधे वर्तमाना अङ्गुलिः । कर्त्री कलङ्कमुक्तं दोषशून्यम् । जितेन्द्रियमिति भावः । तनुमत् सशरीरम् । भूतं जन्तुम् । न याति न प्राप्नोति । हीति-निश्चये । जितेन्द्रियाणां गणनाप्रसङ्गे प्रथमं भवान्

यशश्च ते दिक्षु रजश्च सैनिका
वितन्वतेजोपम दंशिता युधा ।

वितन्वतेजोपमदं शितायुधा

द्विषा च कुर्वन्ति कुलं तरस्विनः ॥ ६० ॥

निभति भूमेर्वलयं भुजेन ते

भुजंगमोमा स्मरतो मदञ्चितम् ।

शृणूक्तमेकं स्मवेत्य भूधुरं

भुजं गमो मा स्म रतो मदं चितम् ॥ ६१ ॥

१२कनिष्ठिकामारोहति । तत्तुल्यस्य पुरुषस्याभावाच्च अनामिका न कोप्यन्य
प्राप्नोति । अनामिका सार्थवती बभूवेत्यर्थः । त्वमनुपमोसीति भावः ॥ ५९ ॥

द्वितीयतृतीयपादगत तददर्शयति—यश इति । कस्यापि विक्रमशालिनो
नृपस्य स्तुतिरियम् । अत्रावृत्तपादयो पदच्छेद—वितन्वते अजोपम दशिता
युधा । वितनु अतेन अपमद शितायुधा इति । हे अजोपम विष्णुसदृश । ते
दशिता क्वचिन । शितायुधा तीक्ष्णायुधा । तरस्विन वेगवन्तश्च । सैनिका
युधा युद्धेन । दिक्षु रज युद्धसमदोष्या धूलिम् । यश जयालब्ध यशश्च । वितन्वते
विस्तारयन्ति । तथा द्विषां कुल समूहम् । वितनु विनाशात्तनुशून्यम् । अतेज
तेज शून्यम् । अपमद गलितगर्वम् । च कुर्वन्ति ॥ ६० ॥

द्वितीयचतुर्थपादगत तदुदाहरति—निभतीति । अत्र द्वितीयचतुर्थयो
पदच्छेद—भुजगम अमा स्मरत मत् अञ्चितम् । भुज गम मा स्म रत मद
ञ्चितम् । कश्चिद्रानान व्यानस्तुत्या प्रशंसति । हे राजन् ते भुजन अमा सह ।
भुजगम शेष । भूमेर्वलयं निभति । अत स्मरत एतत् सर्वं ज्ञातवत् । मत् मत् ।
अञ्चित सकलै प्रशंसितम् । उक्त वचनम् । शृणु । किं तत्तदाह—स्व स्वीपम् ।
एक असहायम् । भुज भूधर भूमिधारकम् । अपेत्य विज्ञाय । रत सतुष्ट सन् ।
चितम् उपचितम् स्त्रीतमियर्थः । मद गर्भम् । मा स्म गम मा याहि ॥ ६१ ॥

स्मरानलो मानविवर्धितो यः

स निर्धृतिं ते किमपाकरोति ।

समन्ततस्तामरसेक्षणे न

समं ततस्तामरसे क्षणेन ॥ ६२ ॥

प्रभावतोनाम न वासवस्य

प्रभावतो नामन वा सवस्य ।

प्रभावतो नाम नवासवस्य

विच्छिचिरासीत् त्वयि विष्टपस्य ॥ ६३ ॥

तृतीयचतुर्थपादगतं तदुदाहरति—स्मरेति । काचित् सखी प्रियालु-
गमनाय नायिकां प्रार्थयते । हे तामरसेक्षणे आरक्तपङ्कजनयने । कोपादारकनयने
(इति भावः) । अरसे अरसिके । उपालम्भोक्तिरियम् । यः मानविवर्धितः मानेन वृद्धि
गमितः । तथा क्षणेन-उत्सवेन । समं ततः परिपूर्णः । एतादृशः स स्मरानलः
मदनाग्निः । समन्ततः सर्वभावेन । तां पूर्वानुभूताम् । ते निर्धृतिं परमानन्दम् । न
अपाकरोति किम् । अपितु करोत्येव । अतः सुखविनाशकं कोपं त्यक्त्वा तं
सेवस्वेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

पादत्रयगतं यमकं दिदर्शयिपुरादौ प्रथमपादत्रयगतमुदाहरति—प्रभावत
इति । तत्र तावत् पदानि । प्रभावतः अनाम न वासवस्य । प्रभावतः नामन
वा सवस्य । प्रमौ अतः नाम नवासवस्य । विच्छितिः आसीत् त्वयि विष्टपस्य ।
कश्चित् सन्नृपतिं स्तौति । हे प्रभावतः स्वप्रभावेन । अनाम नामनं नामः । न विद्यते
नामः यस्य स अनामः । तत्संबुद्धिः । कमपि नृपं शरणत्वेन अकृतप्रणाम इत्यर्थः ।
तथा नामन शत्रून् नमयतीति नामनः तत्संबुद्धिः । त्वयि विष्टपस्य-मुद्यतस्य ।
प्रमौ स्वामिनि सति । वासवस्य इन्द्रदेवतासंबन्धिनः । प्रभावतः कान्तिमतः ।
सुवस्य यज्ञस्य । विच्छितिः विच्छेदः । न आसीत् । ब्राह्मणाः इन्द्रदेवताकान्
यज्ञान् वितेनुरित्यर्थः । वा समुच्चयार्थे । तथैव नवासवस्य नूतनमयस्य । विच्छितिः
विच्छेदः । पानेन विनाश इति यावत् । न आसीत् । अन्ये तु अयं श्लोकः कृष्ण-
वर्णतपर इति मन्यन्ते । तथया—हे प्रभावतः प्रभासंपत्नस्य । इन्द्रस्यापि नामन
१२ विनम्रकारक । यज्ञभङ्गपारिजातहरणादिना इन्द्रस्य गर्वहरणादिति भावः । तथा

परंपराया बलवारणानां

परं पराया बलवारणानाम् ।

धूलीः स्थलीव्योम्नि विधाय रुन्धन्

परं पराया बलवा रणानाम् ॥ ६४ ॥

न श्रद्धे वाचमलज मिथ्या-

भवद्विधानामसमाहितानम् - /

नास्ति आमः रोगः यस्य तत्सञ्चुद्धिः अनाम । त्वयि विपद्यस्य प्रभौ सति नवासवस्य
नूतनसुरायाः । सवस्य यज्ञस्य च । विच्छेदो नासीत् । यदूनां सुरापानोत्सवः
१५ धार्मिकाणां च यज्ञक्रियाः सततं प्रावर्तन्त । यदूनां सुरापानोत्सुकत्वं पुराण-
प्रसिद्धमेव ॥ ६३ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं तद्दर्शयति— परंपराया इति । पदच्छेदः । परं-
परायाः बलवारणानाम् । परं परायाः बलवारणानाम् । धूलीः स्थलीः व्योम्नि
१ मिधाय रुन्धन् । परं परायाः बलवाः रणानाम् । रावः प्रभाववर्णनमिदम् ।
बलस्य शत्रुसैन्यस्य वारणाणां निवारकाणाम् । बलवारणानाम् प्रबलगणानाम् ।
परायाः श्रेष्ठायाः । परंपराया पद्धेः । हेत्वर्थे पञ्चमी । परंपरास्वरूपहेतुना । रणानां
२ स्थलीः भूमीः । व्योम्नि स्थितिः । धूलीः धूलिरूपाः । विधाय बलवाः बलेन
सामर्थ्येन शत्रून् वारयतीति बलवाः । न पर श्रेष्ठम् । परं शत्रुम् । रुन्धन् व्यामुबन् ।
परायाः अगाः । परापूर्वकस्य यातेर्लजे रूपम् । शत्रुमाक्रान्तवानसीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अत्र प्रथमतृतीयचतुर्थपादात्म्यासौदाहरणमावश्यकम् । परं तन्नोपलभ्यते ।
न च टीकाकारैरपि विवृतमस्तीति तद्गोः कालादारम्य विच्छिन्नमिति भाति ।
१ अतस्तद्विमर्शके मार्गणीयम् । इदानीं पुनः द्वितीयपादमारम्य चतुर्थपादान्तानां
पादप्रयोगं यमरमुदाहरति—न श्रद्धे इति । पदच्छेदः—न श्रद्धे वाचम्
अलज निष्यानवद्विधानां असमाहितानाम् भवद्विधानां असमाहितानाम् भवद्वि-
२ ष्यानान् असमाहितानाम् । हे अलज निषज्ज । नवद्विष्यानान् नवसद्विष्यानान् । वाच
उक्तिम् । न श्रद्धे न विश्वामिनि । कपनता वाचम् । निष्यानवद्विधानां निष्यानवद्वि-

भवद्विधानामसमाहितानां

भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानमराजसेन

सन्नाहितोमानम राजसेन ।

सन्ना हितोमानमराजसेन

सन्नाहितो मानम राजसे न ॥ ६६ ॥

असत्यं भवत् विधानम् प्रतिपाद्यं यस्याः सा ताम् । तथा असमाहितानाम्
 १ असमः अस्तरलः वक्र इति यावत् । यः अहिः सर्पः तद्वत् तानः विस्तारो यस्याः
 सा ताम् । अतिवक्रामित्यर्थः । तथा भवद्विधानां भवत् प्रतिक्षणं नवं नवं जाय-
 मानं विधानं विधिर्यस्यास्ताम् । अथवा भवे उच्चारणसमये एव द्विधा आनः
 १२ प्राणः अर्थरूपो यस्यास्ताम् । किंभूतानां भवद्विधानाम् । असमाहितानाम्
 नास्ति समाहितं समाधानं येषां तथाविधानाम् । सदैव व्यभवृत्तीनामित्यर्थः ।
 तथैव असमाहितानां न समाः असमाः विपमाः ये अहिताः शत्रवः तेषां
 १५ असमाहितानाम् । मम विपमशत्रुस्वरूपाणामित्यर्थः ॥ ६५ ॥

इदानीं पादचतुष्टयवृत्तिं त्रिरभ्यासमुदाहरति—सन्नाहितोमानेति ।
 कश्चिद्राजानं स्तौति । तत्र तावत्पदच्छेदः—सन् आहितोमानमराजसेन । सन्ना-
 १ हित उमानुम राजसेन । सन्ना हितः अमान् अमराजसेन । सन्नाहितः मा अन्म
 राजसे न । अन्वयार्थः—हे अन्म नमतीति नमः न नमः अनमः तत्संबुद्धिः ।
 कस्यापि पुरुषस्य अप्रणत इत्यर्थः । तथा आहितोमानमराजसेन न नमन्ति परं-
 १ इति अनमाः द्विजाः तेषां राजा अनमराजः द्विजराजः । चन्द्रः इत्यर्थः ।
 सोस्मार्कं ब्राह्मणानां राजा इति श्रुतिः । उमा च अनमराजश्च उमानमराजौ तौ
 आहितौ स्वाङ्गे स्वशिरसि च स्थापितौ येन स आहितोमानमराजः शंकरः ।
 १ इनेन सह इति सेनः । सनाथः इति यावत् । आहितोमानमराजेन सेनः तत्सं-
 संबुद्धिः आहितोमानमराजसेन । शंकरस्वामिक इत्यर्थः । तथा सन्नाहित सन्नाः
 अवसन्नाः विनष्टाः इति यावत् । अहिताः शत्रवः यस्य तत्संबुद्धिः । विनष्टशत्रो ।

सकृद्द्विस्त्रिश्च योभ्यासः पादस्यैवं प्रदर्शितः ।

श्लोकद्वयं तु युक्तार्थं श्लोकाभ्यासः स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितवाहुना ।

स्वमित्रोद्धारिणा भीता पृथ्वी यमनुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

- १२ तथा उमानम नमतीति नमः उमायाः नम उमानम । उमाभिवादक । तथा राज-
सेन राजसाः रजोगुणप्रधानाः क्षत्रियाः तेषाम् इन् स्वामिन् । क्षत्रियश्रेष्ठ । तथा
अमराजसेन अमरान् अजति क्षिपतीति अमराजा एतादृशी सेना यस्य तत्संबुद्धिः
१५ हे अमराजसेन । देवाभिमवकसैन्य । एतादृश हे नृप । त्वं सन्ना सत्पुरुषः ।
तथा हितः सर्वभूतहितः । अमान् मातीति मान् न मान् अमान् महानित्यर्थः ।
तथा सन्नाहितः क्वचित्श्च सन् न मा राजसे । अपितु राजसे एव । अत्रापि
१८ तत्तद्दीकाकारैर्विधिषा अर्था दर्शितास्तेः तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ ६६ ॥

पादाभ्यासमुपसंहरन् श्लोकाभ्यास दर्शयति—सकृदिति । पादस्य श्लोक-
तुरीयभागस्य । सकृत् एकवारम् । द्विः द्विवारम् । त्रिः त्रिवारम् च । यः अभ्यासः
आवृत्तिः । स प्रदर्शितः उदाहृतः । तत्र सकृदभ्यासः पादद्वयगतः द्विरभ्यासः
पादत्रयगतः तिरभ्यासश्च पादचतुष्टयगत इति बोध्यम् । युक्तः एकवाक्यार्थतया
परस्परसंबद्धः अर्थः अभिधेयः यस्मिन् तत् युक्तार्थम् । एकवाक्यतया एकविशेष्य-
कान्वयबोधकमित्यर्थः । श्लोकद्वयम् समानानुपूर्विकं श्लोकाभ्यासयमकमित्यर्थः ।
स्मृतः । यथेति उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ६७ ॥

प्रस्तुतं श्लोकाभ्यासयमकमुदाहरति—विनायकेनेति । कश्चित् विन-
ष्टारिर्नृपः स्तूयते । तत्र प्रथमश्लोकस्थतृतीयान्तानि पदानि अरिविशेषणानि
द्वितीयश्लोकस्थानि वर्णनीयनृपविशेषणानीति ज्ञेयम् । तथा च अयमर्थः ।
विनायकेन विगतः नायकः यस्य विनायकः तेन नियामकशून्येन । तथा वृत्तो-
पचितवाहुना वृत्तौ संजातौ उपचित चितासमीपे बाहू यस्य तेन नष्टप्रायवाहुना
इत्यर्थः । स्वमित्रोद्धारिणा स्वमित्राणि स्वमुद्धारः । अथवा स्वं वित्तं मित्राणि च उज-
हाति परित्यजति इति स्वमित्रोद्धारः । उपूर्वकात् ओहाक् त्यागे इत्यस्मात् क्विपि
तूर्तापैकवचनम् । तथा भीता भियं इत्ता गतेन । भयभीतेन । भवता सता । अरिणा

विनायकेन भवता वृत्तोपचितवाहुना ।

स्वमित्रोद्धारिणाभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६९ ॥

एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाह्वयम् ।

तत्रापि दृश्यतेभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥

समानयासमानया समानयासमानया ।

स मा न यासमानया समानयासमानया ॥ ७१ ॥

१ शत्रुणा । पृथ्वी दीर्घा । यमतुला रणपराङ्मुखानां क्षत्रियाणा दण्डनार्थं तत्तायोनि-
र्मिता लोकप्रसिद्धा तुला । आश्रिता आरूढा ॥ ६८ ॥

अस्यैव श्लोकस्य नृपपरत्वेन व्याख्या यथा—विनायकेनेति । इयम् एया ।
पृथ्वी भूमिः । भवता त्वया । तु पुनः । आश्रिता अधिष्ठिता । अनुला अनुपमा ।
३ अभीता भयशून्या च । वर्तते इति शेषः । कथं भूतेन भवता । विनायकेन विशि-
ष्टेन नायकेन । समीचीनविनेत्रा इत्यर्थः । वृत्ता वर्तुळी उपचितौ पुष्टौ वाहू यस्य
तेन । वर्तुळपवित्रभुजेनेत्यर्थः । तथा सुष्ठु यथा स्यात्तथा अमित्रान् शत्रून् उद्धर्तुं
६ शौचं यस्य तेन स्वमित्रोद्धारिणा । उल्कातशत्रुणेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

पादचतुष्टयगतस्य अभ्यासस्य प्रतिपादमन्तराभ्यासे रचनान्तरविशेषात्
संज्ञान्तरमवश्यमिति तद्दर्शयति—एकाकारेति । एकाकारम् एकानुपूर्विकं चतु-
३ ष्पादं महायमकसंज्ञकं भवति । संज्ञायाः बीजं दर्शयति । तत्रापि तत्र पाद
मध्येपि अभ्यासः पादांशस्य आवृत्तिः दृश्यते । अत एव तेयं यमकक्रिया
यमकव्यापारः । परा श्रेष्ठा । अत्यन्तप्रतिभाशालिसाध्यत्वात् इति भावः ॥ ७० ॥

महामनकमुदाहरति—समानयेति । कश्चित् प्रेयसीसमामगमसंपादनाय
सखायं प्रार्थयति । तत्र तावत् पदच्छेदः—समानया असमानया । समानयासमानया ।
३ सः मा न् या असमानया । समानय असम अनया । अन्वयार्थः । हे असम
निरुपम । मत्सखे । सः त्वम् । मा माम् । समानयासमानया समानं तुल्यं यासस्य
आयासस्य मानं परिमाणं यस्या सा तथा । समदुःखयेत्यर्थः । तथा समानया मान-
६ संहितया मानिन्या इत्यर्थः । तथा असमानया निरुपमया । अनया नायिकया

धराधराकारधरा धराभुजा

भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ॥

क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो

रयोद्धुरा मानधुरावलम्बिनः ॥ ७२ ॥

आवृत्तिः प्रातिलोभ्येन पादार्धश्लोकगोचरा ।

समानय संयोजय । रोपाविष्टायास्तस्या अनुनयने अनुबन्धं त्यज इति वदसि चेत्तर्हि शृणु । या सा नायिका । असमानया मा लक्ष्मीः शोभा इति यावत् । तथा नयः नीतिश्च मानयौ ताभ्यां सहिता तादृशी न भवतीति तथा असमानया । सौन्दर्यनयाम्यां शून्येत्यर्थः । न भवति नास्ति । सा सुन्दरी विदुषी च वर्तते । अतो नोपेक्ष्या इति भावः ॥ ७१ ॥

अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः । (३३) इति प्रतिज्ञातबहु-
प्रभेदेषु सजातीयमिश्रणजनितभेदाः प्रदर्शिताः । इदानीं विजातीयमिश्रणभेदा अपि
संभवन्तीत्युदाहरणेन दर्शयति—धराधरेति । नृपभुजवर्णनमेतत् । धराभुजा
भूपतीनाम् । भुजाः बाहवः । कीदृशाः धराया धरः धारकः शेषः तस्य आका-
रस्य धराः । तःसदृशदीर्घाः समर्थाश्च इत्यर्थः । तथा अहीनविक्रमाः अहीनः
अन्यूनः विक्रमो येषां ते अहीनविक्रमाः । महापराक्रमशालिनः इत्यर्थः । तथा
सहसा सपद्येव । हतारयः निषूदितशत्रवः । रयोद्धुराः रयेण वेगेन उद्धुराः
उत्कटाः । मानधुरावलम्बिनः मानस्य धूः मानधुरा तां अवलम्बन्ते इति मान-
धुरावलम्बिनः । सन्मानाभिमानिनः इति यावत् । क्रमात् पूर्वज्ञानुक्रमेण । महीं
पृथ्वीम् । पातुं रक्षितुम् । सहन्ते समर्था भवन्ति । अत्र धराधराकारधरा धरा इत्य-
व्यपेतव्यपेतयमकम् । भुजां भुजेति संदष्टयमकम् । महीं पातुमही इति सहन्ते
सहसा इति च व्यपेतयमकम् । रयो रयो इति अव्यपेतयमकं संदष्टयमकं च ।
धुरा मानधुरा इति व्यपेतयमकम् । एवं बहुप्रकाराणां अत्र संसृष्टिः ॥ ७२ ॥

एतावत्पर्यन्तमनुलोमाभ्यासे यमकप्रभेदा दर्शिताः । इदानीं तु प्रतिजोमा-
भ्यासे यमकप्रभेदान् दर्शयति—आवृत्तिरिति । प्रातिलोभ्येन विजोमतया ।

यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ ७३ ॥

यामताश कृतायासा सा याता कृशता मया ।

रमणारकता तेस्तु स्तुतेताकरणामर ॥ ७४ ॥

नादिनोमदना धीः स्वा न मे काचन कामिता ।

पादः श्लोकचरणः अर्धम् श्लोकार्धम् तथा श्लोकः संपूर्णः श्लोकः ते गोचरा विषयाः यस्याः सा । पादगोचरा अर्धगोचरा श्लोकगोचरा इत्यर्थः । आवृत्तिः अम्यासः । प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोमावृत्तेः । प्रतिलोमं यमकम् । इति स्मृतम् । एवं च पादार्धश्लोकगतत्वेन तस्य त्रयः प्रभेदा इति भावः । तथाच यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरपादः तथा पूर्वार्धस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरार्धः एवमेव पूर्व-श्लोकप्रतिलोमावृत्त्या च उत्तरश्लोकः संपद्यते तत् प्रतिलोमयमकमित्यर्थः ॥७३॥

पादप्रतिलोममुदाहरति—यामतेति । अन्यत्रासक्तस्य बह्वभस्य नायिकाकृतं भर्त्सनमिदम् । हे अमृताश अमते अनिष्टे गहिते अन्यासङ्गे आशा यस्य तत्संबुद्धिः । कृतायासा कृतः विहितः आयासः क्लेशः यया सा कृतायासा । एतादृशी या कृशता त्वत्प्रतीक्षाक्लेशेन जनिता कृशता । सा मया याता प्राप्ता । त्वद्विरहेण यदुःखमनुभान्यं तदनुभूतमेव । तस्मात् हे स्तुतेत स्तुतात् स्तवनात् इत भ्रष्ट । निघाचरितेत्यर्थः । तथा अकरणामर अकरणे अनुचितानुष्ठाने अमर देववन्निष्प्रतिबन्ध । इन्द्रादयो देवा यया अहिल्यासंभोगादिकमनुष्ठितवन्तः तद्दप्रशस्ताचरणशील । अथवा नास्ति करणं क्रिया यस्य तत्संबुद्धिः । कर्तव्याचरणशून्य । तथा आमं विरहरोगं राति ददाति इति आमर । एतादृश हे रमण नाय । ते तव । आरकता इयतीति आरकः । ऋधातोः कर्तरि ण्वुल् । तस्य भावः आरकता गन्तुता । अस्तु । इतो यादौत्यर्थः ॥ ७४ ॥

श्लोकार्धप्रतिलोमयमकमुदाहरति—नादिन इति । कश्चित् योगी आत्मस्थिति वर्णयति । नादः नादरूपं ब्रह्म तदस्यास्तीति नादी तस्य नादिनः नादब्रह्मभ्यानानुरतस्य । मे मम । अमदना मदनविकारशून्या । स्वा स्वीया । धीः स्वाधीना स्वायच्छेन्द्रियतया आत्मवशा । अतः काचन कामिता विषयाभिलाषुकता ।

नाशनाजनना शोकविरामाय न मानया ॥ ७७ ॥

॥ इति यमकचक्रम् ॥

वर्णानामेकरूपत्वं येष्वेकान्तरमर्धयोः ।

- १ अर्धानानि स्वाधीनानि यस्याः तान् । अथवा उदारशतानां या आधयः मनोव्यथाः
तेषां इना स्वामिनी । सौन्दर्यादिभिः स्वेच्छं तान् पीडयन्तीत्यर्थः । एतादृशीं यां
सौन्दर्यगुणशालिनीमहं आयाम् पूर्वं संगतवान् अस्मि । आङ्पूर्वकस्य याधातोः
१२ लङ् उत्तमपुरुषैकवचनम् । तथा या अमुया सधोवर्तमानया । शरदा शरद्वतुना ।
अर्धाता आक्रान्ता । शरत्सौन्दर्येण सोसुका इत्यर्थः । सा नायिका । याने कामि-
सार्धविजयप्रयागे यः मानः अभिमानः तं यातीति यानमानयः । एतादृशः यो
१५ मारः मदनः स एव अयिः मेघः तस्य कशा ताडिनी । कामिजनजयोत्सुकस्य
मदनस्य स्वाधीनत्वविधायिकेत्यर्थः । तथा ऊनानजनाशना ऊनः म्यूनः अनः
प्राणः । सामर्थ्यमिति यावत् । येषां ते ऊनानाः स्वल्पसामर्थ्यवन्तः । एतादृशाः ये
१८ जनाः तान् अश्नाति सर्वस्वापहारेण उपभुङ्क्ते सा ऊनानजनाशना । अल्पसाम-
र्थ्यानां सर्वतो विनाशिका । आयमनादिसा आयमन-आयमः इन्द्रियनिग्रहः ।
स आदिर्येषां तानि यमनिपगादीनि समाधेरष्टाङ्गानि तानि स्यति नाशयति
२१ इति आयमनादिसा । पोन्तकर्मणि इत्यस्य पचाद्यच्चि टापि रूपम् । सौन्दर्येण
योगिनामपि समाध्यादिसाधनविनाशिका । दिनामयमा = दिनमानयं रोगमिव
मिमीते जानातीति दिनामयमा । रात्रिविलासोत्सुकत्वादिनं कष्टेन यापयतीत्यर्थः ।
२४ अयाम् अयं शुभावहविधिम् अमृति गच्छतीति अयामा । सौभाग्यशालिनीत्यर्थः ।
नाशने कामिजनानां विनाशनाजनयति इति = नाशनाजनना । मानं सत्कारं
यातीति मानया । एतादृशी सा शोकविरामाय शोकोच्छ्रित्तये । न इति न । अपि
२७ नु स्यादेवेति भावः । तत्समागमेन शोको नश्यत्येवेति तात्पर्यम् । एतादृशी
महामहिमशालिनी सा वर्तते । अत्रापि टीकाकारैः प्रदर्शिताः सन्ति विविधाः
अर्थाः अस्मद्भिन्नाः । तत्र युक्तयुक्तविचारे सहृदयाः प्रमाणमित्यलं प्रपञ्चि-
२८ तेन ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

एवं दुष्करान् यमकालंकारान् निरूप्य दुष्करान् चित्रालंकारान् विवृणुः
प्रथमं अर्धगोमूत्रिकावन्धं उक्षयति—वर्णानामिति । अर्धयोः पूर्वार्धोत्तरार्धयोः

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो यथा ॥ ७८ ॥

मदनो मदिराक्षीणामपाङ्गास्त्रो जयेदयम् ।

३ ऊर्ध्वाधः क्रमेण लिखितयोः। वर्णानाम् अक्षराणाम् । एकान्तरम् । एकवर्णव्यवहितम्।
यत् एकरूपत्वम् समानाक्षरत्वेनाभिन्नत्वम् । तत् तादृशवर्णरचनम् । तद्विदः चित्रा-
लंकारज्ञाः । गोमूत्रिका इति प्राहुः गोमूत्रिका इति संज्ञया व्याजहुः इत्यर्थः ।
६ चञ्चलतः गोमूर्त्रस्य धारा भूमौ ऊर्ध्वाधः क्रमेण बहुकोणयुता यादृशी दृश्यते
तादृशी लेखाकृतिर्विरचिता चेत् तत्र पूर्वोत्तरार्धयोः समानाक्षरणां स्थितिः प्रति-
कोणं दृश्यते । अतः गोमूत्रिकेति संज्ञया व्यवहारः । अत्र तुशब्दः पूर्वप्रक्रान्त-
१ यमकाङ्कारभेदप्रदर्शनाय । दुष्करं साधारणकविना निबद्धमशक्यम् । गोमूत्रि-
कायार्थविव्यं वर्तते । पादगोमूत्रिका अर्धगोमूत्रिका श्लोकगोमूत्रिका चेति ।
तत्रेदं लक्षणमर्धगोमूत्रिकाया इति बोद्धव्यम् । यत्र तु चतुःपङ्क्तिषु चतुःपादान्
१२ विलिख्य अर्धगोमूत्रिकाप्रकारेणैव एकान्तरितं समानाक्षरत्वं पादद्वयस्य तत्र पाद-
गोमूत्रिका । यत्र तु श्लोकद्वयेनैवंरीत्या पूर्वोत्तरश्लोकयोः एकान्तरिताक्षरसाम्यं तत्र
श्लोकगोमूत्रिका इति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

अर्धगोमूत्रिकामुदाहरति—मदनो इति । अयं मदनः मदिराक्षीणां
मदिरेव उन्मादजनके आरक्ते वा अक्षिणी यासां ताः तासाम् । अपाङ्गः नेत्र-
प्रान्तः । नेत्रप्रान्तेन विलोकनमित्यर्थः । स एव अस्त्रं यस्य एतादृशः सन् । यदि
जयेत् मामात्मरशं कुर्यात् । तत् तदा । मदेनः मम पातकम् । क्षीणं इति कल्पये ।
मदिराक्षीणिलोकनेन मम पातकं नष्टं इति मन्ये इत्यर्थः । अतः अनङ्गाय
६ अत्रलिं नमस्कारत्रालिं ददे । प्रणमामात्यर्थः । विलासिनीभिः कटाक्षेणाभिहत-
श्लेढरं कृतायो भवामात्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरार्धविषयवर्णानामेकरूपत्वम् ।
तत्र पठनप्रकारस्य श्लोकोत्तरार्धस्यप्रथमाक्षरमारभ्य पूर्वार्धेऽश्वद्वितीयाक्षरमुत्तरार्धेऽश्व-
१ नृतीयाक्षरं पुनः पूर्वार्धेऽश्वचतुर्थीक्षरम् एतन्पूर्वार्धःऽश्वकोणस्थिताक्षरे पठनेन
पूर्वार्धसिद्धिः । तथैव पूर्वार्धेऽश्वप्रथमाक्षरमारभ्य पूर्वोक्तक्रमेणैव पठने उत्तरार्धसिद्धिः ।
अत्र विषयवर्णानामेकरूपत्वम् । यत्र तु समवर्णानामेकरूपत्वं तत्र पूर्वार्धेऽश्वप्रथमा-
१२ क्षरमारभ्यैव पूर्वक्रमेण पठने पूर्वार्धसिद्धिः । उत्तरार्धेऽश्वप्रथमाक्षरमारभ्य पूर्वैव
पाठे उत्तरार्धसिद्धिः । यथा—

मं ।
 द
 य
 न
 यो
 इया
 पा
 म
 वा
 श्रे
 ग
 दि
 म
 ने
 म
 म

॥११॥
 दे ॥
 द
 दि
 न
 यो
 इया
 म
 म
 म
 म
 म
 म
 म

॥ गोभृत्प्रिया ॥

म	नो	भ	व	त	वा	नी	कं
नो	द	या	य	न	या	नि	नी
भ	या	द	मे	या	सा	सा	वा
व	व	मे	नो	म	या	न	त
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥

॥ अर्धभ्रम ॥

॥८१॥

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
ना	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	वा	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	सा	मा	या	मा	सा

॥ सर्वतो मद्रम ॥

॥८२॥

अ	रा	शु	चा	व	शी	वि	चि
ज	म	भा	र	लि	ल	नो	ता
मु	ङ्	नि	सा	क	का	ज	चि

टीका पृ. ३५३

कां	शु	म	न	स्त	पी	ता
क्ष	लो	त	या	न	डि	नि
व	स्थ	च्छि	र	श्च	पी	ता
पा	द	य	य	न	चि	हा
या	पा	भ	तो	मु	प्र	री
मा	म	र्य	व	म्बु	चां	सा

टीका पृ. ३५३

पा	द्व	न्द्र	री	क	सु	शि	ली	पा	र	दो
या	श्च	धा	स	ल	र	रो	व	दा	रि	दो
दे	न	ण्ड	मा	लि	ह	क	रु	क	र	दो
दे	व्या	द्वा	भा	पु	द	ज	व	न	वि	धा
हे	रु	ङ्	ग	र	तु	व	स्था	स	त्रि	नम्
	गम	रा	तु	म	ज	मं	ग	प	धा	
कं	र्ष	द	क्षः	र	सु	व	म	ली	त	र्ष
	द	क्षो	द	स	स	र	धु	ण्ड	गी	ग
मं	दिक्	म	श्रीः	द	द	व	स्व	ना	र	म्पो
पा	शा	कं	व	द	ण	रकः	क	भ	भा	
दे	धी	ध	ना	त	र	न	श	रो	व्य	व्यः
त्वे	ब	हा	व	त	स	य	प	दि	से	

टीका पृ ३५३

मदेनो यदि तत्क्षीणमनङ्गायाञ्जालिं ददे ॥ ७९ ॥

प्राहुरर्धभ्रमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं यदि ।

अजरामशुभाचारवलिशीलविनोचिता ।

१५ भुजङ्गमनिभासारकलिकाळजनोचिता ॥

इति । अत्र द्वितीयादिसमवर्णानामेकरूपत्वम् । इयमर्धगोमूत्रिका । पादगोमूत्रिका यथा—

१८ काङ्कन् पुलोमतनयास्तनताडितानि

वक्षःस्थलोत्थितरयाञ्चनपीडितानि

पायादपायभयतो नमुचिप्रहारी

२१ मायामपास्य भवतोन्मुमुचां प्रसारी ॥

इति । अत्र पङ्क्तिचतुष्टयेन श्लोको लेख्यः । तत्र प्रथमद्वितीयपादयोः अर्धगोमूत्रिकावदक्षरपाठे द्वितीयप्रथमपादसिद्धिः । एवमेव उत्तरार्धेऽपि । श्लोकगोमूत्रिका

२२ यथा—

पायाद्वक्षन्धधारी सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो

देव्याः रुद्धाङ्गभागः पुरदनुजदवस्त्यानसंविन्निधानम् ।

२७ कन्दर्पक्षोददक्षः सरससुरधूमण्डलर्गातिगर्वो

दैत्यार्धाशान्धकेनानतचरणनखः शकरो भव्यमाव्यः ॥

इति प्रथमश्लोकः । द्वितीयो यथा—

२८ देयानध्रण्डधामा सलिलहरकरो रूढकन्दारविन्दो

देहे रुग्भङ्गरागः सुरमनुजदमं त्यागसंपन्निधानम् ।

भन्दं दिक्क्षोभदधीः सदसदरवधूखण्डनागीरगम्यो-

३१ दैत्यैधी बन्धहानावततरसनयः शंपरो दिव्यसेव्यः ॥

इति । अस्या बहुविधः प्रपञ्चः सरस्वतीकण्ठाभरणादिषु द्रष्टव्यः ॥ ७९ ॥

अथ अर्धभ्रमं सर्वतोभद्रं च निरूपयति— प्राहुरिति । यदि श्लोकार्धभ्रमणं श्लोकस्य श्लोकपादानामिति भावः । अर्धभ्रमणं अर्धेण मार्गेण । अनुलोमे-

तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

मनोभव तवानीकं

नोदयाय न मानिनी ।

भयादमेयामा मा वा

वयमेनोमया नत ॥ ८१ ॥

३नेति भावः । भ्रमणं भ्रमणेन पादोपस्थितिस्तदा अर्धभ्रमं नाम चित्रम् आहुः ।
 कवय इति शेषः । यदि सर्वतः अनुलोमप्रतिलोमाभ्यां श्लोकपादानां भ्रमणं
 तदा तत् सर्वतोभद्रमिष्टम् अङ्गीकृतमित्यर्थः । अर्थात् कविभिः । अत्र विन्यास-
 ६प्रकारः प्रेमचन्द्रादिभिर्दर्शितः स्फुट इति स एव निदर्शयते । ते चाहुः—बन्ध-
 द्वयमिदं प्रायेण अष्टाक्षरवृत्तविशेषविषयम् । तत्र संनिवेशप्रकारः । चतुष्पाष्टि-
 कोष्टात्मकेस्मिन् बन्धे क्रमेणाद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं लेह्यम् । अनन्तरं
 ९चाधःस्थपङ्क्तिचतुष्टये चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादा लेह्याः । तत्रार्धभ्रमे अधःस्थ-
 पङ्क्तिचतुष्टये परावृत्त्या सर्वतोभद्रे परावृत्त्या समावृत्त्या वा चतुर्थादिपादलिखन-
 मिति विशेषः । तत्रोद्धारक्रमस्तु अर्धभ्रमे ऊर्ध्वपङ्क्तौ वामादक्षिणतः । अधःपङ्क्तौ
 १२दक्षिणाद्वामतः । एवं वामस्थोर्ध्वकोष्ठादधःक्रमेण दक्षिणस्थाधःकोष्ठादूर्ध्वक्रमेण
 च अनुलोमोच्चारणेन प्रथमादिपादोत्थानम् । सर्वतोभद्रे तु वामादक्षिणतः
 दक्षिणाद्वामतः ऊर्ध्वादधस्तः अधस्तादूर्ध्वतश्चानुलोमविलोमाभ्यां सर्वतः आवर्तनेन
 १५पादानामुत्थानमिति ॥ ८० ॥

अर्धभ्रममुदाहरति—मनोभवेति । हे नतु कामिजननमस्कृत । मनोभव
 मदन । तव अनीकं सैन्यभूता । मानिनी नायिका । उदयाय अभ्युदयाय । न इति
 न । अपि तु उदयायैव अस्तीति भावः । ननु विजयिनः सैन्यं सापराधस्य दण्ड-
 ३विधायकं किं त्वं सापराधोसि इति प्रश्नमुनीयाह—भयादिति । वयं एनोमया
 पापिनः । कृतापराधा इत्यर्थः । मा वा मैव । अत्र वा एवार्थे । वा समुच्चय एवार्थे
 उपमानविकल्पयोः । इति हेमचन्द्रः । वयं नैवापराधिनः । परं तु भयात् मानिनी-
 सेनाभयात् । अमेयामाः अमेयः अपरिमितः आमः पीडा येषाम् । तथा स्म इति
 भावः । इमां तव सेनाभूतां मानिनीं । मदृशां कुरु । ततो निर्भाकोहं सुखेन
 १स्थास्यामीति प्रार्थना ॥ ८१ ॥

सामायामा माया मासा

मारानायायाना रामा ।

यानावारारावानाया

मायारामा मारायामा ॥ ८२ ॥

यः स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।

इष्टश्चतुःप्रभृत्येषं दैर्घ्यैते सुकरः परः ॥ ८३ ॥

सर्वतोभद्रमुदाहरति—सामायेति । कश्चिद्विरही स्वविषमामवस्था वर्णयति ।

अत्र पदच्छेदः । सा आमायामा माश्राः मासा । मारानायायाना रामा । यानावारा-
 वारानाया । मायारामा माराय अमा । अन्वयार्थः—आमायामा आमयस्य विरह-
 ज्वरस्य आयामः दैर्घ्यं यस्या सा आमायामा । प्रभूतविरहज्वरेण संतापिकेत्यर्थः ।
 मायाः लक्ष्म्याः पञ्चम्यन्तमेतत् । रामा मनोहरा । मारानायायानाः मार मदन-
 मानयति उत्पादयति इति मारानायं मदनोत्पादकम् आयानमागमनं यस्याः सा
 मारानायायाना । स्वागमनेन मदनवृद्धिकारिणी । यानावारारारवानाया-यात्यनेनेति
 यानं पादः त आवृणोति वेष्टयति इति यानावारः नूपुरः तस्य आरावः मञ्जुलम्बनिः
 एव आनायः कामिजनवन्धकं जालक यस्याः सा यानावारारारवानाया । माया-
 रामाः शान्दरीवनिता । माया स्याच्छान्दरीधियोः । इति विश्वः । अतिविचित्र-
 मनोहररूपेत्यर्थः । एतादृशी सा रमणी मासा-चन्द्रेण । मास्तु मासे निशाकरे ।
 इति हेमचन्द्रः । अमा-सह । माराय मे विनाशाय । अस्ति इति शेषः । एवं खड्ग-
 पद्ममुरजमुसलबन्धादयोः शब्दालंकारा मनोहराः सन्ति । पर ते नैतावन्तः क्लिष्टाः
 अतोत्र न निर्दिष्टाः । ते तु प्रबन्धान्तरतो ज्ञेयाः ॥ ८२ ॥

अथ स्वरस्थानवर्णनियमेन वैचित्र्यमावहतः शब्दालंकारान् दिदर्शयिषु-
 रसह—यः स्वरस्थानेति । स्वराः अकारादयः स्थानानि कण्ठादीनि लक्षणया
 अतद्भवा वर्णा ग्राह्याः । वर्णाश्च व्यञ्जनानि तेषाम् स्वरस्थानवर्णानाम् । यः नियमः
 अन्यनिवर्तनेनोपात्तानाम् । चतुर्भिरेव स्वरादिभिः प्रथममितिभावः । असौ एतत्स्व-
 रूपः अलंकारः । दुष्करेषु दुर्घटेषु मध्ये । इष्टः प्राचीनानामभिमतः । चित्रालंकारेषु
 प्राचीनैः स्वीकृत इत्यर्थः । एषः चतुःप्रभृति चतुरादि । अत्र प्रभृति शब्दः
 न्यूनसङ्ख्योन्मुख इति ज्ञेयम् । तेन चतुः स्वरः त्रिस्वरः द्विस्वरः एकस्वरः तथा

आम्नायानामाहान्त्या वाग्गीतीरीतीः प्रीतीभीतीः ।

भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये वेच्छेदेशे क्षेमे ॥ ८४ ॥

क्षितिर्विजितिस्थितिर्विहितित्रतरतयः परमतयः ।

उरु रुरुधुर्गुरु दुधुधुर्धुधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

चतु स्थान त्रिस्थान द्विस्थान एकस्थान तथा चतुर्वर्ण त्रिवर्ण द्विवर्ण एकवर्ण इति प्रभेदा ग्राह्या । एतादृश दर्श्यते उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते । पर पञ्च-पडादिनियमस्तु । सुकर सुलभ । अतस्तद्दर्शनाय नैव प्रयस्यते इति भाव ॥ ८३

तत्र चतु स्वरनियममुदाहरति—आम्नायानेति । कश्चित् तत्त्वज्ञ शिष्याननुशास्ति । आम्नायाना अन्त्या शिरस्कभूता । वाग् उपनिषद्गुणा वाणी । गीती गानानि । ईती—अतिवृष्टिरनावृष्टि—इत्यादिरूपान् उपप्लवान् । आह । मोक्षमार्गे गीतानि ईतिवत् परिहार्याणि इति भाव । अथवा मोहकत्वात् ईति-वत् मोक्षफलविघातकानि तानीत्यर्थ । प्रीती पुत्रदारगृहादिषु प्रीती प्रेमाणि । भीती भयस्वरूपा । यथा क्षेत्रे सस्याना नराहादयश्चापदा भीतिस्वरूपा तथात्र मोक्षफले प्राप्ति भीतिस्वरूपा । ससारप्रीतेर्मोक्षो नश्यतीति भाव । भोग विषयोपभोगा । रोग मोक्षफलस्य रोग । विषयिणो मोक्षो दुर्घटः इति भाव । अत्र इतिशब्दोऽध्याहार्य । सा च इत्याह इति योजना । मोदो विषयानन्द । मोह मोक्षफलभ्रशकचित्तवेक्यम् । तस्मात् क्षेमे समाप्यनुकूले निरुपद्रवे । देशे पुण्यभूमौ । ध्येये ध्यातु योग्ये श्रीहरिचरणे । इच्छेत् अभिलषेत् । एकान्ते पुण्यप्रदेशे अरविन्दनाभपादारविन्दयुगल चिन्तयेदित्यर्थ । बाह्येण एवार्थे । अथवा ध्येये ध्यातु योग्ये परमेश्वरे परमेश्वरविषये इत्यर्थ । इच्छेत् इच्छा कुर्यात् । परमेश्वर चिन्तयेदित्यर्थ ॥ अत्र आ—ई—ओ—ए इति चत्वार एव १५ स्वरा निघन्ता । वृत्त विष्णुमाला ॥ ८४ ॥

त्रिस्वरनियममुदाहरति—क्षितीति । क्षितिर्विजिति विजय स्थिते धर्ममर्यादाया विहिते विधानम् एतदुभयरूप यत् व्रतम् नियमानुष्ठेय कृत्य तत्र रति प्रेमा येषां ते क्षितिर्विजितिस्थितिर्विहितित्रतरतय । अत एव परा उत्कृष्टा मतिर्येषां ते परमतय । परगतय इति पाठे परा गति ज्ञान येषां ते ।

श्रीदीप्ती द्वीकीर्ती धीनीती गीःप्रीती ।

एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥

सामायामा माया मासा

मारानायायाना रामा ।

यानावारारावानाया

मायारामा मारायामा ॥ ८७ ॥

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने इष्टिरङ्गने दीयतां सकृत् ॥ ८८ ॥

एतादृशाः । कुरवः पाण्डवाः । युधि समरे । उरु विशालम् । स्वं स्वीयम् । अरिकुलं
५ दुर्योधनप्रभृतिरिपुकुलम् । रुरुधुः सर्वतो निरोधयामासुः । तथा गुरु यथा स्यात्
तथा । सातिशयमित्यर्थः । दुधुधुः कम्पयामासुः । अत्र इ-अ-उ-इति त्रयः स्वरा
निबद्धाः । त्वरितगतिर्वृत्तम् ॥ ८५ ॥

द्विस्वरं दर्शयति—श्रीदीप्ती इति । कश्चित् सत्पुरुषः स्तूयते । ये
द्वे द्वे इमे श्रीदीप्यादी । देवेशे महेन्द्रे । अपि न विद्येते ते त्वयि एधेते बुद्धि
३ प्राप्नुतः । के ते श्रीः लक्ष्मीः दीप्तिः शोभा । द्वीः लज्जा शालीनतेति यावत् ।
कीर्तिः यशः । धीः बुद्धिः नीतिः नयः । गीः वाणी । वाग्मिन्त्वमिति भावः । प्रीतिः
संतोषश्च । अत्र इ-ए-स्वरौ निबद्धौ । वृत्तं वाणी ॥ ८६ ॥

एकस्वरमुदाहरति—सामायैति । अयं श्लोकः सर्वतोमद्रोदाहरणत्वेन
पूर्वतैव व्याख्यातः । अत्र आ-इति एक एव स्वरो निबद्धः ॥ ८७ ॥

अथ स्थाननियमे चतुःस्थानमुदाहरति—नयनानन्देति । अङ्गने
सुन्दरि । नयनयोः आनन्दं जनयति तस्मिन् नयनानन्दजनने । दृष्टिमोहके इत्यर्थः ।
३ नक्षत्राणां गणैः सङ्घैः शूलते शोभते तस्मिन् नक्षत्रगणशालिनि । अघने घनशून्ये ।
गगने वियति । सकृत् एकवारम् । दृष्टिः दीयताम् अवलोकयेत्यर्थः । अनया
प्रार्थनया एतादृशगगनविलोकनेन सोत्सुका गलितमाना मामियमासेवियते इति
५ नायकामिप्रायः सूच्यते । अत्रौष्ठभिन्नस्थानीयाः सर्वे वर्णाः निवेशिता इति
चतुःस्थाननियमितमिदं पद्यम् ॥ ८८ ॥

अलिनीलालकलंतं कं न हन्ति घनस्तानि ।

आननं नलिनच्छायनघनं शशिकान्ति ते ॥ ८९ ॥

अनङ्गलङ्घनालभनानातङ्का सदङ्गना ।

सदानघ सदानन्द नताङ्गासङ्गसङ्गत ॥ ९० ॥

अगा गाङ्गाङ्गाकाकाकगाहकाधककाकहा ।

त्रिस्थानमाह—अलिनीलेति । हे घनस्तानि कठिनकुचे । अलिवत् भ्रमरवत् नीला. ये अलका ते एव लता सर्वतो व्यापनेन लतासदृशा यत्र तद् । नलिनानि कमलानि तेषां छायेऽच्छाया शोभा ययोः एतादृशे नयने यस्मिन् तद् । शशिवत् कान्ति यस्य तद् । ते तव । आननं कं न हन्ति मदनपीडया व्याकुलयति । सर्वमपि पांडयतीत्यर्थः । अत्र कण्ठ्यदन्त्यतालव्यैर्निबन्धनम् ॥ ८९

द्विस्थानमुदाहरति—अनङ्गेति । काचित् दूती नायक प्रियासगमाय प्रार्थयते । हे सदा अनघ निर्दोष । सदाचरणशील इत्यर्थः । तथा सदानन्द सताङ्गानन्दो यस्मात् तादृशः । हे सस्त्रियेत्यर्थः । नतानि प्रश्रयेण नम्राणि अङ्गानि यस्य तत्सुबुद्धि नताङ्ग । असङ्गा विषयेष्वनासक्ता ये सत्पुरुषा तेऽसङ्गत ससक्तः । (सा) सदङ्गना सता चासौ अङ्गना च सुस्वरूपा सदाचरणशीला वा तव नायिका । अनङ्गस्य मदनस्य लङ्घनम् अतिक्रमणम् । अनुपसेवनीमित्यर्थः । तेन लग्ना ससक्ता नाना विविधा आतङ्का पीडा यस्याः सा । विविधमदनयातना अनुभवन्तीत्यर्थः । अस्ति । अतस्तथा सगत्य तत्पीडामपनयेत्यर्थः । अत्र कण्ठ्यदन्त्यवर्णैरेव प्रबन्धनमस्ति ॥ ९० ॥

एकस्थानमुदाहरति—अगा इति । अत्र पदच्छेदः—अगा गाम् गाङ्गाकाकाङ्गाहक अधककाकहा । अहाहाङ्क (ङ्क) खगाङ्गागकङ्क अगखगाकाकक अन्यपर्य्य—हे गाङ्गाकाकाङ्गाहक । गङ्गाया इदं गाङ्गा गाङ्गा च तत् कजल गाङ्गाकम् । आकापति शब्दं करोतीत्याका । कै गै शब्दे इत्यस्मात् आङ्पूर्वकात् र्त्तरि क्तिप् । तथा अफति कुटिल गच्छतीति अक । पचावच् । आकधासौ अकध आकाक । सशब्दतिर्यग्गामी । गाङ्गाकस्य गङ्गाजलप्रवाहस्य आकाक

किं केकाकाकुक्कः काको मां मामामाममामम ॥ ९२ ॥

देवाना नन्दनो ददो नोदनो वेदनिन्दिनाम् ।

दिच दुदाचं नादेन दाने दानचदन्तिनः ॥ ९३ ॥

तेषा आम निर्घृणाचरणेन खद मयते प्रणिददाति इति तत्सबुद्धि अमामाम ।
 निर्घृणाचरणेन सत्पुरपदु खद । मेङ् प्रणिदाने इत्यस्मात् आतोनुपसर्गे क
 इति क । रोक्कुरुरोरुगागोग रोक्कुरते इति रोक्क यञ्तात् किप् । रोक्क
 ११श्वासौ रुक्थ चित्रमृग रोक्कुर पुन पुन शब्दकारा चित्रमृग तस्य उरस
 रक्षस रुक् पीडा । शरवेधजनितेः इत्यर्थ । सा एव आग अपराध त गच्छति
 रोक्कुरुरोरुगागोग । मृगइत्याविधायक इत्यर्थ । अगाङ्गागु अगस्य
 १२पर्वतस्य अङ्ग अघित्यका गच्छन्ति इति अगाङ्गाग । पर्वतोपरि वर्तमाना इत्यर्थ ।
 ते च ते अगा वृक्षा अगाङ्गागामा तेषु गात्रो यस्य स अगाङ्गागामु । पर्वतो
 परिप्रदेशस्थवृक्षाध स्थितधेनुक इत्यर्थ । अगाङ्गागामु इति पाठे पदद्वय
 १५अगाङ्गाग अगामु इति । अगा वृक्षा तस्य अङ्गानि अवयवा त्वक्पुष्पफलादय
 तानि गच्छति सेवनार्थमिति अगाङ्गाग वृक्षत्वक्पुष्पफलोपभोगीत्यर्थ ॥ तथा
 अगामु अगे पर्वते गौ दृष्टि यस्य स । मृगयायां नगासक्तदृष्टिरित्यर्थ । ईदृशस्त्व
 १०मा मा आम मा आगच्छ । त्वत्सपर्कं मा विधेहि इत्यर्थ । दृष्टान्तेनामुमर्थ
 विशदयति । किमिति प्रश्ने । काक वायस । केकाकाकुक्क केका मयूरवाणी
 काकु मदसूचकधनिविशेष यस्य स केकाकाकुक्क । शेषादिभाषा इति
 २१कप् । भवतीति शेष । यथा काक मदेन आराव कुर्वन्नपि केकासौभाग्य न
 लभते तथा भवान् महता परिश्रमेणापि अस्माक सङ्ग न लभते इति भाव ।
 अत्रापि विविधा अर्था टीकाकृद्भि प्रदर्शिता ते तत् एव द्रष्टव्या । चतुर्भि
 २२र ग-क म इति वर्ण निवन्धनाच्चतुर्वर्णनियमितचित्रम् । वर्णपद च वृत्तपूरक-
 वर्णपरम् । तेन अङ्गैर्यत्र ङकाराधिक्येऽपि न दोष । तस्य वृत्तपूरकत्वाभावात् ९२

त्रिवर्णमुदाहरति—देवानामिति । भगवतो नरसिंहस्य स्तुतिरियम् ।

देवाना इन्द्रादिदेवाना नन्दन आहादक । तथा वेदनिन्दिनाम् वेदान् निन्दन्ति
 १ नुतर्कैर्नूपयन्ति ते वेदनिन्दिन असुरादय तेषाम् । नोदन निवारक । देवो

१ मा मा मामम मामम य, ड, ण

२ देवनिन्दिनाम् ङपा ३ दानच*अ

४ *नन्दिना य, क, ड, ण

सूरिः सुरासुरासारिसारः सारससारसाः ।

ससार सरसीः सीरी सखरूः स सुरारसी ॥ ९४ ॥

नूनं नुन्नानि नानेन नाननेनानानि नः ।

नानेना ननु नानूनेनैनेनानानानिनो निनीः ॥ ९५ ॥

॥ इति चित्रचक्रम् ॥

नरसिंहः । दानवः हिरण्यकाशिपुः स एव दन्ती गजः तस्य । नन्दिनः इति पाठे दानवान् नन्दति आनन्दयतीति दानवनन्दी हिरण्यकाशिपुः । तस्य दाने अखण्डने । नादेन सिद्धनादेन । दिवं आकाशम् । दुदाव तापयति स्म । दुदु उपतापे इत्यस्य लिटो रूपम् । अत्र द-व-न इति त्रिभिर्वर्णैरुपनिबन्धनम् इति त्रिवर्णता ॥ ९३ ॥

द्विवर्णमुदाहरति—सूरिरिति । बलदेवस्य सरोयगाहनवर्णनमिदम् । सः त्रिभुवनप्रथितः । सीरी बलदेवः । सूरिः पण्डितः । तथा सुरेषु असुरेषु च आसारी प्रसरणशील सारः बल यस्य सः । देवदानवेषु अप्रतिहतप्रभाव इत्यर्थः । सुष्ठु उरू यस्याः सा सूरूः रेवती तथा सहितः ससूरूः । तथा सुरारसी सुराया मधेरसः प्रीतिरस्यास्तीति सुरारसी । सारससारसाः आरसेन शब्देन सहिताः सारसाः सशब्दाः सारसाः जलपक्षिणः यत्र ताः सारससारसाः । सरसीः ससार विहाराय जगाम । अत्र सकारारेफाभ्यां दाभ्यां वर्णाभ्यां निबन्धनमिति द्विवर्णता ॥ ९४ ॥

एकवर्णमुदाहरति—नूनमिति । तत्र तावत् पदानि—नूनं नुन्नानि न अनेन न अनूनेन अनानानि नः । न अनेनाः ननु ना अनूनेन एनेन अनान् इनः निनीः ॥ अन्वयार्थः—कश्चित् शूरः प्रतिभटैः स्तूयते । अनेन प्रत्यक्षीभूतानुपमशौर्येण एतेन वीरेण कर्त्रा । अनेन स्वसामर्थ्येन हेतुभूतेन । नः अनुनानि सामर्थ्यानि । न नुन्नानि परिक्षितानि । इति न । तर्हि नूनं नुन्नान्येव । अनेन वयं सर्वे सामर्थ्यशून्या विहिता इति भावः । अतः अनूनेन अधिकबलवत्ता एनेन वीरेण । अनान् बलवतः स्वीयपुरुषान् । निनीः नेतुमिच्छुः । सन्नन्तात् किप् । इनः स्वामी । ना पुरुषः । अस्माक प्रभुः इत्यर्थः । अनेनाः निष्पापः निरपराधो । वा न । अपि तु सापराध एव । एतादृशवीरस्य पुरतः केवलं

१ सारस^०, क. २ सीरी, अ, य. ३ *नाननिना, अ, क.

इति दुष्करमार्गेषु कश्चिदादर्शितः क्रमः ।

प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः ॥ ९६ ॥

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्जैराकीर्णमन्त्रणे ।

परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ९७ ॥

आहुः समागतं नाम गूढार्थां पदसंधिना ।

स्वविनाशायैव पुरुषान् प्रणिणोषुः सापराध एवेति भावः । ननु इति निश्चये ।
अत्र केवलनकारेणैव रचना इति एकवर्णनियमः ॥ ९५ ॥

इदानीं दुष्करक्रममुपसंहरन् प्रहेलिकां प्रस्तौति—इतीति । इति एवं-
प्रकारेण । दुष्करमार्गं स्वरस्थानवर्णनियमरूपे । कश्चित् स्वल्पः । क्रमः प्रकारः ।
आदर्शितः । अन्ये क्रमस्य सर्वव्यञ्जनं छन्दोक्षरव्यञ्जनं मुरजाक्षरव्यञ्जनं दीर्घ-
कस्वरम् इत्यादयः तथा पद्मसुलवन्धादयश्च रचनाविशेषा विस्तरभिया कविना
नोच्छिखिताः सरस्वतीकण्ठामरणादिग्रन्थेष्वेवोपगन्तव्याः । प्रहेलिकायाः ये प्रकाराः
तेषाम् । गतिः लक्षणम् । उद्दिश्यते उद्देशपूर्वकं निवेद्यते । प्रहेलिका तु सा ज्ञेया
वचः संवृतिकारि यत् । इति प्रहेलिकासामान्यलक्षणम् । अस्या विशेषप्रभेदानां
लक्षणानि अग्रे स्फुटीकृतानि ग्रन्थकृता ॥ ९६ ॥

रसस्य परिपन्थित्वानालंकारः प्रहेलिका । इति रसपरिपन्थिभूतत्वात्
प्रहेलिकाया नालंकारत्वं तर्हि तन्निरूपणं किमर्थमिति चेत् तस्याः उपयोगं
दर्शयति—क्रीडेति । क्रीडार्थं या गोष्ठी समा तत्र ये विनोदाः विचित्र-
वाग्व्यवहारैः प्रमोदाः तेषु । तथा तज्जैः प्रहेलिकाभिज्ञैः । आकीर्णं व्याते समाने
यन्मन्त्रणं गुप्तभाषणं तस्मिन् । तथा परस्य वोद्भव्यपुरुषभिन्नस्य व्यामोहने अभि-
प्रेतार्थनिवगमे च । प्रहेलिकाः सोपयोगाः उपयुक्ताः । सन्तीति भावः । यद्यपि
शब्दालंकारादिरूपेणैव न काव्योपयुक्ता तथापि विदुषां क्रीडागोष्ठीविनोदादि-
पूपयुक्तेति भावः ॥ ९७ ॥

अस्याः प्रभेदानुद्दिशति—आहुरिति । पदसंधिना पदानां संधिः
अतिशयसंनिधिः तन्निमित्तकेन कार्येण पदसंधिना हेतुना । गूढार्थां दुर्बोधार्थां

वञ्चितान्यत्र रूढेन यत्र शब्देन वञ्चनां ॥ ९८ ॥

व्युत्क्रान्तातिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी ।

सा स्यात् प्रमुपिता यस्यां दुर्वोधार्था पदावली ॥ ९९ ॥

समानरूपां गौणार्थारोपितैर्प्रथितौ पदैः ।

परुषा लक्षणास्त्वित्त्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

संख्याता नाम संख्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।

अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता ॥ १०१ ॥

समागता समागतसङ्गकप्रहेलिकाम् । अहु कथयन्ति । नामेति प्रसिद्धौ । तथा अन्यत्र विवक्षितार्थादन्यत्र । रूढेन प्रसिद्धेन । शब्देन यत्र वञ्चना प्रतारणा । सा वञ्चिताख्या प्रहेलिका । यत्र योगेन प्रकृतार्थोपस्थितिः । पर रूढर्थेन वञ्चना श्योगार्थनिगूहनेन अन्यार्थान्मास सा वञ्चितेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

व्युत्क्रान्तेति । अति अत्यन्त व्यवहितानाम् असत्रन्धिपदैर्व्यवहितानां सत्रन्धिपदानां प्रयोगात् मोहकारिणी अर्थविवोधकेशकारिणी । या सा व्युत्क्रान्ता प्रहेलिका । यस्या पदावली दुर्वोधार्था प्रसिद्धिराहित्येन केवलयोगिकार्थत्रलेन अर्थस्योनयनात् दुर्वोधा दु खेन बोध्या अर्था यस्या सा । एतादृशी सा प्रमुपिता नाम प्रहेलिका । बुद्धेः प्रकर्षेण मोपणात् प्रमुपिता । वञ्चितायामेक पद 'दुर्वो-धम्' अत्र तु पदावलिः तथा । वञ्चिताया नानार्थकपदस्य अप्रसिद्धर्थे प्रयोगः अत्र तु एकार्थान्येकाप्रसिद्धानि पदानि इत्युभयोः प्रभेदः ॥ ९९ ॥

समानरूपेति । गौणार्थ आरोपितै उपचारितैः । पदै प्रथिता गुम्फिता । समानरूपा सादृश्यनिग्रन्थनत्वादिति भावः । लक्षणस्य शास्त्रस्य अस्तिस्वमात्रेण केवलशास्त्रसिद्धत्वेनेत्यर्थः । तत्रार्थे रूढिरसित वा नवेल्यविचार्य केवलशास्त्र-मर्षादया अयमर्थो निष्पन्नो भवतीति कृत्वा व्युत्पादिता श्रुतिः शब्दो यत्र । तादृशी वाक् परुषा प्रहेलिका । पारुष्येणावबोधकत्वादिति भावः ॥ १०० ॥

संख्यातेति । यत्र संख्यानं वर्णगणना संख्यावाचकः शब्दो वा । व्यामोह-कारण अर्थविवोधविषये विशेषमोहकारणम् । तत् संख्याता नाम प्रहेलिका । यत्र

सा नामान्तरिता यस्यां नाम्नि नानार्थकल्पना ।
 निभृता निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा ॥ १०२ ॥
 समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता ।
 संमूढा नाम या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये ॥ १०३ ॥
 योगमालात्मिका नाम या स्यात् मा परिहारिका ।
 एकच्छन्नाश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम् ॥ १०४ ॥

श्याम्यर्थः अन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानादर्थादन्यरूपः पर्यवसाने प्रतीयते । सा प्रकल्पिता प्रहेलिका ॥ १०१ ॥

सेति । यस्या प्रहेलिकायाम् । नाम्नि संज्ञायाम् । नानार्थकल्पना नानार्थानां कल्पना विकल्पनम् । शब्दस्यानेकार्थत्वादिति भावः । सा नामान्तरेण अन्तरितार्थत्वान्नामान्तरिताख्या । तुल्यः समानः धर्मः तं स्पृशतीति तुल्यधर्मस्पृक्तया तुल्यधर्मस्पृशा । गिरा प्रकृताप्रकृतयोः साधारणधर्मप्रतिपादकया गिरैत्यर्थः । निभृतः निहुतः अन्यार्थः प्रकृतार्थः यया सा । निभृताख्या ॥ १०२ ॥

समानेति । उपन्यस्तानां श्लोके प्रयुक्तानां शब्दानां पर्यायः योजना-विशेषः तेन साधिता निष्पन्ना । समानशब्दा प्रहेलिका । तैरेव शब्दैः योजना-विशेषण अर्थाविर्भावात् सा समानशब्दाख्या प्रहेलिकेत्यर्थः । साक्षात् वाचकशब्देन निर्दिष्टार्थापि उक्तार्थापि । या मूढये आपाततो मोहाय । भवति सा संमूढाख्या प्रहेलिका ॥ १०३ ॥

योगेति । योगानां यौगिकशब्दानां या माला परपरा सैव आत्मा स्वरूपं यस्याः सा । यौगिकशब्दपरपराभिः एकैकरूढशब्दार्थप्रतिपादिका इत्यर्थः । प्रस्तावशी या रचना सा परिहारिका प्रहेलिका । हारो मुक्तामाला तां परिगता यौगिकपरपस्या इति परिहारिका । अथवा झटिति प्रकृतार्थबोध परिहरति निवारयति इति परिहारिका । तथा यस्या आश्रितं आधेयम् । एव व्यक्तम् । आश्रयस्य च गोपनम् । सा एकच्छन्ना एकः आश्रयः छन्नः गुप्तः यस्याम् इति एकच्छन्नाख्या प्रहेलिका ॥ १०४ ॥

१ मूढयोः अ.

२ *मालात्मक. अ. यया.

३ सा स्यात् इत्यत्रे यस्याः यया

४ *हारिणी. अ; *हारिणी. यया.

- सा भवेदुभयच्छन्ना यस्यामुभयगोपनम् ।
 : संकीर्णा नाम सा यस्यां नानालक्षणसंकरः ॥ १०५ ॥
 एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।
 दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीताश्चतुर्दश ॥ १०६ ॥
 दोषानपरिसंख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।
 साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः ॥ १०७ ॥
 न मयागोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि ।

सा भवेदिति । यस्यां उभयगोपनम् आश्रिताश्रययोः गोपनं निगूहनम् ।
 भवेत् । सा उभयच्छन्ना उभययोः आश्रिताश्रययोर्गोपनं यत्रेति व्युत्पत्त्या उभय-
 १ च्छन्नसंज्ञकेत्यर्थः । यस्यां नानालक्षणानां समागतादिषुदशप्रमेदानां संकरः
 साहित्येनावस्थानं सा संकीर्णा ज्ञेया ॥ १०५ ॥

एता इति । एताः पूर्वोक्ताः । पूर्वाचार्यैः षोडश प्रहेलिकाः निर्दिष्टाः ।
 शुद्धसंकीर्णभेदेन षोडशत्वं बोध्यम् । शुद्धानां षड्दशत्वात् । तैरेव आचार्यैः
 १ अन्याः एताभ्यः शुद्धाभ्यः भिन्नाः । चतुर्दश दुष्टाः संदोषाः । च्युताक्षरादयः
 अधीताः कथिताः ॥ १०६ ॥

दोषान् इति । वयं दोषान् अत्यन्तशब्दबोधप्रतिबन्धकरूपान् प्रहे-
 लिकादोषान् । असंख्येयान् संख्यातुमशक्यान् । मन्यमानाः न तान् दर्शयामः ।
 १ केवलं साध्वीरेव दोषब्राह्मण्याभावेन चमत्कृतिपोषकत्वेन चालंकारतामापन्नाः ।
 प्रहेलिकाः समागताद्याः षोडश । अभिधास्यामः उदाहरिष्यामः । तर्हि दुष्टाः
 कथं छात्रा जानीयुरिति चेत् तेषां सामान्यलक्षणमाह । यास्त्वलक्षणाः समा-
 १ गतादिषोडशप्रहेलिकालक्षणशून्याः । ताः दुष्टाः बोद्धव्याः ॥ १०७ ॥

समागतामुदाहरति—न मयेति । अन्यत्र स्निग्धमात्मानं मया रुदतीं
 गोपीं जनसमाजे कृष्णः सान्त्वयति । मया कृष्णेन गोरसाभिज्ञं गोरसः पयः
 १ तत्र अभिज्ञं ज्ञातास्वादम् । पयः अपहृत्य तत्वानाभिज्ञमित्यर्थः । चेतः न ।
 कृतमिति उत्तानार्थयोजनार्थम्याहार्यम् । तथा च त्वं कस्मात् प्रकुप्यसि । हे
 आलोहितैक्षणो कौपारक्तनयने । एभिः अस्थानरुदितैः अकारणरोदनैः । अलम् ।

चन्द्रे साक्षाद्भवन्त्यत्र वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥

अत्रोद्याने मया दृष्टा बह्वरी पञ्चपल्लवा ।

पल्लवे पल्लवे तात्रा यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

सुराः सुरालये स्वैरं भ्रमन्ति दशनार्चिषा ।

कुमारी च इति । हेमचन्द्रः । ते तव । काल्यते क्षिप्यते यः सः कालः पादः तस्मिन् ।
कल, विक्षेपे इति चौरादिकात् कर्मणि धञ् । स्फातयः । स्फायनं स्फाः वृद्धिः ।
तस्याः अतिः गमनं यत्र ते । स्फाता इत्यर्थः । प्रभूता इति यावत् । एतादृशाः
खातयः खं आकाशम् । तस्यायं खः शब्दः । तस्येदम् इत्यण् । अतनं अतिः ।
भावे क्तिन् । खस्य अतिः गमनं येषु ते । शब्दकारिन्पुराचलंकारा इत्यर्थः । क्षुद्र-
घण्टिका इत्यन्ये । ते अलंकाराः स्फार्हवल्गवः स्फां स्फातताम् अर्हन्ति ते
स्फार्हाः प्रभूताः । वल्गनात् षडनात् जाताः वल्गवः ध्वनयः । स्फार्हाः प्रभूताः
वल्गवः चलनध्वनयः येषां ते स्फार्हवल्गवः । साक्षात् । भवन्ति इति शेषः ।
श्रोत्रेण प्रत्यक्षाक्रियन्ते इति भावः । क्रीदशो तत्र पादे । चन्दति आह्लादयति इति
चन्द्रः तस्मिन् चन्द्रे आह्लादके । ततश्च मम वायवः प्राणाः । धारिणः रुद्र-
चेष्टाः । धृङ् अवस्थाने तुदादिः तस्मात् णिनिः । भवन्ति । केचित्तु धृङ् अन-
वस्थाने इति धालुपाठं मन्वानाः धारिणः अनवस्थायिनः इत्यर्थं दर्शयन्ति । अत्र
अप्रसिद्धपदैः प्रकृतार्थस्य संवरणात् प्रमुयिता ॥ १११ ॥

समानरूपां दर्शयति—अत्रेति । अत्र उद्याने मया पञ्चपल्लवा बह्वरी
लता । दृष्टा । यस्यां बह्वर्याम् । पल्लवे पल्लवे तात्रा कुसुममञ्जरी दृष्टा । अत्र नायि-
कायां उद्यानस्य बाह्येः बह्वर्याः अङ्गुलिषु पल्लवानां नखेषु कुसुममञ्जरीणां
चारोपः । तेन समानरूपेयं प्रहेलिकेति ज्ञेयम् ॥ ११२ ॥

परुषामुदाहरति—सुरा इति । सुराः शौण्डिकाः । सुरां गर्वं कुर्वन्ति
ते सुराः । सुराशब्दात् तत् करोति-इति णिचि पश्चात् पचाषच् । अथवा
सुरा अस्ति एषां इति सुराः । अर्शआदित्वाद्दच् । दशनार्चिषा विकटहास्येन
प्रकटितदशनकान्वा । उपलक्षिताः इत्यर्थः । सौरे सुराया इदं सौरं तस्मिन् । सुराः
सुरे इत्यर्थः । सुरसि सरोवरे । मज्जन्त इव निमज्जन्त इव । मत्ताः प्रमत्ताः सन्तः ।

मञ्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि संप्रति ॥ ११३ ॥

नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी यस्यामष्टवर्णाह्वया नृपाः ॥ ११४ ॥

गिरा स्वल्पन्त्या नग्नेण शिरसा दीनया दृशा ।

सुरालये गङ्गायाम् । स्वैरं भ्रमन्ति । अत्र सुरा इति शब्दः देवतासमूहे एव प्रसिद्धः । योगेन तु शौण्डिकेपि विद्यते । तथापि सुरशब्दो देवतार्थमेव प्रथमतः प्रकटयति । तेन देवाः स्वर्गे मत्ता दृष्टाः सन्तः सौरे सरसि मानससरोवरे मञ्जन्ति भ्रमन्ति इति अर्थस्य प्रथमतो भानम् । तेन चोपरिनिर्दिष्टस्य प्रकृतार्थस्य निगूहनम् । प्रकृतार्थस्तु रूढ्या सप्रदायेन वा अप्रतीतमपि केवलं अनुशासन-प्रमाणेनैव परिकल्प्य दर्शितः इति प्रयोक्तुः पारुष्यप्रकाशनात् पुरुषा ॥ ११३ ॥

संख्यातामुदाहरति—नासिक्यमध्येति । नासिकायां भवः नासिक्यः अकारः सः मध्ये नामाक्षरमध्ये यस्याः सा । तथा परितः जकारं अभितः । चतुर्भिः वर्णैः अक्षरैः विभूषिता । चत्वारो वर्णास्तु क-आ-व-ई-इति बोद्धव्याः । एतादृशाक्षरभिधाना काचित् पुरी काञ्ची इति नगरी । अस्ति । यस्यां नगर्याम् । अष्टौ वर्णा यत्र तादृशः आह्वयः सञ्जा येषां ते । नृपाः पल्लवाः नाम इराजानः सन्ति । पल्लवाः इत्यत्र पुकारअकारलकारद्रयअकारवकारआकारविसु-र्गधेति अष्टौ वर्णाः सन्ति । सर्वे प्राचीनटीकाकाराः अष्टवर्णाह्वयनृपत्वेन पल्ल-वान् एव स्वीकुर्वन्ति । अर्वाचीनास्तु पुण्ड्रकान् कल्पयन्ति । अपरे पुनः शूद्र-कान् । तत्र पल्लवाः इत्यत्र वर्णगणनायां विसर्जनीयस्यायोगवाहत्वेन गणनम-नुचितमिति तेषामभिप्रायः स्यात् । परमत्र यस्तुस्थितिरेव निर्णयप्रमाणाका इति जोषंभावमाश्रयामः । अत्र चतुरष्टेति वर्णसंख्यानेन प्रकृतार्थनिगूहनादियं संख्याता ॥ ११४ ॥

प्रकल्पितामुदाहरति—गिरिति । हे वृद्धे जरठे । स्वल्पन्त्या स्वल्पनशीलया । गिरा वाचा । तथा नग्नेण उन्नयनसामर्थ्याभावेन अधोभूतेन । शिरसा । तथा दीनया दृशा । उपलक्षिता त्वं सोऽकम्पं सागयम् । तिष्ठन्तं त्वां प्रतीक्षमाणम् । मां नानु-कम्पसे मयि अनुग्रहं न करोषि । जरटाकामुकस्योक्तिरियम् । अयमापाततोषः ।

तिष्ठन्तमपि सोत्कम्पं वृद्धे मां नानुकम्पसे ॥ ११५ ॥

आदौ राजेत्पथीराक्षि पार्थिवः कोपि गीयते ।

सनातनश्च नैयासौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

अभिप्रेतार्थस्तु हे वृद्धे हे लक्ष्मीः । वृद्धिशब्दस्य संबोधनैक्यचनम् । अत्र
६समृद्धर्यकवृद्धिशब्देन लक्षणया लक्ष्मीः स्वीक्रियते । प्रेमचन्द्रमहारायैस्तु
योग्यवृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे । इति अमरमुदाहृत्य ऋद्धिशब्दो
लक्ष्मीवाचक इति स्थिरीकृतम् । परं स शब्द ओपधिविशेषवाचकः वनौपधि-
९वर्गस्थितत्वात् पूर्वप्रक्रमानुरोधेति तैः कथं नालोचितमिति न जानीमः ।
दारिद्र्येण हेतुना स्वलक्ष्मीर्धर्मोदिभिरुपलक्षितं मां कथं नानुकम्पसे इति प्रकृतार्थः ।
अत्र प्रथमं प्रतीयमानादर्यात् परार्थकल्पना इति प्रकल्पिता ॥ ११५ ॥

नामान्तरितामुदाहरति—आदाविति । हे अधीराक्षि चञ्चलनयने । कोपि
१ पार्थिवः पुथिव्यां विदितः । तत्र विदित इति च इत्यनेन अण् । आदौ प्रथमम् ।
२ राजा इति गीयते । ततः सनातन इत्यपि गीयते । इति अप्रस्तुतार्थः । तन्निवारणेन
प्रस्तुतार्थोद्भावनाय आह—असौ राजा भूपतिः । नैव । नापि सनातनः । अनेन
निषेधेन तर्हि कोसौ कथ्यतामिति प्रश्नः गम्यो भवति । तदुत्तरं तु पार्थिवः
६पृथिव्यां भवः उत्पन्नः कोपि वृक्षः । स च आदौ पूर्वार्धे । राजा इति गीयते
तन्नाम्नः पूर्वभागः राजा इत्यस्ति । तथा स सनातनश्चास्ति । सनातनो नाम
नातनशब्देन सहितः । न तनः अतनः न् अतनः नातनः । द्वौ नवर्यौ प्रकृ-
९तार्थं गमयतः इति नातनशब्देन तनशब्द एव संपन्नः । तेन सहितः सना-
तनः । तनशब्दान्तः इत्यर्थः । अथवा स नातनः तनशब्दशून्यो न । अन्यत्पूर्व-
वत् । तथा च राजाशब्दपूर्वस्तनशब्दान्तश्च शब्दः राजातनः वृक्ष इति
१२ निष्पन्नम् । स च प्रियालवृक्षः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु प्रियालवृक्ष-
पर्याये राजादनशब्दोऽस्ति न तु राजातन इति । परं उभावपि एकार्थौ एव इति
शब्दमालातोवगम्यते । स च वृक्षः न राजा न वा सनातनः इति प्रकृतार्थः ।
१५ स च नात्रि नानार्थकल्पनया निगूहितः । अतः इयं नामान्तरिता ज्ञेया ।
अत्राहः प्रेमचन्द्रशर्माणः । लक्षणे नामपदं च यस्तुपरं न तु संज्ञामात्रपरं वो-
प्यम् । तेन—

हृतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति काः ।

नानाभङ्गिसमाकृष्टलोका वेश्या न दुर्धराः ॥ ११७ ॥

१० तरुण्यालङ्कितः कण्ठे नितम्बस्वच्छमाधितः ।

गुरूणां संनिधानेपि कः कूजति मुहुर्मुहुः ॥

अत्र सज्जककलशरूपवस्तुनि वक्तव्ये प्रथमं नानार्थकल्पनान्नामान्तरिता । एवं—

२१ य एवादौ स एवान्ते मध्ये भवति मध्यमः ।

अस्यार्थं यो न जानाति तन्मुखे तं ददाम्यहम् ॥

इत्यादावपि । अत्र यवसः प्रतिपाद्य इति ॥ ११६ ॥

निभृतामुदाहरति—हृतद्रव्येति । नाना विविधा याः मङ्गयः शृङ्गार-
चेष्टाप्रकाराः ताभिः समाकृष्टः वशीकृतः लोकः याभिः ताः । तथा दुःखेन
१ प्रियमाणाः दुर्धराः । काः हृतद्रव्यं अपहृतधनं नरम् । परित्यज्य धनवन्तं व्रजन्ति ।
अस्य प्रशस्य उत्तरं वर्णनमहिम्ना वेश्या भवेयुः । अतस्तां निषेधति । वेश्याः
गणिकाः । न । ता उद्दिश्य नायं मम प्रश्न इत्यर्थः । अतस्तद्विन्नाः का इति
२ उच्यतामुत्तरम् । अत्रोत्तरत्वेनाभिप्रेतः संवृतार्थस्तु नानाभङ्गाः तरङ्गाः सन्ति
यस्मिन् तत् नानाभङ्गि नदीजलं तेन समाकृष्टाः खानावतीर्णाः लोकाः याभिः
ताः । नदीनां जलबीचिभिः जनानां प्रवाहे आकर्षणं सुप्रसिद्धमेव । दुर्धराः धरात्
३ पर्वतात् दुर्गताः कष्टप्रदगमनाः । इति प्रेमचन्द्रादयः । दुःखेन धर्तुं निरोद्धुं
योग्याः । वेगवत्तरप्रवाहेण निरोद्धुमशक्या इत्यर्थः । इति परे । इतानि द्रव्याणि
द्रविकारभूतानि पत्रपुष्पादीनि यस्य तम् । अथवा द्रव्याणि पर्वते विद्यमानानि
४ गैरिकादिधातुविशेषभूतानि यस्य तम् । नरं नरसदृशं आश्रयंभूतं पर्वतम् । त्यक्त्वा
धनवन्तं रत्नाकरम् । व्रजन्ति । एतादृश्यो नद्यः इति उत्तरम् । केचित् तु अस्यो-
त्तरं श्रियः इति ददति । तन्न संपत् संपदमनुवध्नाति इति नियमानुरोधेन
५ हृतद्रव्यं परित्यज्य धनवन्तं व्रजन्ति इति श्रियो वर्णनं संभवति । अतस्तदपि
उपपन्नमेव । अत्र विशेषणानां साधारण्यात् एकतरार्यप्रतिषेधेन्यार्थप्रतीतिर्युग्यते ।
एवं तत्प्रतीती च वाचकशब्दानुपात्तत्वात्निभृतत्वम् । अतो निभृता प्रदेष्टि-
६ केयम् ॥ ११७ ॥

जितप्रकृष्टकेशाख्यो यस्तर्वाभूमिसाह्वयः ।

स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलमापिणि ॥ ११८ ॥

शयनीये परावृत्य शयितौ कामिनौ क्रुधा ।

तथैव शयितौ रागात् स्वैरं मुखमचुम्बताम् ॥ ११९ ॥

विजितोत्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः ।

समानशब्दामुदाहरति—जित इति । हे कलमापिणि मञ्जुवचने । प्रकृष्टकेशस्य आख्या नाम यस्य स प्रकृष्टकेशाख्यः प्रवालः । प्रकृष्टः वालः ३केशः प्रवालः इति प्रकृष्टकेशाख्य प्रवालः । जिता प्रकृष्टकेशाख्या येन सः जितप्रकृष्टकेशाख्यः । तथा अभूमिसाह्वयः नास्ति भूमिः धरा यत्र स अभूमिः अधरः तथा साह्वयः सनामा । तव त्वदीयः । ईदृशः यः स मां अद्य प्रभूतोत्कं ४अत्युत्सुकम् । करोति । प्रवालतुल्यस्तेधरो मा पानेच्छया व्याकुलयतीत्यर्थः । अत्र प्रकृष्टकेशाख्याभूमिसाह्वयशब्दौ लक्षितलक्षणया प्रवालरत्नाधरोष्ठवाचकौ इति प्रकृतस्य समानशब्देनोपस्थापनात् लक्षणया लक्षितेन सदृशशब्देन प्रकृतार्थस्यो- ५पस्थितेः समानशब्दा ॥ ११८ ॥

समूहामुदाहरति—शयनीय इति । शयनीये शय्यायाम् । कामिनौ क्रुधा परावृत्य पराङ्मुखीभूय । शयितौ । रागात् तथैव शयितौ सन्तौ । स्वैरं यथेच्छम् । ६मुख अचुम्बताम् । पराङ्मुखीभूय शयितयोरेतद्दुर्घट इति आपाततो मोहः । पर्य-वसितार्थस्तु आदौ क्रुधा परावृत्य पराङ्मुखीभूय शयितौ । पश्चाद्वागात् तथैव परावृत्य पुनः परावृत्य नाम सन्मुखीभूय शयितौ इति । शयने संमुखीभूय ७शयनस्थोपपन्नत्वान्न मुखचुम्बनानुपपत्तिः । आपाततः मोहजननात् श्रोतृणा इयं समूहा प्रहेलिका ॥ ११९ ॥

परिहारिकामुदाहरति—विजितेति । विना पक्षिणा गरुडेन जितः अमृतहरणे विजितः इन्द्रः तस्यात्मभवः पुत्रः अर्जुनः तस्य द्वेषी द्वेषा कर्णः ८तस्य गुरुः पिता सूर्यः तस्य पादैः किरणैः हतः संतप्तः । जनः हिमं शीतं

१ गस्तोऽभूमिसमाह्वय . क. २ सुभूतोत्क अ, क. ३ वश, अ, क.
४ विजितान्न. क.

हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ २२० ॥

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् ।

अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोर्यं न किलाफलः ॥ १२१ ॥

केन कः सह संभूय सर्वकार्येषु संनिधिम् ।

लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १२२ ॥

अपहन्ति इति हिमापह अग्नि तस्य अमित्र शत्रु जल तस्य धरा जलधरा ।
मेधा इत्यर्थं तै । व्याप्त आच्छन्तम् । व्योम आकाशम् । अभिनन्दति प्रशंसति ।
६ अत्र यौगिकशब्दपरपरया प्रकृतार्थस्योद्भवनात् योगमालात्मिका प्रहेलिका ॥ १२० ॥

एकच्छन्नामुदाहरति—न स्पृशतीति । कस्यापि अमनुष्यस्य मनुष्यत्वा-
नर्हस्य । हस्त जातु कदाचिदपि । आयुः न स्पृशति । तथा स्त्रीणां युवतीनाम् ।
स्तनमण्डलं च न स्पृशति । तथापि अयं हस्त अफल फलशून्य । न । कि-
लेति निधये । अयं अर्थ आपातत प्रतीयते । विचारे तु आयुषस्य कुच-
मण्डलस्य च स्पर्शाभावेन नास्मिन् पौरुषत्व रसिकत्वं वा तत् कषणस्य हस्त
१ सफल स्वक्रियाकरणासमर्थत्वात् इति विरोध । तत्परिहाराय अमनुष्यशब्देन
गन्धर्वशब्दो लभ्यते । तथा च अमनुष्यस्य गन्धर्वस्य हस्त गन्धर्वहस्त एरण्ड
वृक्ष । तथाच हारावली—अगण्डपञ्चागुलवर्धमाना गन्धर्वहस्तत्रिपुटाफलश्च
२ इति । स च आयुधं न स्पृशति । तत्त्वण्डने आयुषस्य मालिन्यं जायते ।
तथा स्त्रीस्तनमण्डलं न स्पृशति । तस्य कण्डूकरत्वात् । स च अफलो न भवति
फलवत्त्वात् । अत्र च आश्रित फल व्यक्तं न तु आश्रयो वृक्ष व्यक्त इति
३ एकच्छन्ना प्रहेलिकेयम् ॥ १२१ ॥

उभयच्छन्नामुदाहरति—केनेति । क पदार्थ । केन पदार्थेन । सह संभूय
समुत्पद्य । सर्वकार्येषु संनिधिं सानिध्यम् । लब्ध्वा च भोजनकाले यदि दृष्टं स्यात्
४ तर्हि निरस्यत दूरीक्रियते । इति प्र. । उत्तरं तु क वस्य मस्तकस्य अयं कु-
वेश । इदमर्थेण । केन सह मस्तकेन सह । संभूय समुत्पद्य । सर्वकार्येषु
चूडागणिमालाविधारणकार्येषु । संनिधिं लब्ध्वा भोजनकाले दृष्टं । पात्रे इति
५ शेष । निरस्यते अगुचित्वाद्दूरीक्रियते । अत्र आश्रयाश्रयिणोर्मस्तककेसयो-
उभयोः छन्नत्वाद्भयच्छन्ना इत्यप्रहेलिका ॥ १२२ ॥

सहया सगजा सेना समटेयं न चेज्जिता ।

॥ अमातृकोथं मूढः स्यादक्षरज्ञश्च नः सुतः ॥ १२२ ॥

सा नामान्तरितामिश्रा वञ्चितारूपयोगिनी ।

एवमेवेतरासामप्युन्नेयः संकरक्रमः ॥ १२४ ॥

॥ इति प्रहेलिकाचक्रम् ॥

संकीर्णामुदाहरति—सहयेति । सहया हयैरश्वैः सहिता सहया । तथा सगजा गजैः करिभिः सहिता सगजा । तथा समटा मटैः योधैः सहिता समटा । एतादृशी सेना न चेज्जिता न पराभूता चेत् । अयं नः अस्माकम् । सुतः अक्षरज्ञः परमार्थतत्त्वविदपि । अमातृकः माति परापरसामर्थ्यं परिमाति इति माता न माता अमाता परापरबलानवच्छेत्ता । पश्चात् स्वार्थं कः । एतादृशः मूढः एव स्यात् । इति उक्तानार्थः । गूढार्थस्तु सहया हकारेण यकारेण च सहिता सहया । अत्र हकारेण सर्वे उष्माणः शपसद्याः मृह्यन्ते यकारेण च अन्तस्था यरलवाः । तथा सगजा गकारेण जकारेण च सहिता । अत्र गकारेण सर्वः कवर्गः जकारेण चवर्गश्च ज्ञेयः । तथैव समटा पवर्गटवर्गसहिता । तथा सेना इकारेण नकारेण च सहिता । इकारेण अचां नकारेण तवर्गस्य च संप्रहः । एवं भूता अक्षराणां पङ्क्तिरिति शेषः । न ज्जिता चेत् सम्यगुच्चारणेन लेखनेन वा स्वायत्ती न कृता चेत् । अयं नः सुतः अक्षरज्ञः न क्षरन्ति इति अक्षराः वेदाः तद्विदपि । अमातृकः मातृकाः वर्णाः न सन्ति सम्यक् लेखनेनोच्चारणेन वा यस्य सः । वर्णलेखनोच्चारणानभिज्ञः मूढः स्यात् । वर्णव्यवहारानभिज्ञत्वात् । अमात्रिकः इति एपाठे प्रथमार्थं मात्रा विषयाः ते न सन्ति यस्य विषयपराङ्मुख इत्यर्थः । द्वितीयार्थं मात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुतोच्चारणालविशेषः स नास्ति यस्य तत्रानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

अत्र संकीर्णता विशदयति—सेति । सा अधुना दर्शितेयम् । संकीर्णा । यतः नामान्तरितामिश्रा ह्यादिशब्दानां विविधार्थकल्पनाभ्रामान्तरिताख्यया प्रहेलिकया मिश्रा ज्ञेया । तथा वञ्चितारूपयोगिनी वञ्चिताख्या या प्रहेलिका तद्रूपेण योगः

१ अमात्रिकः च, ड, प.

२ अस्माच्छ्लोकादनन्तरं अ पुस्तके अधिकं—

इति प्रहेलिकानामां दुष्करात्मा मदीश्वरः ।

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिग्रहं भिन्नवृत्तं विसंधिकम् ॥ १२५ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

इति दोषा दर्शयैते वर्ज्याः काव्येषु सूरिभिः ॥ १२६ ॥

संबन्धः अस्ति अस्या एतादृशी अपि अस्ति । सेनाशब्दस्य प्रसिद्धस्य अत्र अत्रिवक्षितत्वाद् वञ्चिताभ्या प्रहेलिकापि विद्यते इति भावः । एवमेव इतरासां प्रहेलिकानां अपि संस्करणः उच्यते । अत्र द्वयोः सांकर्यं दर्शितम् । अनर्थैव दिशा त्रिचतुःप्रभृतीनां सांकर्यमुच्येति भावः ॥ १२४ ॥

एतावत्पर्यन्तं द्वितीयपरिच्छेदारम्भे-काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलंकारान् प्रचक्षते (२१) इति उद्दिष्टान् काव्यशोभाकरस्तेनोपादेयधर्मान् अर्थालंकारान् शब्दालंकारांश्च निरूप्य-तद्वत्त्वमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन (११) इति हेयधर्मान् दोषान् व्याचिख्यासुः भरतादिभिः संगृहीतानां दशसंख्याका-नामेव विवरणं संप्रदायानुगृहीतं तथा अन्यैः अधिकतया संगृहीतानां केषांचित्-क्षेत्रेष्वन्तर्भावं केषांचिदनुपयुक्ततां मन्यमानः श्लोकद्वयेन तानुद्दिशति—अपार्थ-मिति देशकालेति च । दोषाणां पूर्वं सामान्यलक्षणं विधेयमनन्तरं भेदाः इत्ययं शास्त्रीयः पन्थाः । तदनुरोधेन दोषसामान्यलक्षणं वर्ज्या इति ज्ञेयम् । तथा च काव्येषु सूरिभिः ये अभिमतप्रतीतिव्यवधायकतया विघ्नभूताः सन्तः

विद्वत्प्रयोगको ज्ञेयो न हि मश्रोत्तराश्रयः ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतो पमकप्रहेलिकाप्रकारो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

काव्ये दोषगुणाश्रये विज्ञातव्या विचक्षणैः ।

दोषा विपक्षयस्त्वस्य (०ये तत्र क) गुणाः संपक्षय (०ये य० क)स्तथा ॥

तथा क पुरतकेपि आधिक्य—

इति प्रहेलिकानामां दुष्करात्मापि दर्शितः ।

विद्वत्प्रयोगतो ज्ञेया मार्गाः प्रश्नोत्तरादयः ॥ १२५ ॥

॥ इति प्रहेलिकाचरुम् ॥

विशदयद्विरनेन सुवर्धना सुकरदुष्करमार्गमवैति हि ।

न हि तदग्न्यनयेऽपि कृतधनः प्रभूरिं न शयेतुमिदं विना ॥ १२६ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतो काव्यादर्शे सुकरदुष्करी नाम तृतीय परिच्छेदः ॥

पुष्पकानन्तरं 'काव्ये दोषगुणा' इत्यादिश्लोकः अपुस्तकस्थः अप्रापि दृश्यते ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।

विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

- शब्दत् काव्यस्य हेयतामापादयन्ति इति बर्जिताः ते दोषाः इति दोषसामान्य-
लक्षणं ज्ञेयम् । वामनो गुणविपर्ययात्मनो दोषाः इत्याह । प्रकाशकृत्—मुख्यार्थ-
१३ हतिर्दोषः इति । केचित्तु दुष्यति काव्यं अनेनेति करणे घञा दोषशब्दं
निष्पाद्य तदेव लक्षणमाहुः । सर्वेषां संप्रहः उपर्युक्तलक्षणे भवतीति सुधी-
मिराकलनीयम् । यस्य विशेषाः । अपार्थं अर्थशून्यम् । व्यर्थं विरुद्धार्थम् । एकार्थं
१५ अभिन्नार्थम् । संशयं संदिग्धम् । अपक्रमं क्रमविरहितम् । शब्दहीनं अपेक्षित-
शब्दन्यूनम् । यतिभ्रष्टं विश्रान्तिविच्छेदशून्यम् । भिन्नवृत्तम् वृत्तनियमच्युतम् ।
विसंधिकं संधिशून्यम् । देशकालकलाभेकन्यायागमानां विरोधि विरुद्धार्थं च
१६ काव्यं दुष्टमिति शेषः । इति एते सूरिभिः काव्येषु वर्ज्या दोषा दश सन्तीति
शेषः । उक्तं हि भरतेन—

गुढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं भिन्नार्थमेकार्थमभिष्टुतार्थम् ।

- १८ न्यायादपेतं त्रिपमं विसंधि शब्दच्युतं वै दश काव्यदोषाः ॥ (१६८४)
इति । प्रकाशकारैः—रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः (७१) इत्यादि प्रबन्धेन
रसप्राधान्यतया यद् रस—अर्थ-शब्दगत्वेन दोषाणां त्रैविध्यं परिकल्पितं तत्रेष्टं
२१ आचार्यदण्डिनः । यतः—शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली (११०)
इत्येतावदेव काव्यलक्षणं तस्याभिप्रेतम् । तदनुरोधेनैव अत्र शब्दार्थानां दोषाणां
परिगणनं तेन कृतमिति बोद्धव्यम् ॥ १२५—१२६ ॥

इदानीं भामहिनः—प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिं दुष्टं च नेष्यते इति आधिक्येन
गणितान् दोषान् निराकरिष्णुराह—प्रतिज्ञेति । तत्र साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ।
३ साध्यसाधनं हेतुः । प्रसिद्धोदाहरणोपन्यासः दृष्टान्तः । एषां हानिः वैकल्यम् ।
दोषः अभिमतप्रतीतिव्याघातकतया वर्ज्यत्वेन दोषः । न वेति असौ पर्यनुयुज्य-
मानो विचारः एकतरावधारणेन निश्चयः । प्रायः कर्कशः केवलशास्त्रीयसरण्य-
५ वगाहित्वात् रूक्षः । अतः सरसेरिमन् साहित्यप्रबन्धे आलीढेन आस्वादितेन
ज्ञातेनेत्यर्थः । तेन दोषादोपत्वविचारेण । किं फलम् न कोष्युपयोगोस्ति । यथा
शास्त्रीया अपि अभिधालक्षणान्यञ्जनादयः पदार्था उपयुक्ता इति तत्तदालंकारे

समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थमितीष्यते ।

उन्मत्तमत्तवालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १२८ ॥

समुद्रः पीयते देवैरहमस्मिं जरातुरः ।

अमी गर्जन्ति जीमूता हरेरैरावर्णः प्रियः ॥ १२९ ॥

१ विवेचिताः यथा वा शास्त्रीयः उद्देशविधेयभावविचारः उल्लेखालंकारे सप्रपञ्च
निरूपितः न तथायं विषयः इति न तद्विचारः क्रियते । तथा अभिमतप्रतीति-
व्याघातकरं दुष्टं तच्च न सर्वत्र प्रतिज्ञादिहानौ वर्तते । अप्रतिज्ञातानां प्रासङ्गिक-
१२ सायानामपि कविभिः वर्णितत्वात् । निर्हेतुता च प्रसिद्धसाध्ये नैव वैरस्यमा-
वहति । दृष्टान्तोपन्यासस्वच्छंकार एव । तद्वानिरपि नात्यन्तैरस्पजनिका । अलं-
कारशून्यत्वेपि काव्यस्वानपायात् । तस्मान् केवलं प्रतिज्ञादिहानिः दोषस्वरूपा
१५ किंतु यत्र सा अभिमतप्रतीतिव्याघातकारिणी तत्र दोषो नान्यत्र इति अनित्य-
दोषविचारो नायमस्माभिर्विहितन्यते इति भावः ॥ १२७ ॥

उद्देशकमानुरोधेनादावपार्थं लक्षयति—समुदायेति । समुदायस्य वाक्य-
घटकपदसमूहस्य महावाक्यघटकवाक्यसमूहस्य वा यः अर्थः विशेषणविशेष्य-
भावेन सेवद्धतया एकतया प्रतीयमानः प्रतिपाद्यः तेन शून्यम् । यद्वाक्यं महावाक्यं
या । तत् अपार्थम् अपार्थसंज्ञकादोषदुष्टम् । इष्यते कविभिरिति शेषः । यत्र
योग्यताफाङ्गुलासुर्यभावेन न पदानां वाक्यानां वार्थावगतिर्भवति तत् अपार्थम् इति
भावः । तद्य अपार्थं वाक्यं उन्मत्ता उन्मादरोगाभिभूताः मत्ता मद्यादिना मूढाः
बाढाः शिशवः तेषां उन्मत्तमत्तवालानाम् । उक्तेः भाषणात् । अन्यत्र दुष्यति ।
अनुन्मत्तादीनामुक्तौ तद्वाक्यं दुष्टम् । उन्मत्तोक्तौ न दुष्टम् । इति श्रेयमिति
भावः ॥ १२८ ॥

अपार्थमुद्राहरति—समुद्रः पीयते इति । देवैः समुद्रः पीयते । अत्र
योग्यतायाः जन्नात् पदसमुदायार्थशून्यत्वम् । अहं जरातुरोस्मि । अमी
जीमूताः मेताः । गर्जन्ति । हरेः इन्द्रस्य । ऐरावतः । प्रियः । इति त्रीणि
वाक्यानि स्वार्थबोधसम्बन्धव्यपि परस्परानाकानुत्वात् तेषामङ्गाङ्गित्वविरहेण

१ 'अर्थान्पद्यते. अ. २ 'अभिहित्यते. अ. ३ 'तन्मत्तोन्मत्तवाला. अ. ४, ५, ६ 'मत्ता-
न्मत्तवाला. अ. ७, ८ 'उद्देश्यवत्. अ. ९ 'हरेः इन्द्रस्य मांडव. अ. १० 'परा, मेवे. अ. ११ 'अर्थ-
इत्यत्र अ. १२ 'ऐरावत. अ.

इदमस्वस्थचित्तानामभिधानमनिन्दितम् ।

इतरत्र कविः को वा प्रयुञ्जीतैवमादिकम् ॥ १३० ॥

एकवाक्ये प्रबन्धे वा पूर्वापरपराहतम् ।

विरुद्धार्थतया व्यर्थमिति दोषेषु पठ्यते ॥ १३१ ॥

एकवाक्यत्वाभावः । ततश्च न समुदायार्थप्रतीतिः । न वा केवलं स्वार्थतत्पादनेन विश्रान्तौ विशेषार्थावगतिः । अतः अपार्थमेतत् । महावाक्ये अवान्तरवाक्यानामङ्गाङ्गित्वेनैवार्थबोधो भवति । तथाचोक्तम्—

स्वार्थबोधसमर्थानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

१ वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायते ॥

इति ॥ १२९ ॥

अपार्थदोषस्य गुरुत्वमपवादपरिहारपूर्वकं कथयति—इदमिति । अस्वस्थचित्तानां उन्मादादिभिरभिभूतमनसाम् । इदं पूर्वदर्शितम् । अभिधानं कथनम् । अनिन्दितं निर्दोषम् । स्यात् । प्रयोक्तुरनवधानतया शिष्टास्तद्वाक्यं सदोषं नैव जानीयुरिति भावः । इतरत्र उन्मत्तादिभिन्नप्रयोक्तृषु मध्ये । को वा कविः पण्डितः । एवमादिकं योग्यताकाङ्क्षादिभिर्विरहितं वाक्यम् । प्रयुञ्जीत न कोपि प्रयुञ्जीत इत्यर्थः ॥ १३० ॥

व्यर्थं लक्षयति—एकेति । एकवाक्ये एकस्मिन् वाक्ये । तथा प्रबन्धे वाक्यसंघाते वा । पूर्वापरपराहृतं पूर्वापरविरुद्धार्थम् । वस्तु अस्ति चेत् तद् व्यर्थ-इतया विरुद्धार्थतया व्यर्थम् । इति व्यर्थसंज्ञकदोषेषु पठ्यते गण्यते । अनेन व्यर्थ-मित्यत्र विरिति उपसर्गः विरुद्धार्थकः न तु अभावार्थकः इति सूचितम् । अर्थविशेषध्वान्न शब्दबोधानन्तरं पर्यालोचनया प्रतीयते । अपार्थं तु आकाङ्क्षादिविरहात् शब्दबोध एव न भवति । एकवाक्ये प्रबन्धे च इत्यनेन वाक्य-प्रबन्धपर्यालोचनया विशेषप्रतिभानं अस्या त्रिपयः प्रकरणादिपर्यालोचनया विशेषप्रतिभःसस्तु वक्ष्यमाणदेशकाढादिविरोधविषयः इति विवेकः । अस्मिन् एव दोषे अन्यैरुक्ता विरुद्धमतिकारित्य-प्रकाशितविरुद्धत्व-अमतपरार्थत्व-परिपन्थि-रसाङ्गपरिग्रहादयो दोषा अन्तर्भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ १३१ ॥

जहि शत्रुबलं कृत्स्नं जयं विश्वंभरामिमाम् ।
 तव नैकोपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ १३२ ॥
 अस्ति काचिदवस्था सा साभिपङ्गस्य चेतसः ।
 यस्यां भवेदभिमता विरुद्धार्थापि भारती ॥ १३३ ॥
 परदारामिलापो मे कथमार्यस्य युज्यते ।
 पिवामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥ १३४ ॥

प्रबन्धगतव्यर्थत्वमुदाहरति—जहीति । कृत्स्नं शत्रुबलं जहि विना-
 शय । इमां विश्वंभरां जय स्वायत्तां कुरु । सर्वभूतानुकम्पिनः प्राणिमात्रेषु दयां
 कुर्वतः । तत्र एकोपि विद्वेष्टा शत्रुर्नास्ति । अत्र शत्रुशून्यस्य सकलशत्रुबलहननं
 तथा सर्वभूतानुकम्पिनः पृथ्वीजयश्च पर्यालोचनया नोपपद्यते ॥ १३२ ॥

विरुद्धार्थता क्वचिद् गुणो भवतीति कथयति—अस्तीति । साभिपङ्गस्य
 दुःखादिना अभिभूतस्य । अभिपङ्गः पुच्छिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु । इति
 मेदिनी । चेतसः काचिद् सा अवस्था विवेकशून्या स्थितिः । अस्ति । यस्यां
 अवस्थायाम् । वक्तुः विरुद्धार्थापि भारती अभिमता भवेत् शिष्टैः न केवलं निर्दोष-
 त्वेन अनुमता किंतु गुणत्रया अङ्गीकृता भवेत् ॥ १३३ ॥

व्यर्थस्य गुणत्वमुदाहरति—परेति । आर्यस्य अभिजनवतः । मे परदारा-
 मिलापः पराङ्गनाभिरतिः । कथं युज्यते । तस्याः पराङ्गनायाः तरलं लज्जाभय-
 जनितसंभ्रमात् चञ्चलम् । दशनच्छदं अधरोष्ठम् । कदा नु पिवामि । अत्र पूर्वार्थो-
 क्तस्य आर्यस्य परदारानिमूलत्वस्य तस्या रदनच्छदं पिबामि इति उत्तर-
 ार्थोक्त विरुद्धम् । तत्र कामाभिभूतस्य न दोषावह प्रसृत गुणावहम् । तथाच
 नेदं वाक्यं व्यर्थदोषवत् । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः । अत्र पूर्वार्थे व्यङ्ग्यस्य
 शान्तव्यभिचारिणो रत्याद्यभासस्य उत्तरार्थव्यङ्ग्येन शृङ्गारव्यभिचारिणोऽनुभवेन
 सह सन्नपि विरोधः प्रयोक्तुः वियोगाभिभूतत्वव्यञ्जकतया शृङ्गारपोषकत्वात्
 कमपि चमत्कारमायहतीति गुण एव । अत्र द्वयोर्विरोधः । एवं एकत्र गडूनां
 विरोधे चमत्कारविशेषः । यथा—

१ * कलम्. न, कदा.

२ भर अ.

३ अयम्. कदा.

४ न हि मे क्रोधि. कदा, न प ते क्रोधि. न, ददा.

५ सामिलः दस्य. ददा.

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोपि कीर्त्यते ।

अर्थतः शब्दतो वापि तदेकार्थं मतं यथा ॥ १३५ ॥

उत्कामुन्मनयन्त्येते वालां तदलकत्वपः ।

१२

काकार्यं शशलक्ष्मणः क च कुल भूयोपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेपि कान्त मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वमेपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरः पात्यति ॥

१५इति । अत्र शान्ताङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनां विप्रलम्भाङ्कुरौत्सुक्यस्पृति-
दैन्यचिन्ताभिः सह सन्नपि विरोधः प्रयोक्तुर्विरहाभिभूतत्वव्यञ्जनात् शृङ्गारप्रकर्ष-
माविर्भावयति । नव्यास्त्वेवंविधस्थले विरुद्धानां वाच्यत्वेनोक्तत्वाद् गुणत्वमित्याहुः ।
१०यथा—संचार्यादेर्विरुद्धस्य वाच्यत्वेन वचो गुणः । इति ॥ १३४ ॥

क्रमप्राप्तं एकार्थं लक्षयति—अविशेषेणेति । यदि पूर्वोक्तं वचः । अर्थतः
शब्दतो वा अविशेषेण विशेषान्शून्येन अभिन्नेनेत्यर्थः । भूयोपि पुनरपि । कीर्त्यते
अत एव एकार्थं मतम् । अत्र अविशेषेणेत्यनेन विशेषविवक्षयोक्तार्थस्य पुनःकीर्तनं
न दोषाय इति बोद्धव्यम् । एतदेव अनुकम्पावतिशयः (३-१३७) इत्यनेन
ग्रन्थकर्त्रा स्फुटीक्रियते । केचित्तु अविशेषेण एकरूपेण इत्यर्थं दर्शयन्ति ।
६अयं च दोषः एकार्थः एकार्थगतः एकाकारशब्दगतश्चेति ज्ञेयम् । तेन च
मिन्नार्थक एकाकारशब्दप्रयोगे नायं दोषः । अन्यथा सर्वस्यापि यमकस्यैकार्थ-
दोषप्रसक्तत्वापत्तिः । अत एव शब्दपौनरुक्त्येर्गस्यापि अङ्गत्वादेकार्थं इति संज्ञा
१समुपपन्ना । अन्यथा गुणदोषालंकारसंज्ञानां प्रायः योगबलादेव प्रवृत्तिः इति
सर्वालंकारिकसंमतत्वात् मिन्नार्थकैकाकारशब्दावृत्तौ एकार्थं इति संज्ञा अनुपपन्ना
स्यात् । एवं च—सुरा विप्रैः सुरा नाचैः सेव्यन्ते भक्तिभावतः । इति देवमद्य-
१२वाच्यैकाकारस्य सुराशब्दस्यावृत्तौ नायं दोषः । यत्र शब्दभेदः तत्र केवलं
अर्थस्य पौनरुक्त्यम् । यत्र तु शब्दभेदः तत्र शब्दाधर्योः पौनरुक्त्यमिति ज्ञेयम् ।
अर्थतः शब्दतो वा-इत्यनेन अर्वाचीनैरुक्तस्य पौनरुक्ताख्यायार्थदोषस्य कथितपद-
१५त्वाख्यशब्ददोषस्य चोभयोरत्र समहः इति सूचितम् ॥ १३५ ॥

अर्थगतमेकार्थमुदाहरति—उत्कामिति । तस्याः वालायाः अलकाणां इव

अम्भोधरास्तडित्वन्तो गम्भीरास्तनयित्त्वः ॥ १३६ ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।

विद् वेपा ते तदलकृत्वपः । स्तनयित्त्वः गर्जनशीलाः । तडित्वन्तः पियुयुक्ताः ।
१ गम्भीरा अम्भोधराः उत्का उत्कण्ठिताम् । बाला उन्मनयन्ति सोत्सुका कुर्वन्ति ।
अत्र गम्भीराः स्तनयित्त्वः इति तथा उत्का उन्मनयन्ति इति शब्दा एकार्था
एव इति पौनरुक्त्यम् । पर्यायान्तरानुपादाने प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थस्य पुनः
२ प्रतीतावप्यस्य सद्भावो ज्ञेयः । यथा—

सहसा विदधीत न क्रिया-

मविवेकः परमापदा पदम् ।

१ वृणते हि विमृश्यकारिण

गुणलुब्धाः स्वयमेव सपदः ॥

इति । अत्रोच्यते न व्यतिरेकेण द्वितीयपादार्थः अभिहितः इति पौनरुक्त्यम् ।

१२ यत्रावयवार्थापेक्षया संज्ञाशब्दानामुपादानं न तत्राय दोषः । यथा—

सा त्रियामा तदार्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।

राज्ञो त्रिलपमानस्य न व्यभासत शर्शरी ॥

१५ अत्र त्रियामाशर्शरीशब्दयोरेकार्थत्वेऽपि त्रियामाशब्दः अवयवार्थमादाय शर्शरीपिशे-
पणत्वेन प्रयुक्तः । अतो नात्र एकार्थतादोषः । तथैवोक्तोदाहरणे तद्विरन्तः इति
शब्दस्य न पौनरुक्त्यमिति योज्यम् । मूले जयतः पौनरुक्त्यं दर्शितम् । शब्दतः

१६ पौनरुक्त्यं तु प्रकाशे दर्शितम् । यथा—

अधिकरतलतन्य कल्पितस्वापलीला

परिमिलननिनीलताण्डिना मण्डुपाटी ।

११ सुतनु कायस्य यस्य भ्रष्टयायत्रस्यैव

रनरनरपतिर्जीलापौवराज्याभित्तम् ॥ (४० ३४२)

न दोषः पुनरुक्तोपि प्रत्युतेयमलंक्रिया ॥ १३७ ॥

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥

निर्णयार्थं प्रयुक्तानि संशयं जनयन्ति चेत् ।

वचांसि दोष एवासौ ससंशय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥

३दोषः दोषवान् । प्रत्युत इय अलक्रिया काव्यशोभाधायकत्वेन स अलकारो भवति ।
तदुक्तं भामहेन —

कथमाक्षिप्तचित्तः सल्लुक्तमेवामिधास्यते ।

६ मयशोकाभ्यसूयासु हर्षविस्मययोरपि ।

यथाह गच्छ गच्छेति पुनरुक्तं न तद्विदुः ॥ (४*१३) इति ।

धनुर्ज्या—कर्णावतस-श्रवणकुण्डल—शिर शेखर-मुक्ताहार—पुण्य—माला-करि-कलभ-
इत्यादौ विशेषार्थविवक्षया न पौनरुक्तदोष इति तु वामनादय मन्यन्ते ॥ १३७ ॥

अनुकम्पाया पौनरुक्तं निर्दोषत्वमुदाहरति—हन्यत इति । सा वरारोहा
सुन्दरी । अकाण्डवैरिणा निष्कारणरिपुणा । स्मरेण हन्यते पीड्यते । चारुणि
३मनोहराणि सर्वाणि अङ्गानि यस्या सा चारुसर्वाङ्गी हन्यते । मञ्जुभाषिणी
मधुरवचना हन्यते । अत्र हन्यते इतिपदस्य पौनरुक्त्य नायिकायाः प्रस्तुताया
अनुकम्पनीयत्व सविशेष द्योतयन् कमपि चमत्कारमावहन् काव्यमुपस्कुरुते
इति नात्र एकार्थत्वदोषः । एव विधेयानुवादादावपि । यथा—उदेति सविता
ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च । इत्यत्र नाय दोषः इति अर्वाचीनाः ॥ १३८ ॥

ससंशयं लक्षयति—निर्णयार्थमिति । निर्णयार्थं निश्चयार्थम् । प्रयुक्तानि
वचांसि चेत् यदि संशयं जनयन्ति सदेहमुत्पादयन्ति । तर्ह्यसावेव दोषः ससंशयः
३एतत्सङ्गकः स्मृतः । एतेन संशयार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य संशयजनकत्वे न
दोषः । एतच्चाग्ने स्फुटीभविष्यति । अयं च दोषः शब्दगतोर्धगतश्च बोद्धव्यः ।
यत्र संशयेन निश्चितान्वयबोधानुपपत्त्या निश्चितार्थानुपपत्तिः तत्र शाब्दः । यत्र
३तु अर्थबोधानन्तरं वक्त्राद्यनिश्चयस्तत्रार्थगतः । यथा काव्यप्रकाशे—

मनोरथप्रियालोकरसलोलैक्षणे सखि ।

आराद्रुचिरसौ माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशम् ॥ १४० ॥

ईदृशं संशयायैव यदि जातु प्रयुज्यते ।

स्यादलंकार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १४१ ॥

पश्याम्यनङ्गजातङ्गलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बा किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ (पृ० २९१)

अत्र प्रकरणाद्यभावे सदेह इति ॥ १३९ ॥

शब्दगत सशयमुदाहरति— मनोरथेति । जार प्रति सानुरागं पश्यन्ती नायिका प्रति तन्मातुस्तदाचगणपरिज्ञानशङ्कया सख्या उक्तिरियम् । मनोरथप्रियः वाञ्छितप्रेयान् तस्य आलोकने य. रस प्रेमावेशः तेन लोले तरले ईक्षणे यस्या सा तत्सुबुद्धिः । सखि असौ तव माता आराद्रुचिः समीपवर्तिनी । अत ईदृश तव दुराचारम् । द्रष्टु सा न क्षमा न सहिष्यते । तन्निवर्तस्वेति भाव । अथवा आरात् दूरवर्तिनी सा तव ईदृशं सतृष्णजारप्रेक्षणम् । द्रष्टु न क्षमा न समर्था । अत. पर्याप्त विहर । अत्र प्रयमार्थं त्व विहरणान्निवर्तस्व द्वितीये च यथेच्छ प्रवर्तस्व इत्युभयोर्विरुद्धयोरर्थयोरेकतरस्य वक्तुरभिप्रेतस्यानिश्चयात् सशयः । अय आरात् इति नानार्थशब्दोपनिबद्धः इति शब्दगतः । १४० ।

अस्य कुत्रचिद्गुणत्व दर्शयति—ईदृशमिति ! यदि जातु यदि नाम कदापि । ईदृश संदेहयुक्त वाक्यम् । सशयायैव सशयमुद्दिश्यैव । प्रयुज्यते , उपयुज्यते । तदा असौ सशयालंकार एव स्यात् । तत्र दोषो न । तथा च सशयः विवक्षितश्चेत् तदासौ गुणः यदा त्वविवक्षितस्तदा दोष ॥ १४१ ॥

सशयगुणमुदाहरति—पश्यामीति । अनिन्दिता ता त्वप्रेयसीम् । अनङ्गः मदन. तस्मात् सजातन आतङ्गन व्याधिना लङ्घिता आक्रान्तान् । कटोरेण कालेन , मृत्युना । प्रस्तां पश्यामि । न तदाशया किं तत्सयन्धिजीवनाशया किं प्रयोजनम् । साचिरादेव नामशेषा भविष्यति इत्यर्थः । इत्येकोऽर्थः । किंवा अङ्गजः

कालेनैव कठोरेण ग्रस्तां किं नस्तदाशयां ॥ १४२ ॥

कामार्ता धर्मतप्ता धेत्यनिश्चयकरं वचः ।

युवानमाकुलीकर्तुमिति दूत्याह नर्मणा ॥ १४३ ॥

उद्देशानुगुणोर्थानामनूद्देशो न चेत् कृतः ।

अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ १४४ ॥

स्थितिनिर्माणसंहारहेतवो जगताममी ।

मदनः तस्य आतङ्कः संतापः स न भवति इति अनङ्गजातङ्कः । मदनसंताप-
भिन्नग्रीष्मकालसंतापेन आक्रान्तां अत एव कठोरेण कालेन संतापजनकग्रीष्मा-
दिना ग्रस्तां अभिभूतां पश्यामि । अतस्तदाशया नः किमिति पूर्ववत् । अत्र
नायकमाकुलीकर्तुं सखीवृत्तान्तं नायकाय निवेदयन्ती दासी बुद्धिपुरःसरमेव
एवं संशयं प्राह इति गुण एवासौ न दोषः । अत्र किं नस्त्वदाशया इति
पाठं स्वीकृत्य बहुभिस्तव नायकस्य आश्रया इति व्याख्यातं परं तन्न रुचिर-
मित्युपेक्षितम् ॥ १४२ ॥

उक्तोदाहरणे संशयस्य प्रस्तुतत्वं दर्शयति—कामार्तेति । युवानं नायकम् ।
आकुलीकर्तुं संशयेन नायिकासमीपगमनायोत्सुकं कर्तुम् । दूती वचनकौशलेन
कामार्ता धर्मतप्ता वा इति अनिश्चयकरं संशयोत्पादकम् । वचः आह । मदन-
व्यथा वा ग्रीष्मव्यथा वा ज्ञात्वा व्याकुलीभूयायं द्रुतं गच्छतु इत्यभिप्रेत्य एवं दूती
जगादेति ज्ञेयम् ॥ १४३ ॥

क्रमप्राप्तमपक्रमं लक्षयति—उद्देश्येति । अर्थानां उद्देशानुगुणः उद्देशः
प्रथमोपन्यासः तदनुगुणः तदनुकूलः । अत्रोद्देशः पश्चात् संवधिनां पदानां उप-
न्यासः । न कृतश्चेत् तं दोषं अपक्रमाभिधानं अपक्रमसंबन्धकम् बुधाः आचक्षते
कथयन्ति । क्रमालंकारविपक्षीभूतोयं दोष इति ज्ञेयम् । तथा च यथाक्रमोप-
न्यासे क्रमालंकारः अनुपन्यासे च दोषः । क्रमिकाणां क्रमेणैवान्वयः सुलभतया ।
बुद्धयारूढो भवति । विपर्यये तु वाक्यार्यबोधमान्यपर्यमित्यस्य सदोषत्वम् ॥ १४४ ॥

अपक्रममुदाहरति—स्थितीति । जगतां स्थितिः पालनं निर्माणं

१ किं नुत^०. वया. २ ^०स्त्वदाशया. क. ३ तदो^०. अ. ४ यथा. अ.
५ ^०तामजाः. अ. जगतां मताः. कपा.

शंभुनारायणाम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥ १४५ ॥

यत्नः संबन्धविज्ञानहेतुकोपि कृतो यदि ।

क्रमलङ्घनमप्याहुः सूरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥ १४७ ॥

शब्दहीनमनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धतिः ।

उत्पत्तिः सहारो विनाश एतेषां हेतवः कारणानि । शंभुनारायणाम्भोजयोनयः
३ अम्भोजयोनि ब्रह्मा । ते वः पालयन्तु इत्यन्वयः । अत्रेदेशानुरोधेन नारायणा-
म्भोजयोनिशभवः इति अनूदेशः युक्तः । तस्य अतिक्रमात् अपक्रमदोषोयम् ।
ननु अल्पाक्षरम् इत्यनेन शंभुशब्दस्य पूर्वनिपातः इति वाच्यम् । विष्णुब्रह्म-
६ महेशास्ते सततं पालयन्तु वः । इति रचनाया औचित्यात् न तादृशी रचना
निर्दिष्यति दिक् ॥ १४५ ॥

क्वचिदयं न दोषो भवति इति दर्शयति—यत्न इति । संबन्धः अन्वय-
सम्बन्धः तस्य विज्ञानहेतुः विशेषावबोधहेतुः । एतादृशः कोपि यत्नः यदि कृतः
३ अक्रमेणानुद्दिष्टानां अपेक्षितपदे संबन्धावगमाय क्वचिना यत्नो विहितश्चेत् इत्यर्थः ।
तादृशः क्रमलङ्घनः सूरयो विद्वांसः । दूषणं दोषावहम् । न प्राहुः ॥ १४६ ॥

निर्दिष्टमपक्रममुदाहरति—बन्धुत्याग इति । बन्धुत्यागादित्रिषु पदार्थेषु ।
आद्यन्तौ बन्धुत्यागदेशत्यागौ । आयतक्लेशौ दीर्घक्लेशविधायकौ । मध्यमः तनुत्यागः ।
३ क्षणिकज्वरः अल्पकालसतापकः । तनुत्यागः श्रेयान् न बन्धुदेशत्यागी इत्यर्थः ।
अत्र आद्यन्तौ इत्यनेन च मध्यमः इत्यनेन च अन्वयस्य स्पष्टावबोधनात्
अक्रमिकयोरपि तयोर्न दुष्टता । यदि अत्र—द्वावेत्यायातक्लेशौ तृतीयः क्षणिक-
३ ज्वरः । इति पाठः कल्पितः तर्हि तदपक्रमदुष्टं भवेत् । परं क्वचिना तदन्वय-
क्लेशपरिहारायैव आद्यन्तौ इति मध्यम इति च निर्दिष्टमतो नात्र दोषः । अत्र
प्रेमचन्द्रादिभिर्निरूपितं क्लिष्टमिव भाति ॥ १४७ ॥

शब्दहीनं लक्षयति—शब्दहीनमिति । लक्ष्यं शब्दः लक्षणं अनु-

पदप्रयोगोऽशिष्टैः शिष्टैस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

अवते भवते बाहुर्महीमर्णवशकरीम् ।

शासनं तस्य पद्धतिः मार्गः । अनेन लक्षणेन इदं लक्ष्यं सिद्धं अस्त्वलक्ष्यस्य
 १ संपादकमिदमेव लक्षणम् इत्यादिक्रमः । अनालक्ष्या अदृश्या लक्ष्यलक्षणपद्धतिः
 यत्र तादृशः । पदवाक्यादिप्रयोगः शब्दहीनः शब्दो हीनः अपकृष्टः असाधुतया
 निकृष्टः यत्र इति अन्वर्थशब्दहीनाख्यदोषवान् । तदुक्तमाग्नेये-शब्दशास्त्रविरुद्ध-
 २ स्वमसाधुत्वं विदुर्बुधाः । इति । तथा आलक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धतिरपि अशिष्टैश्चेत्
 शिष्टानामनभिमतश्चेत् । सोपि प्रयोगः शब्दहीनदोषवान् । तथाहि-तथा मन्ये
 दैवतोस्य पिशाचो राक्षसोप वा । इति । अत्र पुङ्क्तिं प्रयुक्तो दैवतशब्दः-
 ३ पुंसि वा देवता त्रियाम्-इति कोशकारैरनुमतोपि शिष्टैः नपुंसक एव प्रयुज्यते ।
 अतोयं लक्षणानुगतोपि शिष्टैः न । तथा-सुरस्रोतस्त्रिणां हन्त हन्ति संप्रति
 सादरम् । इत्यत्र गमनार्थे हन्धातुः प्रयुक्तः । स तु हन् द्विसागव्योः इति
 ४ धातुपाठे गमनार्थे पठितोपि शिष्टास्तस्मिन्नर्थे न तं उपयुञ्जते । अयमपि प्रयोगः
 शब्दहीनो बोद्धव्यः । एवं द्विविधं शब्दहीनदोषं लक्षयित्वा तदपवादं दर्शयति-
 शिष्टैस्तु न दुष्यति इति । अनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणोपि शिष्टैः इष्टः अङ्गीकृतश्चेत् ।
 ५ स न दुष्यति । यथा—

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखच्छविम् ।

कोशदण्डसमप्राणां किमेपां खलु दुष्करम् ॥ (२०३६१)

६ अत्र नलोकान्ययनिष्ठाखल्यर्थतृणाम् (पा० सू० २।३।६९) इति सूत्रेण पृष्ठी-
 निषेधेपि शिष्टैः एपां इति प्रयोगस्याङ्गीकरणात् न द्रुष्टता । संबन्धसामान्यविव-
 क्षयोपर्याप्तस्तु शिष्टाङ्गीकरणोद्देशितं बोद्धव्यम् । एतेन अप्रयुक्तासमर्थदोषो शब्द-
 ७ हीने एवान्तर्भूतो ज्ञेयो । शिष्टैस्तु इत्यनेन तदपवादोपि संगृहीतः इति बोद्ध-
 व्यम् ॥ १४८ ॥

शब्दहीनमुदाहरति-अवत इति । हे महाराजन् भवते बाहुः तव भुजः ।
 अर्णवाः शकरी=मेखला यस्या तां सार्णवामित्यर्थः । शकरी मेखल्यनघोः इति
 ८ विश्वः । महीं अवते रक्षति । न जिज्ञासा एतत् मया प्रत्यक्षीकृतत्वात् तद्विषये

१ *योगः शिष्टैः अ. २ य शिष्टैः हि. अ.

श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
 तदपेतं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्वेजनं यथा ॥ १५२ ॥
 स्त्रीणां संगी । तद्विधिमयमा । दित्यवंशो नरेन्द्र ।
 पश्यत्यक्लि । धरसमिह शि । धैरमेत्यादि दुष्टम् ।
 कार्याकार्या । प्ययमविकला । न्यागमेनेव पश्यन्
 धेय्यामुर्वी वहति नृप इत्यस्ति चैवं प्रयोगः ॥ १५३ ॥

स्थले शिष्टैः संबन्धसामान्यविवक्षया पद्यथाः अङ्गीकरणात् । अपरे तु दक्षिणादे-
 १३ इति पञ्चम्यन्तमेव मन्यते । दक्षिणादेः उपसरन् आगच्छन् इति तेषामभिप्रायः ।
 तदा नायं दोषः । परं तु उपसरन् इत्यत्र संतर्धीवादेशविधानादुपधावन् इति
 भाव्यम् । परं शिष्टाः शीघ्रगमने तमादेशं मन्यन्ते । अत्र ललिताधृतत्वेन मन्द-
 १५ गमनार्थं सुधातुरिति नोपसरन्निति वैरस्य जनयति । तथात्र प्रवालाङ्कुरशोभोः
 स्पादनं परार्थमेव इति कुरुते इत्यत्र परस्मैपदेन भाव्यम् । पर स निमयश्चेतन-
 विषयः । अत्र वायुस्तु अचेतनः इति न आत्मनेपदप्रयोगे दोषः इत्याहुः ॥ १५१ ॥

यतिनिरूपणपूर्वकं यतिदोषमाह—श्लोकेष्विति । श्लोकेषु नियतं छन्दः
 शास्त्रविधायकैः निश्चितं स्थानं यस्य सः तम् । पदच्छेदं पदस्य सुप्तिङन्तरूपस्य
 छेदः विरामः तं यतिमाहुः । तदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्—यतिर्जिह्वेष्टपिश्रामस्यानं कवि-
 मिरुच्यते । इति । तदपेतं तद्यतिशून्यं पदस्य मन्ये एव जिह्वादिश्रामयुतं इत्यर्थः ।
 तद् यतिभ्रष्टदोषवद् । ज्ञेयम् । दोषत्वे कारणं दर्शयति—श्रवणोद्वेजनम् इति ।
 तदाह वामनः—विरसविरसं यतिभ्रष्टम् । (२।२।३) इति ॥ १५२ ॥

यतिभ्रष्टमपवादसहितमुदाहरति—स्त्रीणामिति । अयं आदित्यवंशयः सूर्य-
 वंशोद्भवः । नरेन्द्रः शिष्टैः अमा-सह । स्त्रीणां विलासिनीनाम् । अक्लिष्टाः विपुला
 रसा यत्र तादृशम् । संगीतस्य नृत्यवाद्यगीतस्य । विधिं विधानम् । पश्यति । इत्यादि
 पद्यविधानं दुष्टम् यतिभ्रष्टम् । तथाहि इदं मन्दाक्रान्तावृत्तम् । तत्र च मन्दाक्रान्ता
 भौ न्तौत्तगौमसमुद्रर्तुस्वराः । इति पिङ्गलेन चतुर्थेक्षरे ततः पष्ठे ततः सप्तमे च
 यतिरूपदिष्टम् । चतुर्थेक्षरे ततः पष्ठेक्षरे च षट्ठानुक्कलतया यतिः शास्त्रोप-
 दिष्टा । सा चात्र चतुर्थदशमाक्षरयोः न कृता । तेन च श्रवणोद्वेजनं भवति

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।

तथा संधिविकारान्तपदभेदेति वर्ण्यते ॥ १५४ ॥

तथापि कटु कर्णाणां कणयो न प्रयुज्यते ।

घञिनी तस्य राज्ञः के । तूदस्तजलदेत्यदः ॥ १५५ ॥

इति यतिभ्रमेतत् । क्वचित् सधिविकारेण श्लिष्टपदमध्ये यतिथेत् सा न श्रव-
णोद्भेजनी भवति इति न तत्र दोष इति दर्शयति—कार्याणीति । अयं नृपः
अधिकलानि सपूर्णानि । कार्याकार्याणि आगमेनैव शास्त्रेणैव । पश्यन् वर्या
स्त्रायत्तां अनुरक्ता च । उर्वीं वहति धारयति । इत्येव एतादृश प्रयोग अस्ति ।
१२ यतिभ्रष्टदोषशून्यत्वेनाभिमत इति भावः ॥ १५३ ॥

पूर्वदर्शितसदोषनिर्दोषयतिभ्रशमुपपादयति—लुप्त इति । पदान्ते पदान्ता-
वयवस्य लोपे सति । शिष्टस्य अवशिष्टभागस्य । पदत्वं निश्चितम् । यथा—रम्या
३ रामा मधुरवचना दृश्येया जयन्ति । इत्यादिस्थले पदान्तावयवीभूतविसर्गस्य
लोपे सति अवशिष्टस्य पदत्वं न व्याहृतं भवति । न यतिभ्रशब्ध कल्प्यते ।
तथा तद्वत् । सधि स्वरद्वयस्य वर्णद्वयत्वं वा विशेषसंश्लेष तदर्थं ये विकारा
१ आदेशागमलोपन्त्या ते जन्ते पुराभागे यस्य तादृश पदावयव पदम् । एव इति ।
वर्ण्यते उन्द शाय्ङ्गैरङ्गक्रियते । केचित्तु लुप्त पदान्ते इत्यस्य विभक्त्यादिलोपे
सति अवशिष्टं रात्रा वारि कुरु पच इत्यादिक पदं शाय्ङ्गकारिर्निश्चितमस्ति ।
१ तथा सधिविकार परत पूर्वं अवशिष्ट पद मन्ते इत्यादि । तादृशपदे च यति
स्वाधेन न तत्र यतिभ्रशदोषः । तथा च कार्याकार्यत्वाद् सधिविकारा तत्त्वान्
पदरक्षानि । न च यतिभ्रशो दोषः । टाणा सर्गातेत्यादी न तथाविधपदरक्षः ।
१२ अतः यतिभ्रशदोषस्य अवकाशोऽस्ति ॥ १५४ ॥

वर्णानां न्यूनताधिक्ये गुरुलघ्वयथास्थितिः ।

तत्र तद्भिन्नवृत्तं स्यादेव दोषः सुनिन्दितः ॥ १५६ ॥

इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीत्यूनवर्णता ।

सहकारस्य किस[ल]यान्यार्द्राणीत्यधिकाक्षरम् ॥ १५७ ॥

कामेन वाणा निर्गता विमुक्ता

मृगेक्षणास्वित्ययथागुरुत्वम् ।

मदनवाणा निशिताः पतन्ति

वामेक्षणास्वित्ययथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

प्रयुज्जते । ईदृशं यतिभ्रंशं दोषतया परिहरन्तीत्यर्थः । एवं च संधिविकारान्तं पद श्रवणकटु भवति वा न वेति विचार्य तदनुरोधेन सदोपनिर्दोषत्वं ज्ञेयम् ॥ १५५ ॥

भिन्नवृत्तं लक्षयति—वर्णानामिति । यत्र वृत्ते । वर्णानां वृत्तनियमित-
क्षराणां मध्ये । निर्धारणे पृष्ठी । न्यूनताधिक्ये वृत्तनियतसंख्यापेक्षया न्यूनाधिकत्वम् ।
तथा गुरुलघूनां नियतगुरुलघुक्रमस्य अयथास्थितिः विपर्ययेणावस्थानम् । तत्र पद्ये ।
तत् तादृशं दुष्टम् । भिन्नवृत्तं स्यात् भिन्नवृत्तदोषो भवेत् । अथवा तद् वाक्यम् ।
भिन्नवृत्तं भिन्नवृत्तदोषवत् । स्यात् । अयं दोषः सुनिन्दितः विशेषनिन्दितः ।
छन्दोभिन्नाने सर्वे उपहसन्ति । अतोयं दोषो विशेषतः परिहरणीयः ॥ १५६ ॥

तत्र न्यूनाधिकाक्षरं उदाहरति—इन्दुपादा इति । शिशिराः शीतलाः ।
इन्दुपादाः चन्द्रकिरणानि । स्पृशन्ति । अत्र ऊनवर्णता प्रथमचरणे सप्ताक्षरत्वात् ।
अनुष्टुभस्त्वष्टाक्षरनियमात् । सहकारस्य आम्रस्य । किसलयानि पल्लवाः । आर्द्राणि
स्निग्धानि । सन्तीति शेषः । इति अधिकाक्षरम् । नवाक्षरत्वादेको वर्णोधिकः । १५७ ।

गुरुलघुक्रमभङ्गमुदाहरति—कामेनेति । कामेन मृगेक्षणासु निशिता
वाणा विमुक्ता इत्यन्वयः । इति अयथागुरुत्वं छन्दःशास्त्रनियमविरुद्धं गुरुत्वम् ।
तथाहि अत्र प्रथमचतुर्थचरणौ इन्द्रवज्रालक्षणेपेतौ । द्वितीयतृतीयौ च उपेन्द्र-
वज्रालक्षणेपेतौ । अतश्च उपजातिवृत्तमेतत् । तत्रैवं सति प्रथमपादे सप्तमाक्षरं गुरु
विद्यते तच्च लक्षणे न घटते । यतः स्यादिन्द्रवज्रा ततजास्ततो गौ इति इन्द्र-
वज्रालक्षणात्सप्तमाक्षरस्य लघुत्वमपेक्ष्यते । अयथालघुत्वं दर्शयति—मदनेति ।

न संहिता विवक्षामीत्यसंधान पदेषु यत् ।

तद्विसंधीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥ १५९ ॥

मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।

मदनस्य बाणा निशिता वामेक्षणासु पतन्ति इति अयथालघुत्वम् । यत्
उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ इति उपेन्द्रवज्राब्धक्षणप्राप्त पादादौ जगण द्विती-
१याक्षरलघुत्वे न समवतीत्यर्थ ॥ १५८ ॥

विसधिक लक्षयति— न सहितामिति । सहिता वर्णानामतिशयित-
सनिधिम् । न विवक्षामि—

३ सहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इति वैयाकरणनियमानुसारेण वाक्ये सहिताया विवक्षाधीनत्वान्नाह तस्य-
६विवक्षा करोमि इति सकल्प्य । पदेषु पदावयववर्णेषु । यत् असंधान तत्तन्नियमानु-
संधान आदिशादिक विधायामयोजनम् । तद् वाक्यम् । विसधि विगत
सधि यस्मात् एतादृशम् । बोद्धव्यम् । अय भाव । वाक्ये सहिताया पुरुषाधीन-
१त्वेन वैकल्पिकत्व स्वीकार्यम् । तथा च वाक्ये सधिकार्याकरण यद्यपि व्याकरण
शास्त्रे न दृष्टतया परिगणित तथापि साहित्यशास्त्रे विसधिवाक्यस्य पद्ये विशेषतः
वैरस्योत्पादकतया सदोपत्व स्वीकार्यमेव । गवे तु न तादृशो नियम । तत्र
१२वक्तुर्यत्र विश्रान्तिरेपेक्ष्यते तत्र सन्धेरविवक्षा एव युक्ता । यथा हे सखे एहि
अनुगृहाणेम जनम् इत्यादौ । पद्येपि विसधे कुत्रचिदनुमतिं दर्शयति— न
प्रगृह्यादिहेतुकम् इति । प्लुतप्रगृह्या आचि नित्यम् (पा० सू० ६।१।१२५)
१५इत्यनेन यत्र सध्यभाव तत्पदयो विसधि पद्येवस्थान न दोषावहम् । अय
च दोषाभाव सकृत्प्रयोगे । असकृत्प्रयोगे तु दोषावह एव श्रवणोद्वेजकत्वात् ।
यथा—कमले इव लोचने इमे अनुवध्नाति विलासपद्मति । इति । साहित्यशास्त्रेपि
१८श्लोकार्थान्ते सहिताविराम सर्वसमत । विसधिपदेन अर्वाचाना अश्लीलत्व कष्टत्व
चेति दोषद्वय स्वीकुर्वन्ति । तद्गुदाहरणानि काव्यप्रकाशादावनुसंधेयानि ॥१५९॥

विसधिमुदाहरति—मन्दानिलेनेति । नभसि वियति । चलता मन्दानिलेन

लुप्तमुद्भेदि धर्माग्भो नभस्यस्मद्दुष्यपि ॥ १६० ॥

मानेर्ष्ये इह शीर्येते स्त्रीणां हिमश्रुतौ प्रिये ।

आसु रात्रिष्विति प्राज्ञैराज्ञातं व्यस्तमीदृशम् ॥ १६१ ॥

देशोद्भिर्धनराष्ट्रादिः कालो रात्रिदिवर्तवः ।

चतुस्वगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥ १६२ ॥

अङ्गनायाः गण्डमण्डले कपोलतले । उद्भेदि समुत्पन्नम् । धर्माग्भः त्वेदोदकम् । लुप्तम् । तथा अस्मद्दुष्यपि अपि उद्भिन्नं धर्मान्मः लुप्तम् । अत्र प्रथमपादान्ताकारस्य द्वितीयपादाद्यकारेण संधिर्न कृतः । संधौ वर्णन्यूनतापत्तेः । अतः एतत् विसंधिदोषप्रस्तम् ॥ १६० ॥

प्रगृह्यादिना अनुमतं संधिविच्छेपं दर्शयति—मानेर्ष्ये इहेति । हे प्रिये इह हिमश्रुतौ अस्मिन् हेमन्ते । आसु रात्रिषु अतीवशीतलदीर्घासु रजनीषु । स्त्रीणां मानेर्ष्ये मानः प्रणयकोपः ईर्ष्या नायकापराधजनितकोपः तौ उभावपि । शीर्येते क्षयं गच्छतः । मानेर्ष्ये परित्यज्य नार्यः प्रियतममाळिङ्गन्तीत्यर्थः । ईदृशं व्यस्तं विसंधि । प्राज्ञैः साहित्यकोविदैः । आम्रातम् विहितम् । मानेर्ष्ये इह इत्यत्र ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम् (पा० सू० १।१।१११) इत्यनेन प्रगृह्यसंज्ञायां पुनः प्रगृह्या आचि नित्यम् (पा० सू० ६।१।१२५) इति प्रकृतिभावः । तथा हिमश्रुतौ इत्यत्रापि श्रुत्यक्तः (पा० सू० ६।१।१२८) इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ १६१ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च । इति (३-१२६) पूर्वमुद्भि-
ष्टानां पदार्थानां निरूपणपुरःसरं तद्विरोधं दर्शयति—देशोद्भिर्वनेति । अद्भि-
श्चनराष्ट्रादिः देशः । आदिशब्देन समुद्रपत्तनप्रामादीनां संग्रहः । रात्रिदिवर्तवः
बहुवचनेन माससंवत्सरादिसंग्रहः । कामार्थयोः संश्रयाः आश्रयभूताः । कलानिः
कामार्थलाभाः भवन्ति अतस्तदाश्रया इति भावः । कलाः चतुःषष्टिसंख्याका
चतुस्वगीतप्रभृतयः ॥ १६२ ॥

१ उद्भेदि अ. २ इत्यस्मन्मनस्यपि अ. कपा. क. ३ ईदृशी स्त्रीणां नास्ताम्
हिम, कपा. ४ अम् आदिष्विति कपा. ५ आज्ञातम्, अ. कः ज्ञातव्यं, कपा. ६ नाद्रमी.
अ. ७ अस्माद्भौजात्परतः कपुस्तके अधिकं —

आधिभ्यश्चिपरीताय अय त्वो वा विनाशिते ।

को हि नाम शरीराय धर्मेतेतं समाचरेत् ॥ ३९ ॥

८ देशो हि वन. अ. ९ वकदिव. अ. कपा. १० नृत्. अ.

चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।

हेतुत्रिधात्मको न्यायः सस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥ १६३ ॥

तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्तते ।

क्रेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १६४ ॥

कर्पूरपादपामर्शसुरभिर्मलयानिलः ।

कलिङ्गजनसंभूता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ १६५ ॥

चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमर्यः ।

चराचराणामिति । चराचराणां स्थावरजगमानात् । भूतानां प्रवृत्तिः व्यवहारः । लोकसंज्ञिता लोक इति सज्ञया व्यवहृतास्तीति भावः । हेतुः इष्टार्थसाधने हेतुपुरस्कृता युक्तिः । त्रिधा विदन्ति अनया इति विद्या शास्त्र हेतुमूलिका विद्या हेतुविद्या दर्शनशास्त्रमिति भावः । तत्र आगम विना केवलं हेतुपुरस्कारेणैव पदार्थानां निरूपितत्वात् । तदात्मकं तद्रूपः । न्यायः बुद्धार्हतादीनां प्रबन्धात् इत्यर्थः । स्मृतिसंहिता श्रुतिः । आगमः शैवाद्यागमः ॥ १६३ ॥

तेष्विति । तेषु देशकालादिषु । अयथारूढं प्रसिद्धिविरुद्धम् वस्तुस्थितिशून्यमित्यर्थः । यदि किमपि क्रेः । प्रमादात् अनवधानात् । प्रवर्तते कविभिर्वर्ण्यते । तदा एवप्रकारकं वाक्यमेतत् देशविरोधि कालविरोधि इति उच्यते । तदुक्तं वामनेन—देशकालास्वभावाविरुद्धार्थानि लोकविरुद्धानि (२.२.२३, २४) । कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धार्थानि त्रिधाविरुद्धानि इति ॥ १६४ ॥

इति देशविरोधिण्या वाचः प्रस्थानमीदृशम् ॥ १६६ ॥

पक्षिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यद्वि कुमुद्वती ।

मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्दिनः ॥ १६७ ॥

श्रेव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तबहिषः ।

हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

वर्तिनः प्रदेशाः । कालागुरुः कृष्णागुरुः तेन श्यामा असिताः कावेरीतीरभूमयः श्रेयां तादृशाः । कावेरीतीरेषु न कृष्णागुरुचन्दनाः जायन्ते इति राष्ट्ररूपदेश-विरोधः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । वर्षं तु न चौलेषु कावेरी प्रवहति इत्यपि देश-विरोधः इति मन्यामहो । देशविरोधमुपसंहरति—इतीति । इति एवम् । देशविरोधिण्याः वाचः प्रस्थानं स्थितिः । ईदृशं अस्ति । तत् कविना परिहार्यमिति भावः । १६६ ।

कालविरोधं दर्शयति—पक्षिनीति । नक्तं रात्रौ । पक्षिनी उन्निद्रा प्रफुल्लिता ।

अद्वि दिवा । कुमुद्वती स्फुटति विकसति । मधुः वसन्तः । उत्फुल्लः प्रफुल्लः निचुलः श्वेतसविशेषः यत्र तादृशः । निदाघः उष्णकालः । मेघेन दुर्दिनानि अश्लाघ्यादितदिनानि यस्मिन् एतादृशः ॥ १६७ ॥

श्रेव्येति । वर्षाः प्राष्टत् । श्रेव्याः हंसानां गिरः यासु एतादृश्यः । शरदः

मत्ता बहिर्णो यासु ताः । हेमन्तः निर्मलादित्यः हिमाच्छादनविरहेण सुप्रकाशः

श्लाघ्यादित्यः यस्मिन् एतादृशः । शिशिरः श्लाघ्यः सेवनाय प्रशस्यः चन्दनो यत्र

एतादृशः । अत्र पक्षिन्या दिवा एव विकासः इति रात्रिविकासवर्णनं रात्रि-

रूपकालविरुद्धम् । कुमुद्वत्या रात्रौ एव विकासः इति दिवाविकासवर्णनं दिवस-

रूपकालविरुद्धम् । निचुलमज्जर्षाः विकासः प्राष्टुपि नन्मधौ वर्णनं मधुऋतुरूप-

कालविरुद्धम् । निदाघे मेघस्य असंभवात् वर्षास्त्वेष तेषां विद्यमानत्वात् इदं

निदाघरूपऋतुकालविरुद्धम् । हंसगिरः श्रेव्यत्वं शरदसु एव न तु वर्षासु । तासु

श्रेयां नष्टमदात्वात् । अतः एतद् वर्षाऋतुकालविरुद्धम् । मयूराणां मत्तता वर्षासु

एव न तु शरदि इति पूर्ववत् शरदृत्कालविरोधः । हेमन्ते सूर्यमण्डलं हिमाष्टं

इति तदभाववर्णनं हेमन्तऋतुकालविरुद्धम् । शिशिरे शीतताया वैपुल्यात्

१ हिमनाडवहनं. बरा. २ श्लाघ्यं. अ. ३ शरदावत्तपहिर्णो. अ. ४ *नन्दनः. अ.

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्गः कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।

पूर्णसप्तस्वरः सोयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

१२ चन्दनचचोवर्णन विरुद्धम् इति शिशिरऋतुकालविरुद्धम् । एवमत्र श्लोकद्वयेन कालविरोधा दर्शिता इति ज्ञेयम् ॥ १६८ ॥

कालविरोधमुपसंहरन् कलाविरोधं प्रस्तौति—इतीति । इति काल-
विरोधस्य गतिः पद्धतिः । ईदृशी एवम् । दर्शिता । इति शब्दः समाप्तिसूचकः ।
३ कलाविरोधस्य मार्गः मनाक् स्वल्पम् । उद्दिश्यते दर्शयते । चतुःषष्टिकलानां विरोध-
दर्शने ग्रन्थविस्तारः स्यादतः स्वरूपावगमाय मनाक् उदाह्रियते इति भावः । १६९।

कलासु नाट्यस्य प्राधान्यात् तद्गततरसविरोधं दर्शयति—वीरेति ।
वीरशृङ्गारयोः वीररसशृङ्गारसयोः । स्थायिनौ चित्तवृत्तिविशेषवासनारूपौ । स्थायि-
३ भावसामान्यलक्षण तु—

विरुद्धा अविरुद्धा वा ये तिरोधातुमक्षमाः ।

आनन्दाङ्कुरकन्दोसौ भावः स्थायीति संज्ञितः ॥ (सा. द. ३।१७४)

इति । तथा च रसस्य आप्रादुर्भावतिरोभावं स्थिरतया वर्तमानः चित्तवृत्तिविशेष-
वासनारूपः भावः स्थायिपदवाच्यः । स च रतिहासादिस्वरूपेण नाट्ये अष्टविधः
परिगृह्यतिोस्ति । शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकवीभ्रंसाद्भुतसङ्गच्छानां अद्यानां
१२ रसानां रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयाख्याः यथाक्रमं स्थायिभावाः
भरतादिभिर्निश्चिताः । एतन्नियमविरोधेन वर्णनं स्याच्चेत् तर्हि तत् कलाविरुद्धम् ।
अत्र तु वीरशृङ्गारयोः क्रोधविस्मयौ स्थायिनौ उक्तौ । भरतादिनाट्यशास्त्रकारमतेन
१३ तु तयोः स्थायिनौ उत्साहरस्याग्द्वयौ । क्रोधविस्मयौ तु रौद्राद्भुतयोः इति । तथा
चात्र नाट्यऋत्वाविरुद्धत्वेन वर्णितत्वात् कलाविरोधोऽयम् । गीतरूपायां कलायां
विरोधं दर्शयति—पूर्णसप्तस्वर इति । पूर्णाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्तस्वराः निपा-
१४ दर्पभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः पञ्चमश्च इति संगीतशास्त्रप्रसिद्धाः यत्र सः । एता-
दृशः सोयं भिन्नमार्गः भिन्नः तत्तत्कालनिषिद्धस्वरान्तरासंकीर्णः मार्गः तत्तत्काल-

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।

तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥

आधुतकेसरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।

गुरुसारोयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।

विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३ ॥

विहितस्वरविशेषप्रयोगः । प्रवर्तते । तथा च असमीर्णस्वरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्वरत्वं
१८ विरुद्धम् । अतः नाट्यशास्त्रस्यागीतकलानियमविरुद्धत्वात् कलाविरुद्धमेतत् ॥ १७० ॥

कलाविरोधमुपसंहरति— इत्थमिति । इत्थं अनेनैव प्रकारेण । कलाचतुः
षष्टिविरोधः चतुःषष्टिकलासु विरोधः शास्त्रविरुद्धवर्णनम् । साधु सम्यक् । नीयताम्
१९ स्वयम् ऊह्यताम् । कास्ताः चतुःषष्टिकला इति चेत् तस्याः चतुःषष्टिप्रकारायाः
कलायाः । कलापरिच्छेदे एतन्नामकप्रत्ययविशेषे । रूप आविर्भविष्यति स्पष्ट भवि-
२० ष्यति । स प्रत्ययः कलारूपावगमायैव प्रवृत्तः । अतस्तदध्ययने सर्वासां चतुःषष्टि-
२१ कलानां स्वरूपावगमः साकल्येन भवेदित्यर्थः । अनेनायं कलापरिच्छेदो दण्डि-
विरचित इति कैश्चिद्दृह्यते ॥ १७१ ॥

लोकविरोधमुदाहरति— आधुतेति । आधुताः केसराः प्रीयासटाः येन
तादृशः हस्ती । तथा तीक्ष्णं शृङ्गं यस्य स तुरंगमः । तथा गुरुः महान् सारः
२२ सामर्थ्यं यस्य एतादृशः एरण्डः । खदिरद्रुमश्च अयं निःसारः । इत्यत्र लोकविरोधः
प्रसिद्धः स्पष्टः एव । तत्र पूर्वार्धे जङ्गमवस्तुविषयकः उत्तरार्धे स्थावरविषयक
इति भेदः ॥ १७२ ॥

लौकिकविरोधमुपसंहरन् हेतुविद्याविरोधं प्रस्तौति— इतीति । इति
एवं उक्तः । लौकिकः एव विरोधः सर्वथा गर्हितः सर्वगर्हितः अस्ति । अयं वर्ण-
२३ पितुस्त्वैदग्ध्यं नितान्तं दर्शयति इति तत्परिहारे कविना सावहितेन भाष्यम् ।
न्यायाख्यासु पूर्वमुद्दिष्टासु न्यायसंज्ञकासु । हेतुविद्यासु बुद्धादिदर्शनेषु । विरोधः
२४ निदर्श्यते उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते ॥ १७३ ॥

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्गः कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।

पूर्णसप्तस्वरः सोयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

१२ चन्दनचर्चावर्णन विरुद्धम् इति शिशिरऋतुकालविरुद्धम् । एवमत्र लोकद्वयेन कालविरोधा दर्शिता इति ज्ञेयम् ॥ १६८ ॥

कालविरोधमुपसंहरन् कलाविरोधं प्रस्तौति—इतीति । इति काल-
विरोधस्य गतिः पद्धतिः । ईदृशी एवम् । दर्शिता । इति शब्दः समाप्तिसूचकः ।
३ कलाविरोधस्य मार्गः मनाक् स्वल्पम् । उद्दिश्यते दर्श्यते । चतुःषष्टिकलानां विरोध-
दर्शने ग्रन्थविस्तारः स्यादतः स्वरूपावगमाय मनाक् उदाह्रियते इति भावः । १६९।

कलासु नाट्यस्य प्राधान्यात् तद्गततरसविरोधं दर्शयति—वीरेति ।
वीरशृङ्गारयोः वीररसशृङ्गारसयोः । स्थायिनौ चित्तवृत्तिविशेषवासनारूपौ । स्थायि-
१ भावसामान्यलक्षणं तु—

विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आनन्दाङ्कुरकन्दोसौ भावः स्थायीति संज्ञितः ॥ (सा. द. ३।१७४)

इति । तथा च रसस्य आप्रादुर्भावतिरोभावं स्थिरतया वर्तमानः चित्तवृत्तिविशेष-
वासनारूपः भावः स्थायिपदवाच्यः । स च रतिहासादिस्वरूपेण नाट्ये अष्टविधः
परिगृह्यतिोस्ति । शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकत्रीभ्रंसाद्भुतसंज्ञकानां अष्टानां
१२ रसानां रतिहासशोकक्रोधोःसाहभयजुगुप्साविस्मयाख्याः यथाक्रमं स्थायिभावाः
भरतादिभिर्निश्चिताः । एतन्नियमविरोधेन वर्णनं स्याच्चेत् तर्हि तत् कलाविरुद्धम् ।
अत्र तु वीरशृङ्गारयोः क्रोधविस्मयौ स्थायिनौ उक्तौ । भरतादिनाट्यशास्त्रकारमतेन
१३ तयोः स्थायिनो उत्साहरत्यागद्वयौ । क्रोधविस्मयौ तु रौद्राद्भुतयोः इति । तथा
चात्र नाट्यकलाविरुद्धत्वेन वर्णितत्वात् कलाविरोधोपम् । गीतरूपायां कलायां
विरोधं दर्शयति—पूर्णसप्तस्वर इति । पूर्णाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्तस्वराः निषा-
१४ दर्पमगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः पञ्चमश्च इति संगीतशास्त्रप्रसिद्धाः यत्र सः । एता-
दसः सोयं भिन्नमार्गः भिन्नः तत्तत्कालनिषिद्धस्वरान्तरासंकीर्णः मार्गः तत्तत्काल-

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।

तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥

आधूतकेसरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।

गुरुसारोयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।

विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३ ॥

विहितस्वरविशेषप्रयोगः । प्रवर्तते । तथा च असर्कार्णस्वरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्वरत्वं
विरुद्धम् । अतः नाट्यशास्त्रस्यगीतकलानियमविरुद्धत्वात् कलाविरुद्धमेतत् ॥ १७० ॥

कलाविरोधमुपसंहरति— इत्थमिति । इत्यनेनैव प्रकारेण । कलाचतुः
षष्टिविरोधः चतुःषष्टिकलासु विरोधः शास्त्रविरुद्धवर्णनम् । साधु सम्यक् । नीयताम्
स्वयम् ऊह्यताम् । कास्ताः चतुःषष्टिकला इति चेत् तस्याः चतुःषष्टिप्रकारायाः
कलायाः । कलापरिच्छेदे एतन्नामकप्रत्यविशेषे । रूप आविर्भविष्यति स्पष्ट भवि-
ष्यति । स ग्रन्थः कलारूपावगमयैव प्रवृत्तः । अतस्तदध्ययने सर्वासां चतुःषष्टि-
कलानां स्वरूपावगमः साकल्येन भवेदित्यर्थः । अनेनाय कलापरिच्छेदो दण्डि-
विरचित इति कैश्चिद्ब्रूयते ॥ १७१ ॥

लोकविरोधमुदाहरति—आधूतेति । आधूताः केसराः मीवासटाः येन
तादृशः हस्ती । तथा तीक्ष्ण शृङ्ग यस्य स तुरंगमः । तथा गुरुः महान् सारः
सामर्थ्यं यस्य एतादृशः एरण्डः । खदिरद्रुमश्च अयं निःसारः । इत्यत्र लोकविरोधः
प्रसिद्धः स्पष्टः एव । तत्र पूर्वार्धे जङ्गमवस्तुविषयकः उत्तरार्धे स्थावरविषयक
इति भेदः ॥ १७२ ॥

लौकिकविरोधमुपसंहरन् हेतुविद्याविरोधं प्रस्तौति—इतीति । इति
एवं उक्तः । लौकिकः एव विरोधः सर्वथा गर्हितः सर्वगर्हितः अस्ति । अयं वर्ण-
पितुरवैदग्ध्यं नितान्तं दर्शयति इति तत्परिहारे कविना सावाहितेन भाष्यम् ।
न्यायाख्यासु पूर्वमुद्दिष्टासु न्यायसंज्ञकासु । हेतुविद्यासु बुद्धादिदर्शनेषु । विरोधः
निदर्श्यते उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते ॥ १७३ ॥

सत्यमेवाह सुगतः संस्कारानविनश्वरान् ।

तर्थाहि सा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥ १७४ ॥

कापिलैरसदुद्भूतिः स्थान एवोपवर्ण्यते ।

असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्भवाः ॥ १७५ ॥

गतिर्न्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।

अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

सौगतदर्शनरूपन्यायविरोधमाह—सत्यमेवेति । सुगत. गौतमः । संस्कारान् वस्तुन प्रत्यक्षे सति अन्त करणे समुत्पद्यमानान् भावनाख्यान् धर्मान् । अविनश्वरान् नाशप्रतियोगिताशून्यान् नित्यान् । यदाह तत् साधु । उक्तार्थं स्वानुभवेन द्रव्यति । सा पूर्वमुपमुक्ता । चकोराक्षी अद्यापि बहुतरकालापगमेपि । मे हृदि स्थितैव सततस्मरणप्रवाहेन विपयीभयतीत्यर्थः । स्मृतिर्हि संस्कारजन्या । तथा च संस्कारस्य अनश्वरत्वात् स्मृतिरपि अनश्वरा इति युक्तमेव तस्या हृदि स्थितिः । सौगताना हि सर्वे क्षणिकम् इति राद्धान्तः । तथा च वासनानामपि तेषां मते क्षणिकत्वम् । तद्विरुद्धत्वात् सौगतन्यायविरुद्धमेतत् ॥ १७४ ॥

साख्यदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति—कापिलैरिति । कापिलैः साख्यैः । असदुद्भूति असत शून्यात् उद्भूति प्रपञ्चोद्भवः । तथा असता दुराचारिणा उद्भूति. उत्पत्ति । उपवर्ण्यते कथ्यते । तत् स्थाने एव युक्तमेव । यस्मात् यत । अस्माभिः असतामेव दुर्जनानामेव । उद्भवा उत्पत्तयः । दृश्यन्ते जगति अवलोक्यन्ते । अत्र असच्छब्दस्य श्लिष्टत्वेन पूर्वापरवाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावः । तत्र साख्यानां सत. सदेव जायते इति राद्धान्तः । बोद्धव्यं असतः सज्जायते इति मन्यते । अतः साख्यसिद्धान्तविरुद्धत्वादयः साख्यदर्शनरूपन्यायविरोधः ॥ १७५ ॥

न्यायविरोधमुपसहरति—गतिरिति । न्यायविरोधस्य सैषा गतिः सौगतसाख्ययोः प्रदर्शिता रीतिः । सर्वत्र वैशेषिकादिषु अपि दृश्यते साहित्योदधेः सूक्ष्मेक्षिकया आलोचने कृते उपलभ्यते । सैषान्यत्रापि दृश्यते इति पाठस्तु

१ तेषां अ २ शान्तिता अ ३ अस्मिन्पुत्रे पूर्वे सारार्थयोग्यत्वात्, तत्र च उभयार्थमेव ' तद्रूप तत्रार्थान्निमित्तरणावगम्यताम् । ' इत्यर्थमधिकं अ पुस्तके दृश्यते । ४ नीति अ, रीति. कथा ५ सैषाद्यभ्यत्र दृश्यताम् यथा ६ दृश्यिष्यते. अ.

अनाहिताग्नयोप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।

विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमक्लिष्टाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

असाधनुपनीतोपि वेदानधिजगे गुरोः ।

स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥

विरोधः सकलोप्येप कदाचित् कविकौशलात् ।

उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥

समीचीनः स्यात् । आगमः स्मृतिः श्रुतिः तस्य विरोधस्य । प्रस्थान पद्धतिः । उपदिश्यते प्रदर्शयते ॥ १७६ ॥

तत्र श्रुतिविरोधमुदाहरति—अनाहितेति । अनाहिताग्नयः अकृताग्न्या धाना अपि । तथा जातपुत्राः पुत्रिणः । अक्लिष्टाचारः सदाचारः भूषण येषामेता-
३ दशाः । विप्राः वैश्वानरीं विश्वानरो भूतसमष्ट्यात्मको विराट्पुरुषः तत्संबन्धिनीम् ।
इष्टिं यागम् । वितन्वते आचरन्ति । अत्र कृताग्न्याधानानामेव वैश्वानरयागाधिकारा-
दनाहिताग्नीनां तद्दर्शनं श्रुतिविरुद्धमिति प्रेमचन्द्राः । परे तु अजातपुत्रा इति
१ पदच्छेदं कृत्वा वैश्वानर द्वादशकपालं निर्घपेत् पुत्रे जाते । (जैमिनिन्याय-
माला ४-३-३९) इति पुलोत्पत्त्यनन्तरं वैश्वानरीष्टेः अधिकारादपुत्रकेण
तद्विधानं श्रुतिविरुद्धमिति मन्यते ॥ १७७ ॥

स्मृतिविरोधं दर्शयति—असाविति । असौ कुमारः अनुपनीतोपि उप-
नयनसंस्कारशून्योपि । वेदान् अधिजगे अधीतवान् । उक्तार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति ।
३ स्वभावशुद्धः प्रकृतिनिर्मलः । स्फटिकः संस्कार शुद्धिसंस्कारम् । न अपेक्षते ।
अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनं स्मृतिविरुद्धम् । तथाच मनुः—

अकृतव्रतबन्धे तु गुरावुपरते सति ।

नाभिग्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनाहते ।

६ शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ (म. अ. २-१७२)

इति ॥ १७८ ॥

एतावदुक्तविरोधः कचिद्गुणो भवतीत्याह—विरोध इति । सकलः देश-
कालकलालोकन्यायागनात्मकः । एष विरोधः कदाचित् कविकौशलात् कवि-
३ प्रतिभामाहात्म्येन । विरुद्धार्थस्यापि वर्णनेन वैचित्र्योद्भावनात् । दोषगणनां दोषेषु

तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।

आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरमारुतः ।

धुन्वन् कदम्बरजसा सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ १८१ ॥

गणना सख्यानम् । उत्क्रम्य परित्यज्य । गुणवीर्यो गुणस्य सरणीम् । विगाहते गुणत्व भजते इत्यर्थः ॥ १७९ ॥

देशविरोधस्य गुणत्व प्रकटयति—तस्येति । तस्य कस्यापि वर्णनीयस्य । राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि तानि प्रसिद्धानि उद्यानानि । आर्द्रांशुकान्येव जलक्लिन्नसूक्ष्मवस्त्राण्येव प्रवाला. पल्लवा. येषां तादृशानाम् । सुरशाखिनां कल्पवृक्षाणाम् । आस्पद स्थानम् । जज्ञिरे जातानि । अत्रोद्देशानुरोधेन बहुवचनम् । तदुद्याने विलासिन्यः जलक्रीडाविश्रान्ताः जलार्द्राणि स्वाशुकानि जलशोषणार्थं कल्पशाखिशिखाया विस्तारयामासुः इति भावः । अत्र स्वर्द्धुमाना भूलोकोद्यानेष्ववस्थितिर्वर्णिता । इति देशविरोधः । पर तादृशेन वर्णनकौशलेन प्रस्तुतस्य नृपस्य विभूतिमाहात्म्यं सविशेषं बुद्धशरूढं भवति । तेन च उदात्तालंकारस्य सिद्धिः । इति नात्राप्य देशविरोधः दोषाय ॥ १८० ॥

कालविरोधस्य गुणत्व दर्शयति—राज्ञामिति । राज्ञां प्रतिपक्षीभूतनृपाणाम् । विनाशपिशुनः भाविविनाशसूचकः । खरमारुतः प्रतीपश्चरदो वातः । कदम्बरजसा कदम्बकुसुमरेणुभिः । सह सप्तच्छदोद्गमान् सप्तच्छदपुष्पाणि । धुन्वन् आकम्पयन् । चचार वनैः । पिजिगीर्षोर्यात्रासमयोद्भूतस्य वायोः वर्णनमिदम् । स च वायुः शत्रोः प्रतिकूलः समुखत्वात् । प्रस्तुतस्य राज्ञस्तु अनुकूलः पृष्ठानुगामित्वात् इति ऊह्यम् । तत्र यात्राकालः शरदृतुः तत्र सप्तच्छदोद्गमः उपपन्नः तस्मिन् समये एव तस्य कुसुमोद्गमात् । पर कदम्बरजसा सूचितः तन्मुकुलोद्गमस्तु विरुद्धः तेषां वर्षस्वेष्योद्गमः प्रसिद्धः । इति कालविरोधः । स च खरमारुतवत् लोकविनाशसूचकः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे यथा—अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् । इति । तथा च प्रतिपक्षस्य अवश्यंभाविविनाशसूचनेन प्रस्तुतस्योत्कर्षातिशयघोतनादयः कालविरोधो गुण एव । एतादृशभ्यङ्ग्यप्रतिपादनेन कवेः कौशल्यं स्पष्टं भवति ॥ १८१ ॥

दोलाभिप्रेरणत्रस्तवधूजनमुखोद्गतम् ।

कामिनां लयवैषम्यं गेयं रागमवर्धयत् ॥ १८२ ॥

ऐन्दवादर्षिपः कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।

अचलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्ययम् ॥ १८३ ॥

प्रमेयोप्यप्रमेयोसि सफलोप्यसि निष्फलः ।

एकस्त्वमप्यनेकोसि नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ १८४ ॥

कलाविरोधस्य गुणत्वमुदाहरति—दोलेति । दोलायाः प्रेङ्गायाः अभि-
प्रेरणं इतस्ततः संचरणं तेन त्रस्तो यो वधूजनः तस्य मुखादुद्गतं तेनोद्गीतम् । यत्
गेयं दोलागीतम् । तत् लयस्य गीतादिसाम्यस्य । वैषम्यं भिन्नकालत्वेन विषमता यत्र
एतद्विशमपि । कामिनां तत्र संगतानां विहासिनाम् । रागं अनुरागम् । अवर्धयत् ।
लयशुद्धमेव गानं रसिकानां रागवर्धकं भवतीति संगीतशास्त्रस्थितिः । प्रकृते तु
एतद्विरुद्धमिति कलाविरोधः । स च विहासिनीषु कामिनां सविशेषरागानुसूचक-
त्वाद्गुण एव ॥ १८२ ॥

लोकविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति—ऐन्दवादिति । अयं अवलायाः विरहस्य
क्लेशेन विह्वलः व्याकुलः । कामी मदनातुरः । ऐन्दवात् इन्दुसंबन्धिनः । अर्षिपः
भयखात् । हव्यवाहनं कृशानुम् । शिशिरं शीतलम् । गणयति गन्यते । अत्र ऐन्दवा-
दर्षिपः हव्यवाहनः शिशिर इति लोकविरोधः । विरहिण्यां चन्द्रकिरणस्य उदीप-
कत्वेन संतापकत्वात् तादृशवर्णनं गुण एव इति लोकविरोधस्यात्र गुणत्वम् ॥ १८३ ॥

न्यायविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति—प्रमेय इति । प्रमेय श्रुतिप्रमाणवेद्यः ।
अप्रमेयः अनन्तगुणसत्त्वत्वात्परिच्छेद्यस्वरूपः । सफलः व्यतिरूपेण सांशः ।
निष्फलः समष्टिरूपेण निरशः । एकः अद्वितीयः । अनेकः इन्द्रो मायाभिः पुरु-
रूप ईयते इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चात्मकेन विद्यरूपः इत्यर्थः । एतादृशे विश्वमूर्तये
सर्वव्यापकत्वेन विद्याकाराय । ते तुभ्यम् । नमः । अत्र विरुद्धधर्माणां प्रतिपाद्यमानं
सामानाधिकरण्यं न कुत्रापि दर्शने दृष्टम् इति न्यायविरोधः । स च परमेश्वरस्य
लोकतीतमाहात्म्यमुद्गाहयतीति प्रकृते गुणः ॥ १८४ ॥

१ दोलाभिप्रेरणानुसृतं. अ. २ वैषम्याद्देयम्. अ, क. ३ *न्यलम्. अ, क,
४ सफलोप्यसि निष्फलः. अ, क.

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्रिका ।
 सतीनामग्रणीथासीद्देवो हि विधिरिदृशः ॥ १८५ ॥
 शब्दार्थालंक्रियाश्चित्रमार्गाः सुकरदुष्कराः ।
 गुणा दोषाश्च काव्यानामिह संक्षिप्य दर्शिताः ॥ १८६ ॥
 व्युत्पन्नद्युद्विरमुना विधिदर्शितेन ।
 मार्गेण दोषगुणयोर्विशवर्तिनीभिः ॥

आगमविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति—पञ्चानामिति । पञ्चानां पाण्डु-
 पुत्राणां पाञ्चालपुत्रिका द्रौपदी । पत्नी अभूत् । पुनश्च सतीनां साध्वीनाम् । अग्रणीः
 श्रेष्ठा । आसीत् । देवः देवतासंबन्धी । विधिः व्यवहारः । ईदृशः स्वतन्त्रः नागम-
 परतन्त्र इति भावः । अत्र सुधिष्ठिरादीनां धर्माचंशतया द्रौपद्याश्च पृथिव्यधिष्ठातृ-
 रूपतया देवत्वान्नागमापरतन्त्रता इति भावः । अत्र—यथैकस्मै यूपाय बह्व्यो
 रशाना नैकस्यै रशानायै बह्व्यो यूपास्तथैकस्मै पत्ये बह्व्यो जाया नैकस्यै जायायै
 बहवः सहपतयः—इति श्रुत्या एकस्या बहुपतित्वनिषेधःदागमविरोधः । स च
 द्रौपद्या देवतात्वेन आगमानपेक्षतां व्यञ्जयन् तस्या माहात्म्यमुद्भावयति इति
 गुणः ॥ १८५ ॥

एतावत्पर्यन्तं निरूपितान् पदार्थान् संकीर्त्य ग्रन्थमिममुपसंहरति—
 शब्दार्थेति । काव्यानां शब्दार्थालंक्रियाः शब्दालंकाराः दीपकावृत्तिक्रम-
 श्लेषाः चत्वारः अर्थालंकाराश्च स्वभाष्यानादयः । तथा सुकराः दुष्कराः चित्र-
 मार्गाः । तत्र केचित् सुकराः पादादियमकादयः । केचित् दुष्कराश्च महायमक-
 स्वरस्थानवर्णनियमादयः । तथा गुणाः श्लेषप्रसादादयः । दोषाः अपार्यव्यर्थादयः ।
 चक्रारेण काव्यलक्षणं सद्देदौ च नैदर्शणैरुत्तरौ । एते संक्षिप्य दर्शिताः विस्तार-
 रमिया संक्षेपैवोक्ताः । अत्र यावन्तः पदार्था निरूपिताः तेषां परिगणनं कृतं
 न तु तत् पूर्वक्रमानुरोधेनेति ज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

अन्ते फलसंकीर्तनपूर्वं ग्रन्थमुपसंहरति—व्युत्पन्नेति । अमुना पूर्वोक्ते-
 नानेन । विधिदर्शितेन विधिः भरतादिमुनीनामादेशः तदनुरोधेन दर्शितेन निरू-

१ * कन्यका. अ. कया.

२ शब्दार्थानां क्रियामार्गाः सुकराश्च दुष्कराः अ.

३ काव्यानामिति. अ, क.

वाग्भिः कृताभिसरणो मदरेक्षणाभि-
र्धन्यो युवेव रमते लभते च कीर्तिम् ॥ १८७ ॥

॥ इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे शब्दार्लंकार-दोष-
विभागो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

पितेन । एतेन स्वरूपितेन । दोषगुणयोः हेयोपादेयधर्मयोः । मार्गेण व्यवस्थिति-
प्रकारेण विवेचनपद्धत्या वा । व्युत्पन्नबुद्धिः साहित्यशास्त्रे संस्कृतबुद्धिः । काव्यतत्त्व-
विदिति भावः । अत एव वशवर्तिनीभिः तदर्धानाभिः वाग्भिः । कृताभिसरणः
स्वयंकृताभिगमनः । अत एव धन्यः मदरेक्षणाभिः कृताभिसरणः युवा यथा
तथा रमते तद्विलासे रमते । कीर्तिं च लभते जगति विश्रुतकीर्तिश्च भवति ॥ १८७ ॥

विचिन्त्य साहित्यविदां निबन्धान्

बिलोक्य तत्तत्सुकविग्रन्थान् ।

आचार्यदण्डग्रथितस्य काव्या-

दर्शस्य वृत्तिर्विहिता प्रमाख्या ॥ १ ॥

गृह्णन्ति मोदाद्गुणलेशबिन्दून्

नयन्ति शोषं परदोषसिन्धून् ।

पश्यन्तु ते मत्कृतिमादरेण

धन्या जनिस्तेन न चापरेण ॥ २ ॥

विद्वत्त्वदर्पान् कृतिर्ममैषा

तद्योपहासाय न वा परेषाम् ।

साहित्यशास्त्रेषु दृढानुरामात्

चापन्यमेतद्विदुषां पुरस्तात् ॥ ३ ॥

१ कृतानु. क. २ इत्यार्य^०. अ. ३ गुणशोपकिना^०. अ. ४ चतुर्थः अ. क.

५ पुष्पिकायाः परतः अ पुस्तके अधिकम्-

॥ दण्डचलंकारः समाप्तः । श्रीपार्वत्यै शिवाय नमः ॥

स्वर्गे सुधास्वादनलोलुपास्ते

सुराः प्रनृत्यन्तु सुराङ्गनाभिः ।

१५

वयं तु काव्यामृतपानतृप्ता

विदग्धगोष्ठ्यां विहराम मोदात् ॥ ४ ॥

शाब्दाम्भोनिधिमन्यने विमलधीर्येषां परो मन्दरो

१८

ख्याता ये च विराजनाम्नि नगरे श्रीवालकृष्णाभिधाः ।

गौरीवट्टहमङ्गला समभवल्लक्ष्मीश्च यद्रेहिनी

ताभ्यां लब्धजनिर्व्यधाच्छिशुहितां वृत्तिं च रङ्गाभिधः ॥ ५ ॥

२१

श्रीमुकुन्दपदाम्भोजे द्वयमर्पितमस्तु मे ।

काव्यादर्शस्य टीकेयं प्रेमार्द्रं हृदयं तथा ॥ ६ ॥

इति श्रीवैराजक्षेत्रवासिभी रङ्गीकुलावतंसैर्वालकृष्णाचार्यतनुजै रङ्गाचार्यसूरिभिः

विरचितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाख्यायां तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

अन्यथा भासते यत्र	III 101 cd	अन्मोधरास्तटिन्वन्तो	III 136 cd
अन्यथैव स्थिता वृत्तिः	II. 221 ab	अन्मोदहृद्विवातात्त्र	II. 15 ab
अन्यथेत्येक्षते यत्र	II 241 cd	अयतापि त्वचेदानी	II. 153 cd
अन्यधर्मस्ततोऽयत्र	I 93 ab	अय तु युवयोभद्	II. 18० cd
अन्ये त्वनाकुल ह्य	I. 83 cd	अयमन्मोनिधि कष्ट	II 212 cd
अन्यो वका स्वय वेति	I 25 cd	अयमथान्तराक्षेप	II 166 ab
अपक्ताहमस्मीति	II. 293 ab	अयमान्दोलितप्रोड	II. 236 ab
अपक्रमाभिधान त	III 144 cd	अयमालोहितच्छायो	II. 89 ab
अपभाषणवद्भाति	III. 1०1 cd	अयमेव क्रमोन्वेया	II 329 cd
अपधराश्च मिथ च	I 32 cd	अय परवशाक्षेपो	II. 150 ab
अपहनुतिरपहनु य	II 304 ab	अय मम दहन्त्यङ्ग	II 177 ab
अपाङ्गभागपातिन्या	II 22० ab	अयुक्तकारी युक्तात्मा	II 170 cd
अपाद् पदसतानो	I 23 ab	अयुक्तयुक्तकार्यो च	II. 253 cd
अपार्थ व्यधमेकार्ध	III. 12० ab	अरञ्जितोरुणश्चाय	II 201 cd
अपि ते रूपमस्माक	II 337 cd	अरण्य वैश्रिदाक्रान्त	III 7 ab
अपि त्वनियमो दृष्ट	I. 25 ab	अरत्नालोऽसहार्य	II 197 ab
अपीतर्क्षीयनादम्ब	II 200 ab	अथत शब्दतो वापि	III. 13० cd
अपेक्षमाणा ववृधे	I ०0 cd	अर्थमिष्टमनास्वयाय	II 295 ab
अप्यसनद्वेषोरभ्य	II 206 cd	अर्थव्यक्तिरनेयत्वं	I. 73 ab
अप्रसादितशुद्राम्बु	II. 200 cd	अर्थव्यक्तिद्वारत्वं	I. 41 cd
अप्रस्तुतमशास्ता स्यात्	II. 340 cd	अर्थानां यो विनिमय	II 351 cd
अचलाविरहकेश	III 183 cd	अर्थान्तरप्रवृत्तेन	II 348 ab
अवाप्येरिन्दुपादाना	II 24० ab	अधार्जनादेव्यावृत्ति	II 162 cd
अभावसाधनायात्	II. 239 ab	अधावृत्ति पदावृत्ति	II 116 ab
अभावहेतवः केचित्	II 246 cd	अधिना रूपणा दृष्टिः	I 77 ab
अभिन्नवैलो गम्भीरा	II 183 ab	अधैरयत्नमुल्लभे	II 341 cd
अधूविलासमस्मृष्ट	II. 191 ab	अधो न सभृत कश्चित्	II 161 ab
अध्यास एव विवरीतु	II 368 cd	अधाभ्यास समुद्र स्यात्	III ०० ab
अमनुष्यस्य कस्यापि	III 121 cd	अलङ्कारतयोद्दिष्ट	II 237 cd
अमन्दभामियोगास्वाः	I 103 cd	अलङ्कारा तराणाम	II 220 ab
अमानुषकोय मूढः स्यात्	III. 123 cd	अलङ्कनमसिद्ध	I. 18 ab
अमायतेयतेष्वभूत्	III 39 cd	अलङ्कनशुभन कक्षा	II 53 cd
अमा गर्नन्ति जीमूता	II. 129 cd	अल्लिनात्पलकलन	III. 89 ab
अमृतस्या द्वाकिरण	II. 307 ab	अल्प निर्मितमाकाश	I. 91 ab
अमृतामनि पदाना	II 1०9 ab	अवकाशो न गयात्	I 87 cd
अम्भोजमिव ते वक्ष्य	II ०8 cd		

	इ		इति इयमइय तु	१	१७ ab
इक्षुत्तारगुडादीनां	i	102 ab	इत हेतुविकल्पानां	ii	260 ab
इन्द्रिताकारलक्ष्योप	ii	260 cd	इतीद नादृत गोडैः	i	34 ab
इतरत्र कविः कौ वा	iii	130 cd	इतीदमपि भूयिष्ठ	ii	226 cd
इति कर्णोत्पल प्राय	ii	224 cd	इतीदमपि साधेव	ii	244 cd
इति कादण्यमुद्रिक	ii	287 ab	इतीयत्वेव निर्दिष्टे	i	74 cd
इत कालविशेषस्य	iii	169 ab	इतीदि गर्भिणीधर्मा	i	99 cd
इत प्रभ्योयमधार्त्मा	i	65 cd	इथ कलाचतुःषष्टि	iii	171 ab
इति चन्द्रत्वमेवेन्द्रोः	ii	508 ab	इयनङ्गजयायोग	ii	122 ab
इति ज्योत्स्नोःरलायोगान्	ii	78 cd	इत्यनालोच्य वेचभ्य	i	50 ab
इति तत्कालसंभूत	ii	156 ab	इत्यनुज्ञामुत्तेनैव	ii	136 ab
इति तस्य प्रभेदो द्वौ	i	23 cd	इत्यनुद्भिन्नरूपत्वान्	ii	264 ab
इति त्यागस्य बाक्येतिमन्	i	78 ab	इत्यनुमासमिच्छन्ति	i	58 ab
इति दुष्करमागति	iii	96 ab	इत्यनुर्जित एवार्थो	i	71 ab
इति देशविशेषाधिन्या	iii	166 cd	इत्यनेकप्रकारोय	ii	340 ab
इति दाया दर्शिते	iii	126 cd	इत्य-यसाम्यध्यावृत्त	ii	19 cd
इति धर्मापमा साक्ष्यत्	ii	15 cd	इत्य-यो-न्योपमा छेय	ii	18 cd
इति नृप्रक्रियाभ्यासान्	i	94 cd	इत्यपह्नुतभेदानां	ii	309 cd
इत पथवि पौरस्त्या	i	85 ab	इत्यपूर्वसमासोक्ति	ii	215 ab
इति पादादिवमरु	iii	19 ab	इत्यय सशशाक्षर	ii	164 ab
इति पादाद्यमकावकला	iii	57 ab	इत्यलकारमसृष्ट	ii	560 cd
इत पुष्पाद्धरेकानां	ii	77 cd	इत्यसमाभ्यवयवा	ii	124 cd
इत मीडाङ्गनाचद्र	ii	507 ab	इत्याचक्ष्णया हेतुन्	ii	158 ab
इति मार्गद्वय भिन्न	i	101 ab	इत्यादिद्वीपकल्पेति	ii	108 ab
इति मरुत-बुद्धिमा	ii	160 ab	इत्यादिद्वीपकल्पानुहा	ii	102 ab
इत मुक्त परा पुद्रे	ii	294 ab	इत्याद् य-अवयव	i	60 ab
इत रूपव्यतिरेकस्य	ii	278 cd	इत्यादि आश्रयान्तरस्य	iii	151 ab
इत लक्ष्याः प्रयोगेषु	ii	246 ab	इत्याद्य परा कोटि	ii	285 ab
इत लो कक एवत्य	iii	175 ab	इत्यथोवचन श्रेया	ii	142 ab
इत वाचामन्तराः	ii	7 cd	इत्य इ पुक्त विदुर्वा	ii	277 ab
इत विश्वमादृश्याः	ii	56 cd	इत्यु याः परकल्पना	ii	285 ab
इत वेदभङ्गोत्पत्त्य	i	122 ab	इत्युद् हुतयो दशा	ii	355 ab
इति अथरूपमरु	iii	55 ab	इत्युक्तपरतरकल्प	ii	182 ab
इति अथरूपविद्वन्तौ	ii	147 ab	इत्यनद्वयवचन अर्थ	ii	18 ab
इति अथ अथवेदेषु	i	85 ab	इत्येवम द्वौ पद	ii	171 ab
इति अथ अथरूपे	ii	275 ab	इत्यवयवविभेदा	ii	168 ab
इति अथ अथरूपे	i	15 ab			

इत्येवमादौ सोभाय	ii 54 ab	उत्पादयति लोभस्य	ii 174 ab
इत्येवमादिस्थानेय	ii 268 ab	उत्पादयति सर्वस्य	ii 236 cd
इत्येव परुषाक्षेप	ii 114 ab	उत्पत्ताद्यन्वय्यानि	ii 242 ab
इद तु नयनद्वन्द्व	ii 191 cd	उत्प्रेक्षाभङ्ग एवासा	ii 359 ab
इदमत्युक्तिरित्युक्त	i 92 ab	उत्प्रेक्षा व्ययते शब्दै	ii 234 cd
इदमन्वयतम हास्न	i 1 ab	उत्सन्नधयन सरुया.	i 99 ab
इदमन्वयतमानाया	ii 259 ab	उदयन्नेव सविता	ii 349 ab
इदमन्वयव्यचिन्ताना	iii 150 ab	उद्भवति वाञ्छानां	ii 138 cd
इदमाद्भिमतज्योत्स्न	ii 78 ab	उद्दाल नाम तत् प्राहु	ii 300 cd
इदमेवविध भावि	i 31 cd	उदात्तापहृतुसिञ्चन	ii 6 ab
इद मर्षानः कुलिश	ii 291 ab	उदाहरण एवास्य	ii 263 cd
इन्दुपादाः शिशिरा	iii 157 ab	उदाहरणमालेषां	ii 171 cd
इन्दुमप्यनुधावामी	ii 25 cd	उद्दिनेत्यनुयुत्तानां	iii 31 ab
इन्द्रनीलनिभ लक्ष्म	i 36 cd	उद्दिनेत्येव ते दूति	iii 71 cd
इत्येव भिद्वा नाम्ये	ii 22 cd	उद्दामरागततरुहा	ii 263 cd
इय प्रतीयमानिक	ii 16 cd	उद्दिष्टानां पदार्थानां	ii 273 ab
इयवद्वयभारुब्दा-	ii 57 ab	उद्देशानुगुणोभानां	iii 144 ab
इय साधर्म्यैर्धर्म्य	ii 88 ab	उद्दुल्य राजकादुर्वा	iii 23 ab
इष्टमृतु प्रभृत्येष	iii 83 cd	उद्भासितगुणोत्कर्ष	ii 93 cd
इष्ट त्वष्टरसायसा	ii 292 cd	उद्यानमावृताद्गुना	ii 338 ab
इष्ट शिष्टानुशिष्टानां	i 3 ab	उद्यानसलिलक्रीडा	i 16 cd
		उद्यानसङ्कराणां	ii 251 ab
ईदरा वज्रते सदि	ii 56 ab	उन्मत्तमतपालाना	iii 125 cd
ईदरा सशाययेव	iii 141 ab	उन्मीलन्ति च कन्दन्य	ii 117 cd
		उपकाशय दिप्येतत्	ii 299 cd
उ		उपमादृचयापाठ	ii 71 cd
उक्त च सुरमित्वादि	ii 204 cd	उपमा नाम सा तस्याः	ii 14 cd
उक्तान्तर्गतमप्येतत्	iii 51 cd	उपमानोपमेयस्य	ii 228 ab
उक्ता स्वगर्तनैत्येषा	ii 308 cd	उपमापहृतुतिः पूर्वं	ii 309 ab
उक्ति सक्षयरूपत्वम्	ii 203 cd	उपमायाभिमे मोक्षा	ii 65 cd
उच्चारणप्रकार सव	i 81 cd	उपमाव्यक्त चापि	ii 358 cd
उच्छब्दश्रीकराच्छब्द	i 45 cd	उपमारूपकाक्षेप	ii 313 ab
उच्छब्दयति मेधानां	ii 118 cd	उपमाध्यातरेकात्म्य	ii 88 cd
उच्छर्षवान् गुण कश्चिद्	i 76 ab	उपमेव तितोभूत	ii 66 ab
उच्छामुन्नयनपन्थेत	iii 136 ab	उपोदरागाप्ययला	iii 32 ab
उच्छब्द दोषमणनां	ii 171 cd		

उभयत्र पुमान् कश्चित्	ii 211 ab	कदा वा दृश्यते वृत्तिः	ii 165 cd
उभयव्यतिरेकीय	ii 184 ab	कचाया कल्पते भोगान्	ii 270 cd
उगस्त्युपास्तार्थपयोधरद्वय	iii ०7 cd	कन्याहरणसयाम	i 29 ab
उह वरुधुर्गह इधुधु	iii 8० cd	कन्धे कामयमान मां	i 63 ab
		कमल कमलकुर्वत्	iii 27 cd
ऊ		कमल जलसरोहि	ii 190 cd
ऊर्गस्वि रूढाहजार	ii 27० cd	कमलेष्व्य करोषि त्व	iii 29 cd
		कमले. समकेश त	iii ६9 ab
एचचको रथो यन्ता	ii 328 ab	करण ते रणेष्वन्त	iii 26 ab
एकउत्प्राधित ०यक	iii 104 cd	करणेव. धरदृक्ता	iii 26 cd
एकद्वित्रिचतुष्पाद°	iii 2 ab	करोतिताम्रो रामार्णा	iii 21 ab
एकवाक्ये प्रसन्धे वा	iii 131 ab	करोति सहकारस्य	iii 11 ab
एकस्त्वमप्यनेकीसि	iii 184 cd	करोति सेध्य कान्ते च	iii 21 cd
एकाकारचतुष्पाद	iii 70 ab	कर्णस्य भूषणामद्	ii 224 ab
एकाङ्गरूपक चैतत्	ii 76 ab	कण काचित् प्रियेणैव	ii 124 cd
एकानेकेऽशब्दत्वान्	ii 4० cd	कर्ता यद्युपमान स्यात्	ii 230 ab
एतानि कतराण्येव	ii १1 cd	कप्रपादयामश्	iii 16० ab
एता षोडश निर्दिष्टा	iii 100 cd	कपयन्ति तु धर्मस्य	ii 109 cd
एथेते द्व द्व ते	iii ४6 cd	कल कमुक तनुमध्यनामिका	iii ०9 ab
एवमादि न शशन्ति	i 67 cd	कल्द्विनो जडस्येति	ii 34 cd
एवमेव विकल्पयन्ति	iii ०7 cd	कलकणितगमण	ii 10 ab
एवमेवेनरासात्	iii 124 cd	कलाग्निं प्रनृत्यन्ति	i 70 cd
एव राजा यदा लक्ष्मीं	i १3 ab	कल्पापिनां चारुतयोपयान्ति	iii 56 ab
एषां विषयय प्राय	i 42 cd	कलिक्रामिद् नीपस्य	iii 23 cd
		कल्द्विननसभृता	iii 16० cd
ऐ		कल्पदेशापदेश्यादि	ii 60 ab
ऐ-न्वादर्धिप कामी	iii 183 ab	कल्पटुमन्त्र क्रियते	ii ४6 cd
		कविभाववृत्त चिह्न	i ३४ ab
ओ		कविसाध समघोष	i 100 cd
आज समाप्तभूयस्व	i 80 ab	कव प्रमादादेशाद्	iii 161 cd
आसरादिरपधशी	i ०7 cd	करय कामानुर धेत	i 81 cd
		कस्वीचिदङ्क पालार्णा	ii 207 cd
औ		कान्त सवजग गान्त	i ४5 ab
औष्य-न्दर्शान् नस्य	ii 306 cd	कान्त भवत सर्वस्य	i 88 cd
		कान्तस्य कान्तगत्या यन्	ii 1०6 cd
क			
कटुभरति कण्ठस्य	ii 176 cd		
कण्ठे कल कारयेन	ii 12 ab		
कथ नदुपलम्भाया	iii 1६ ab		
कथा द्वि सर्वभयान्	i ०8 ab		
कदाचिदपराधेस्य	ii 1०6 cd		
कदा नो भगवता भवा	ii 261 ab		

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात्	II. 144 cd	कुर्वत कुर्वतेनेपम्	III. 14 cd
कान्त्या चन्द्रमस धाम्ना	II. 50 ab	कुर्वते ललितान्त	III. 150 cd
कापिलैरसदुद्धति	III. 175 1b	कूजित राजइतानाम्	II. 334 ab
कामदत्वाच्च लोकानाम्	II. 85 cd	कृश ऋषित्वेपि जना	I. 105 cd
कामार्ता धर्मतता वे°	III. 143 ab	कृष्णाजुनादुरकापि	II. 339 1b
कामिनां लयपेपम्यम्	III. 182 cd	कृत मतीतशुभ्योश्च	II. 195 cd
कामुकन यदप्रवम्	II. 128 cd	केन च सह सभय	III. 122 ab
कामेन बाष्पा निशाता विमुक्ता	III. 158 ab	केवाचिदुपमाधास्ति	II. 227 ab
काम कन्दर्पबाण्डाल	I. 64 ab	कोनिलालापवाचाल°	I. 48 ab
काम सबाप्यलम्पार	I. 62 1b	कोकिलालापसुभग°	II. 354 ab
कार्यकार्याण्ययमविकला	III. 153 cd	कोशदण्डसमयाणाम्	II. 361 cd
कार्यक्षिप स कार्यस्य	II. 134 ab	कोणवा सङ्ग नृत्वाणि	II. 288 cd
कारकशापको हत्	II. 235 cd	कमलङ्घनमप्याहु	III. 146 cd
कालफलमलकाल	III. 50 ab	कमानसङ्गते सङ्गता	III. 72 cd
कालकालसित कालका	III. 50 cd	क्रियते परिपुत्रश्च	II. 355 cd
कालेनेव कठोरेण	III. 142 cd	क्रिये विरुद्ध सयुक्ते	II. 110 cd
कालेनेषा भवत् मीति	II. 276 cd	काडागाष्टीविनायेषु	III. 97 ab
काल कालमनालक्ष्य	III. 35 ab	कापि नीता कुतोप्यास्तन्	II. 101 cd
काव्यसौभाकरान् धर्मान्	II. 1 1b	क्षण दशनवत्राय	II. 149 ab
काव्य कल्या-तरस्थायि	I. 19 cd	क्षणद्वय न तस्युति	II. 332 cd
काश्चि-मार्गविभागाधम्	II. 3 ab	क्षता मोह्य-युता नृष्णा	II. 248 cd
काष्ण्ये विशङ्कता चोमो	II. 184 cd	क्षिणोतु काम शीताशु	II. 178 ab
किं कैकायाकुल काको	III. 92 cd	क्षितिविजितिस्वितिविहिति	III. 55 ab
किंचिद्द्वारम्भमाणस्य	II. 298 ab	क्षयने च मयूराणाम्	II. 334 c1
किं तु चिन विकल्पना	II. 2 ab	क्षीमयत्वा न लक्ष्यन्ते	II. 215 cd
किम धव्याधिकारोस्ति	I. 5 cd		
किमदान्नमपवातम्	II. 123 cd	ख	
किमय शरदभोद	II. 163 ab	खण्डिता कण्ठमाश्लिष्य	III. 4 cd
किं पद्यमन्तमन्त्राल	II. 26 ab	खर मह्यप विशान्त	I. 67 ab
कीतन स्तुतानन्द्राधम्	II. 330 cd	खानय कनि काले ने	III. 111 ab
कर्मणात कर्णस्य	II. 176 cd		
कुत कुवलय कण	II. 123 ab	ख	
कृत्जामामवम नस्य	III. 109 ab	खण्ड गच्छसि नेत् क-त	II. 141 ab
कुमुदान्तरागान्	I. 94 ab	खण्ड वा त्रिषु वा का-त	II. 139 cd
कमुद्गावपि दाहय	II. 179 ab	खण्डित वानुमिच्छामि	II. 147 ab

तन सार्धं विगृह्णाति	॥ 63 cd	दीप्तमिचपरोभूम्ना	L 72 ab
तेमी प्रयोगमार्गेषु	॥ 254 ab	दुष्कराभिमता ये तु	III 38 cd
तेषां निदर्शनेष्वेव	॥ 315 cd	दुष्कर जीवनोपायम्	॥ 152 ab
तेषामसन्निधानेपि	I 5 cd	दुष्टप्रहेलिका चान्या	III 106 cd
तेषु तेष्वयथावृष्टम्	III 164 ab	दुष्प्रतीतिकर घाम्यम्	I 66 cd
ते शरीरं च काव्यानाम्	I 10 ab	दुग्धयुक्ता पुनर्गोत्रम्	L 6 cd
तौ तुल्यो त्वन्मुक्तेनेति	॥ 31 cd	दूरकार्यस्तसहज	॥ 263 ab
त्रिवर्णराजिभि कण्ठे	॥ 9 cd	दूरे प्रियतम सोयम्	॥ 133 ² ab
त्वत्पादनखचन्द्राणाम्	॥ 259 cd	दशो दूत्यश्च कर्षन्ति	॥ 316 cd
त्वत्पात्राह्वय जेष्मम्	॥ 255 ab	दृष्टाश्च फुला निचुला	॥ 133 cd
त्वदर्पितदृष्टस्तस्या	॥ 263 ab	दृष्टिराधितया तुल्यम्	॥ 198 cd
त्वदाननमपीरक्षि	॥ 44 ab	दृष्टिरोधकर सूनाम्	॥ 197 cd
त्वदाननमिषोन्निद्रम्	॥ 17 ab	द्वय पथिकनारीणाम्	॥ 251 cd
त्वदानन विभातीति	॥ 38 cd	द्वधिष्णवामिताराध्यम्	I 90 ab
त्वादिषा दीर्घिकास्त्रेप	॥ 157 cd	देवानां नन्दने देव	III 93 ab
त्वन्मुस कमलेनेव	॥ 19 ab	द्वोप्यविचुधो जज्ञे	॥ 322 cd
त्वन्मुस कमल चेति	॥ 190 ab	देव वच्चरणद्वन्द्वम्	॥ 258 cd
त्वन्मुस पुण्डराक च	॥ 193 ab	देशमालकलालोक	III 126 ab
त्वा मुखेन्दुममासुनाम्	॥ 83 cd	देशोद्भवनराष्ट्रादि	III 162 ab
त्वया नीलोपल कण	॥ 106 ab	देशोष्मभि सुबोध ते	॥ 245 cd
त्वया राज्ञापि सेवेयम्	॥ 344 cd	दोलाभिप्रेरणस्त	III 182 ab
त्वयि निमत्सरो दिष्टया	I 61 cd	दोपाकरण सबध्न	॥ 312 ab
त्वय्येव त्वन्मुसम् दृष्ट	॥ 22 ab	दोषानपरिसरुष्येयान्	III 107 ab
त्व समुद्रश्च दुवारो	॥ 185 ab	दोषाभासो गुण कोपि	॥ 272 ab
		दोषाभासा गुणा एव	॥ 343 cd

द

दक्षः प्रजापतिश्चासीत्	॥ 321 cd
दक्षिणाद्रुपसरन्	III 150 ab
दृष्टे चुम्बति पवित्र्या	III 110 ab
दत्तोदाहरणद्वन्द्वम्	॥ 241 ab
दधत्यसौ परभृत	॥ 296 ab
द्विद्मात्रदर्शित धीरे.	॥ 96 cd
दिवि धमन्ति जीमता	॥ 113 cd
दिवो जागर्ति रक्षाधे	॥ 49 ab
द्वि व द्वाव मादेन	III 93 cd
दीपकस्थान एवष्टम्	॥ 116 cd

घ

धनं च बहुलभ्य ते	॥ 137 ab
धराधराकारधरा	III 72 ab
धर्मक्षपायमाक्षितम्	॥ 128 ab
धर्मण हस सुलभे	॥ 164 cd
धर्म्याक्षेपोवमाक्षित	॥ 130 ab
धुन्वन्कदम्बरजस	III 181 cd
धुलो रवलीध्वान्नि	III 64 cd
धैर्येणव्यवनाम्भोर्वे°	॥ 151 ab
धियत मूर्ध्नि भूपाले.	॥ 69 cd

शुभं ते चारिता तन्वि	॥ 274 ab	न योनितामानम्	॥ 52 cd
ध्वजिनो तदय राज के	॥ 155 cd	न रथा न च मातङ्गा	॥ 327 ab
		नरा जिता माननया	॥ 55 ab
		माततधूलतेनालम्	॥ 80 cd
न कटोर न वा तीक्ष्णम्	॥ 324 ab	न लिङ्गवचने भिन्ने	॥ 51 ab
नगरार्णवशैलर्तु°	॥ 16 ab	नालभ्या इव तस्वह्म्या	॥ 45 ab
न च मे प्राणसदेह	॥ 137 cd	न विद्यते यद्यपि	॥ 104 ab
न च रक्षा मरुद्रष्टि	॥ 326 cd	न ब्रह्मे वाचम्	॥ 65 ab
न चिर मम तापाय	॥ 135 ab	न सहिता विवशामि	॥ 159 ab
न जालु शक्तिरिन्दोस्ते	॥ 34 ab	न स्तूपस नोन्त्र त्वम्	॥ 167 ab
न तथा लिम्बतेर्लेपात्	॥ 232 cd	न स्पृशायायुधम्	॥ 121 ab
नतनाभि वपु स्त्रीणाम्	॥ 336 cd	न हि प्रतीति- सुभग	॥ 75 cd
न तप सञ्चित किञ्चित्	॥ 161 cd	नदीन्द्रुग्रहयेषुमेषु	॥ 179 cd
न तु रामामुस्मान्मोत	॥ 58 cd	नाप्राप्त न कृत ऋण	॥ 157 ab
न ते सुन्दरे सवादि	॥ 91 cd	नादिना मन्ता धी ह्य	॥ 75 ab
न देवकन्धका नाधि	॥ 325 ab	नानामन्त्रिसमाकृष्ट°	॥ 117 cd
न दीप पुनश्कोपि	॥ 137 cd	नानालङ्कारसमुष्टि-	॥ 359 cd
ननु दार्शुण्यसपन्न	॥ 174 ab	नानावस्थ वदाधानाम्	॥ 8 ab
ननु द्वितीया नारुषेव	॥ 17 cd	नानेना ननु नानूने°	॥ 95 cd
नन्वात्मलाभो सहताम्	॥ 173 cd	नान्यथा कृतमत्राख्यम्	॥ 72 cd
न पश्येत्तु स्मरस्तदय	॥ 304 cd	नायकेनेव वाचान्या	॥ 24 ab
न पचात्येन्दुनिघ्राह	॥ 27 ab	नालीना लीनमकुला	॥ 34 cd
न पक्ष मुस्रमवेदम्	॥ 36 ab	नाशानानना शोक°	॥ 77 cd
न पर्यन्तो विकल्पानाम्	॥ 96 ab	नासिकधमध्या परित	॥ 104 ab
न पपञ्चभयद्विदा	॥ 38 ab	ना स्थेय सत्त्वया वर्णः	॥ 54 ab
न चन्द्रा धुकुम्निर्वाप	॥ 326 ab	ना स्थेय स त्वया वर्ण	॥ 54 cd
न भासुरा यास्ति	॥ 40 cd	निर्वेच्छति मुक्ताद्वाणी	॥ 117 cd
नमो नक्षत्रमालीदम्	॥ 194 cd	निगूष् केशेष्वारु-	॥ 282 ab
न मन्द्यावर्जित°	॥ 57 ab	निगूष् नेषे कपन्नि	॥ 13 ab
न मया गौरताभिज्ञम्	॥ 108 ab	निर्णतु शक्यमस्तीति	॥ 218 ab
न मल्लिमन्त्रि पद्यानि	॥ 83 ab	निश्चिता निभृताम्बाया	॥ 102 cd
न यतो नयतोन्त न	॥ 9 cd	निघमाक्षेपद्वीकि	॥ 315 ab
नयनानन्दजनने	॥ 88 ab	निवृत्त-व्यासससव	॥ 212 ab
न याति भूल गणने	॥ 59 cd	निराकरणमित्येप-	॥ 21 cd
नयानयासीञ्जितया नया	॥ 46 cd	निर्णयार्थं मयुक्तानि	॥ 109 ab
नयनयालोचनया	॥ 46 ab		

निर्धनैर्यतमिच्छन्तः	ii 297 cd	पय बहुजन्मद्र	ii 30 ab
निपत्त च विकार्य च	ii 240 ab	पय गय च मिश्र च	i 11 ab
निष्ठघृताद्गीतवान्ताद्	i 95 ab	पय चतुष्पदी तच्च	i 11 cd
निश्चिन्तयन्मसावेव	ii 319 ab	पन्था स एष विवृत	ii 368 ab
निसर्गादिपदैरत्र	ii 204 ab	पयोधगतटोस्तद्ग	L 84 ab
नायत च पुनस्तृप्तम्	iii 10 cd	पयोमुच परीतापम्	ii 173 ab
नुन्नमान मन खानाम्	iii 5 cd	परदारामिलायो म	iii 131 ab
नून नुन्नानि नानत	iii 95 ab	परव्यामोहने चापि	iii 97 cd
नृचगीतप्रभृतय	iii 162 cd	परस्परविरोधाति	ii 33 cd
नृत्यत्येष लनचारु	iii 24 cd	परस्पररोपकारित्वम्	ii 365 ab
नृत्यान्त नचुलासङ्गे	ii 103 ab	परागतमिदं कापि	iii 27 cd
नेत्र चामालयन्नप	ii 11 cd	परागतस्त्राजीव	iii 27 ab
नदस बहु मयत	i 75 ab	पक्ष्वा लक्षणास्तन्वम्	iii 100 cd
नेत्रोपि त्वाटशायाप	ii 17 ab	पक्ष्वा वागतो वक्त्रात्	ii 39 cd
नेत्रमुचमिदं पद्यम्	ii 94 ab	परम्पराया चलचारणानाम्	iii 64 ab
नेत्र निर्विशता	iii 109 cd	पल्लवे पल्लवे ताम्ब्रा	iii 112 cd
नेत्राङ्गिकी च प्रतिभा	ii 103 ab	पवनो दाक्षिण पर्णम्	ii 98 ab
नापमान तिङ्-त्तेन	ii 227 cd	पश्चात् पर्यस्य किरणान्	ii 257 ab
न्यक्ष्ण क्षापित पक्ष	L 72 cd	पश्य गच्छत एवास्तम्	ii 172 cd
पुनमप्यत्र ये केचित्	i 20 ab	पश्याम्यनङ्गजातङ्क	iii 112 ab
		पाणिपयानि भूपानाम्	ii 259 ab
		पाण्डुराश्र ममेवाङ्गे	ii 352 cd
पञ्चानां पाण्डुषाणाम्	iii 185 ab	पातु व परम ज्याति	ii 357 cd
पन न्त च सम तयाम्	ii 53 cd	पातु वा भगवात् विष्णु	iii 28 ab
पपु द्रव्यनामत्वाद्	ii 152 cd	पादाभ्य सोप्यनेकानाम्	iii 53 cd
पाथकानामभावाय	ii 258 cd	पाद तदर्पणादेतत्	ii 82 cd
पद्मयाग शिष्ट	iii 118 cd	पाय पाय तवारीणाम्	ii 258 ab
पद्मपाननृत्या वा	i 66 ab	पारावत परिक्षिप्य	ii 10 cd
पद्मनिर्वचनागात्रे	iii 7 cd	पिमन् मनु यथाज्ञानम्	ii 206 ab
पद्मसमान्नाद्यत्र	ii 262 ab	पिषामि तरल तरया	iii 154 cd
पद्मानामव दण्डपु	ii 50 ab	पीनस्तत्रास्वतानाम्	L 5 cd
पदा य ई भानस्युताः	i 96 ab	पुना कनापि नञ्वायम्	ii 251 cd
पदापि एकमुद्रता	iii 167 ab	पुन पुराणादाश्चय	ii 315 ab
पदापि मा वयस्य पव	ii 23 ab	पूर्वसन्तश्च मोषम्	iii 170 cd
पदोपदेशाक्षयानाम्	i 80 cd	पुत्र चन्द्रनाम्यम्	ii 196 ab
पद्य तापसशास्त्रे	ii 20 ab		

पूर्वनाशयमाह्वान्यम्	॥ 303 ab	प्रतिपुत्रशंभुनयोग्यस्य	॥ 237 ab
पूर्वमिभवेदमात्रौकि	॥ 192 ab	प्रेम्ण प्रयाग ते धूढि	॥ 149 cd
पूर्वानुभवसत्कार°	॥ 55 cd	प्रेय मियतगस्त्यान्म्	॥ 275 ab
पूर्वशास्त्राणि सहृदय	॥ 2 ab	प्रेयो रसवद्भुजतिव	॥ 3 cd
पृथ्यातष इवाह्नीव	॥ 12 ab		
प्रतिज्ञा हेतुदप्रान्त°	॥ 127 ab		
प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वि	॥ 58 ab	वधन्ति च षयोदेषु	॥ 100 cd
प्रतिविम्बप्रतिच्छन्द	॥ 59 ab	वधन्त्वन्नेषु रोमाञ्चान्	॥ 11 ab
प्रतिपेयोक्तिराक्षेप	॥ 120 ab	वन्धुशैथिल्यदोषोपि	॥ 69 cd
प्रतीतिविषयप्राप्ते	॥ 182 cd	वन्धा मुहुस्तुतोम्भिध्र°	॥ 47 cd
प्रतीयमानशौक्यादि	॥ 195 ab	व-धुत्यागस्त्यायाग	॥ 117 ab
प्रतीयमानसादृश्यः	॥ 189 cd	बालाधमङ्गजिहाशी	॥ 213 cd
प्रत्याचक्ष्णणया हेतून	॥ 138 ab	बालेयोद्यानमालेयम्	॥ 29 cd
प्रभाबतोनाम न	॥ 63 ab	बाहू लते वसन्तश्री	॥ 67 cd
प्रभाबतो नाम न°	॥ 63 cd	बिभर्ति भूमेवलपम्	॥ 61 ab
प्रमात्रा द्वि तालम्	॥ 129 cd	विधत्तनन्याविषयाम्	॥ 331 cd
प्रभुत्वेनैव रुदस्ताव	॥ 138 cd	युद्धवा धकि मिय दृष्टा	॥ 155 cd
प्रमेयोव्यप्रमेयोसि	॥ 184 ab	महाणोप्युद्धवः पथः	॥ 31 ab
प्रवृत्तेषु यदाक्षिता	॥ 122 cd		
प्रवृत्तेषु प्रयागीति	॥ 153 ab		
प्रसादवन्मासिद्धाथम्	॥ 15 ab		
प्रसिद्धहेतुभ्यावृत्त्या	॥ 199 ab		
प्रस्थान प्रावप्रणीत तु	॥ 92 cd		
प्रहेलिकाप्रकाराणाम्	॥ 96 cd		
प्रकृ प्रातिर्देशिना मेधम्	॥ 281 ab		
प्राम्भावादिद्वयस्य	॥ 252 ab		
प्रायेव दर्शिता श्लेषा	॥ 313 cd		
प्रायेव हरिणाक्षिणाम्	॥ 257 cd		
प्राप्या इव शिष्योय मे	॥ 52 cd		
प्राप्ये तु कर्मणि प्रापः	॥ 240 ab		
प्रावृत्तयेर्गेलधरे	॥ 330 ab		
प्राहुरधश्च नाम	॥ 50 ab		
प्रियप्रयाण साचिभ्यम्	॥ 146 cd		
प्रियप्रयाण व धन्या	॥ 140 cd		
प्रतिप्रकारान त-व	॥ 279 cd		
		म	
		भक्तिमात्रसमाहारः	॥ 277 cd
		भगिनीभगवत्यादि	॥ 65 ab
		भगवन्तो जगन्नेत्रे	॥ 172 ab
		भवाद्भेदात्ता मा वा	॥ 81 cd
		भनृषकरो भट. श्वेव	॥ 35 cd
		भर्तृपाताडुज्जनाम्	॥ 188 cd
		भवद्विधानमसमाहितानाम्	॥ 65 cd
		भवाहशा नाथ न	॥ 12 ab
		भवानिव महापाल	॥ 53 ab
		भाषादोषान्तमेवेति	॥ 92 cd
		भावाभावस्वरूपस्य°	॥ 202 cd
		भार्तिफलमिनि पाहु	॥ 364 ab
		भान कनेर्भ्रमाय	॥ 364 cd
		भाषायचमिद् सर्वम्	॥ 366 cd

षाचामेव प्रसादात्	i	3 cd	विशेष्यनात्रमित्त्र पि	ii	208 ab
रारणो वा रणोदान	iii	9 ab	विशेष्यार्थी विशेषणस्य	ii	170 ab
वाक्छणी वाक्छणीभूत	iii	15 cd	विषम विषम बलि	iii	10 ab
विकल्पानामवगति	ii	115 cd	विष्णुना विक्रमश्चेत्	ii	101 ab
विकसन्ति कदम्बानि	ii	117 ab	विस्मयोपीन्तरस्येह	ii	166 cd
विक्रमश्चरत्यभाहृत्स्नीम्	ii	42 cd	विद्वत्स्यत्सरोभिस्त	ii	119 cd
विचारः कर्कशपाप	iii	127 cd	वीरशृङ्गारयोर्भावो	iii	170 ab
विजिता मभवद्भेदि	iii	120 ab	वीर्योऽपस्तुतिविन्द्या	ii	270 ab
विदम्बयति सधत्ते	ii	62 cd	वृन्वानिलाशोच्यनागमानाद्	iii	06 cd
वितन्वतेजोपमदम्	iii	60 cd	वेदमेमालतादिम	i	44 cd
विनायकेन भवता	ii	68 ab	व्याप्तशक्तिरुपमवलात्	i	366 ab
विनायकेन भवता	iii	69 ab	व्यपतस्यापि वर्धन्ते	iii	19 cd
विनाशिता वैभवतापनेन	iii	00 cd	व्याजस्तुतिप्रकाराणाम्	ii	347 cd
विपरीतफलावचे	ii	146 cd	व्याजृम्भितेन जघनेन च	iii	40 cd
विप्रलम्भोर्विवाहैश्च	i	17 ab	व्याजर्जितमिदं चेष्टम्	ii	367 cd
विषा वैश्वानरीनिदिम्	iii	177 cd	व्यावृत्त्य कम तयोश्चम्	ii	108 cd
विषमवमिति माधुर्यम्	i	68 cd	व्युत्क्रान्तातिव्यवाहित	iii	99 ab
विभावयितुमुद्दीनाम्	ii	349 cd	व्युत्पन्नशुद्धिमुना	iii	187 ab
विधम ध्रमरक्षान्त्या	iii	8 cd	व्युत्पन्नमिति गाढाद्यैः	i	16 ab
विमुक्तेषु न मे सन्न	ii	203 cd			
विरहन्वरसभूत	ii	239 cd	शतपत्र शरद्वत्	ii	33 ab
विरहद्वेकना चास्त्रयस्य	ii	314 cd	शब्दहीनमनालक्ष्य	iii	148 ab
विरहद्वानां पदार्थानाम्	ii	333 ab	शब्दहीन यतिषष्टम्	iii	120 cd
विरहद्वधतया व्यधम्	iii	131 cd	शब्दाभ्यालक्रियाभिषम्	iii	186 ab
विरोधानस्तुतस्तोत्रे	ii	6 cd	शब्दैषि प्राप्स्यतास्त्वेव	i	05 ab
विरोधा हेतुविद्याम्	iii	173 cd	शब्दोपात्ते प्रतीति या	ii	180 ab
विरोध सकलोन्मेष	iii	179 ab	शब्दोपादानसादरथ	ii	189 ab
विवक्षा या विशेषस्य	ii	214 ab	शम्भुनारायणान्मोज	iii	145 cd
विवक्षितगुणोक्त्वे	ii	330 ab	सथनीवि परवृत्त्य	iii	109 ab
विद्युर्गोति मद्भवस्थाम्	ii	73 cd	शरीर सप्तदिशथ	i	10 cd
व्यस्यत् विशद्वामत्	iii	14 ab	शरीरेन नरेन्द्रस्य	ii	319 cd
विशेषणसमसस्य	ii	82 ab	शरीर्युत्प्लेक्ष्य तन्वद्वि	ii	25 ab
विशेषणानां व्यधनाम्	ii	360 cd	शशमस्यर ददता	ii	356 ab
विशेषदर्शनाद्यैव	ii	323 cd	शासत्र मन्दिशण्येयाम्	ii	290 cd
विशेषदर्शनाद्यैव	ii	333 cd	शास्त्र तु सस्कृतादन्वत्	i	36 cd

शिथिल मालतीमाला	1 43 cd	सदानप सदानन्द	111 90 cd
शिगिराधुप्रतस्पर्धि	11 25 ab	स दानवकुलध्वसी	111 28 cd
शुक्ल श्वताचयो वृद्धये	11 107 ab	सदृक्सदृशसवादि	11 58 cd
शृण्वत्समरु स्वमवेत्य	111 61 cd	सदृशव्यतिरेकश्च	11 192 cd
शैशिर्यमभ्यपत्येव	11 506 ab	सद्यो राजविरुद्धानाम्	11 350 cd
शारसेनी च गौडी च	1 35 ab	सनातनश्च नैवासौ	111 116 cd
श्यामला प्रावृषेण्याभि	11 100 ab	सन्दृष्टयमकरधानम्	111 51 ab
श्रम्यमेवेति सैपापि	1 3) cd	सन्नाहितोमानमराजसेन	111 66 ab
श्रम्यहस्तागरो वपा	111 169 ab	सन्ना हितोमानमराजसेन	111 66 cd
श्रीदीर्घा ह्रीकार्ति	111 56 ab	सभास्तु राजन्सुराहतेमुखैः	111 10 ab
श्रीमानमानमरवर्भसमानमान	111 44 ab	सभा सुराणामबला विभूषिता	111 58 ab
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता	1 104 cd	स भासुराणामबला विभूषिता	111 58 cd
श्लघ्यावशेषणैयुकम्	1 79 ab	समन्ततस्तामरसेक्षण न	111 62 cd
श्लिष्टमस्पृष्टशोभन्यम्	1 13 ab	सम चन्देध्वविषमम्	1 47 ab
श्लिष्टमिष्टमनेकार्थम्	11 310 ab	समानमपि सौत्सुकम्	11 30 cd
श्लेषः प्रसाद् समता	1 41 ab	समानयासमानया	111 71 ab
श्लेष सतामु पुण्यात	11 363 ab	स मा न यासमानया	111 71 cd
श्लोकद्वय तु युक्तार्थम्	111 67 cd	समानरूपा गीणार्था	111 100 ab
श्लोकपु नियतरव्यानम्	111 152 ab	समानशन्दोप्यन्यस्त	111 103 ab
		स मामय प्रभूतोत्तम्	111 118 cd
		समासश्च चद्रुमीहि	11 61 ab
स एवावनताङ्गीनाम्	11 98 ab	समासातिशयोक्त्या	11 5 ab
स एव धमा धर्मा चेत्	11 229 cd	समुच्चयोरमाप्यस्ति	11 21 ab
स एव फारणाक्षव	11 132 ab	समुदायार्थान्य यत्	111 128 ab
स एव श्लघ्यस्त्वान्	11 186 ab	समुद्रेण समानस्य	11 213 cd
सकलाशङ्कननया	111 22 ab	समुद्रः शयन द्वैः	111 129 ab
सहाद्वारश्च पाभ्यास	111 67 ab	सम्यगाधीयते यत्र	1 93 cd
स गुणा वास्तु दाया वा	11 32 cd	सकृपशब्दवाच्यत्वाद्	11 29 ab
साह वचनस्युजमिदम्	11 87 cd	सगय घसमा एव	1 29 cd
स च राशस्य रागापि	11 107 cd	सगयन्ध्यास्त्वान्	1 13 cd
सज्जानभ्यानर क्रोयम्	11 198 ab	सर्गबन्धो महाकाव्यम्	1 14 ab
समानानघलाश्च शार्	111 185 cd	संगरातिरिक्तौ	1 18 cd
सार्थं ह्रीं स न ई माय्	11 125 ab	सवप्र भित्तुपुनः	1 19 ab
स दमवाड सुगन	111 174 ab	सलक्षणसंज्ञान	11 59 cd
सदृशता नद्वयत	11 318 cd	सवर्णतु तनो सद्यो	11 60 cd

स

स वर्तमानाभेपोयम्	॥ 124 ab	सुकुमारतयेवैतत्	i 71 cd
सर्पपद्मप्रभासारः	॥ 38 ab	सुस जीवन्ति हरिणः	॥ 341 ab
सर्वनाकयोपकार जेतु	॥ 97 cd	सुन्दरी सा नवयेव	॥ 129 ab
सर्व साधारणा धमा	॥ 211 cd	सुराजित हयो यूवाम्	॥ 32 ab
सद्यः सरसो सीरी	॥ 94 cd	सुरा सुरालये स्वैरम्	॥ 113 ab
सहकारस्य किसलयानि	॥ 157 cd	सुरि सुरसुरासार	॥ 94 ab
सहकाराद्भ्रमेनैव	॥ 20 cd	सुव्यञ्जितमिति माकम्	॥ 303 cd
सह दीपा मम श्वासे	॥ 302 ab	सेयमप्रस्तुतेवात्र	॥ 342 ab
सहया सगजा सेना	॥ 123 ab	सेयमग्निमयी सृष्टि	॥ 305 cd
सद्विष्ये विरह नाथ	॥ 101 ab	सवावन्ती मया लडधा	॥ 280 cd
सहे दुकलयापोढ	॥ 10 cd	सेषा हेतुविशापकि	॥ 329 ab
सहेव विविधै पुत्राम्	॥ 206 cd	सान्छाय स्वैर्यवान्देवात्	॥ 210 cd
सहोक्ति परिवृत्वाशी	॥ 7 ab	सोम सूर्यो मरुद्भूमि	॥ 278 ab
सहोक्ति सहभावेन	॥ 301 ab	सोय दु शासन पाप	॥ 282 cd
सक्षेपत्र सहतुत्र	॥ 186 cd	सोय भविष्यद्दक्षेप	॥ 126 ab
सागर सुफिरत्वानाम्	i 34 cd	सर्कीर्णा नाम सा यस्याम्	॥ 100 cd
सावित्र्याक्षेप एवेष	॥ 146 ab	सरुवाता नाम सरुव्यानम्	॥ 101 ab
सा दिनामयमायाना	॥ 77 ab	सगतानि मृगाशीणाम्	॥ 332 ab
साधारणलकार	॥ 0 cd	सगमस्य सर्वा यूना	॥ 297 ab
साधशये कथ देवि	॥ 286 cd	सनद्वादयरागस्य	॥ 89 cd
साश्वरिवामिधास्याम	॥ 107 cd	सभावयति यान्येव	i 86 cd
सा नामान्तरितामिधा	॥ 124 ab	समूढा नाम या साक्षात्	॥ 103 cd
सा नामान्तरिता यस्याम्	॥ 102 ab	सरस्यया प्रियारब्धम्	॥ 154 cd
सा भवेदुभयच्छत्रा	॥ 100 ab	सशयातिशयादानाम्	॥ 216 cd
साद्द्रष्टाद्यो महावृक्ष	॥ 209 cd	सरुत नाम देवी वाक्	i 33 ab
सा मसिद्धिविपर्योसात्	॥ 17 cd	सरुत नगवन्धादि	i 37 ab
सामाशाना माया मासा	॥ 82 ab	स्तनयाजघनस्यापि	॥ 217 ab
सामाशाना मात्रा मासा	॥ 87 ab	स्थितिनिर्माणसहार	॥ 145 ab
सान्धप्रतीतिरस्तीति	॥ 46 cd	स्थितिमानापि धीरोपि	॥ 187 ab
सारयन्तमुरसा रमयन्ती	॥ 45 ab	स्थिरावते यतन्द्रिय	॥ 39 ab
सारवानुकृतसारसकाञ्ची	॥ 10 cd	स्नातु पानु विसान्यत्तुम्	॥ 223 ab
साल सालम्बकलिका	॥ 40 cd	स्नातुमम्भ प्रविश्रया	॥ 274 cd
सा विद्या नौविपिक्षुणाम्	॥ 12 cd	स्पर्धते जयति द्वेष्टि	॥ 61 cd
सा स्वात्प्रमुञ्जिता यस्याम्	॥ 99 cd	स्पर्धते ददमदय	i 19 cd
सुकरा दुष्कराश्चैव	॥ 3 cd	स्पर्शस्तनेत्यतिशयम्	॥ 40 cd
		स्पृश्यते वा न वेत्येवम्	॥ 225 cd

स्मरण यस्य दैन्यस्त्री	ii 291 cd	स्वामित्रोद्धारिणामति	iii. 69 cd
स्मरानलो मानविवर्धितो च	iii 62 ab	स्वावस्था सूचयन्तेव	ii 142 cd
स्मर स्मरः सल दान्त	i 59 ab		
स्मितपुष्पोज्ज्वल लोल	ii 77 ab	इत्येतं चारु सर्वाङ्गी	iii 138 cd
स्मित मुसुन्दोज्यास्तिनेति	ii 68 cd	इत्यते सा परारोहा	iii 138 ab
स्त्रीणामपाङ्गादृष्ट्यैव	ii. 327 cd	हरत्याभोगमाशानाम्	ii 111 ab
स्त्रीणां सगीतविधि	iii 153 ab	हरिपाद शिरोलम्ब	ii. 81 ab
स्त्रीषु गच्छति पण्डोयम्	ii. 52 ab	हारिणी हारिणी शर्म	iii 16 cd
स्यादलङ्कार एवासौ	iii 141 cd	ह्रमापह्नामित्रधरे	iii 121 cd
स्याद्गु. सु-दरमपि	i 7 cd	हुताशनप्रतिनिधिः	ii 177 cd
स्वक्रियासाधनव्यय	ii 230 cd	हुतद्रव्यं नर त्यक्त्वा	iii 117 ab
स्वगुणाविक्रियादोष	L 24 cd	हृद्यगन्धवहास्तुङ्गा	ii 113 ab
स्वभावशुद्ध स्फटिक	iii. 178 cd	हेतुनिर्वर्तनीयस्य	ii. 241 ab
स्वभावास्यानमुपमा	ii. 4 ab	हेतुविद्यात्मको न्यायः	iii 163 cd
स्वभावोक्तिश्च जातिश्च	ii 8 cd	हेतुश्च सूक्ष्मलेशो च	ii. 235 ab
स्वभाव मत्वा गृह्णन्ति	ii 167 cd	हेमन्तो निर्मलादिस्य	iii. 168 ab
स्वयमेव गलन्मान	iii. 23 ab	हमीव धवलश्चन्द्र	ii 50 ab
स्वापराधो निषिद्धोऽत्र	ii. 132 cd	ह्लादनाख्येन चान्वेति	ii. 21 cd
स्वामित्रोद्धारिणा भीता	iii 68 cd		

अथ काव्यादर्शटीकास्थश्लोकप्रतीकमूचिः ।

अ	पत्रम्	पङ्क्तिः	अप्यध्यानिचन्द्रेऽस्मिन्	पत्रम्	पङ्क्तिः
अकारवर्णमावृत्तिः	५०	१४	अपसारय घनघातम्	३६	१५
अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णम्	५०	३८	अपहृतुती रूपक च	६२	३१
अकृतप्रतचन्द्रे तु	३१७	५	अभितवमनोहरविरचित	११३	१६
अद्भुस्तथा विक्रमः	३१	२६	अभिपुकोर्विशेषस्तु	१४७	४९
अनपद्यमण्डलः केन्द्रुः	१४९	१९	अभियुक्तोर्विशेषस्तु	९८	२६
असितेषु विहङ्गेषु	२५३	२४	अमुष्मिणोऽप्यध्यामृतसरसि	२७८	२०
अन्नानि चन्दनराजःपारिधूतराणि	७५	३२	अमृताग्नि पद्मनाभ	२८४	१३
अजरामशुभाचार	३५३	१४	अयमुद्ययति मुद्रामञ्जनः	४१	४२
अज्ञानायादि वाधिपानरमसम्	५६	८४	अयमुद्ययति मुद्रामञ्जनः	४८	६१
अव्यञ्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः २६३		११	अय तथा रथशोभात्	३१३	३३
अत्रान्तरे क्षणितहारलतालितम्ब	८४	३३	अय नानाकारो भवति	८७	१८
अथ संमृष्टिभेदौ द्वौ	११३	२३	अयं पद्यात्मनाक्षीनः	१४७	५९
अधानुको युधैध्व	४६	११	अय भस्मनि ह्येवः स्वात्	१०७	१२
अधिकरतलतल्पम्	३८०	१६	अग्निम्द्रमद्योक्त च	१८५	४
अधिरोग्य दूरस्थ हन्त चापम्	१३०	९	अरविन्दमधोर्कं च	२८९	३
अध्यादारादिगम्व्यार्थम्	८०	५८	अर्धवर्णकारिय भेदम्	११६	२१
अनङ्गमङ्गलभुवः	५९	५९	अर्धव्यक्तेः मत्तादात्म्य	८०	५०
अनवरतमपननाललल	५८	३४	अर्धशक्त्युद्गतोऽप्यर्थः	९९	१५
अनस्तुवानेन सुगोचमानम्	३४७	८	अर्धास्तरस्य न्यसनम्	११३	२०
अनुभावो विकारस्तु	२५९	६८	अर्धापूर्तिः पदावृत्तिः	१८१	५
अनिचन्द्रे पुनर्गाथा	२६	२१	अलिकुलकुन्तलभाराः	१७३	५९
अनुकूलो निनेवेते	२६४	८	अलकाराशिरैरलम्	१३२	१०३
अनेकाधेय्य शन्दरव	७१	१८	अल्पवृत्तिरशुक्तिर्वा	४०	११
अन्तराले तु पात्र्याली	४०	२०	अथेहि मा किंकरमथुर्नैः	१५२	२५
अन्यदा भूषण पुसात्	१४८	७५	अवनिकदक तेजोवायुः	२४५	१९
अप्ये मुग्गनिमित्ते च	३१४	९	अविलनम.वाचारम्	३१	१५
अन्याः स्वचरिणं तस्याम्	२६	१९	अधुःशलेन सुदृशः	२८१	१९
			अधु नेस्वर्षमित्यर्था	२५६	५०

	पत्रम्	पाङ्क्तिः		पत्रम्	पाङ्क्तिः
अथ सर्गान्न तु न्यूनम्	२१	२०	इन्द्रसलक्षणवदनम्	१५४	९
अष्टादश प्राङ्मुख	३६	२६	इन्द्रोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः	२५४	३६
असमस्नैकसमस्ता	५०	२३	इन्द्रस्त्व तव बाहू	१७७	३९
अस्माकं साक्षि वासती	१८८	१३	इन्द्रात्मभुत्वं तपनात्मतापम्	१४४	६
अस्मिअद्भिः सुहृदि प्रणयःभ्य- सूयाम्	३०७	८	इष्ट साधर्म्यबोधर्म्यदर्शनात्	३०९	३०
अहो वा हारे वा	२७०	१४	ई		
आ			ईदृशस्य भवतः कथमेतत्	५२	४
आकाशनीकाशतटाम्	१५२	२९	ईषद्विकसितेर्गण्डैः	१६४	२
आक्रोशेत्प्रयजानानि	१५६	२	ईर्ष्यति कपिचेणये	१५६	१४
आक्षिपन्स्वरविन्दानि	३८७	१६	उ		
आय समासरद्वितम्	१३	७	उच्चचार्यत्वापदेकत्र	५९	१८
आम्न्यप्रोतबृहन्नृकपाल	७२	३	उत्तानोच्छ्रनमण्डूक	७३	४४
आत्मानुभूतशशी	३१	१०	उत्सङ्गितकुरङ्गोयम्	१४४	१०
आरोहत्प्रयत्नीरुद्धम्	८४	४९	उद्गतपुरुषः प्रायः	३२	३१
आलाल जयकुञ्जरस्य	१७२	१८	उद्गतं तु महेश्वरस्य	३८	२९
आविर्भूय नपन्वान्	२	१७	उद्गभङ्गणरमणी	१५०	१२४
आवृत्तिनेव सघान	३४	५	उपकुर्वन्ति त समन्तम्	११०	३५
आवृत्तियां तु वर्णाना	५९	१०	उपमादीपक चेष	११३	२६
आशास्यमन्यगुनरुक्भूतम्	१५०	१३४	उपमानस्य तत्त्वं यत्	१५९	४५
आशीर्षि च क्रेपाचित्	३०६	६	उपमानस्य वेपथ्यात्	१५०	११५
आशीर्षियो वा सजुद्धः	१५१	९	उपमानेन तत्त्वं च	३०८	१०
आव्यपेदि मम मौतुभाजनात्	९०	३५	उपमानेन तद्भाष्यम्	३०८	१८
आमानेव तु गाधाम्	६	२	उपमेका शैलूनी समाप्ता	१२२	८३
आस्वाद्य निरवशेषम्	१०२	१४	उपमेयरस यत्र स्यात्	११७	७
आहूतं रुचतटेन नदृष्याः	५२	९	उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ	४५	३८
आहूतस्याभिपेकाय	२९४	१२	उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पराहौ	१२८	१६
आह्लाद्गन्त्वमाधुयम्	५८	४९	उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ	१५४	१७
			उर्ध्वसावत्र नर्वाली	२३	३४
इ			ए		
इनीयन्नेव निर्दिष्टे	४१	१	एकमिधा वसति चेतसि पित्रमत्र	२५६	७
इत्थेवमादिहदिता	३२४	६	एकौ दाराधिः कामम्	२१८	९
इदुमुत्तृभने विषयम्	१७८	६	एतानि निमहननोरधमजमानि	४१	१७
इदं अस्त्वभ्यानम्	४७	१४	एनं पथममो दाणः	९३	३४

	पत्रम्	पङ्क्तिः		पत्रम्	पङ्क्तिः
एवंविधस्तु कार्या	३१	२५	कुमुदवनमपथि	३०४	२५
क			कुमुदशयनं न प्रत्यग्रम्	४७	२४
कटाक्षा मधुरालापाः	२९२	७	कृतमनुमत इष्टं वा यैः	७७	१६
कथमाक्षिताधित्तः सन्	३८१	५	रुत्था संबन्धकं चापि	१४२	३
कदम्बतुल्यमण्डिते	१	१	कृष्णागुरुसजातीयम्	१५३	१५
कपाले मार्जारः पय इति	१२९	१५	रुष्णानुनानुरकापि	२८८	१८
कमलहरा रम्भोरुः	१५५	१८	कोटिपूर्णेन्दुशोभाढया	२	२९
करचदरसदृशमसिलम्	४	११	कोमलं मधुरं लास्यम्	३७	७
करिकवलनशिष्टैः	४१	४७	कोमुदीव भवती विभानि मे	१२६	१७
करिहस्तेन संवाधे	७३	३९	कमेणानेन ठतिभिः	१४९	१०१
करुणपक्ष्मणिसु	४७	२०	क्रियारुता विशेषाणाम्	२४०	२०
कपिसंमतसादरपात्	१२९	११	कचिदमे प्रसरता	१४७	५६
कचेरभिप्रायरुतेः	२६	१५	कचिद्विद्यस्तु समता	५३	८०
कस्तुर्बं वानर रामचन्द्रभवने	२५३	३२	काकार्यं स्रजलक्ष्मणः	३७९	११
कस्तूरिकाभृगाणाम्	२५२	१७	क्षयं स्थिताः पद्मसु ताडिताधराः	४७	२८
कस्याप्यतिशयस्फोक्तिः	२२५	१८	क्षामता गरिमा कुक्षौ	१०३	४
कङ्कणान्ते शमितधिविक्रममहा	२७५	१३	क्षीणः क्षीणोपि शशी	२०४	१२
काङ्क्षानुलोमतनयास्वनवाडनानि	३५३	१८	सुद्रः कोऽय नपस्वी	५१	४१
कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना	१४९	११२	सुद्राः सत्रासमेते	२७२	१५
कामं सर्वोऽव्यलंकारः	२७१	५			
कामस्य प्रत्यनीकोवम्	१५३	५	ग		
कार्यकारणयोश्चैव	२२२	२०	गच्छ गच्छसि चेतकान्त	२७३	१७
कार्योऽस्मि सहायातिः	२७५	१०	गजो नगः कुया मेधाः	१७३	४२
कार्यैः काम्यविधिज्ञैः	३२	३१	गतिर्विणी च नागेन	२८८	११
काव्यं यशसेऽर्धरुते	५	१८	गर्वोभिजनलावण्य	२५७	२१
किंचिद्राक्षयसंबन्धात्	७३	२८	गर्वो मदप्रमावर्था	२७२	८
किं जल्पसि मुग्धतया	१२५	१३	रात्राभिषातददित्ताङ्गद	४०	२७
किं वृन्तव्य वरिताम्	४८	५४	गाम्भीर्यगरिमा तस्य	१५१	६
किमयं दाशी न स दिवा विरानते	३८८	१३	गुणाजातिक्रिपादानाम्	१३५	१४
किं तावत्सरसि सरोजमेतत्	१३०	११	गुरुमध्ये कमलाक्षी	८०	४५
किं पद्मनन्तर्धोन्मालि	३०८	२७	गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनम्	३७५	२०
किंसलयकरैर्लतानाम्	१७३	५४	गृहिणी सचिषः ससी	५८	४६
कुतोऽपि लक्षितः वृस्मः	२४९	११	गृह्णन्ति मोदाव गुणलेशचिन्दुम्	४०१	४
कुमुदमिव मुञ्चं तस्याः	१४८	६७	गोमाथवः सकुनयोश्च	८८	४३
			गौरपत्य बलीवर्दः	९५	९

	पत्रम्	पाङ्क्तिः		पत्रम्	पाङ्क्तिः
अथितमौलिरसौ वनमालया	१५४	११	तमाक्षेपं भुवन्स्रव	१८४	८
ग्राम्यं घृणावदश्लील	७२	६	तया कवितया किं वा	७६	१४
ग्राम्यदुःश्रानतास्यागात्	७५	५३	तद्व्यालिङ्गितः कण्ठे	३७०	१८
			तद्दास्य ताण्डवं चेति	३८	२२
			तव निर्वर्ण्यं यद्गणम्	२३६	११
च			तथाननमिवाम्भोजम्	१२५	११
चकास्ति वदनास्यान्तः	१४६	३३	तस्मै हिमद्रेः प्रयताम्	७२	१२
चञ्चद्रुजघनितचण्ड	५४	३४	तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तौ	१५०	१२८
चन्दनः शीतता धत्ते	१५६	८	तान्येव यदि भूतानि	८९	६३
चन्द्रप्रकाशं वदनम्	१५२	३२	ताम्बूलरागवलयम्	३०८	७
चन्द्रारविन्दयोः कान्ति	३०८	२४	तुल्योदयावसानस्यात्	२०९	४
चपलो निर्दयश्चासौ	२५३	१९	ते हिमालयमामन्थ्य	८७	२५
चाणकमललभेः	८३	२१	त्यागी कृती कुलिनः	१७	१२
चित्तं व्यप्रीति यक्षिप्रम्	४७	४५	त्रासश्चेव वितर्कश्च	२१०	८१
चैटानां राजपुराणाम्	३६	४	त्वदाननेन सादृश्यम्	२३६	१३
च्युतामिन्दोर्लेखात्	७९	१७	त्वमर्कस्त्वं सौमः	१८१	९
			त्वमेव सौन्दर्या	८४	३८
छ					
छेकापह्नुतिरन्यस्य	२५१	१०			
ज					
जामदग्न्य प्रतिच्छन्दः	१५३	३	दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी	३०६	४
जयति भुजगरज्जु	८९	५७	ददृशुर्द्वादेशस्थाम्	९२	२२
जातिक्रियागुणद्रव्य	२९३	१५	ददौ तस्मै सपुत्राय	३४	९
ज्ञातार्थं ज्ञातसंचन्धम्	३	१३	दन्तप्रभापुष्पचिह्ना	११८	२१
			दलद्राक्षानिर्यन्	१५४	१२
ट			दाहणरणे रणन्तम्	५०	१५
टवर्गवर्जिताः स्पर्शाः	५०	२८	दासविटश्रेष्ठिपुत्रम्	३१	९
			दिग्नासा यदि तन्किमस्य	२९८	३
त			दियो जागर्ति रक्षायै	२९३	२२
त एते उपमा दोषाः	१४२	६	दिव्यपुद्गवाश्रयरुतः	३२	३२
तदाननं निर्मितचन्द्र	९३	३७	दिव्यपुद्गविर्विमुक्तः	३२	२९
तदिदमरण्य यस्मिन्	२७६	७	दिव्य भावपरीत यत्	८३	२४
तदिदं चित्रं विन्वम्	१२३	१००	दीर्घपुत्रञ्जन्तुस्याद्	११६	१०
तद्विद्विर्भारिवाङ्मनाम्	१७७	८	द्वैयान्त्रण्यण्डधामा	३५३	३०
ततोत्तपरिस्फण्ड	६२	२७	देषाग्रवर्जितरटः	३१	२६
तत्राद्यमासा नि.शेष	४२	११	देव्यै देवोवदिष्टत्वात्	१७	५

	पङ्क्तिः			पत्रम् पङ्क्तिः	
सौर्दण्डाचितचन्द्रशेखर	५१	४६	नितरां पद्मया सरोजमाला	९४	७२
सोपस्य यो गुणीभावः	२५३	१०	नियतारोपणोपायः	१७२	६
द्वादशनायकचहुल.	३२	२७	निरानन्दः क्रोन्दे	९३	५३
द्वाभ्यां तु युष्मक सदा	१५	१०	निरास्थि विदुन्नयनेः	२१६	४०
द्वितीया च तृतीया च	२३७	११	निरुद्धा लक्षणाः काञ्चित्	८१	१६
द्विपक्षगरुडमरुयो.	१५४	५	निर्घातोल्कापातेः	३१	१९
			निर्वेदग्लानिशङ्काख्याः	२७९	७७
ध			निषेधो पक्तुमिष्टस्य	१८४	१४
धन्यस्यानन्यसामान्य	१५१	१२	नेता विनीतो मधुरः	१७	१५
धर्मार्थकाममोक्षेषु	५	२१	नेतन्मुत्तमिद पद्यम्	२७८	४
धूर्तविटसंप्रोज्य.	३१	१२	नोदात्तनायकरुतम्	३१	८
			नोपभोगो न वा दानम्	२११	८
न			प		
न च दिव्यनायकरुतः	३१	२४	पदसघटना रीतिः	३९	७
न जातु शक्तिरिन्दोस्ते	१५५	१७	पदार्थ वाक्यवचनम्	८७	११
न जातु शक्तिरिन्दोस्ते	२८०	४	पङ्केरुद्धीमतिपक्षभूत	१५३	२
न त्वया सदगन्धोस्ति	१५३	८	पद्य चतुष्पदी लघ	१४	१८
न भावहीनोस्ति रस-	२१	१३	पष्कुरिअ ओहृदलअ	१७३	४५
नमत हर रोपानल	१४८	६२	परभ्रानासङ्ग जनपति	२७०	३५
न यत्र दुःख न सुख	२७०	१०	परवचनमात्मस्रग्धम्	३१	११
न वचत्रापरवचनभ्याम्	२६	१७	परिणतस्रकाण्डच्छायम्	९९	२९
नवधाराम्बुसस्रिकम्	२७	४	परिम्लान पनि	४७	३२
नव पलाशपलाशवनम्	६६	२३	परिहरति रतिं	२६५	३०
नव पङ्कषेपु लोलति	१८१	१४	पर्यङ्को राजलक्ष्याः	१७७	२४
न विद्यते यद्यपि पूव	२४५	२२	पर्याप्तपुष्पस्तवक	४७	४०
न विना विमलम्भेन	२६४	१२	पातालमिव नाभिस्ते	१४६	१८
न सोस्ति मन्वयो लोके	३	१०	पापे कक्षाविभारज्याम्	१४४	१५
नाटक सप्रकरणम्	३०	४	पायाद्भ्रन्दधारी	२५३	२५
नाटिका श्रोटक गोष्ठी	३६	२२	पार्श्वमेति नियो यस्या.	३१६	४
नातिधूर्णपदैयुक्ता	५५	५०	पिनष्टिव तरङ्गपैः	२२९	२६
नानाविभूतिरुपुतमृद्धि	३०	२	पति पानमिद त्वया	२९५	१३
नाभिप्रभिन्नाम्बुहारात्तनेन	२७६	३१	पनिश्रीणि गर्भीरनाभि	२४५	९
नायुधव्यसनप्राप्तम्	२७१	५	पुरा यत्र स्रोत.	२१८	२६
नावर्णन नगर्वादे.	२३	८	पुरुषाणामनीचानाम्	३६	३०
निगीर्षाम्बपत्तान तु	२२२	१८			

	पत्रम्	पाङ्क्तिः		पत्रम्	पाङ्क्तिः
पुष्प मवाटोपहितम्	१२८	१९		३	
पूर्णन्दुकल्पवदना	१५४	२०	चण्डाल क्षोणिपाल	१२९	२०
पूर्वरोतेरनिवाहे	४०	२२	बह्वन् तत्र पुरुषाः	३१	२३
पूर्वापुरागमानात्म	२९	१०	बहुतरसमासयुक्ता	४३	३२
पृथुकातस्वरात्रिम्	२८४	१२	बहुतरसमासयुक्ता	५०	२५
पृष्ठेषु शङ्खशकल	७९	३७	बहुशो यच्छत काव्यम्	५७	२६
पेश्याच्या शौरसेन्या च	३२	८	बाले तिलमलेख्यम्	७९	३२
पेशुन्य साहस द्रोहः	२४३	७	बालेन्दुवक्राण्यविक्रस	२२८	८
मरुतामुकुलध्वज्य	२५	११	बिम्बमाहितया	१	७
मरुत्युच्छेदसभूतम्	२४०	१८	बुद्धयुत्साहस्मृतिप्रज्ञा	१७	१७
मरुत्यानवस्तुविषय	३०	१	ब्रह्मचर्योपेततोहम्	६७	१७
मरुत्यानवस्तुविषयः	३१	१७	ब्रह्माण्डकारण योषु	७२	२४
प्रतिफूलतामुपगते	१९९	७			
प्रतिभेत्यपरैरुदिता	१०७	३३			
प्रतिघोगिनमारोप्य	१२९	७	भगवत्तापसविभ्रैः	३१	१४
प्रतिवस्तुनभूतय.	११३	१४	भगवान् यज्ञपुरुष	१५२	२३
प्रतीच्छन्वाशोड्भिम्	९९	४५	भस्ममर्म कण्ठिनः	८८	५१
प्रतीपमुपमानस्य	१२५	१	भयोत्सुक्यविभूषणाम्	१५४	८
प्रत्यनीकमन्त्रकेन	२२७	१	भाद्रावर्जितस्तेषाम्	१२३	५६
प्रधानेन्यत्र वाक्यार्थं	८६०	१००	भाले हरण रामादेश्य	४०	१७
। सुदुष्कृतीकृष्णम्	१५२	२८	भासो यदा रतिर्नाम	१९	३
ममोदभरतुन्दिल	८५	६६	भासो यदा रतिर्नाम	२६४	१५
ममिदृहेतुभ्यावृष्ट्या	१८८	७	भुजे भुजगे द्रसमान	१५२	१८
ममिदृग्धपदस्य यत्	४३	३७			
मदसनमसि विज्ञेयम्	३१	१३			
मदित. मपताय	१५०	११८	मददलेन तु य क्षीणाम्	१८	३३
मद्व्यवभास मभर	१४८	८०	मतिभ्यां पित्तधोमादः	२६०	८३
मद्वान मन्त्रितेन	८४	५५	मदान्यमानद्विविधिन	१०७	१२
मद्वय क्षुपनुदस.	५९	१४	मधुरया मधुबोधित	११	८८
मिद्वान्वाहदनेशु	५८	२८	मधुरया मधुबोधित	५१	५२
मिद्वान्वाहदनेशु	४४	१३	मधुरया च वयं मया	४९	९
मिद्वान्वाहदनेशु	१३	४६	मनसो यदा मन्त्रयन्ति	१०६	४
			म ॥ ४ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥	४०	२४
			म ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥	२६५	६

फ

	पत्रम्	पाङ्क्तिः		पत्रम्	पाङ्क्तिः
मम दृष्टस्य राजेन्द्र	९३	४०	यत्रोपमेयधर्माः स्युः	१२८	६
मसृणचरणपातम्	५५	६८	यथा जयात्त्रा गरुधन्द्रम्	६०	२१
महतो यन्महीयांसो	२२४	७	यथा लतायाः स्तचको	१५३	६
महेश्वरे वा जगताम्	७९	२५	यथासंख्यमधोत्प्रेक्षा	२५६	७
मागभ्यवन्तिजा प्राभ्या	३४	१३	यथाह गच्छ गच्छेति	३८१	७
मा गर्वमुद्रह कपोलतले	९४	५८	यदनर्धमपाहार्यम्	३१	४
मागङ्गाः किम् वल्गितेः	५३	१७	यद्वायोगे कार्यम्	३२	३५
मास्तर्यमुत्सार्य विचार्य	३८२	७	यदस्तज्जायते पूर्वम्	२४०	१६
माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैः	४०	१०	यदि भवति वचस्सुतम्	१०९	१९
माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैः	६१	१०	यदि सन्ति गुणाः पुंसाम्	१४०	१२
माधुर्योऽजाप्रसादारूप्याः	४७	१८	यद्यनुष्णो भवेद्बद्धिः	२३६	७
माधुर्योऽजाप्रसादारूप्याः	११०	३७	यन्नाटके मयोकम्	३१	६
मा भवन्तमनलः पवनः	८०	६१	यद्भिन्नलिङ्गमित्युकम्	१४८	७२
मा भैः शशाङ्क मन	९९	३८	यन्मनःश्रोत्रविषयम्	९२	१८
मायेन्द्रनालचङ्कुलः	३१	२०	यन्मृदुप्रस्फुटोन्मिश्र	५५	५९
मुकके कपयोनन्ताः	१०६	२०	यमकञ्छेपचित्रेषु	३५०	१३
मुसुमिन्दुर्यथा पाणिः	१२०	३५	यद्यतेरिव शर्मिता	३०७	१८
मुसुं श्लेष्मागारम्	१५५	१४	यन्न निम्बं परशुना	२९४	१६
मुग्धे तव मुसुमोद	२३९	१०	यस्तु प्रमुक्ते कुशलो	३८६	४
मुहुर्विभ्यं संसृजति	१७७	१२	यः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च	२३७	१९
मुगयाक्षो दिवा स्वापः	२४३	४	यस्य त्रिवर्गशून्यानि	१४८	८२
			यस्य न सविधे दयिता	६२	३४
य			यस्या धीजमदृष्टेनिः	१७३	३४
य एवादो स एवान्ते	३७०	२१	यस्यावस्कन्दलीला	४०	३२
यच्चन्द्रकोटिः करकोरक	५५	६२	यस्याङ्गरतिगम्भीर	४६	१४
यत्र कविरात्मबुध्या	३१	३	यस्मिन् धृते च चित्रस्य	२१	२६
यत्र कविरैकमर्थम्	१५	१४	यस्योपमानं लोकेषु	१५०	१२१
यत्र तेनेव तस्य स्यात्	३०७	४	याते मध्यधिरात्	२९९	६
यत्र साधारणो धर्मः	१२४	३०	चा प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष	२६२	७
यत्रैकपदवद्भावः	४५	३४	युवतेरिवरूपमङ्ग	१०९	१७
यत्रोन्मदानां प्रमदा	२६१	१२५	युवेष गुणवान्राजा	२५३	१७
यत्रोपमानधर्माः स्युः	१४९	९०	यूनोरेकतररिगन्	२६४	१९
यत्रोपमानमुत्कृष्टम्	१४९	१०९	ये पूर्वं यवसूधि	८३	२७
यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा	१४६	३६	ये रसस्पाद्भिर्नो धर्माः	४२	१६
यत्रोपमानादेवेतत्	२१४	११			

	पत्रम्	पाङ्क्तिः		पत्रम्	पाङ्क्तिः
वृत्तगन्धोज्जितं गद्यम्	१३	५	शैलोलुङ्गतरङ्गवेग	८९	६९
वृत्तमाल्यायते तस्याम्	२५	१३	शोणाधरांशुसंनिन्नाः	१५५	५
वेश्याचेटनपुंसक	३१	१६	श्रम्यं तत्काव्यमाहुः	३९	३८
वैदर्भी चाथ गोडीच	३९	९	श्रिया हस्तद्विः कमलानि	१५६	११
वैदर्भीपाश्चाल्यौ	५७	१८	श्रियं क्रियास्यस्य	१६	१६
वैदर्भी साथ पाश्चाली	४०	१७	श्रियः पतिः श्रीमति	१६	२४
मणमुसच्युतशोणित	१५२	१५	श्रीमकुन्दपदाम्भोजे	४०२	२१
मीडा चपलता हर्ष	१६०	६९	श्रुतिगम्यां भावहूपाम्	१	५
व्यभ्रेरम्याप्रहेन्दु	७४	१७	श्रुतिभिवृत्तिभिवर्णैः	५९	१२
व्यव्ययो वस्तुनोर्षस्तु	३०४	२२	श्रुतिमात्रेणशब्दास्तु	४७	२९
व्यायोगस्तु विभिन्नैः	३१	२२	श्लघत्पमोजसा मिश्रम्	४६	३८
			श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः	३०९	२
श			श्लेषः प्रतादः समता	४२	४
शब्देनाधन यत्रार्थः	१८४	६	श्लेषः समाधिरोदार्यम्	४६	४९
शब्दोपात्ते प्रतीति वा	१६८	७	श्लेषः सर्वान्तु पुष्पाति	२८१	६
शम्पा तु द्विकला कार्यौ	३८	१४			
शम्भेति सव्ययोः पातः	३८	१८	प		
शरत्काल समुह्याति	८१	२६	पोढशनायकचहुलः	३१	२१
शरीरमात्रेण नरेन्द्र	१५०	१४१			
श्रपसा रेकसंपुष्पा	५०	१६	स		
शाब्दाम्भोनिधिमन्थने	४०२	१७	स एवमुक्त्वा मधवन्तम्	१५६	५
शािज्ञानमञ्जुमञ्जरी	११	८५	स काश्चने यत्र मुनेः	१५१	११
शािज्ञानमञ्जुमञ्जरी	५०	३३	स किलेन्द्रप्रयुक्तेन	७५	४५
शािज्ञानमञ्जरीति	१२९	२५	संक्षेपाद्वाक्यभित्ति	१३	१३८
शिरामुसैः स्यन्दत एव	२६७	९	सजलनिधिडवस्र	९४	६४
शिरीरांशु प्रतिद्वद्धि	२८४	५	सजातीयविजातीयैः	२५९	५९
शूरसेनौ यदुपतिः	३४	३	सत्यर्थे पृथगर्थायाः	६६	१२
शूद्रेण हि समस्ताव	३६७	७	सत्यं विश्वं संतपति	१७	१०
शूद्रारक्षस्यकरुणा	२०	७	सद्भावभेद्विभावोद्देशः	२६५	२२
शूद्रारक्षस्यकरुण	५७	९	सद्यः पुरिपरिमरोऽनि	७५	४९
शूद्रारक्षस्यकरुण	२५८	५०	स पीतवासाः प्रमृहीन	१४९	१०४
शूद्रारक्षस्यवर्जम्	३१	१८	समयगगनायाम	३०८	२१
शूद्रारे कौशिकी वीरे	३१२	४	समये पयोधरणाम्	२५१	१३
शूद्रोत्थातभुवः	१००	६५	समस्तपञ्चशपदः	४०	१४
शूद्रं हि मन्मथोद्देशः	२६५	१८	समस्तात्पुद्गदपदा	४३	२९
			स मारुता कश्चितपीत	१४९	९३

शुद्धिपत्रम्

पत्रम्	श्लोकः	पङ्क्तिः	शुद्धम्
२	१	२२	तत्र हंसवधू
४	४	७	व्याप्तनिव
५	५	१७	प्रकाशकृताः-
५	५	१९	युजे ॥ १२
८	१०	१३	पदार्थाः तैर्व्यवच्छिन्ना
१५	१३	०	सर्गवन्धांश
२२	२०	२	व्याप्तिवारणाय यथा
२३	२०	३	परिहरणाय च
२६	२३	१८	संस्कृतासंस्कृता
२७	२६	०	विद्वन्माह्वयिकाया
३१	३१	९	आह्वयिकादावपि
४५	४४	४५	विशेषो
५४	५०	२९	वररामामुत्तानिले.
५४	५०	३३	वक्त्रापोभित्त्य
६७	६२	१४	स्वपिमि
७७	६७	९	इत्यर्थः
८९	८०	७४	इत्यादिक रीत्रे
९१	८५	३	बालान्तानां फान्तं
९४	८५	६५	तटभूमिः
९५	८७	८	भुजङ्गयस्य
११७	९	७	धर्मः
११८	१३	३	श्रेतस्वभावोक्तिः
१२३	१९	१५	योतकत्वं स्वीक्रियते
१२७	२२	७	न्यअनामन्य
१२७	२४	३	मुसस्वेव
१३४	३४	११	प्रतिषेधोपमेव
१३५	३६	२	इत्येवं निषेध
१३७	४०	३	तानि इव
१५२	५७	१३	तस्यामृतं
१६२	७१	६	यासां ताः
१७३	९६	३६	स्कन्धादार
१७३	९६	३७	तुष्पाळता
१७५	९७	१८	उपकारः